

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 29

*До 70-річчя від дня народження
академіка Валерія Смолія*

Кам'янець-Подільський
2019

Н16

Рекомендовано до друку Вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 8 від 28 серпня 2019 р.)

Рецензенти:

О. Добржанський – доктор історичних наук, професор (м. Чернівці)

В. Колесник – доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України (м. Київ)

Редакційна колегія тому:

В. Магась, кандидат історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолій**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л. Баженов**, доктор історичних наук, професор; **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **В. Газін**, доктор історичних наук, професор; **А. Глушковецький**, кандидат історичних наук, доцент; **О. Головка**, доктор історичних наук, професор; **М. Гутька**, доктор філософії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, кандидат історичних наук, доцент; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **М. Кметь**, доктор філософії, доцент (м. Банська Бистриця, Словаччина); **О. Комарницький**, доктор історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*); **С. Копилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник відповідального редактора*); **М. Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Кудінов**, доктор історичних наук, доцент; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, доктор історичних наук, професор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок, Словаччина); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **О. Мельничук**, доктор історичних наук, професор; **І. Собков'як-Табака**, доктор габілітований, професор (м. Краків, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, професор; **А. Філінюк**, доктор історичних наук, професор

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Т. 29: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смолія. 288 с.

Адреса редакційної колегії: кафедра всесвітньої історії, історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «Історичні науки» (Наказ Міністерства освіти і науки України №820 від 11.07.2016 р.)

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIIENKO UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 29

*To the 70th anniversary of birthday
of academician Valeriy Smoliy*

Kamianets-Podilskyi
2019

Reviewers:

- O. Dobrzanskyi** – Doctor of historical sciences, professor (Chernivtsi);
V. Kolesnyk – Doctor of historical sciences, professor, corresponding member
of NAS of Ukraine (Kyiv)

Editorial college:

V. Mahas, candidate of historical sciences, associate professor (*Editor in Chief*); **V. Smoliy**, academician NAS of Ukraine, doctor of historical sciences, professor; **L. Bazhenov**, academician UAHS, doctor of historical sciences, professor; **I. Borovets**, candidate of historical sciences, associate professor; **D. Vashchuk**, candidate of historical sciences, Senior Research Fellow; **V. Hazin**, doctor of historical sciences, professor; **A. Hlushkovetskyi**, candidate of historical sciences, associate professor; **O. Holovko**, doctor of historical sciences, professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok, Slovakia); **V. Dubinskyi**, candidate of historical sciences, associate professor (*deputy editor-in-chief*); **O. Zaval'niuk**, doctor of historical sciences, professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy, assistant professor (Banska Bystrica, Slovakia); **O. Komarnitskyi**, doctor of historical sciences, associate professor (*assistant editor*); **M. Krugliak**, candidate of historical sciences, associate professor; **D. Kudinov**, doctor of historical sciences, associate professor; **V. Mykhaylovskiy**, doctor of historical sciences, professor; **P. Olexák**, Doctor of Philosophy, associate professor (Ruzomberok, Slovakia); **R. Petrauskas**, doctor of historical sciences, professor (Vilnius, Lithuania); **O. Melnychuk**, doctor of historical sciences, professor; **I. Sobkoviak-Tabaka**, dr hab, professor (Poznan, Poland); **S. Kopylov**, doctor of historical sciences, professor (*deputy editor-in-chief*); **V. Lozovyi**, doctor of historical sciences, professor; **V. Stepankov**, academician UAHS, doctor of historical sciences, professor (*editor-in-chief*); **O. Fedkov**, doctor of historical sciences, associate professor; **A. Filinyuk**, doctor of historical sciences, professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University.

History. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2019. Vol. 29: to the 70th anniversary of birthday of academician Valeriy Smoliy. 288 p.

Address of editorial board:

*The Department of World History, The Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohiienko University, 14, Tatars'ka St. , Kamianets-Podilskyi, 32300*

UDC 378.4(477.43)(082):94

ЗМІСТ

Валерій Степанков. ВИДАТНИЙ УЧЕНИЙ ТА МЕНЕДЖЕР ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ (КІЛЬКА ШТРИХІВ ДО ЗМАЛЮВАННЯ ОБРАЗУ ВАЛЕРІЯ СМОЛІЯ)	11
---	----

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Руслана Шеретюк. ОСНОВНІ ВІХИ ІСТОРІЇ ХОЛМСЬКОЇ ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ: ЧИННИКИ, ПЕРЕБИГ, НАСЛІДКИ	34
--	----

Андрій Міхеєв. ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ УКРАЇНИ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	46
--	----

Артем Грачов. ДИПЛОМАТИЧНЕ ЗОНДУВАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ СЕПАРАТНОГО МИРУ МІЖ ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ТА ВЕЛИКОЮ БРИТАНІЄЮ В ЛИПНІ 1917 р.	57
---	----

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ігор Коляда, Дмитрій Ніколайчук, Антон Дрозденко. ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЦИВІЛЬНОГО ГУБЕРНАТОРА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.): ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ	70
--	----

Сергій Копилов, Ірина Паур. У ПОШУКАХ ПЕРШОЇ ПОШТІВКИ З ВИДАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (друга половина 1890-х рр.)	78
---	----

Валентин Пагор. АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА КАМ'ЯНЕЧЧИНИ: ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ І НАУКОВА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ	87
---	----

Ігор Опря. ВІДНОСИНИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ З РОСІЙСЬКОЮ ВЛАДОЮ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ	97
--	----

Віталій Хоменко. ПИТАННЯ СПІВПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З УКРАЇНСЬКОЮ ПАРТІЄЮ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ	106
--	-----

Марина Михайлюк. ЄВРЕЇ У СКЛАДІ УПА: ПОРЯТУНОК VS ВИНИЩЕННЯ (ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)	114
--	-----

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА РАННЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Віктор Доценко. МОСКОВСЬКИЙ МІФ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ОБРАНІСТЬ І ФОРМУВАННЯ НОВОГО ВЛАДНОГО КОНСТРУКТУ В XV – XVII ст.	130
---	-----

Олександр Мацьков. БИТВА ПІД СЛОБОДИЩЕМ 1660 РОКУ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ.....	140
--	-----

Анастасія Григорак. ГРІШНИКИ І ЗЛОЧИНЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ІКОНОГРАФІЇ «СТРАШНОГО СУДУ»	155
---	-----

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Владислав Мазур. ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЧИНОВНИКІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)	165
---	-----

Любов Жванко, Світлана Гладка. ПОЛОНІЯ НА ТЕРЕНІ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1802-1914): СТАТИСТИСТИЧНІ ДАНІ ТА СОЦІО-ПРОФЕСІЙНИЙ СКЛАД	172
--	-----

Анатолій Скрипник. СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВО- КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У XIX ст.	183
--	-----

Анатолій Гуменюк. РОЗВИТОК РЕСТОРАННОЇ СПРАВИ ТА СИСТЕМИ ЗАКЛАДІВ ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ У МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 1861-1914 рр.	189
---	-----

Сергій Олійник. ГАЛИЦЬКИЙ ФАКТОР У БОРОТБІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ З ПОЛЬСЬКИМИ ПОВСТАННЯМИ XIX ст.	195
---	-----

Яна Галецька. КАРОЛЬ ГАДАЧЕК ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.).....	203
---	-----

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Андрій Чуткий. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА КРІЗЬ ПРИЗМУ ДОЛЬ ВИКЛАДАЧІВ І СТУДЕНТІВ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ	211
--	-----

Наталія Ковальова. БІЛЬШОВИЦЬКА ВІЗІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА РОЛЬ У НІЙ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА (1917 – ПОЧАТОК 1919 рр.).....	225
Олександр Завальнюк. ІВАН ОГІЄНКО І УПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УСІ СФЕРИ ДІЯЛЬНОСТІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1918-1920 рр.)	232
Роман Лясович. ВІЙСЬКОВО-МОБІЛІЗАЦІЙНІ КАМПАНІЇ НА ВИЗВОЛЕНИХ ТЕРИТОРІЯХ ПОДІЛЛЯ: ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ (ЧЕРВЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ 1919 р.).....	244
Діана Яблонська. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА, МУЗЕЙНА І ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗООЛОГА В.П. ХРАНЕВИЧА У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (1919-1933 рр.)	259
Олександр Комарніцький. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ХАРЧУВАННЯМ СТУДЕНТІВ ПОДІЛЬСЬКИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ У 1930-ті рр.	269

РЕЦЕНЗІЇ

Ярослав Калакура. НОВА СТОРІНКА В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВІ. Копилов С., Паур І. Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця ХІХ – очатку ХХ ст.: історико-іконографічне дослідження. Кам'янець-Подільський, 2019. 204 с.....	281
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	284

CONTENTS

Valeriy Stepankov. PROMINENT SCHOLAR AND MANAGER OF HISTORICAL SCIENCE (A FEW STROKES TO DEPICT THE IMAGE OF VALERIY SMOLIY)	11
---	----

WORLD HISTORY

Ruslana Sheretyuk. THE MAIN STAGES OF THE HISTORY AND TRANSFORMATION OF THE CHELM GREEK-UNIATE THEOLOGICAL SEMINARY: FACTORS, COURSE, CONSEQUENCES.....	34
Andrii Mikheiev. THE FORMATION OF THE IMAGE OF UKRAINE ON THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR.....	46
Artem Hrachov. DIPLOMATIC SENSIC POSSIBILITIES OF SEPARATE PEACE BETWEEN OTTOMAN EMPIRE AND GREAT BRITAIN IN JULY 1917.....	57

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

Igor Koliada, Dmitry Nikolaychuk, Anton Drozdenko. HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF FUNCTIONING OF THE INSTITUTE OF CIVIL GOVERNOR ON THE TERRITORY OF UKRAINIAN PROVINCES IN RUSSIA (END OF XVIII – FIRST HALF OF XIX CENTURY)	70
Serhii Kopylov, Iryna Paur. IN SEARCH OF FIRST POSTCARD WITH VIEWS OF KAMIANETS-PODILSKYI (SECOND HALF OF 1890's)	78
Valentin Pagor. KAMENECHCHYNA ARCHITECTURAL HERITAGE: ISSUES OF STUDY, PRESERVATION AND SCIENTIFIC PROMOTION.....	87
Ihor Opria. RELATIONS OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH WITH THE RUSSIAN AUTHORITIES IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19th – EARLY 20th CENTURIES IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY	97
Vitaliy Khomenko. THE ISSUE OF MYKHAILO HRUSHEVSKY'S COOPERATION WITH UKRAINIAN PARTY OF SOCIALIST REVOLUTIONARIES IN HISTORIOGRAPHY OF UKRAINIAN DIASPORA.....	106

Maryna Mykhailiuk. JEWS IN THE UPA: SALVATION VS ANNIHILATION (HISTORIOGRAPHIC ANALYSIS).....	114
--	-----

MIDDLE AGES AND EARLY MODERN HISTORY OF UKRAINE

Viktor Dotsenko. THE MOSCOW MYTH ABOUT THE ORIGIN AND ELECTION AND THE FORMATION OF A NEW STATE-POWER DESIGN IN THE 15th – 17th CENTURIES	130
Aleksandr Mackov. THE BATTLE OF SLOBOZIA 1660: ATTEMPT TO RECONSTRUCT.....	140
Anastasiia Grygorak. SINNERS AND CRIMINALS IN UKRAINIAN JUSTICE AND ICONOGRAPHY OF THE «LAST JUDGMENT»	155

NEW HISTORY OF UKRAINE

Vladislav Mazur. PENSIONS OF CIVIL SERVANTS IN THE RUSSIAN EMPIRE: LEGAL REGULATION (LATE XVIII EARLY XX CENT.).....	165
Iiubov Zhvanko, Svetlana Smooth. POLONIUM IN THE TERRITORY OF THE POLTAVA PROVINCE (1802–1914): STATISTICAL DATA AND SOCIO-PROFESSIONAL COMPOSITION.....	172
Anatolii Skrypnyk. FORMATION OF MILITARY CRIMINAL LEGISLATION OF THE RUSSIAN ARMY IN THE 19th CENTURY	183
Anatoly Humeniuk. DEVELOPMENT OF RESTAURANT BUSINESS AND SYSTEM OF CATERING ESTABLISHMENTS IN THE CITIES OF RIGHT-BANK UKRAINE DURING 1861 – 1914	189
Serhii Oliinyk. GALICIAN FACTOR IN THE STRUGGLE OF THE RUSSIAN EMPIRE WITH THE POLISH REBELLION OF THE XIX CENTURY	195
Yana Haletska. KAROL HADACEK AND HIS CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCES RESEARCH IN UKRAINE (LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY).....	203

CONTEMPORARY HISTORY OF UKRAINE

Andrii Chutkyi. THE FIRST WORLD WAR THROUGH THE PRISM OF THE FATE OF TEACHERS AND STUDENTS OF THE KYIV COMMERCIAL INSTITUTE.....	211
---	-----

Natalia Kovalyova. BOLSHEVIST VISION OF PEASANT REVOLUTION AND THE ROLE OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN IT (1917 – BEGINNING OF 1919).....	225
Oleksandr Zavalniuk. IVAN OHIIENKO AND UKRAINIAN LANGUAGE IMPLEMENTATION IN OF KAMIANETS-PODILSKYI UNIVERSITY ACTIVITY (1918-1920).....	232
Roman Liaskovich. MILITARY-MOBILIZING CAMPAIGNS ON THE RELEASED TERRITORIES OF PODILLIA: ORGANIZATION AND OUTCOME (JUNE-SEPTEMBER 1919)	244
Diana Yablonska. SCIENTIFIC, PEDAGOGICAL, MUSEUM AND PUBLIC ACTIVITIES OF THE ZOOLOGIST VASILY HRANEVICH IN KAMYANETS-PODILSKY (1919-1933).....	259
Olexandr Komarnitskyi. NUTRITION OF STUDENTS OF PODOLSK PEDAGOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE 1930s.....	269

REVIEWS

Yaroslav Kalakura. A NEW PAGE IN UKRAINIAN HISTORICAL SOURCES. Kopylov S., Paur I. Kamianets-Podilskyi on postcards of the late XIX – early XX centuries: historical and iconographic research. Kamianets-Podilskyi, 2019. 204 p.....	281
ABOUT AUTHORS.....	284

Валерій Степанков

ВИДАТНИЙ УЧЕНИЙ ТА МЕНЕДЖЕР ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ (КІЛЬКА ШТРИХІВ ДО ЗМАЛЮВАННЯ ОБРАЗУ ВАЛЕРІЯ СМОЛІЯ)

«... хочу наголосити на тому, що жодні культурні, інтелектуальні, ідеологічні метаморфози, чи то пак гучні медійні події, котрі забуваються вже наступного тижня, не можуть скасувати базової настанови – без представлення нашої країни, нації, держави на культурній та інтелектуальній мапі світу, зокрема науково-історичних проєкцій її минувшини, не можливо реалізувати успішний суспільний, національний, державний проєкт».

Валерій Смолій

Степанков Валерій. Видатний учений та менеджер історичної науки (Кілька штрихів до змалювання образу Валерія Смолія). Стаття присвячена з'явуванню основних віх життя, наукової творчості й діяльності у сфері відродження та розвитку історичної науки України у кінці XX – перші десятиріччя XXI ст. Валерія Андрійовича Смолія. Автор виділяє у них чотири періоди, кожен з яких має свої прикметні риси.

Перишій (1950-1970 рр.) обіймає дитинство, навчання у школі й Кам'янець-Подільському педагогічному інституті – себто етап формування підвалин особистості. Другий охоплює 1971-1993 рр. – час вибору майбутньої професії історика, важкого шляху реалізації потужного інтелектуального й організаційного потенціалу, а відтак метаморфози науковця-початківця у відомого вченого, одного з краєвих дослідників ранньомодерної епохи історії України. Встановлено, що саме гармонійне поєднання обдарованості з такими особистими якостями як відкритість, цілеспрямованість, відповідальність, наполегливість і стратегічність мислення стали запорукою одноставного обрання у грудні 1993 р. колективом Інституту історії України Валерія Смолія його директором. Третій період припадає на середину 90-х рр. XX – перші роки XXI ст. Він відзначався інтенсивним процесом переосмислення методологічних засад історичного дослідження, наслідком якого стала рішуча відмова від радянського концепту історії України і розробки власне українського. І, нарешті, четвертий, який триває з середини першого десятиріччя XXI ст. й до сьогодні. Це час розквіту його наукової творчості й перетворення Інституту історії у науковий центр розвитку української історичної науки.

Велику увагу приділено аналізу формування і розвитку наукових поглядів Валерія Смолія, значимості його творчого доробку у дослідженні вузлових проблем вітчизняної історії XVII – XVIII ст. і ролі в успішному функціонуванні, очолюваній ним академічної інституції.

Ключові слова: Валерій Смолій, історична наука, монографія, стаття, Інститут історії України, дослідження, проблема, Україна, менеджер, джерела.

Степанков Валерій. Выдающийся ученый и менеджер исторической науки (несколько штрихов к зарисовке образа Валерия Смолия). Статья посвящена выяснению основных вех жизни, научного творчества и деятельности в сфере возрождения и развития исторической науки в конце XX – первые десятилетия XXI в. Валерия Андреевича

Смолия. Автор выделяет у них четыре периода, каждый из которых имеет свои отличительные черты.

Первый (1950–1970 гг.) включает детство, учебу в школе и Каменец-Подольском педагогическом институте, то есть этап формирования начала личности. Второй (1971–1993 гг.) охватывает время выбора будущей профессии историка, нелегкого пути реализации мощного интеллектуального и организационного потенциала, метаморфозы начинающего научного работника в известного ученого, одного из лучших и следователей раннемодерной эпохи истории Украины. Установлено, что именно гармоничное совмещение существующих талантов с такими личностными качествами как открытость, целеустремленность, ответственность, настойчивость и стратегическое мышление стали залогом единодушного избрания в декабре 1993 г. коллективом Института истории Украины Валерия Смолия его директором. Третий период приходится на середину 90-х гг. XX – первые годы XXI в. Он отмечался интенсивным процессом переосмысления методологических основ исторического исследования, следствием которого стал полный отказ от советского концепта истории и разработка собственно украинского. И, наконец, четвертый, продолжающийся из середины первого десятилетия XXI в. до сегодняшнего дня. Это время расцвета его научного творчества и превращения Института истории в научно-исследовательский центр развития украинской исторической науки.

Большое внимание уделено анализу формирования и развития научных взглядов Валерия Смолия, значимости его творчества, вклада в исследование основополагающих проблем отечественной истории XVI–XVIII вв. и роли в успешном функционировании, возглавляемой им академической институции.

Ключевые слова: Валерий Смолий, историческая наука, монография, статья, исследование, проблема, Украина, Институт истории Украины, менеджер, источники.

Валерій Смолій народився 1 січня 1950 р. у с. Авратин Волочиського району Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області у сім'ї сільської інтелігенції, котра традиційно виконувала історичну місію берегині достоїнств і чеснот українства, його невмирущого духу до відродження після катастрофічних потрясінь буття народу упродовж XVII – XX ст. Дитинство припало на вкрай важкі умови життя повоєнного часу та наслідків голоду 1947 р. (знаю про це не з книг і переказів, а з власного досвіду). У підлітковому віці разом зі старшим братом Борисом допомагав батькам по господарству. Упродовж дитячих літ і шкільного навчання (батько – Андрій Йосипович (фронтовик)) і матір – Людмила Степанівна (учителька української мови) спромоглися сформувати у сина такі риси характеру як скромність, працелюбність, повага до людей, самостійність мислення й дій, відповідальність і самокритичність. Адже засоби світогляду й ціннісних орієнтирів закладалися «у дружньому родинному колі, коли у спогадах батька-фронтовика оживали такі близькі й трагічні будні воєнних сорокових, коли на прикладах односельців виховувалася повага до праці, а зусиллями матері – вчительки місцевої школи – прищеплювалася любов до книги, розвивався потяг до знань, так сильно закладений від природи»¹. Він рано проявив нахил до навчання, а тому, ймовірно, за наполяганням матері пішов до місцевої середньої школи у 6 років, яку блискуче закінчив (із золотою медаллю) у 1966 р. Цього ж року поступив на історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту (нині національний університет імені Івана Огієнка).

Вибір виявився для Валерія Смолія напрочуд вдалим. Пануюча у ньому атмосфера наукової творчості, демократичності, поваги до особистості студента, витворена викладацьким колективом, очолюваним завкафедри історії д.і.н., проф. Леонідом Коваленком й деканом к.і.н., доц. Анатолієм Копиловим, виявилася оптимальною для реалізації його здібностей не лише у навчанні, але й пробудження інтересу до наукової творчості. Відомо наскільки важливо вже з перших кроків, з одного боку, «віднайти» у ній свій шлях, зосередитися на проблематиці, яка б тримала в «полоні» інтересу й дозволяла реалізовувати творчий потенціал, а, з другого, зустріти наставника, готового не лише «керувати», але, що дорогоцінніше, щиро поділитися з таємницями ремесла дослідника. І в цьому відношенні юнакові надзвичайно пощастило. В 1967 р. на його здібності звернув увагу проф. Л. Коваленко – відомий вчений і чудовий педагог, котрий і став для нього першим учителем у сфері науково-дослідної роботи. Саме він допоміг обрати тематику спочатку курсової, а згодом дипломної роботи, що торкалася політичної історії України кінця XVIII ст. – інкорпорації Поділля (в складі Правобережжя) до Російської імперії. Працюючи під його мудрим наставництвом, проявив (зрозуміло, у зародку) риси, що згодом стали притаманними Валерію Смолію як науковцю: виняткові цілеспрямованість, наполегливість і працездатність; яскраво виражену внутрішню необхідність «докопатися» до сутності історичних явищ; позитивістську повагу до змісту інформаційного потенціалу історичного джерела; ясність у формуванні думок; поєднання аналітичного мислення з образністю світосприйняття; вваженість у судженнях тощо. Про його «фанатизм» у навчанні й праці у читальних залах вишівської бібліотеки й місцевого архіву у студентській спільноті поширювалися різні перекази. Як наслідок, у червні 1970 р. на «відмінно» захистив дипломну роботу й отримав диплом із відзнакою. Й упродовж свого життя він з величезною теплотою й вдячністю завжди згадував і згадує про свого першого вчителя-наставника Леоніда Антоновича Коваленка. Не випадково першою друкованою працею (1973 р.) стала рецензія на його монографію, присвячену висвітленню впливу Французької революції кінця XVIII ст. на громадсько-політичні рухи в Україні².

Наступні роки виявилися переломними у виборі напрямку трудової діяльності: вчителя чи науковця. За призначенням молодий фахівець поїхав на роботу до восьмирічної школи с. Волосів Андрушківського району Житомирської області, а у вересні 1971 р. доля закинула до Богданівської середньої школи Підволочиського району Тернопільської області. Хоча вчительська праця подобалася, все ж значно сильніше внутрішнє ество жадало творчого наукового пошуку. Задовольнити цю потребу, зрозуміло, в умовах буденного життя у селі не було найменшої можливості. Тому з радістю прийняв запрошення ректорату Ніжинського педінституту ім. М. Гоголя перейти на роботу на посаду асистента кафедри загальної історії. Попрацювавши рік, у жовтні 1972 р. успішно склав іспити до аспірантури Інституту історії АН УРСР.

Потрапивши у бажану стихію, з головою пірнув у неї. Показово, що темою кандидатської дисертації стала проблема, над окремими сторонами якої працював під час виконання дипломної роботи, а саме: «Возз'єднання

Правобережної України з українськими землями в складі Російської держави». І тут йому знову фантастично пощастило. Адже науковим керівником признається член-кореспондент АН УРСР Федір Павлович Шевченко – видатний історик другої половини ХХ ст. Як через кілька десятиріч пізніше згадували про нього Валерій Смолій і Геннадій Боряк, «У нашій пам'яті Ф. Шевченко постає з перспективи 1970-х – 1980-х років, коли ми розпочинали торувати власні шляхи у науку. Цей період опальний і маститий історик, усунутий з усіх керівних посад і підданий показній та жорсткій критиці, промовисто схарактеризував у своєму щоденнику – ходжу з «клеймом», хоч і без наголосу». Та навіть у цю, можливо, найскладнішу, найсуперечливішу добу своєї біографії Федір Павлович вкладав величезні знання й ерудицію, справжній талант історика й хист педагога – керівника у становлення й формування десятків своїх учнів, які згодом увійшли до світу науки з численними й оригінальними студіями»³. Інтенсивна праця в архівах і рукописних відділах наукових бібліотек СРСР дозволила достроково упродовж двох років (замість трьох передбачених аспірантурою) завершити написання дисертації й успішно захистити її наприкінці 1974 р. На його блискучі наукові здібності звернула увагу дирекція Інституту історії УРСР і запропонувала залишитися на роботі на посаді молодшого наукового співробітника відділу феодалізму (тепер відділ історії України середніх віків і раннього нового часу), який очолював чл.-кор. АН УРСР Ф. Шевченко, а згодом д.і.н. Григорій Сергієнко.

Так розпочалося сходження молодого дослідника по важких щаблях науки. В середині 70-х рр. виходять у світ 4 статті, присвячені висвітленню питань воз'єднання Правобережжя з Лівобережжям у складі Росії, розвитку антифеодальної боротьби та польського суспільно-політичного руху у Правобережній Україні в другій половині ХVIII ст. Водночас інтенсивно працював над підготовкою до друку монографії з теми дисертації й запланованими параграфами 2-го тому багатотомної «Історії Української РСР» обсягом у 12 друк. арк.⁴ Помітну роль у процесі становлення Валерія Смолія як вченого, відіграло творче й людське спілкування з такими «визначними представниками української історичної думки другої половини ХХ ст., як К. Гуслистий, В. Дядиченко, В. Голобуцький, Ф. Шевченко, О. Компан, В. Маркіна та інші. Шану й добру пам'ять про них вчений зберігає в своєму серці»⁵.

Не можна обійти мовчанкою згубного впливу у той час на розвиток історичної науки комуністичної ідеології (густо замішаній на російській імперській ідеї), що носила яскраво виражений антиукраїнський характер. Процес розвитку України повністю позбавлявся власне всього українського й міцно прив'язувався (як невід'ємна складова) до концепції становлення й розвитку Російської держави, культивувалися й експлуатувалися концепції Київської Русі як колиски братніх російського, українського і білоруського народів; воз'єднання України з Росією; бездержавності минулого українського народу та інші. Ця задушлива атмосфера і постійна загроза репресій вчиняли визначальний вплив (через внутрішній страх часто, всупереч бажанню й волі авторів) на сюжети і смислові акценти, теоретичні положення й висновки праць дослідників, які проходили через сито нещадної ідеологічної цензури⁶.

Ці чинники не могли не позначилася негативно як на змісті видрукованої у 1978 р. монографії (тепер, на відміну від теми дисертації, вона називалася «Возз'єднання Правобережної України з Росією»), так і підготовлених параграфів опублікованого у наступному році 2-го тому «Історії Української РСР» (проігноровано аспекти, що торкалися державного життя України, колоніальної політики російського уряду, української державної ідеї та боротьби за її реалізацію тощо). І все ж його монографічне дослідження продовжує залишатися цінною науковою роботою, в якій на основі глибокого аналізу архівного матеріалу реконструйовано цілісну картину соціально-політичної історії Правобережної України другої половини XVIII ст. Вагомий науковий добробок дав підставу дирекції Інституту історії АН УРСР перевести його на початку 1979 р. на посаду старшого наукового співробітника. За цикл наукових праць з історії Правобережжя XVIII ст. Президія Академії Наук нагородила Валерія Смолю медаллю АН УРСР та премією для молодих вчених, а в 1981 р. – Почесною грамотою АН УРСР⁷.

80-і роки стали важливим періодом творчого зростання вченого. Перше, він започаткував в Україні вивчення фундаментальної проблеми свідомості різних прошарків українського суспільства доби раннього нового часу. Виходячи за межі усталених методологічних засад марксистської теорії пізнання історичного процесу, автор зробив величезний крок у напрямку сприйняття основоположних методологічних засад всесвітньо відомої «Школи Анналів». І, що особливо важливо, його було досягнуто лише дякуючи власному творчому (в якій мірі інтуїтивного) пошуку нових методів дослідження. Критично проаналізувавши джерельну інформацію матеріалів виявлених у понад 40 фондах архівів і рукописних відділів наукових бібліотек України та Росії, всесторонньо розкрив процес формування і розвитку соціальної свідомості селян, козаків і міщан у ході їх соціальної боротьби, в опублікованій у 1985 р. монографії «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.)».

Її наукова новизна полягала в тому, що було переконливо доведено: соціальний аспект у самосвідомості українців відігравав вкрай важливу роль. Встановлено, що їх національно-визвольна боротьба органічно перепліталася із соціальною, причому визвольні змагання добивалися найбільшого успіху саме тоді, коли знаходили опертя у сфері соціальних завоювань. Вперше було зроблено успішну спробу з'ясувати відображення суспільних поглядів різних верств населення в історичних документах та в усній народній творчості. Одержані результати дозволили Валерію Смолю у цьому ж 1985 р. успішно захистити докторську дисертацію на тему «Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.)».

По-друге, відбувалося суттєве розширення не лише хронологічних меж предмету дослідження (до XVII – першої половини XVIII ст.), але й сфери кола питань, що вивчалися. Окрім ментальності згаданих прошарків населення, автор займався у першій половині 80-х рр. з'ясуванням різноманітних сюжетів історії Києва XVII ст.; діяльності наказного гетьмана Максима Кривоноса у 1648 р.; повстання 1657-1658 рр. під проводом полтавського полковника

Мартина Пушкаря; соціальної боротьби на Лівобережжі, Слобожанщині й Запоріжжі у другій половині XVII–XVIII ст.; соціально-економічного і політичного становища Правобережжя і західноукраїнських земель та їхнього адміністративного устрою у другій половині XVII–XVIII ст.; розвитку суспільно-політичної думки у XVII–XVIII ст. тощо. Й вперше звертається до вивчення історіографічних сюжетів.

По-третє, новою гранню у творчості автора стали участь з 1983 р. у підготовці базових підручників з історії України для середньої школи (7-8 класи), написання статей до «Української Радянської Енциклопедії» (томи 2, 5, 9) та з хронології історії України.

По-четверте, у Валерія Смолія почав виразно проявлятися талант у сфері науково-організаційної діяльності, внаслідок чого влітку 1985 р. йому доручається керівництво відділом історії середніх віків (у наступному році обирається на цю посаду)⁸.

Друга половина 80-х рр. (час горбачовської лібералізації режиму) у науковій творчості вченого ознаменувалася початком переосмислення марксистських методологічних засад історичного пізнання, пошуком принципово нової концепції історичного шляху пройденого українським народом. До його честі, він рішуче відмовився від спокуси використання політичної кон'юнктури для наукової і службової кар'єри, а торував власну важку стежину професійного самовдосконалення, зрозуміло, не без спотикань. Дякуючи цій принциповій позиції, автору вдалося окреслити вузлові проблеми витворення нового концептуального бачення середньовічної й ранньомодерної історії України й приступити до їх глибокого вивчення. Уже у 1988 р. робиться перший крок у цьому напрямі: на засіданні «Круглого столу» «Історична наука і сучасність» виступив доповідь «Про деякі нові підходи до вивчення основних проблем феодальної суспільно-економічної формації», в якій звернув увагу на необхідність вивчення специфіки соціально-економічних відносин у козацькій Україні, обумовленої подіями Визвольної війни 1648-1654 рр., соціально-політичної боротьби у другій половині XVII ст. і формування «етнічної держави»⁹. А вже наступного року у виступі на засіданні «Круглого столу» з проблем української історичної медієвістики «Українська медієвістика: проблеми, шляхи розвитку» (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.) визначив коло питань, що вимагали свого переосмислення. До нього включив етнічні процеси за часів Київської Русі, формування української феодальної державності, українське козацтво, Визвольну війну, умови переяславського акту 1654 р., формування етнічної свідомості українців, український гетьманат у складі Росії тощо¹⁰.

Започатковується зсування акцентів творчого пошуку у бік проблематики розбудови Української держави в XVII ст., ролі в ній козацького стану й окремих гетьманів, формування української нації. З'ясування значення козацтва і Запорозької Січі в українській історії дозволило виявити ті їх аспекти, що не вивчалися радянськими науковцями¹¹. Новим словом в українській історіографії стала праця (написана у співавторстві із к.і.н. Олександром Гуржієм) «Становлення української феодальної державності», яка започаткувала на академічному рівні методологічний поворот до відновлення концептуаль-

них засад державницького напрямку першої третини ХХ ст. у підході до оцінки Української держави XVII–XVIII ст.¹². Велику увагу вчений приділив висвітленню діяльності Петра Сагайдачного, Івана Мазепи, Максима Залізняка, державотворчої ролі Запорізької Січі, а також з'ясуванню вкрай складної проблеми формування української нації. Відхід від усталених постулатів окреслився також у написаних автором розділах книги «Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії» (К., 1990).

Займався вчений дослідженням й інших важливих проблем. Зокрема, взяв участь у дискусії, що розгорілася у 1989 р., про становлення й розвиток української національної символіки. Присвятив ряд праць висвітленню національно-визвольного повстання 1637–1638 рр. (співавтор к.і.н., Віталій Щербак), відображенню суспільно-політичних процесів у Правобережній Україні кінця XVII – початку XVIII ст. у суспільній свідомості селян і козаків, діяльності останнього подільського опришка Устима Кармалюка, витоків державності у східних слов'ян, боротьби міщан Брацлава за землю у другій половині XVIII ст., «Волинської тривоги» 1789 р., Коліївщини, повстання в Турбачі тощо. В 1990 р. опублікував (у співавторстві з д.і.н. Миколою Котляром) книгу «Історія в життєписах» (рос. мовою), в якій подав біографії Мухи, Северина Наливайка, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Семена Палія, керівників Коліївщини. Торкався й вивчення окремих сюжетів регіональної історії, зокрема середньовічного життя міської громади Києва, часу заснування Хотина, соціальної боротьби на Поділлі XVII–XVIII ст. та ін. Продовжував займатися розробкою підручників (у співавторстві з д.і.н. Віталієм Сарбеєм і д.і.н. Григорієм Сергієнком) для 8-9 класів (К., 1989, 1990). У співавторстві із згаданими авторами у 1987 р. опублікував «Хрестоматію з історії Української РСР», а в наступному році – «Книгу для читання з історії Української РСР».

Нову грань наукових досліджень започаткувала опублікована серія нарисів про історичні погляди видатних істориків минулого: М. Грушевського (у співавторстві з чл.-кор. АН УРСР Ф. Шевченком та О. Гуржієм), С. Юшкова (у співавторстві з к.і.н. Володимиром Ричкою), О. Єфіменко, В. Антоновича (у співавторстві з В. Ричкою), Д. Яворницького.

Великих зусиль докладав Валерій Смолій і для відродження національної археографії. Коли, 1989 р. відновлюється діяльність Археологічної комісії АН України, почав виконувати обов'язки заступника її голови. За короткий час виступив ініціатором, організатором і виконавцем перевидання низки творів представників української історичної класики: В. Антоновича, В. Беца, М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Яворницького, О. Єфіменко. За його редакцією виходять з друку твори Г. Л. де Боплана, Ф. Софоновича, О. Рігельмана, М. Бантиш-Каменського, ряд збірників документів і матеріалів.

Не можна обійти мовчанкою ще одного важливого аспекту діяльності вченого – науково-організаційного. Очолити відділ середніх віків, проявив велике піклування про підготовку молодих наукових кадрів, подаючи приклад своєю самовідданою працею. «Дух толерантності, взаємоповаги, високої творчої активності в поєднанні з виконавчою відповідальністю, які стають засадами функціонування фактично сформованого ним структурного підрозді-

лу, – слушно зазначає В. Матях, – незабаром виводять останній на пріоритетні позиції в Інституті. По суті, на базі відділу вже на початок 90-х рр. формується новітня державницька школа, він перетворюється в координаційний центр з дослідження українського середньовіччя і раннього нового часу»¹³.

Важливим етапом у процесі переосмислення в українській історіографії історичного значення козацтва стала опублікована стаття «Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті». Було переконливо доведено, що козак-воїн водночас виступав і козаком-землеробом – вільним виробником, котрий своє господарство (зимівник) вів за протофермерським зразком, і саме козацтво перехопило естафету державної традиції, що перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського і Київського князівств. Автор слушно підкреслив виняткову важливість козацького ідеалу в розвитку соціальної активності селянства¹⁴. Інтенсивне у співавторстві з Валерієм Степанковим опрацювання проблеми сутності Визвольної війни XVII ст. дозволило аргументовано обґрунтувати наукову неспроможність теорії «возз'єднання України з Росією,» розкрити неправомірність обмеження нею завершення визвольних змагань українців 1654 роком й формулювати гіпотетичний концепт про їх тривалість включно до 1676 р.¹⁵. В світлі теоретичних засад нової концепції зробив успішну спробу вперше змалювати цілісну панораму ходу визвольної, конфесійної та соціальної боротьби впродовж 1648-1676 рр. у посібнику «Історія України: нове бачення» (К., 1995. Т. 1). Невід'ємною складовою її розробки стало переосмислення комплексу питань розбудови Української держави, внутрішньої і зовнішньої політики її урядів тощо. Вирішальний крок у цьому напрямку було зроблено у роботі «Українська козацька держава», в якій висвітлив головні аспекти функціонування політичних інституцій з часу виникнення Української держави до її ліквідації російським урядом. При цьому сформулював перспективну для подальшої наукової розробки ідею, що, незважаючи на розкол козацької України у 1663 р. на дві Гетьманщини, їх потрібно розглядати як єдину державну структуру¹⁶.

В наступні роки дослідження проблеми державотворення проводилося Валерієм Смолієм у двох головних напрямках. По-перше, слушно акцентував увагу на з'ясуванні цього процесу у Правобережній Україні, який раніше залишався поза сферою інтересів істориків¹⁷. Потужним імпульсом для вивчення комплексу питань, що торкалися функціонування державних інституцій середини XVII–XVIII ст., стало проведення організованих ним, починаючи з 1991 р., Всеукраїнських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» (на 2001 р. опубліковано 7 випусків їхніх матеріалів). По-друге, враховуючи значимість впливу особи, наділеною владою, на розвиток соціально-політичних процесів, дослідник приділив велику увагу вивченню діяльності українських гетьманів. Центральне місце у створеній ним галереї образів по праву зайняла постать творця Української держави Б. Хмельницького (їй присвятив до середини 90-х рр. 15 наукових праць). У 1993 р. вийшло з друку у співавторстві з В. Степанковим фундаментальне монографічне дослідження «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» (у 1995 р. побачило світ його друге, доповнене видання), в якому че-

рез призму діяльності гетьмана висвітлено грандіозну панораму національно-визвольної і соціальної боротьби середини XVII ст. Позитивно оцінена науковцями, вона призвела до суттєвого перегляду спрощених і сфальшованих на догоду концепції «возз'єднання України з Росією» поглядів на суть діяльності Б. Хмельницького, його місця в українській історії, розгортанні визвольних змагань у 1648-1657 рр.¹⁸. Вагомим виявився доробок автора у дослідженні слабковивчених аспектів діяльності П. Сагайдачного, Петра Дорошенка та І. Мазепи. Помітною подією в історіографії став вихід у світ підготовленої колективом авторів, очолюваних Валерієм Смолієм, збірника нарисів про 20 найвизначніших гетьманів Війська Запорозького й Української держави XVII–XVIII ст. (Володарі гетьманської булави. К., 1994, 1995).

Вельми успішно вчений розробляв й інші актуальні проблеми української історії. У 1991 р. у співавторстві з О. Гуржієм опублікував книгу «Як і коли почала формуватися українська нація»¹⁹. В ряді робіт торкнувся вивчення питань ролі конфесійного чинника у визвольній боротьбі XVII ст.; значення традицій Визвольної війни українського народу у перебігу антифеодальної боротьби другої половини XVII–XVIII ст.; оцінки ухвали Переяславської ради і українського-московського договору 1654 р.; української етнічної символіки; історії українських нагород; дискусійних аспектів проблеми Коліївщини тощо. Плідним виявився доробок у продовженні висвітлення історичних поглядів М. Грушевського, В. Антоновича, В. Липинського, Д. Дорошенка.

Здобуття Україною незалежності викликало до життя потребу розробки нових навчально-методичних програм та підручників з історії України. А відтак взяв участь у підготовці «Програми з історії України» для 7-11 кл. (1992 р.) й також «Програми для шкіл з поглибленим вивченням історії. Історія України 7-11 класи» (1996 р.). По суті заново переробив розділи у виданому разом із Г. Сергієнком підручнику для 7-8 кл. «Історія України» (1993 р.). Підготовлене за його безпосередньою участю, як автора та за редакцією, 2-х томне видання «Історія України: нове бачення» (1995 р.) стало першим створеним у незалежній Україні посібником для вишів.

Доклав чимало зусиль і для перевидання творів видатних істориків минулого, а також здійснення археографічних публікацій. За його участю, як відповідального (головного) редактора чи його заступника, були опубліковані: Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі (К., 1992); Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків (К., 1990-1992. Т. 1-3); Грушевський М.С. Історія України-Руси (К., 1991-1995. Т. 1-10); Грушевський М. Ілюстрована історія (К., 1992); Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. (К., 1991); Дорошенко Д. Історія України (К., 1993); Бантыш-Каменский Н.Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства (К., 1993) та ін.

Не можна недооцінювати важливого значення, особливо для учнів, студентів, вчительства й викладачів вишів, започаткованої ним видавничої серії «Історія України в прозових творах і документах». Серед них назвемо «Великий неспокій. Друга половина XVII–XVIII ст.» (К., 1992), «Відома і чута в усіх кінцях землі: друга половина IX – перша половина XII ст.» (К., 1993),

«Темні віки: XIV – перша половина XV ст.» (К., 1993), «На переломі: друга половина XV – середина XVII ст.» (К., 1994) та ін.

За визначні досягнення Валерія Смолія у вивченні історії України, які знайшли високу оцінку вітчизняної і зарубіжної наукової громадськості, він обирався у 1992 р. член-кореспондентом, а в 1995 р. – дійсним членом (академіком) Національної академії наук України із спеціальності «Історія України».

Звертає увагу на себе факт органічного поєднання дослідницької роботи з організаційно-адміністративною діяльністю. В липні 1991 р. призначається заступником директора з наукової роботи Інституту історії НАН України, а в грудні 1993 р. обирається колективом директором провідної наукової історичної установи України. Так склалася доля, що на його плечі впав величезний тягар відповідальності за зміну парадигми методологічних засад її функціонування у край складній ситуації. Як згодом згадував академік Петро Тронько, «Перейняти на себе провідну у державі академічну установу на початку 90-х рр. у час матеріальної скрути, коли наука в Україні, по-суті, опинилася в умовах виживання, і при цьому не лише зберегти, а й значно підсилити її науковий потенціал – справа не проста. Академіку В.А. Смолію вдалося це зробити (можливо, ціною певного самовідречення від власних наукових планів) ...»²⁰. Розпочався новий період у житті та діяльності й у його становленні як керівника академічної інституції, важливу роль відігравали дружні поради досвідченого адміністратора академіка НАН України Юрія Кондуфора. Уже в перші роки окреслилася позитивна тенденція якісного поліпшення (всупереч складним обставинам, зумовлених нестачею коштів й труднощами, породженими розробкою нової концепції історії України) наукова й науково-організаційна діяльність Інституту: розпочалася структурна перебудова підрозділів; в ряді вишівських центрів України створюються регіональні осередки історичних досліджень; розширюються міжнародні наукові зв'язки, зокрема налагоджується творчі контакти з науковцями українознавчих центрів, які функціонували у Західній Європі, Канаді, США. Важливе значення мало сформування у 1997 р. на базі відділу середніх віків Науково-дослідного інституту козацтва, що став координаційним центром вивчення історії Війська Запорозького. Важко переоцінити й значимість для функціонування академічної установи створення власної видавничої бази – комп'ютерно-видавничого відділу²¹.

Доводилося розв'язувати і низку інших проблем, адже очолив наукову координаційну раду з проблеми історичної науки НАН України та Українську філію Міжнародного наукового товариства по вивченню XVIII ст., став президентом Національного комітету по вивченню країн Південно-Східної Європи, віце-президентом Національного комітету істориків України, головою спеціалізованої Вченої ради по захисту дисертацій в Інституті історії НАН України, членом спеціалізованих рад Київського і Дніпропетровського університетів. З 1997 р. ввійшов до складу Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки, а з 1998 р. почав виконувати обов'язки члена Президії Національної академії наук України.

Важко переоцінити значення його зусиль, як головного редактора «Українського історичного журналу» (з початку 1994 р.), спрямованих на перетво-

рення часопису в трибуну найважливіших досягнень національної історіографії. Адже за його визнанням, «... у середині 1990-х рр. через фінансові негаразди взагалі постало питання існування часопису. Довелося знову перевести його у формат двомісячника, вишукувати внутрішні можливості й ресурси. Варто відзначити самовіддану, напружену роботу редакторів, редколегії, розуміння та підтримку колег як інституту, так і поза його межами»²². І з початку XXI ст. він трансформувався в один з кращих у гуманітарній сфері й піднявся до рівня провідних історичних журналів Центрально-Східної Європи. З літа 1997 р. науковці Інституту, розпочали підготовчу роботу з реалізації запропонованого Валерієм Смолієм «унікального проекту науково-довідкового характеру – багатотомної «Енциклопедії історії України», яка своєрідно підсумовує доробок новітньої української історіографії в галузі практичного й теоретичного осмислення поступу більш ніж тисячолітньої національної історії, представлений в усій сукупності й логічній підпорядкованості подій, персоналій, термінів»²³.

Важливе значення для становлення й розвитку нової концепції української історії мало втілення у життя розробленого ним унікального проекту багатотомного видання «Україна крізь віки». Залучивши до його виконання провідних учених України, він спромігся за короткий термін (впродовж 1998-2000 рр.) опублікувати 15 томів цієї серії. Дане видання стало першою у незалежній Україні фундаментальною науковою роботою, присвяченою історії України з найдавніших часів до сьогодення. Науковий загаль і громадськість високо оцінили дану працю і Валерію Смолію та групі авторів у грудні 2001 р. Указом Президента України було присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки.

Водночас продовжував інтенсивно працювати у сфері розробки таких актуальних проблем як історія козацтва; Національна революція XVII ст.; Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.; становлення і розвиток українського етносу; політична культура та проблеми ментальності українського суспільства XIV–XVIII ст.; українська дипломатія XVII–XVIII ст. тощо. У 1997 р. побачила світ монографія « Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації», в якій вперше зроблено спробу з'ясувати зміст політичної свідомості нової національної еліти та її роль у державотворчому процесі. На основі аналізу джерельного матеріалу вчений у співавторстві з В. Степанковим розробив концепцію визвольних змагань українців 50-70-х рр. XVII ст. Її основні положення знайшли обґрунтування у монографічних дослідженнях «Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення» (К., 1999) та «Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.): Україна крізь віки» (К., 1999. Т. 7).

Нові якості таланту Валерія Смолія, уже як політичного діяча, проявилися під час його діяльності на посаді віце-прем'єр-міністра України з питань гуманітарної політики (1997-1999 рр.). Обіймаючи її, завжди приймав зважені рішення, пам'ятаючи, що за кожним із них стоять долі живих людей; залишаючись при цьому скромною, чуйною і порядною людиною. Поділяю думку чл.-кор. АН України Олександра Реєнта, що він «послідовно проводив лінію на гуманізацію суспільства, створення такого соціокультурного, міжетнічного, міжконфесійного клімату, який максимально відповідав би інтересам і дер-

жави, і кожної людини, гармонізував стосунки між ними»²⁴. При цьому «залишався насамперед вченим, в усьому покладаючись не на емоції чи політичні пристрасті, а на здоровий глузд, доцільність і суспільну користь»²⁵.

Вагоме наукове значення для з'ясування причин кризи історичної науки в Україні, пошуку шляхів виходу з неї, розробки нових методологічних засад її розвитку мали висловлені ним у другій половині 90-х ХХ ст. – поч. ХХІ ст. міркування у виступах на нарадах і конференціях та в публікаціях на шпальтах преси. У них слушно зазвучало застереження «дещо критичніше поставитися до модного сьогодні підходу, який декларується як заповнення так званих «білих плям» в історії. Очевидно, на певному етапі це слід було б робити. Але в цьому контексті існує інша небезпека – поява вже не «білих плям», а «чорних дир», коли висвітлення історичного процесу йтиме вибірково, селективно, і коли загальні його закономірності підмінятимуться випадковими на злобу дня історичними подіями, факторами, окремими особами. Історію слід реконструювати такою, якою вона була – складною, багатовимірною, неоднозначною. Її не слід ні прикрашати, ні драматизувати». Важко не погодитися з твердженням автора, що «нинішні тенденції розвитку науки вказують, насамперед, на необхідність вироблення нових теоретичних і методологічних підходів щодо вивчення історичного процесу в Україні. У цьому контексті однією з основних умов досягнення успіху є відмова від думки про необхідність створення єдиних універсальних методологічних засад, на основі яких могли б писати свої праці історики». Торкаючись проблеми характеру взаємин науки і влади, зауважив: «Завдання державної влади є підтримка й допомога у реформуванні науки. Завдання науки є допомога державі у трансформації суспільства. Взаємозалежність науки і влади висока, вони повинні допомагати одна одній не лише вижити, а й динамічно розвиватися. Якщо не буде такої взаємодопомоги, наука загине (вона вже гине на наших очах). Влада, звичайно, не загине, але це вже може бути інша влада, яка функціонуватиме виключно для себе». Точніше не скажеш!

Початок ХХІ ст. ознаменувався новими успіхами Валерія Андрійовича як вченого, адміністратора й менеджера історичної науки. Активно продовжував досліджувати такі проблеми як особливості Української революції ХVІІ ст., її роль та місце в ранньомодерній історії не лише України, але й Центрально-Східної Європи; політична система України у другій половині ХVІІ ст.; геополітичне становище Української держави середини ХVІІ – початку ХVІІІ ст.; участь козацтва і селянства в революції 1648–1676 рр.; українська державна ідея кінця ХVІ–ХVІІІ ст.; витоки українського парламентаризму; становлення національного інституту влади як українського політичного проекту тощо. Не згасав інтерес й до подальшого осмислення ролі видатних осіб у державотворчих процесах ХVІІ ст., а відтак до жанру історичного портрета, зокрема гетьмана Петра Дорошенка. Займався й розробкою сюжетів, що торкалися української ментальності й культури ХVІІ–ХVІІІ ст. Так, узяв участь у написанні монографій: «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (К., 2001); «Україна: віхи історії» (К., 2001); «Нариси з історії дипломатії України» (К., 2001); «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості» (К., 2001);

«Україна ХХ століття»: У 2 книгах (К., 2002) та ін. 2002 р. побачила світ (у проєкті «Особистість і доба») книга «Богдан Хмельницький», що стала новим кроком у дослідженні життя і діяльності видатного сина України.

У середині першого десятиріччя розпочався сучасний період життя й діяльності Валерія Смоля. Притаманними йому стали: у науковому аспекті – зміщення акценту у бік створення праць монографічного характеру переважно з проблематики політичної системи України у період революції, а в керівництві Інститутом – переорієнтації його колективу на розробку фундаментальних досліджень з вузлових проблем української історії. Зокрема, продовжував ґрунтовно вивчати еволюцію української державної ідеї XVII–XVIII ст. й боротьбу еліти Гетьманщини за її реалізацію, що дозволило глибше з'ясувати рівень політичної свідомості тогочасного суспільства, побачити деструктивні процеси, що роз'їдали політичну систему держави. Паралельно досліджував комплекс питань, пов'язаний з її зовнішньою політикою у роки революції. Результатом стало істотне збагачення уявлень науковців про процес становлення української дипломатичної служби, основні принципи її функціонування, напрямки зовнішньої політики Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, П. Дорошенка й інших гетьманів. Ці напрацювання оформилися в окремі розділи фундаментального дослідження «Історія українського козацтва: Нариси у двох томах» (Т. 1. – К., 2006). Новим словом в історичній науці став доробок Валерія Смоля у з'ясуванні соціальних аспектів розвитку революції за доби гетьманату Б. Хмельницького. Вчений спромігся у співавторстві з В. Степанковим відтворити цілісну панораму ролі у ній селянства. Проаналізувавши зміст, форми й особливості його боротьби, він аргументовано довів, що вона переросла у Селянську війну 1648 – першої половини 1652 рр., яка призвела до кардинальних зрушень у сфері соціально-економічних відносин козацької України. Висвітлюючи її феномен, ґрунтовно проаналізував й політику Б. Хмельницького у селянському питанні (Історія українського селянства. – К., 2006. Т. 1). Розкрив також вплив соціальної боротьби посполитих і козацтва на витворення нової моделі соціально-економічного розвитку України у революційну добу²⁶.

Як уже зазначалося, велику увагу приділяв вивченню політичної системи українського суспільства. Як наслідок, 2008 р. побачила світ праця «Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття». Її основні складові увійшли до фундаментального дослідження колективу авторів «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності» (К., 2008). А його роздуми над проблемами особливостей витвореної українцями моделі політичної системи у контексті європейської історії XVI–XVIII ст., механізмів функціонування владних структур, ролі молодого еліти знайшли реалізацію у виданих 2014 р. двох монографічних досліджень²⁷.

Оскільки у кінці першого десятиріччя ХХІ ст. уже назріла потреба теоретичного осмислення вузлових проблем революції 1648-1676 рр., то було прийнято рішення присвятити цій проблемі спеціальне дослідження монографічного характеру, яке побачило світ 2009 р. У ньому вперше в історіографії в комплексі проаналізовано типологію і характер революції, її місце у європейському революційному процесі XVI–XVIII ст., співвідношення національно-

визвольної і соціальної складових у революційних подіях, особливості формування української політичної системи на теренах Гетьманщини, геополітичне становища Української держави та його вплив на хід революції тощо²⁸.

Не залишалася на маргінесі авторської сфери наукових уподобань вивчення видатних персоналій революційної доби. Зокрема, 2009 р. вийшло з друку третє доопрацьоване видання монографії «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет». А через рік з'явилося фундаментальне дослідження життя й діяльності видатного державного діяча України Петра Дорошенка. По-перше, його зміст спростовував розповсюджений в історіографії міф про трактування соціально-політичних подій 60-х – першої половини 70-х рр. XVII ст. «Руїною», який міцно вкоренився у свідомості не тільки пересічних українців, але і гуманітарної еліти. Насправді ж у цей час точилася відчайдушна боротьба за соборність козацької України та збереження її суверенітету. По-друге, ґрунтовно розкрито образ П. Дорошенка, котрий разом з київським митрополитом Й. Тукальським намагався об'єднати козацьку Україну, зберегти її внутрішньо-політичний суверенітет й утворити Київський Патріархат²⁹.

Важко переоцінити наукову, культурологічну й просвітницьку значимість для сучасного суспільства, особливо його інтелектуального сегмента, опублікованої за його безпосередньої участі й під його керівництвом у 2014–2018 рр. серії фундаментальних колективних монографій, присвячених комплексному висвітленню найважливіших аспектів функціонування Української держави середини XVII–XVIII ст. Вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографії вона розглядається як цілісний суспільно-політичний організм, витвореної під час революції, унікальної у Центрально-Східній Європі політичної системи. І нарешті для її означення поряд з терміном «Гетьманат» широко починає вживатися назва «Українська держава», що найточніше відображає її сутність. Адже, починаючи з кінця 60-х рр. XVII ст. у свідомості молодого політичного еліти, козацтва й поспільства уже утверджується самоназва держави «Україна». Започаткувала її книга «Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура» (розділ «Влада в Українській державі: сутнісний зміст та вектори позиціонування»).

Особливо «урожайним» виявився 2018 рік. Світ побачили 4 книги. Зокрема, «Український Гетьманат. Нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. (Кн.1, розділи «Влада в Українській державі раннього нового часу» й «Дипломатична служба та зовнішньополітична діяльність гетьманських урядів») (Кн.2, розділ «Державна економічна політика та становлення національної господарсько-економічної моделі»). До колективної монографії «Соціополітичний простір ранньомодерної України. Історичні нариси» підготував розділ «Українська революція XVII ст.: вектори концептуалізації дослідницького поля». Своєрідним підсумком інтелектуальних зусиль авторського колективу стала книга «Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби», до якої Валерій Смолій написав 3 розділи. Багаторічний досвід розробки проблем Української революції вимагав всестороннього осмислення не лише її феномену у вітчизняній історії, але і в розрізі порівняльного аналізу з іншими європейськими революціями XVI–XVIII ст. І упродовж

2018-2019 рр. інтенсивно працював над монографією «Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції» (понад 20 др. арк.). Це перший в історіографії науковий проєкт, присвячений вивченню концептуальних аспектів даного предмету дослідження.

Окрім цієї центральної у науковій творчості тематики, в нього вистачало на сили і сил для ґрунтовного вивчення й інших сюжетів. Так, упродовж 2006-2018 рр. у колі його досліджень опинилися такі проблеми як змалювання біографічних портретів багатьох істориків сучасності і минулого (Ф. Шевченка, П. Тронька, Ю. Пінчука, І. Кураса, С. Кульчицького, П. Гудзенка, І. Гуржія, В. Литвина, О. Ресета та ін.); роль українських революцій та їх вплив на державотворчі процеси; опришківство XVI-XIX ст.; історія Інституту історії України НАН України; життя і творчість В. Вернадського; Україна в російському історичному дискурсі (кінець XX – початок XXI ст.) (у співавторстві); феномен козацтва у контексті вивчення раннього нового часу; етнонаціональні процеси на Донеччині й Луганщині (у співавторстві); Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України; національне питання в Україні: виклики сучасності й уроки історії; сучасна українська енциклопедистка (у співавторстві); історичний досвід українського державотворення й ін.

Явно недооцінюється наукова, суспільно-політична й інтелектуально-культурологічна значимість сформульованих у цей період Валерієм Смолієм міркувань у понад сотні невеличких за об'ємом есе, виступів на конференціях і «круглих столах», інтерв'ю, «вступних слів» («передніх слів») і передмов до колективних чи індивідуальних монографій. Особливо важливі вони з погляду осмислення складної палітри методологічних засад сучасної української історіографії, а також місця, ролі й оцінок вузлових подій і процесів вітчизняної історії XVII – початку XXI ст. Серед останніх назвемо боротьбу за незалежність і державотворчі процеси; революційні події XVII, XX і початку XXI ст.; соборність України; конституцію П. Орлика; Україна та перша й друга світові війни; історію Криму й Донбасу та їх місця в модерному українському національному проєкті; історію Запорозької Січі та ін.

На окрему увагу заслуговують роздуми вченого щодо якісних параметрів обрання дослідниками теоретичних концепцій і методів творення власних наративів; впливу характеру відносин влади й істориків на якість їхнього професійного продукту та ін. Вже у 2007 р. він звернув увагу на парадокси історичного пізнання (у співавторстві з Ю. Левенцем) і складнощі переформатування пострадянської свідомості українського суспільства (інтерв'ю газеті «День» 30 січня «Легше перебудувати дім, аніж змінити «конструкцію» свідомості людей»). А в інтерв'ю цій же газеті від 14 липня 2011 р. підкреслив, що «правда історії (якщо вона не препарована ідеологічно, а справжня) завжди є патріотичною». А відтак було зафіксовано несприйняття модного концепту постмодерністів про доцільність «денаціоналізації» української історії.

Висловлене міркування знайшло істотне інтелектуальне збагачення у розлоному інтерв'ю Валерія Андрійовича з нагоди 60-річчя видання «Українського історичного журналу». У ньому слушно зауважував: «Нині побутують спрощені та нав'язані уявлення про національну історію як своєрідний інтелектуальний

релікт XIX ст., яке афористично називають століттям націй і національних держав. Якщо керуватися винятково такими уявленнями, то у цьому світлі національна історія постає як застарілий, старомодний, старожитній та архаїчний інтелектуальний продукт, котрий відразу маркують, точніше таврують, як «спекулятивний» і «націоналістичний» апріорі». При цьому підкреслив, що «у світлі ж нашого часу концептуалізація національної історії постає не як формалізована, ексклюзивна, націєцентрична цілісність, а радше як низка взаємопов'язаних проєкцій щодо конструювання нашого минулого в розрізі суб-, мульти-, полі-, гетеро-, не-, прото-, донаціональних способів репрезентації». Адже «хочу наголосити на тому, що жодні культурні, інтелектуальні, ідеологічні метаморфози, чи то пак гучні медійні події, котрі забуваються вже наступного тижня, не можуть скасувати базової настанови – **без представлення нашої країни, нації, держави на культурній та інтелектуальній мапі світу, зокрема науково-історичних проєкцій її минувшини, неможливо реалізувати успішний суспільний, національний, державний проєкт**» (виділено нами – В.С.)³¹.

Вельми критично, якщо не негативно, сприймав парадигму глобалізму, насаджування його ідеологами у сфері гуманітарних наук у формі «наднаціональної політкоректності». У статті «Неювілейні думки. Як навчити громадянина мислити. До 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського та 80-річчя Інституту історії України (написаній у співавторстві з О. Ясем) відверто висловився про трагічні наслідки для української нації цієї політики. «Присмерк глобалізму з утравдженням показної та наднаціональної політкоректності, – підкреслювали, – нав'язує ілюзію універсальності й прагматизму на ниві світової соціогуманітаристики, зокрема історії. Проте глобалістичні тенденції постісторії в жодному разі не скасували нагальних потреб представлення країни/нації/держави на культурній та інтелектуальній мапі світу, зокрема наукових проєкцій її минувшини. Без такої репрезентації нашої історії, культури, науки **ми односторонньо опинимося в колі, як сказали б раніше, «неісторичних», а за сучасним означенням маргінальних націй**» (виділено нами – В.С.)³².

Неодноразово звертав увагу на першорядність у дослідницькому ремеслі аналізу джерел. «Передусім зауважимо, – зазначав він, – що дієздатність будь-якої теорії, концепції або гіпотези, котра претендує на пояснення минулого, значною мірою спирається на дослідницький інструментарій, завдяки якому отримуються, формулюються та репрезентуються результати наукових досліджень. В історичній науці проблема методів здебільшого пов'язана з прочитанням і витлумаченням джерельних комплексів, а за великим рахунком – із творенням відповідних текстів, що пропонують певну конструкцію минулого»³³. Застерігав від некритичного сприйняття модних «постмодерністських експериментів»: «Насамперед вважаю, що українським ученим не слід ставитися до найпривабливіших концептуальних пропозицій, епістемологічних звірців та інтелектуальних новацій як до якогось «вищого одкровення» чи «універсальної відмички» на ниві наукового пізнання. Адже кожна концептуальна пропозиція – лише один із багатьох дослідницьких інструментів, метафорично кажучи, невеличкий пізнавальний фрагмент у палітрі безмірного моря можливостей зі студіювання нашої, європейської та світової минувшини»³⁴.

Різко критикував профанацію історичної науки дилетантами, яких чимало розвелось. «Ледь не кожен уважає себе, – підкреслював учений, – якщо не експертом, то, як мінімум, добре обізнаною і кваліфікованою особою в питаннях нашої історії. Але, на жаль, навіть досить освічена людина не усвідомлює величезну різницю між повсякденними чи аматорськими судженнями, про адекватність і достовірність яких зазвичай ніхто не замислюється, та високоякісним і професійним інтелектуальним продуктом у царині історії, котрий опрацьовується роками»³⁵. І спромігся надзвичайно точно змалювати визначальну методологічну підвалину освоєння ремесла історика-професіонала. «Адже справжній фах історика здобувається, – наголошував Валерій Смолій, – завдяки багаторічній роботі з джерелами, складним і повсякденним потугам думки навколо тлумачень фактів і подій минувшини, безцінним комунікативним практикам спілкування зі старшими та молодшими колегами, десяткам і сотням цехових нюансів і нібито «дрібниць», які дозволяють побачити, уявити, відчути історичну людину, зрозуміти мотиви її поведінки, темп буття тощо»³⁶.

Як бачиться мені, доцільно окреслити й кілька визначальних концептів ученого, що торкаються осмислення ним ряду сучасних процесів. Так, вельми перспективним для подальшої розробки науковцями є бачення ним органічної єдності революційних подій в Україні кінця ХХ – перших десятирічь ХХІ ст. На його переконання, заслуговує на увагу влучне «застереження німецького філософа та культуролога В. Беньяміна, який розглядає революцію як своєрідний «стоп-кран» у намаганнях людства зупинити суспільну катастрофу, в українському варіанті Революція на граніті виявилася стоп-краном для неповернення країни у квазідержавне та радянське тоталітарне існування, надавши суспільний імпульс державотворенню 1990-х рр. Своєю чергою Помаранчева революція стала запобіжником для імовірного згорання демократичних процесів й увімкнула зелене світло лібералізації суспільного й економічного життя. Революція гідності унеможливила формування авторитарного політичного режиму та відстояла державний суверенітет після зовнішньополітичного розвитку листопада 2013 р.»³⁷. Сповна поділяю висловлене вченим міркування, що «в 2014 р. не тільки Україна, а й весь світ увійшов у новітню історичну добу. Пострадянська епоха добігла свого кінця... І найпереконливішим свідченням цього є те, що саме у цій темпоральній точці було зруйновано не тільки писані й неписані домовленості щодо устрою післявоєнного світу, яких більш-менш дотримувалися після розпаду СРСР, а й де-факто поховано численні суспільні та громадські табу як в Україні, так і у світі. Інакше кажучи, відбулися кардинальні метаморфози суспільної, громадської, культурної свідомості»³⁸.

Не обійшов очільник Інституту історії й такої гострої проблеми як взаємовідносини історика й влади. Надзвичайно стисло й точно охарактеризував «феномен радянської історичної науки». На його переконання, з яким важко не погодитися, вона – «це свого роду унікальний експеримент, коли була штучно перервана академічна традиція й на принципово нових засадах утворена нова структура науки із своїми інституціями, ідеологією, кадрами, відповідними ритуалами, нормами наукового життя... вона постійно знаходилася під тиском партійно-державного апарату, була строго ідеологічно регламентована та

ідейно уніфікована». І при цьому чітко змалював «особливий тип радянського історика. Основними рисами його були інтелектуальна пасивність, безініціативність, автоматизми мислення, внутрішня самоцензура, а для українського радянського історика – навіть подвійна або потрійна самоцензура. Теоретична думка зазвичай підмінялася ідеологічною витриманістю, обов'язковим цитуванням класиків марксизму-ленінізму та партійних директив»³⁹.

І чи не вперше в історіографії сконструював оптимальну для українського суспільства модель стосунків влади й історика. «Сучасна історична наука, – на переконання Валерія Смоля, – умовах політичної нестабільності, гібридної війни, інформаційних атак та меморіальних війн стає майданчиком для співпраці історика і владних структур, інструментом визначення новітніх стратегій державної історичної політики. Влада потребує знань і навичок історика з метою створення нової історичної ідеології, виховання патріотизму, вирішення болючих проблем радянського минулого (репресій-чисток, голодомору, воєнних втрат та прорахунків, переслідувань інакомислення часів «розвиненого соціалізму»), а також і боротьби за «давню спадщину...» Саме «сучасним історикам належить відповідальна місія окреслити контури минулого й сучасного України як розвинутої й достойної європейської держави, самостійного політичного гравця на міжнародній арені, рівного серед рівних суб'єкта геополітики»⁴⁰. І, якщо нові владні інституції, що сформувалися влітку-восени 2019 р., проігнорують пропозиції такого чи подібного змісту (а така загроза існує, бо поки що їхні представники демонструють переважно повне невігластво у царині української історії, знання особливостей ментальності української нації й традицій національно-визвольних змагань упродовж XVII – початку XXI ст. та ігнорують її уроки), то спровокують внутрішньополітичне протистояння, що обернеться для них катастрофою.

Величезна заслуга Валерія Андрійовича як менеджера полягає у вмінні вірно обрати стратегічні напрями розвитку історичної науки фахівцями не тільки Інституту історії, але й у значній мірі в Україні в цілому. Як уже відзначалося, з кінця 90-х рр. XX ст. почалася реалізація грандіозного проекту видання «Енциклопедії історії України», перший том якої з'явився на світ 2003 р., а останній – десятий – у 2013 р. У його підготовці взяли участь сотні кращих фахівців країни. Поза всяким сумнівом учені Інституту (власне вони й склали упродовж 16-річної копіткої праці ядро авторського колективу) здійснили науковий подвиг, витворивши на основі сучасних методологічних засад величну панораму шляху пройденого українським народам й етнічними меншинами, котрі проживали на її теренах, з раннього середньовіччя й до сьогодення. Його неможливо переоцінити, бо вперше у вітчизняній історичній науці висвітлення подій, явищ і процесів, діянь державотворців, політиків, полководців, церковних ієрархів й інтелектуалів, буття різних прошарків соціуму подано у річищі національної концепції, а не через призму постулатів чужоземних історіографій. Як зауважував Валерій Смолий, «Це – фундаментальний інтелектуальний і довідково-інформаційний ресурс, який дозволяє суттєво інтенсифікувати циркуляцію наукової інформації з історії України та забезпечити широкий діапазон академічних, дидактичних, культурно-просвітницьких і популяризаторсь-

ких потреб у царині національної соціогуманітаристики. Щиро тішуся з того, що групу істориків – найбільш активних учасників цього проекту – було відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки за 2016 р. Але робота над проектом триває й далі. Готуються до друку додаткові томи, а також спеціалізований том «Україні – Українці», котрі, сподіваюся, побачать світ найближчим часом»⁴¹ (перша книга вийшла з друку 2018 р.). І в цій успішній реалізації одного з наймасштабніших науково-дослідницьких проектів української соціогуманітаристики величезна заслуга власне директора Інституту. Адже вона стала можливою у значній мірі лише завдяки його кипучій енергії, винятковій цілеспрямованості, організаторському таланту й неперевершеному умінню «відшукувати» кошти (і немалі) для публікації підготовлених томів.

Іншим вкрай важливим напрямом виявилася підготовка багатотомних праць із різних зрізів української історії, що дозволяли і дозволяють заповнювати існуючі прогалини у з'ясуванні багатьох проблем минувшини. Саме вони формують «методологічні й теоретичні засади багатотомного синтетичного курсу з історії України»⁴². До них відносно двотомники «Історія українського козацтва» (2006) та «Історія українського селянства» (2006), шеститомну «Україна: хронологія розвитку» (2007-2011), п'ятитомну «Історію державної служби в Україні» (2009), трьохтомну «Історію українського парламентаризму» (2010), двохтомні «Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПУ (1921-1928 рр.)» (2010), «Економічна історія України» (2011), «Нариси історії Української революції 1917-1921 років» (2012), «Повсякдення ранньомодерної України» (2012-2013), «Велика війна 1914-918 рр. і Україна» (2014-2015), «Схід і Південь України: час, простір, соціум» (2014-2016), «Український гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст.» (2018) та інші.

Вражаючими є масштаби виконання Валерієм Смолієм функції науково-редактора. В це важко повірити, але на початок 2019 р. проредагував понад 700 колективних й індивідуальних монографій, збірок документів, перевидань творів історичної спадщини, збірників наукових праць тощо. І не формально! Його зауваги і поради завжди відзначалися високим професіоналізмом, аргументованістю, повагою до поглядів авторів навіть принципово відмінних від його власних. І не сумніваюся в тому, що ця толерантність у поєднанні з принциповістю лише йшла на користь справі. За сприяння і підтримки директора Інституту, попри фінансові проблеми, продовжують виходити щорічник «Україна в Центрально-Східній Європі» (18 випусків), історичні альманахи «Ruthenica» (19 випусків), «Соціум» (11 випусків) та «Ейдос» (9 випусків), які користуються великою популярністю серед інтелектуальної спільноти.

Чималі заслуги Валерія Смолія у якісному нарощуванні творчого потенціалу колективу Інституту історії. Повністю виправдала себе практика створення у межах існуючого структурного поділу спеціалізованих центрів, сконцентрованих на дослідженні важливих проблем національної історії.

Позитивною стороною функціонування Інституту стало залучення до співробітництва з ним висококваліфікованих фахівців усіх регіонів України, формування у них власних науково-дослідних осередків і філій для дослідження проблематики всеукраїнського чи локального значення. Яскравим проя-

вом поваги до нього з боку колективу Інституту є постійне обрання ним (з 1993 р.) Валерія Смолія своїм очільником (останній раз це відбулося 11 жовтня 2018 р.) Враховуючи його авторитет серед наукової спільноти й талант менеджера, обирається академіком-секретарем відділення історії філософії та права Національної академії наук України (2015) та членом її Президії (2015).

Працював талановитий вчений і в сфері розробки посібників і підручників для ЗВО і середньої школи. Так, у 2000 і 2002 рр. побачили світ друге й третє перевидання «Історія України: нове бачення» – навчального посібника для студентів і викладачів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. Було підготовлено й опубліковано пробний підручник для 7 класу «Історія України. Давні часи та середньовіччя» (К., 2000). На III Київській Міжнародній виставці-ярмарку «Книжковий сад–2001», присвяченій 10-й річниці Незалежності України, був відзначений Дипломом у номінації «Кращий підручник». У 2007 р. виходить підручник (українською і російською мовами) «Історія України» для загальноосвітніх навчальних закладів, а наступного року підручник «Історія України» для 7 класу спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей зі зниженим зором. 2011 і в 2016 рр. вийшли з друку його 2-ге і 3-тє перевидання. 2019 р. розпочалася робота над новим 4-тим виданням.

Велику увагу Валерій Смолій постійно приділяв підготовці наукових кадрів. На осінь 2018 р. під його керівництвом науковці підготували й захистили понад 40 докторських і кандидатських дисертацій. Успішно функціонує створена ним наукова школа, представники якої відомі в Україні та за її межами вчені (доктори історичних наук Олександр Гуржій, Віктор Горобець, Володимир Ричка, Олена Сидоренко, Петро Сас, Олексій Струкевич, Валерій Степанков, Тарас Чухліб, Віталій Щербак та ін.).

Держава високо оцінила науковий доробок Валерія Смолія у розвитку історичної науки (він складає понад 1,5 тис. праць), а також заслуги як її менеджера на посаді очільника Інституту, у громадській і державній діяльності. У 1996 р. його нагороджено «Відзнакою Президента України», 1998 р. присвоєно почесне звання «Заслуженого діяча науки і техніки України», 2001 р. отримує державну премію України в галузі науки і техніки за цикл праць «Україна кризь віки». Одержав також нагороди – ордени Ярослава Мудрого V (1999), IV (2004), III (2011) й II (2014) ступенів та «За заслуги» II (2006) і I (2009) ступенів, тощо.

І ще один дуже важливий і показовий штрих видатного вченого, менеджера й подвижника історичної науки. Закінчивши історичний факультет нашого ЗВО, упродовж подальших років свого життя завжди пишався і пишався тим, що став істориком у стінах першого, власне українського, державного університету, утвореного в горнилі Національної революції 1917–1921 рр. Незмінно, відвідує щонайменше один раз у рік рідну Альма-Матер, зустрічаючись з викладачами і студентами факультету. Очоловивши Наглядову раду рідного навчального закладу, постійно надає йому допомогу у різних сферах функціонування. Не можна переоцінити її значимості у трансформації, яку пережив він на шляху від провінційного педінституту до Національного університету імені Івана Огієнка, що перебуває у сотні кращих вишів України.

Колектив Кам'янець-Подільського університету ім. Івана Огієнка пишається своїм випускником, щиро і щиро вітає його з ювілеєм й бажає Валерію Андрійовичу Смолю міцного здоров'я, щастя, довгих років життя, творчої насаги, нових наукових здобутків, енергії та сили нести великий тягар відповідальності вченого, менеджера історичної науки й громадянина України.

Примітки:

¹ Матях В. Валерій Андрійович Смолий // Інститут історії України НАН України. 1936-2006. Київ, 2006. С. 353.

² Смолий В.А., Коваленко Л.А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. Київ: Вид-во Київ.ун-ту, 1973. С. 152.

³ Смолий В., Борjak Г. Слово про нашого Вчителя (До 100-ліття від дня народження) // Шевченко Ф. Історичні студії. Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). Київ, 2014. С. 8.

⁴ Реєнт О.П. Завжди у пошуку нового (академіку В.А. Смолю – 50) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 5; Історіографічні дослідження в Україні. Випуск 10. Об'єднаний випуск. У 2-х частинах. Київ, 2000. Ч. 1. С. 10.

⁵ Матях В.В. Валерій Андрійович Смолий. С. 353.

⁶ Колесник І. Українське історієписання 1960-1980-х рр.: культурні розриви та метаморфози // Світло й тіні українського радянського історієписання. Матеріали міжн. наук. конф. (Київ, Україна, 22-23 травня 2013 р.). Київ, 2015. С. 169-175; Яремчук В. Ідеологічні ідентичності істориків в радянській Україні // Світло і тіні українського радянського історієписання. С. 43-51; Його ж. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог, 2009. С. 366-409; Його ж. «Синдром комунікації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії // Історик і влада. Київ, 2016. С. 55-76.

⁷ Реєнт О.П. Завжди у пошуку... С. 10.

⁸ Степанков В.С. Валерій Смолий – академік НАН України // Akademia на пошану Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження). Історичні дослідження. Кам'янець-Подільський, 1997. С. 38-39.

⁹ Смолий В.А. Про деякі нові підходи до вивчення основних проблем феодальної суспільно-економічної формації // Укр. іст. журн. 1988. № 8. С. 89-95.

¹⁰ Смолий В.А. Українська медієвістика: проблеми, шляхи розвитку // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). Київ, 1989. С. 5-10.

¹¹ Смолий В.А. Про нові підходи до вивчення історії українського козацтва // Укр. іст. журн. 1990. № 12. С. 12-15.

¹² Смолий В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. 1990. № 10. С. 10-20.

¹³ Матях В. Валерій Андрійович Смолий. С. 355.

¹⁴ Смолий В. Феномен українського козацтва в загально-історичному контексті // Укр. іст. журн. 1991. № 5. С. 61-72.

¹⁵ Смолий В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. Київ, 1992. 41 с.

¹⁶ Смолий В.А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. 1991. № 4. С. 5-19.

¹⁷ Смолий В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення. Київ, 1993. 72 с.

¹⁸ Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. 2-ге вид., доп. і перер. Київ, 1995. 624 с.

¹⁹ Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. Київ, 1991. 112 с.

²⁰ Тронько П.Т. 40 років служіння Клію // Україна крізь віки. 36. наук. пр. на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. Київ, 2010. С. 10.

²¹ Реєнт О.П. Завжди у пошуку нового... С. 14,16.

²² Інтерв'ю головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А. Смолія з нагоди 60-річчя видання // Укр. іст. журн. 2017. № 6. С. 10.

²³ Матях В. Валерій Андрійович Смолій. С. 358.

²⁴ Реєнт О.П. Завжди у пошуку нового ... С. 17.

²⁵ Його ж. Слово про вченого // Україна крізь віки... С. 19.

²⁶ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в двох томах. Київ, 2011. Т.1. С. 411-455.

²⁷ Смолій В., Степанков В. Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.). Київ, 2014; Їх же. Український політичний проект XVII ст.). Київ, 2014; Їх же. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. Київ, 2014.

²⁸ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ, 2009.

²⁹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ, 2011.

³⁰ Смолій В. Правда історії, якщо це така правда, завжди патріотична // День. 2011. 14 липня (№ 121).

³¹ Інтерв'ю головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А. Смолія з нагоди 60-річчя видання // Укр. іст. журн. 2017. № 6. С. 11, 13.

³² Смолій В., Ясь О. Неювілейні думки. Як навчити громадянина мислити. До 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського та 80-річчя Інституту історії України // Урядовий кур'єр. 2016. 4 листопада (№ 207).

³³ Смолій В.А. Лабораторія українського наративу (вступне слово головного наукового редактора) // Укр. іст. журн. 2012. № 5. С. 5.

³⁴ Інтерв'ю головного наукового редактора... С. 11.

³⁵ Там само. С. 15.

³⁶ Там само. С. 16.

³⁷ Смолій В. 25 років Української незалежності // 25 років незалежності : Нариси історії творення нації та держави. Київ, 2016. С. 7; Його ж. Гуртуймося. Боротьба за справжню незалежність тільки починається. Попри складні виклики, численні проблеми, маємо все потрібне для творення нової держави // Урядовий кур'єр. 2017. 15 лютого (№ 29).

³⁸ Інтерв'ю головного наукового редактора ... С. 12.

³⁹ Смолій В. Вступне слово Редактора // Історик і влада. Київ, 2016. С. 5-6.

⁴⁰ Там само. С. 7.

⁴¹ Інтерв'ю головного наукового редактора... С. 17.

⁴² Там само.

Stepankov Valeriy. Prominent scholar and manager of historical science (A few strokes to depict the image of Valeriy Smoliy). The article is devoted to clarification of the main milestones of life, scientific work and activity in the field of revival and development of historical science of Ukraine at the end of XX – the first decades of XXI century of Valeriy Smoliy. The author distinguishes four periods, each with its own distinctive features.

The first period (1950-1970) embraces childhood, schooling and Kamianets-Podilskyi Pedagogical Institute – that is the stage of forming the foundations of personality. The second cov-

ers 1971-1993 – the time of choosing the future profession of the historian, the difficult way of realization of powerful intellectual and organizational potential, and therefore the metamorphosis of a scientist – from a starting investigator into one of the best researchers of the early modern era of Ukrainian history. It was established that the most harmonious combination of giftedness with such personal traits like frankness, determination, responsibility, perseverance and strategic thinking became the key to unanimous election in December 1993 by the staff of the Institute of History of Ukraine of Valeriy Smoliy as its director. The third period dates from the mid-1990s to the first years of the 21st century. It was marked by an intensive process of rethinking the methodological foundations of historical research, which resulted in a decisive rejection of the Soviet concept of Ukrainian history and the development of the Ukrainian one. Finally, the fourth period has lasted from the middle of the first decade of the XXI century and up to the present day. This is the heyday of his scientific work and transformation of the Institute of History into a scientific centre of the development of Ukrainian historical science!

A lot of attention is paid to the analysis of the formation and development of scientific views of Valeriy Smoliy, the importance of his creative work in the study of key problems of national history of the XVIII-XVIII centuries and his role in the successful functioning of the academic institution led by him.

Key words: Valeriy Smoliy, historical science, monograph, article, The Institute of Ukrainian History, research, problem, Ukraine, manager, sources.

Отримано: 07.06.19

ОСНОВНІ ВІХИ ІСТОРІЇ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ ХОЛМСЬКОЇ ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ: ЧИННИКИ, ПЕРЕБІГ, НАСЛІДКИ

Шеретюк Руслана. Основні віхи історії та трансформації Холмської греко-уніатської духовної семінарії: чинники, перебіг, наслідки. У статті окреслюються обставини функціонування Холмської уніатської духовної семінарії упродовж 1760-1875 рр. З'ясовуються провідні фактори постання та екзистенції, а також здобутки цієї освітньої установи під керівництвом низки видатних очільників. Аналізуються геополітичні чинники поступової трансформації навчально-виховної спрямованості Холмської духовної семінарії. Прослідковується, що перепідпорядкування Холмської духовної семінарії урядовій Комісії внутрішніх і духовних справ, запровадження тотального контролю з боку російського чиновництва за організацією і ходом її внутрішнього життя, затвердження нового статуту, суттєві корективи навчальної програми, викладання російською мовою практично усіх навчальних предметів, а також педагогічна діяльність проросійськи налаштованих викладачів призводить до того, що сутність та спрямованість діяльності цієї освітньої установи поступово змінюється в бік її русифікації та оправославлення. Висновується, що напередодні «возз'єднання» Холмської греко-уніатської єпархії з Російською православною церквою 1875 року Холмська духовна семінарія стала не лише провідним осередком підготовки лояльних до цієї урядової програми церковних кадрів, але й її міцним опертям.

Ключові слова: Російська імперія, Холмицина і Південне Підляшшя, греко-уніати, Холмська єпархія, Холмська уніатська духовна семінарія, Російська православна церква, трансформація.

Шеретюк Руслана. Основные вехи истории и трансформации Холмской греко-унитской духовной семинарии: факторы, ход, последствия. В статье определяются обстоятельства функционирования Холмской унитской духовной семинарии в течение 1760-1875 гг. Выясняются ведущие факторы возникновения и экзистенции, а также достижения этого образовательного учреждения под руководством ряда выдающихся руководителей. Анализируются геополитические факторы постепенной трансформации учебно-воспитательной направленности Холмской духовной семинарии. Прослеживается, что переподчинение Холмской духовной семинарии правительственной Комиссии внутренних и духовных дел, введение тотального контроля со стороны российского чиновничества за организацией и ходом ее внутренней жизни, утверждение нового устава, существенные коррективы учебной программы, преподавание на русском языке практически всех учебных предметов, а также педагогическая деятельность пророссийски настроенных преподавателей приводит к тому, что сущность и направленность деятельности этого образовательного учреждения постепенно меняется в сторону его русификации и оправославления. Подводится итог, что накануне «воссоеди-

нення» Холмської греко-уніатської єпархії с Русской православной церковью 1875 года Холмская духовная семинария стала не только ведущим центром подготовки лояльных к этой правительственной программе церковных кадров, но и ее крепкой опорой.

Ключевые слова: Российская империя, Холмщина и Южное Подляшье, греко-уніати, Холмская єпархія, Холмская уніатська духовна семінарія, Русская православная церковь, трансформація.

1839 року на правобережних теренах України, що перебували у складі Російської імперії, відбулося офіційне «возз'єднання» греко-уніатської церкви з Російською православною. Друга хвиля цієї урядової акції припала на 1875 р. й охопила своїм впливом землі Холмщини і Південного Підляшшя. Відтак, державна програма повернення греко-уніатів до «прабатьківської релігії», тобто православ'я, досягла своєї мети: греко-уніатська церква в межах Російської імперії була скасована. У контексті кардинальних трансформацій духовно-культурного життя українських земель XIX ст., їхньої тотальної русифікації показовою стала історія Холмської греко-уніатської духовної семінарії.

Історіографія окресленої проблеми представлена працями дореволюційних істориків, учених української діаспори, а також сучасних дослідників. Так, у наукових доробках М. Струкова і Г. Ольховського міститься систематизований та докладний матеріал про основні віхи історії Холмської греко-уніатської духовної семінарії. У студіях М. Кордуби і Є. Пастернака окреслюються проблеми трансформацій духовно-релігійного життя Холмщини та Підляшшя останньої чверті XIX ст., що безпосередньо відбилися на діяльності цього навчального закладу. Монографія Н. Стоколос і Р. Шеретюк проливає світло на технологію інкорпорації уніатської Холмської єпархії до складу Російської православної церкви 1875 р., зокрема антиуніатну політику російського царату в освітній царині краю. Однак відсутність комплексного дослідження означеної проблеми спонукала авторку звернутися до більш докладного студіювання вказаної теми.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні основних етапів екзистенції Холмської греко-уніатської духовної семінарії впродовж 1760-1875 рр., трансформації сутності та спрямованості її освітньої діяльності в контексті етноконфесійної політики російського самодержавства в другій половині XIX ст., а також окресленні провідних наслідків цих змін для духовно-культурного розвитку автохтонного населення Холмщини і Південного Підляшшя останньої чверті XIX ст.

Засновником і фундатором Холмської греко-уніатської духовної семінарії, споруда якої 1759 року була закладена, а 1760 р. – збудована, став холмський уніатський єпископ Максиміліан Рилло (1759-1785 рр.). Шляхтич за походженням, після вступу до Віленського Свято-Троїцького василіанського монастиря навчався в Колегії Конгрегації Поширення Віри в Римі, де здобув ступінь доктора теології. 1756 року Максиміліан Рилло був номінований на посаду холмського єпископа, однак висвячення відбулося лише у 1759 р. Наголосимо на тому, що упродовж усього періоду перебування на цій посаді владика проводив активну діяльність, спрямовану на піднесення морального та інтелектуального розвитку духовенства та вірян Холмської єпархії.

Так, чи не одразу по вступі на Холмську кафедру, Максиміліан Рилло не лише ініціював постання духовного освітнього центру для підготовки місцевого греко-уніатського білого духовенства, але й виділив на реалізацію цього задуму власні кошти. Відомо, що на будівництво дерев'яного корпусу Холмської духовної семінарії, а також його облаштування усім необхідним єпископ витратив із власних заощаджень 30 тис. польських злотих.

Першим регенсом (ректором) Холмської уніатської духовної семінарії був священник Лев Плескевич, а віце-регенсом (інспектором) – клірик Микола Подкович. Однак очолювання семінарії представниками білого духовенства тривало недовго. Відповідним розпорядженням від 23 вересня 1769 р. єпископ М. Рилло передав право керівництва Холмською духовною семінарією ченцям-василіанам, переважно із середовища яких призначалися керівники і наставники цього закладу духовної освіти впродовж наступної історії розвитку цього освітнього закладу. Водночас, для утримання семінарії їм були передані 100 тис. польських злотих, зібрані єпископом М. Риллом із власних заощаджень та різних пожертвувань. Кошти на утримання семінарії надали також київський воевода Францішек Потоцький (48 тис. польських злотих), подільський – Ян Замойський (30 тис.), а також холмський підкоморій Лука Венглінський (20 тис.). Приєднавши до цих добродійних пожертвувань власні 20 тис. польських злотих, єпископ Максиміліан Рилло утворив доволі солідний капітал, котрий і склав основний фонд на утримання духовної семінарії в Холмі¹.

Подбавши таким чином про матеріальне забезпечення семінарії, холмський єпископ не залишив поза увагою і юридичний аспект справи. 10 грудня 1771 р. він видав грамоту, де урочисто засвідчувалося відкриття Холмської уніатської духовної семінарії. Зрештою, в результаті його звернення до Риму з проханням підтвердити заснування семінарії, згідно відповідного представлення Конгрегації Поширення Віри від 29 листопада 1779 р., Папа Пій VI спеціальним бреве від 19 січня 1780 р. затвердив відкриття М. Рилло духовну семінарію в Холмі².

Оскільки керівництво семінарією здійснювали василіани, то внутрішній устрій цього духовно-освітнього осередку мало чим відрізнявся від укладу василіанських богословських шкіл, а також єзуїтських колегіумів, за взірцем яких тогочасні василіанські школи, власне, й створювалися.

Вищий нагляд за семінарією належав холмському єпископу, так само, як за василіанськими школами – протоархимандриту ЧСВВ, єзуїтськими колегіумами – генералу ордену Ісуса. Єпископ був головним керівником духовної семінарії у Холмі в усіх аспектах її життя: він призначав керівників і педагогів, а також звільняв їх із посад за власним розсудом; він визначав курс навчання в семінарії, коло навчальних дисциплін, а також їхні програми; він контролював порядок занять і весь навчально-виховний лад закладу; від нього залежав прийом вихованців і їхня кількість, він же спостерігав за їхніми заняттями і поведінкою, саме тому іспити майже завжди проводилися в присутності єпископа. Зрештою, в його обов'язки входило піклуватися про засоби утримання семінарії, її внутрішнє й зовнішнє облаштування.

Безпосередній нагляд за семінарією здійснював ректор (до 1787 р. він називався регенсом), котрий був довіреною особою холмського єпископа та уповнова-

женим керувати всіма аспектами семінарського життя. До складу колективу керівників і педагогів на початковому етапі її функціонування входило всього три особи: ректор, віце-ректор і професор, а з 1810 р. – ректор і два професори. Усі вони, як правило, мали вищу богословську освіту, котру здобули в єзуїтських колегіумах Риму або інших закордонних університетах. Зазначимо, що педагоги, викладаючи навчальні предмети, водночас виконували й обов'язки вихователів.

Холмська греко-уніатська духовна семінарія була спеціальною пастирською школою, мета якої полягала в підготовці та вихованні служителів греко-уніатської церкви. Саме тому її навчальна програма складалася виключно з богословських наук і предметів церковної практики. Зокрема, на початковому етапі функціонування семінарії її вихованці навчалися таким богословським предметам, як Святе Письмо, догматичне і моральне богослов'я, церковний статут з літургією, пастирське богослов'я з церковно-канонічним правом, а також практична гомілетика. Як впливає з цього переліку, обсяг навчальної програми закладу на той час був не занадто широким. Це було пов'язане, зокрема, з тим, що семінарський курс навчання тривав лише 2 роки. Однак із плином часу, по мірі того, як росла й міцніла греко-уніатська духовна семінарія в Холмі, відповідно розширювався й перелік предметів її навчально-виховної програми.

За часів єпископства Фердинанда Ціхановського (1810-1828 рр.) у семінарії було встановлено трирічний термін навчання. У перший рік навчання її вихованці студіювали церковну історію, біблійну археологію, герменевтику або правила тлумачення Святого Письма, вступ до читання книг Святого Письма Нового Заповіту, а також тлумачення Святого Письма (переважно Нового Заповіту). В навчальну програму другого року навчання входило догматичне богослов'я, моральне богослов'я і тлумачення Святого Письма. Зрештою, на третьому році навчання семінаристи вивчали церковне право, пастирське богослов'я, катехізис і педагогіку. Мовою викладання у семінарії була латина, якою, зокрема, були написані всі підручники. На побутовому ж рівні її учні користувалися переважно польською³.

У семінарію приймалися особи без станової чи вікової різниці, котрі виявили бажання і нахил готувати себе до пастирського служіння. Одні вихованці приймалися на повне казенне утримання, інші вносили плату за проживання й харчі, а треті, проживаючи в місці, приходили в семінарію лише слухати лекції. Кількість семінаристів була незначною. Так, у перші роки функціонування закладу їх нараховувалося близько 20. 1783 року в семінарії було лише 9 учнів, у 1784 р. – 11, у 1785 р. – 8, у 1804 р. – лише 4.

Відтак, Холмська духовна семінарія, заснована у 1760 р. холмським єпископом М. Рилло, станом на початок XIX ст. являла собою єдиний в регіоні вищий спеціальний навчальний заклад, де готувалося до пастирського служіння тамтешнє греко-уніатське біле духовенство. Під патронуванням отців-василіан внутрішній устрій цієї духовно-освітньої установи був організований за взірцем василіанських богословських шкіл та єзуїтських колегіумів.

Однак геополітичні трансформації Речі Посполитої кінця XVIII ст., а також Східної Європи на початку XIX ст. радикальним чином позначилися на

подальшій історичній долі Холмщини і Південного Підляшшя. Відтак, суттєві зміни впродовж наступного періоду (1817-1875 рр.) пережила й Холмська греко-уніатська духовна семінарія.

Передусім на політико-адміністративний устрій Холмщини і Південного Підляшшя кардинально вплинули поділи Речі Посполитої 1772, 1793 і 1795 рр. Згідно з домовленостями учасників першого з них (1772 р.), до Австрії відійшли землі південної частини Холмщини з містами Замостя, Грубешів, Білгорай, Томашів, Грабовець і Городно. Зрештою, після третього поділу (1795 р.) під зверхність Австрії потрапили «залишок» Холмщини і Південне Підляшшя (на лівому березі Бугу), а до Пруссії – Північне Підляшшя (на правому березі Бугу)⁴. Є. Пастернак вважав, що Холмщина і Південне Підляшшя увійшли за цією угодою до складу Австрії головним чином через «пов'язаність» греко-уніатської церкви зі Львівською митрополією. Відтак, Австрія отримала у володіння 113 тис. км² польських земель з 3,85 млн населення, з яких 214 тис. проживали на Холмщині і Підляшші⁵.

Однак австрійське володарювання на цих теренах тривало недовго. Внаслідок поразки трьох держав – Австрії, Пруссії і Росії – у війні проти Франції під Аустерліцем 2 січня 1805 р. і пов'язану з цією битвою капітуляцією Пруссії, Наполеон, виконуючи обіцянку полякам відбудувати Польщу, а також задля послаблення впливів Австрії і Росії на сході Європи, створив Велике Князівство Варшавське. До нього увійшли спочатку тільки етнічні польські землі. Холмщина і Південне Підляшшя залишилися у складі Австрії, а Північне Підляшшя за Тільзітською угодою 1807 р. відійшло до Росії.

Військова агресія Австрії проти Великого Князівства Варшавського 1809 року завершилася Віденським Конгресом (1814-1815 рр.), за рішенням якого було створено нову адміністративну одиницю у складі Російської імперії – Царство Польське (Krolestwo Polskie). До його складу ввійшли землі Великого Князівства Варшавського з Холмщиною і Південним Підляшшям. Згідно з Віденським трактатом, російський імператор Олександр I задекларував «дати цій країні власний уряд і таку внутрішню самоуправу, яку вважатиме відповідною»⁶. 24 грудня 1815 р. царським маніфестом була проголошена конституція Царства Польського. Імператор Олександр I дістав титул польського короля, а на чолі Царства мав стояти царський намісник. Таким чином, *de jure* Холмщина і Південне Підляшшя відтепер знаходилися у складі Російської імперії.

З огляду на те, що Холмська уніатська семінарія, як провідний осередок духовної освіти новоприєднаного краю, здійснювала відчутний вплив на виховання автохтонного населення, увага російської адміністрації була чи не одразу звернена на неї, і, за висловлюванням дореволюційного видання, «не забарилася ввести в її розслаблений організм освіжаючий струмінь свого впливу»⁷.

Одним із його перших наслідків стало те, що семінарія 1817 року була підпорядкована урядовій Комісії внутрішніх і духовних справ, керівництво якої знаходилася у Варшаві, а вихованці, котрі вступали до семінарії, відтепер затверджувалися саме цією Комісією. Водночас під впливом російських владних структур того ж самого 1817 року у семінарії відбувся іспит «z guszczyzny», котрий передбачав вміння семінаристів читати церковно-слов'янською мовою, їхні навички хоро-

вого співу і знання церковних обрядів. Зрештою, саме в цей час приймається рішення про те, що опанування церковного співу та знання церковного статуту є обов'язковими для вихованців семінарії. Таким чином, із встановленням російського володарювання на теренах Холмщини і Південного Підляшся, розпочалася «справа очищення семінарії від іноземних і чужих її напластувань»⁸.

Тоді ж вона починає втрачати й свою специфіку вузько-богословської школи. Показовим у цьому контексті став припис у 1819 р. холмського єпископа Ф. Ціхановського, де йшлося про запровадження у навчальний курс семінарії таких додаткових предметів, як риторика, «практичний спосіб здійснення таїнств і літургій», а також – для окремих вихованців – латинська мова. Оскільки остання не входила до трирічного богословського курсу, то в семінарії було створено підготовчий клас, в якому вихованці опановували риторику, філософію і латину. Таким чином, курс навчання у Холмській уніатській духовній семінарії став 4-річним і таким залишався упродовж 20-40-х рр. XIX ст.

Польське повстання 1830-1831 рр., яке подекуди було підтримане римокатолицьким і греко-уніатським духовенством, призвело до того, що управління Росії в Царстві Польському набуло нових якісних характеристик. Їхня загальна декларація містилася в царському маніфесті «Про новий порядок управління і утворення Царства Польського» від 14 лютого 1832 р., де імператор Микола I заявив, зокрема, про своє прагнення, «щоб Царство Польське, маючи особливе, відповідне його потребам управління, не переставало бути нероздільною частиною Імперії Нашої, і щоб віднині жителі його складали з росіянами єдиний народ згідних братій»⁹.

Відтак, це дало російському уряду привід звернути серйознішу увагу й на Холмську семінарію, зокрема, приймати більш активну участь в організації її внутрішнього життя. З цією метою 23 січня 1835 р. урядовою комісією було оприлюднене розпорядження, де містилася вимога до керівництва семінарії надавати наприкінці кожного року докладні відомості про те, за яким планом викладаються в семінарії предмети, як розподіляються вони по класах, по годинах і між учителями, за якими творами читається кожен предмет, а також списки настоятелів і вчителів з думкою єпископа про їхні знання і благонадійність, списки семінаристів і, зрештою, рапорт про стан семінарії в цілому.

Наприкінці квітня 1835 р., маючи намір особисто переконатися у стані і потребах семінарії, її відвідав головний директор урядової Комісії внутрішніх і духовних справ у Царстві Польському Головін. Результатом цих відвідин стало призначення у 1838 р. в семінарію вчителя російської мови і літератури, після чого до цього вишу стали приймати лише тих вихованців, котрі знали російську мову. Крім того, у 1849 р. у семінарію був призначений викладач грецької мови й розлогого викладу обрядів Східної Церкви. Внаслідок цього курс підготовчого класу в семінарії став дворічним, упродовж якого вихованцями студіювалися такі предмети: Закон Божий, слов'янська, російська, латинська і грецька мови, російська література, риторика з гомілетикою, а також філософія. Того ж року повний курс навчання у семінарії став 5-річним і складався з двох підготовчих класів і трьох богословських. На останніх, крім власне богословських предметів, читалися також словесність та історія російської літератури¹⁰.

1851 року ректором став протоієрей Іван Потій, в минулому референт по уніатських справах при урядовій Комісії у Варшаві, котрий дореволюційним дослідником М. Струковим був охарактеризований як «людина надзвичайно світлого розуму, натхненна російським духом і любов'ю до православ'я»¹¹. З цього приводу наголосимо на тому, що вже у 1852 р. саме під впливом новопризначеного керівника семінарії двоє її випускників, Іван Шелеметко і Микола Потій (син ректора Івана Потія), виявили бажання здобувати вищу богословську освіту не у Варшавській римо-католицькій духовній академії, куди традиційно відсилалися кращі випускники Холмської греко-уніатської духовної семінарії, а в одному з російських вищих духовно-освітніх закладів. Відряджені за урядовий кошт, вони вступили до Московської духовної академії, де отримали ступінь кандидатів богослов'я, а вже 1856 року повернулися у стіни Холмської духовної семінарії в якості її викладачів. Тут доречно зауважити, що ініціатива керівництва цього закладу про відправку окремих випускників на навчання до російських духовних академії незабаром набула форми офіційного припису вищих урядових кіл імперії. Зокрема, на його виконання вже у 1853 р. чотири кращих вихованці Холмської семінарії були відряджені на навчання до Київської православної духовної академії. Однак на заваді цього «рішучого повороту семінарії на користь православ'я» став адміністратор (управляючий) Холмської єпархії Іван Терашкевич (1851-1863 рр.). 1854 року він відмовив у відправці холмських семінаристів до Московської духовної академії, мотивуючи це невеликою кількістю випускників і нагальною потребою у заміщенні ними вакантних посад парафіяльних священників.

Як реакція на рішучий опір приписам російських урядових структур Царства Польського, що виходив від адміністратора Холмської єпархії І. Терашкевича, у безпосередньому підпорядкуванні якого знаходилася Холмська семінарія, у 1858 р. був затверджений її новий статут. Оскільки його авторами були члени урядової Комісії внутрішніх і духовних справ, то, зрозуміло, що в цьому документі суттєво обмежувалися права очільника Холмської єпархії в питанні керівництва тамтешнім духово-освітнім осередком. Зокрема, згідно нового статуту, духовна семінарія, хоча й була підпорядкована холмському єпископу, однак відтепер перебувала під особливим наглядом головного директора урядової Комісії внутрішніх і духовних справ; водночас залежними від неї ставали вибір і призначення посадових осіб семінарії.

Новий статут вносив суттєві корективи також і в навчальну програму. Так, зокрема, загальний термін навчання ставав 6-річним, оскільки складався з одного підготовчого, двох філософських і трьох богословських курсів. У перелік навчальних предметів були включені біблійна історія, єврейська мова, всесвітня і російська історія, природничі науки, сільське господарство і основи медицини. Що стосується мови викладання навчальних предметів, то тут нічого не змінилось, тобто, богословські предмети читалися латиною, російська словесність та історія – російською, а всі інші – польською. Водночас новим статутом була впорядкована й господарська частина семінарії, зокрема, в ньому йшлося про чітко визначені витрати на її утримання, а також запровадження щорічної фінансової звітності її витрат. Статут офіційно закріплю-

вав за російською адміністрацією Царства Польського право призначати посадових осіб семінарії та підпорядковував урядовому нагляду і контролю її навчально-виховну і господарську частини. Оскільки ці обставини, на думку М. Струкова, не могли не викликати супроти себе «протидії у ворожих російській справі і православ'ю елементах», то наслідком запровадження нового статуту стало те, що «життя семінарії, замість того, аби правильно і успішно розвиватися у визначеному статуті напрямі, загальмувалося й прийшло на деякий час навіть у розлад»¹².

1863 року адміністратором Холмської єпархії став Іван Калинський (1863-1866 рр.), якого представники проросійських сил у регіоні називали «затятим папістом», тобто ревним захисником традицій, що склалися в греко-уніатській церкві під впливом латинства. Зокрема, що стосується Холмської семінарії, то всі наступні його ініціативи щодо впорядкування внутрішнього життя цього греко-уніатського духовного навчального закладу, підтверджували вищевикладене. Так, одним із перших кроків І. Калинського стало звільнення її професорів Войціцького і Шелеметка, котрі різко виступили проти його антиросійських поглядів. Ним також було усунуто з навчальної програми семінарії вивчення російської мови і російської словесності. Крім того, антиурядова позиція І. Кайєнського прослідковувалася у відрядженні ним чотирьох вихованців семінарії здобувати вищу богословську освіту до Варшавської римо-католицької академії. Зрештою, вірогідно, що саме під впливом його політичних переконань, 8 березня 1864 р. вихованці семінарії відмовилися давати присягу на вірнопідданство російському царю¹³.

У серпні 1864 р. генеральним директором Комісії внутрішніх і духовних справ у Царстві Польському був призначений князь Володимир Черкаський. Цей «муж великого державного розуму», як висловився про нього М. Струков, одразу повів політику рішучого викорінення в Холмському греко-уніатському духовно-освітньому закладі його антиросійського спрямування й «твердою рукою повів семінарію по її справжньому шляху – до злиття з іншими російськими семінаріями і Православною Церквою»¹⁴.

Передусім В. Черкаський повернув у семінарію звільнених адміністратором І. Калинським професорів, а також відновив у ній викладання російської мови і російської словесності. Більше того, з метою кращого засвоєння цих предметів семінаристами, виділив їх, разом із російською історією, в окрему кафедру, яку очолив магістр Київської православної богословської академії Стефан Дахнович. А вже у 1865 р. керівник Комісії внутрішніх і духовних справ видав розпорядження про те, щоб усі навчальні предмети в семінарії викладалися російською мовою. Щоправда, виконане воно було частково, оскільки читання лекцій російською мовою було запроваджене лише в перших трьох класах, а саме підготовчому і двох філософських. Воно велося лише на заняттях загальноосвітніх предметів. Богословські ж науки продовжували викладатися латиною, що мотивувалося учителями їхнім недосконалим знанням російської мови, а також відсутністю підручників, написаних нею. Зрештою, зустрічаючи перманентний опір своїм приписам із боку І. Калинського, у вересні 1866 р. В. Черкаський усунув адміністратора Холмської єпархії з посади.

Видаливши І. Калинського, В. Черкаський розгорнув активну діяльність, спрямовану на перетворення «в російському дусі» Холмської греко-уніатської духовної семінарії. Зокрема, він запросив у Холмську єпархію духовенство із Галичини, де, на переконання цього очільника, «живі ще були і міцно трималися російський патріотизм, любов до чистого грецького обряду і прагнення до православної віри»¹⁵. Саме із середовища галичан-кліриків були призначені в Холмську духовну семінарію: ректором – протоієрей І. Криницький, котрий закінчив курс богословських наук у Віденському університеті; віцектором – І. Лавровський, котрий закінчив курс наук у Львівському університеті; професором богословських наук – священник Ф. Дячан, котрий закінчив курс богословських і філософських наук у Віденському університеті; професорами – І. Гойнацький, М. Добрянський (згодом ректор Холмської духовної семінарії), Л. Цирик; протоієреєм – М. Попель (згодом єпископ Люблінський, вікарій Холмсько-Варшавської єпархії) та інші. Зазначимо, що водночас із професорсько-викладацьким складом галицького походження у семінарію прибули й вихованці-галичани.

Одним із перших кроків діяльності оновленого керівництва семінарії, спрямованої на її «перетворення в російському дусі», стало запровадження російської мови у викладання всіх навчальних предметів. Крім того, всі поточні справи, навчальні журнали і протоколи почали теж вестися російською мовою. Водночас, були виписані в семінарію російські книги і журнали, а також російські підручники, зокрема, з богословських предметів. Більше того, вже на третьому засіданні педагогічної ради вишу, що відбулося 10 жовтня 1866 р., її членами було ухвалене рішення про те, «щоб вихованці спілкувалися між собою і з наставниками виключно російською мовою, і щоб наставники не дозволяли учням ні офіційно, ні неофіційно вживати польську мову»¹⁶.

Ці настійливі, по суті, примусові заходи проросійського керівництва семінарії викликали у середовищі її учнів хвилю протестів. Зокрема, в жовтні 1866 р., тобто одразу після запровадження низки вищезгаданих нововведень у навчально-виховний процес семінарії, на ім'я її ректора надійшла колективна заява, під якою підписалися 24 вихованці, де висловлювали прохання про те, щоб богословські науки викладалися латинською мовою, а не російською. 28 жовтня 1866 р. на черговому засіданні педагогічної ради семінарії відбулося обговорення цього клопотання. Зрештою, педагогічна рада ухвалила рішення про виключення 9-ти «зачинщиків цієї справи», а іншим 15-м оголосила догану.

Однак протест вихованців проти «російського спрямування» семінарії на цьому не закінчився. 2 листопада 1866 р., в день пам'яті Йосафата Кунцевича, всі вони (за виключенням галичан) не пішли на уроки, хоча напередодні їм було не лише оголошено про те, що навчання в цей день відбуватиметься, але й наказано було бути на уроках. За цей «проступок» один учень був виключений із семінарії, а всім іншим оголосили публічну догану.

1869 року Холмська духовна семінарія була підпорядкована Міністерству народної освіти під головуванням графа Д. Толстого. Зрештою, перманентний контроль проурядових світських і церковних структур Царства Польського у справі вишколу і плекання відданого російському самодержавству греко-

уніатського духовенства призвів не лише до посилення ролі російської мови у викладанні, але й до суттєвих коректив змістового наповнення навчально-виховної системи підготовки греко-уніатських священників у цьому освітньому закладі. Відтак, за висловом дореволюційного дослідника Г. Ольховського, «Холмська семінарія, внаслідок настійливих вимог з боку уряду, перетворилася повністю й стала російським закладом не лише за формою, ... але й за духом»¹⁷.

З цього приводу наголосимо, що виховання у стінах семінарії навчених «у російському дусі» греко-уніатських церковних кадрів, за висловом очільника Міністерства народної освіти Д. Толстого, полягало «не тільки в кращій підготовці кандидатів у священники, але в приготуванні якомога більшої кількості благонадійних ставлеників»¹⁸. Тим більше, що потреба в них на той час була доволі гострою. Призначений у 1871 р. керівник Холмської греко-уніатської єпархії М. Попель розгорнув бурхливу діяльність, спрямовану «на здійснення заповітної мрії воз'єднання уніатів із православ'ям»¹⁹. Це викликало хвилю незадоволення уніатського населення Холмщини і Південного Підляшшя. Зокрема, на знак протесту проти цих «нововведень» частина уніатського кліру відмовилася від своїх посад парафіяльних священників. Відтак, в першу чергу саме випускники Холмської семінарії мали заповнити ці вакантні місця. Оскільки їх виявилася доволі значна кількість, то того ж таки 1871 року у семінарію був збільшений прийом учнів.

Останній уніатський єпископ Холмської єпархії М. Куземський (1866-1871 рр.), переслідуваний царською владою за те, що «не хотів стати другим Семашком» (тобто погодитися на проведення такого «воз'єднання», яке в тісній співпраці з державною владою і Російською православною церквою 1839 р. забезпечив на Правобережній Україні та Білорусі Й. Семашко), «за станом здоров'я» змушений був залишити єпархію. Водночас, виконавці «обрусительних мер» у краї усунули з кафедр всіх місцевих уніатських єпископів, які протидіяли «плану воз'єднання холмських уніатів»²⁰. Відтак, відсутність єпископату у Холмській греко-уніатській єпархії на початку 70-х рр. XIX ст. призвела до значних труднощів у справі рукоположення випускників семінарії у священство. Згідно «височайшого повеління» російського імператора Олександра II від 3 грудня 1871 р., духовна допомога у виході з цього скрутного становища була покладена на болгарського уніатського архієпископа Йосифа Сокольського, якого царська адміністрація впродовж тривалого часу утримувала в монастирському ув'язненні під Києвом²¹.

За словами дореволюційного видання, поява цього владики в Холмі для переважної більшості населення краю стало великою несподіванкою, оскільки «майже ніхто не знав навіть, що є у нас в Росії уніатський ієрарх»²². Він здійснив 4 пастирські подорожі до Холмщини (двічі у 1872 р, восени 1873 р. і 1874 р.), під час яких рукоположив 72 священників для тамтешньої греко-уніатської єпархії.

1874 року Холмська греко-уніатська духовна семінарія отримала програми дисциплін, які викладалися в православних духовних семінаріях, а також деякі підручники, які в них використовувалися. Керівництво семінарії постановило «пристосуватися» у викладанні предметів з надісланими програмами православних семінарій. Відтак, уніфікація навчальних предметів і програм

Холмської уніатської духовної семінарії з православними духовними навчальними закладами стала «заключним акордом» у її підготовці до наступного «возз'єднання» з РПЦ. Про це, зокрема, свідчить той факт, що серед учасників депутації з уніатської Холмської єпархії, які вирушили до Петербургу «з проханням про прийняття відчуженої братії в єдність з Православною Церквою», були ректор семінарії І. Криницький та один із її викладачів М. Потій²³.

Таким чином, у контексті кардинальних трансформацій духовно-культурного, зокрема релігійно-церковного життя на теренах Холмщини і Південного Підляшшя в другій половині XIX ст. показовою стала історія Холмської греко-уніатської духовної семінарії. Ця освітня установа впродовж уніатської доби свого функціонування (1760-1875 рр.) пережила різні етапи у ставленні владних інституцій щодо неї.

Заснована 1760 року Холмським уніатським єпископом М. Риллом, семінарія станом на початок XIX ст. являла собою єдиний в регіоні вищий спеціальний навчальний заклад, де готувалося до пастирського служіння тамтешнє греко-уніатське біле духовенство. Під патронуванням отців-василіан внутрішній устрій цієї духовно-освітньої установи був організований за взірцем василіанських богословських шкіл та єзуїтських колегіумів.

Однак трансформації політичного життя Європи кінця XVIII – початку XIX ст., зокрема входження теренів Холмщини і Південного Підляшшя до складу Російської імперії кардинальним чином позначилися на подальшій долі Холмської греко-уніатської духовної семінарії: вона впродовж 60-70-х рр. XIX ст. стала об'єктом суттєвого впливу русифікаторської політики російського самодержавства. Це пояснюється тим, що згідно розрахунків вищого керівництва Російської імперії, підготовлене греко-уніатське парафіяльне духовенство мало служити інструментом поступового переконання автохтонного населення цих земель в доцільності й навіть необхідності його «возз'єднання» з Російською православною церквою.

З огляду на перепідпорядкування Холмської духовної семінарії російській урядовій Комісії внутрішніх і духовних справ, запровадження тотального контролю з боку російського чиновництва за організацією і ходом її внутрішнього життя, затвердження нового статуту, суттєві корективи навчальної програми, викладання російською мовою практично усіх навчальних предметів, а також педагогічну діяльність проросійськи налаштованих викладачів, сутність та спрямованість діяльності цієї освітньої установи поступово змінюється в бік її русифікації та оправославлення. Зрештою, напередодні «возз'єднання» Холмської греко-уніатської єпархії з Російською православною церквою 1875 року Холмська духовна семінарія стала не лише провідним осередком підготовки лояльних до цієї урядової програми церковних кадрів, але й її міцним опертям.

Примітки:

¹ Струков М. Краткая историческая записка о судьбах Холмской духовной семинарии за 150 лет ее существования (1760-1910) // На память о 150-летнем юбилее Холмской Духовной Семинарии. С 52 иллюстрациями. Холм: Типо-Литография Вайнштейнов, 1910. С. 149.

² Ольховский Г. Церковно-общественное значение семинарии за время ее 150-летнего существования. (1760-1910 гг.) // Сборник статей по истории Холмской Духовной семинарии. По поводу столетия существования семинарии (1760-1910). Холм: Типо-Литография Вайнштейнов, 1910. С. 426.

³ Струков М. Краткая историческая записка о судьбах Холмской духовной семинарии за 150 лет ее существования (1760-1910)... С. 155-156.

⁴ Кордуба М. Північно-Західна Україна. Відень: Накладом Союзу Визволення України, 1917. С. 19.

⁵ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Вінніпег-Торонто: Інститут дослідів Волині, 1968. С. 15-16.

⁶ Там само. С. 28.

⁷ Струков М. Краткая историческая записка о судьбах Холмской духовной семинарии за 150 лет ее существования (1760-1910)... С. 161.

⁸ Там само.

⁹ Манифест «О новом порядке управления и образования Царства Польского» от 14 февраля 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. VII. № 5.165. С. 84.

¹⁰ Струков М. Краткая историческая записка о судьбах Холмской духовной семинарии за 150 лет ее существования (1760-1910)... С. 164.

¹¹ Там само. С. 165.

¹² Там само. С. 169.

¹³ Там само. С. 171-172.

¹⁴ Там само. С. 172.

¹⁵ Там само. С. 173.

¹⁶ Ольховский Г. Церковно-общественное значение семинарии за время ее 150-летнего существования. (1760-1910 гг.)... С. 447.

¹⁷ Там само. С. 448.

¹⁸ Там само. С. 449.

¹⁹ История Православной Церкви в XIX веке: В 2 кн. Репринт. издания 1901 года. Москва: Издание Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1998. Кн. 2: Славянские Церкви. С. 668.

²⁰ Стоколос Н. Г., Шерстюк Р. М. Драма Церкви (До історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань). Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 131-132.

²¹ Колупаев В. Е. Болгарский архиепископ Иосиф Сокольский и его связь с Римом и Россией // «Studia Humanitatis»: Международный электронный научный журнал. 2016. № 1. URL: <http://st-hum.ru/content/kolupaev-ve-bolgarskiy-arhiepiskop-iosif-sokolskiy-i-ego-svyaz-s-rimom-i-rossiey> (дата звернення: 04.08.2016)

²² Из Варшавы // Волыньские Епархиальные Ведомости. 1872. № 9. Ч. неоф. С. 347.

²³ Ольховский Г. Церковно-общественное значение семинарии за время ее 150-летнего существования. (1760-1910 гг.)... С. 449.

Sheretyuk Ruslana. The main stages of the history and transformation of the Chelm Greek-Uniate Theological Seminary: factors, course, consequences. The article describes the circumstances of the functioning of Chelm Uniate Theological Seminary during 1760–1875. It is affirmed that its activity became significant in the context of cardinal transformations of spiritual and cultural, in particular, religious and ecclesiastical life in the territory of the Chelm Land and South Podlachia in the second half of the 19th century. It is found out the leading factors of growth and existence, as well as the achievements of this educational institution, that are led by a number of distinguished leaders. The geopolitical factors of gradual transformation of the

educational orientation of the Chelm theological seminary are being analysed. It is being reported that the re-subordination of the Chelm theological seminary to the governmental Commission of internal and spiritual affairs, the introduction of total control by the Russian officials over the organization and the course of its internal life, approval of the new status, significant adjustments of the curriculum, teaching in Russian in practically all subjects, and also the pedagogical activity of pro-Russian teachers leads to the fact, that the essence and orientation of the activity of this educational institution is gradually changing towards its russification and orthodoxy. It is concluded that on the eve of the "reunion" of the Chelm Greek-Uniate Diocese with the Russian Orthodox Church in 1875, Chelm Theological Seminary became not only a leading training centre of loyal church staff to this governmental program, but also its strong support.

Key words: Russian Empire, Chelm Land and South Podlachia, greek-uniates, Chelm Diocese, Chelm Uniate Theological Seminary, Russian Orthodox Church, transformation.

Отримано: 19.06.19

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.46-56
УДК 94(477)«179/1917»

Андрій Міхеев

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ УКРАЇНИ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Міхеев Андрій. Формування образу України у Великій Британії напередодні Першої світової війни. У статті розглянуто еволюцію образу України в інтелектуальному дискурсі Британської імперії напередодні початку Першої світової війни. Аналіз здійснюється на основі широкої англомовної джерельної бази, враховуючи специфіку бездержавного існування українського народу та змагання інших держав і політико-ідеологічних концепцій за право контролювати українські землі. Простежується зміна уявлень британців про Україну під впливом вищезгаданих факторів та дається загальна оцінка стану обізнаності британських еліт з українською проблематикою.

Починається аналіз із поеми видатного британського поета Джорджа Байрона «Мазепа», опублікованої в 1819 р., що розповідає про вигадану Вольтером любовну історію молодого гетьмана Івана Мазепи при польському королівському дворі. Далі розглядається стан обізнаності британської публіки щодо українського питання на фоні активної польської пропаганди, що особливо активізувалася після поразки польського повстання 1831 р. Аналізуються згадки про Україну в англомовній мандрівній літературі другої половини XIX століття, зокрема, твори Вільяма-Хепворта Діксона та Мені Мерюел Дові. Приділяється певна увага контактам видатного українського громадсько-діяча Михайла Драгоманова з британськими славістами.

Починаючи з XX століття інтерес британської публіки до питання України пов'язаний передусім із загостренням геополітичних суперечностей в Європі, які зрештою і призвели до початку Першої світової війни. В 1912 р. на сторінках британської преси розгоряється палка дискусія про Галичину, до якої включилися представники про-російських, пропольських та проукраїнських поглядів на долю українських земель, і яка зумовила значне підвищення інтересу до української проблематики серед власне британських інтелектуалів.

Ключові слова: Велика Британія, образ України, англомовний дискурс, Перша світова війна.

Михеев Андрей. Формирование образа Украины в Великобритании накануне Первой мировой войны. В статье рассмотрена эволюция образа Украины в интеллектуальном дискурсе Британской империи накануне начала Первой мировой войны. Анализ осуществляется на основе широкой англоязычной источниковой базы, учитывающая специфику безгосударственного существования украинского народа и соревнования других государств и политико-идеологических концепций за право контролировать украинские земли. Прослеживается изменение представлений британцев об Украине под влиянием вышеупомянутых факторов и дается общая оценка состояния осведомленности британских элит с украинской проблематикой.

Начинается анализ из поэмы выдающегося британского поэта Джорджа Байрона «Мазепа», опубликованной в 1819 г., которая рассказывает о выдуманной Вольтером любовной истории молодого гетмана Ивана Мазепы при польском королевском дворе. Далее рассматривается состояние осведомленности британской публики по поводу украинского вопроса на фоне активной польской пропаганды, которая особенно активизировалась после поражения польского восстания 1831 г. Анализируются воспоминания про Украину в англоговорящей литературе путешественников второй половины XIX века, например, труды Вильяма-Хеворта Диксона и Мени Мерюзел Дови. Уделяется некоторое внимание контактам известного украинского общественного деятеля Михаила Драгоманова с британскими славистами.

Начиная с XX века интерес британской публики к вопросу Украины связан прежде всего с обострением геополитических противоречий в Европе, которые и привели к началу Первой мировой войны. В 1912 г. на страницах британской прессы разворачивается пламенная дискуссия о Галичине, в которую включились представители пророссийских, пропольских и проукраинских взглядов на судьбу украинских земель, и которая обусловила значительное возрастание интереса к украинской проблематике среди собственно британских интеллектуалов.

Ключевые слова: Великобритания, образ Украины, англоязычный дискурс, Первая мировая война.

Стаття присвячена розгляду еволюції образу України в інтелектуальному дискурсі однієї з найвпливовіших держав світу останніх століть, а саме Великої Британії. Актуальність даної статті зумовлена тим, що у своїй боротьбі за незалежність Україна завжди прагнула заручитися підтримкою потужних західних країн. Однак така підтримка неможлива без певного сформованого образу цієї країни або території в інтелектуальних та політичних колах тієї держави, на підтримку якої сподівається нація, що бореться за незалежність. Тому видається важливим простежити формування образу України в інтелектуальному дискурсі однієї з наймогутніших держав того часу, а саме Великої Британії, чия зовнішньополітична підтримка напевно сприяла б успішному завершенню української національно-визвольної боротьби. Враховуючи, що боротьба за існування української державності триває і нині, а міжнародна підтримка залишається важливим фактором для її успішності, актуальність цієї статті набуває чітко окреслених обрисів і навіть виходить за межі чисто наукового інтересу, сприяє кращому розумінню сьгоднішніх зовнішньополітичних процесів та показує необхідність витрачати зусилля на просування позитивного образу України у світі.

Також варто пам'ятати, що образ певної місцевості, території чи країни складається поступово, внаслідок багатьох чинників, тому, аби словна його

зрозуміти, необхідно простежити появу та еволюцію цього образу в історичному контексті. До того ж слід враховувати боротьбу конкуруючих концепцій і поглядів, що є особливо актуальним у випадку України, адже за її інтелектуальне осмислення в англomовному дискурсі змагалися також російські, польські, меншою мірою угорські та румунські національні ідеї. Тож досліджуючи історію становлення та еволюції образу України у Великій Британії, необхідно враховувати усі вищезазначені фактори.

Слід зазначити, що в історіографії вже здійснювалися спроби простежити формування образу України в англomовних країнах. Серед вітчизняних дослідників слід насамперед виділити наукові статті І. Борщака¹, О. Середи², Р. Сироти³. Важливими є напрацювання В. Головченка та В. Солдатенка⁴ про українське питання у контексті геополітичного протистояння провідних держав світу. Цікавим є також аналіз французьких, німецьких та англійських джерел зі згадками про Україну у монографії П. Брицького та П. Бочана⁵, які продовжують традицію, започатковану ще В. Січинським, із залучення до історіографічного обігу широкого набору згадок іноземців про Україну⁶. Серед зарубіжних дослідників безумовним авторитетом користуються фундаментальні праці з історії ідей та уявлень американського дослідника Л. Вулфа⁷. Найбільш повно до висвітлення саме українського питання в британському дискурсі підійшов англійський дослідник Д. Сондерс⁸.

Тим не менш, в більшості вищезгаданих працях відсутній широкий комплексний аналіз досліджуваної проблеми на основі широкої джерельної бази в певний хронологічний проміжок часу. Тож ми спробуємо частково заповнити дану прогалину, зосередившись на спробі охопити становлення образу України в британському інтелектуальному дискурсі і обравши для цього хронологічний період від середини ХІХ ст. до початку Першої світової війни (1914 р.).

В 1819 р. молодий британський поет Дж. Гордон Байрон опублікував поему «Мазепа», де в поетичній формі розповів історію з життя молодого українського гетьмана, коли той був пажем польського короля Яна ІІ Казимира. Українця звинуватили у перелюбстві з дружиною польського високопоставленого дворянина і покарали у досить оригінальний спосіб: прив'язали до дикого жеребця, якого потім відпустили у степ⁹. Ця цікава історія не була творчим породженням уяви англійського поета, свідчення про неї він почерпнув із праці великого французького письменника доби Просвітництва Вольтера «Історія Карла ХІІ», що вперше вийшла друком в 1731 році¹⁰. І хоч ця поема не стала однією з найвидатніших у творчому доробку Дж. Гордона Байрона, тим не менш, вона сприяла ознайомленню британської публіки з історією українських земель та з власне терміном «Україна», який декілька разів фігурує в тексті. Образ голого Мазепи на коні став також дуже популярним у європейському образотворчому мистецтві ХІХ ст.

Разом з тим, в британському інтелектуальному дискурсі фігурували і інші концепції про українські землі, наприклад, польська. В 1831 р. після поразки Листопадового повстання до Лондону прибув один із його керівників князь Адам Чарторийський, який за допомогою своїх впливових друзів надихнув створення Літературного товариства друзів Польщі (англ. «Literary

Association of the Friends of Poland») з основною базою в Лондоні, і з відділами у Глазго, Бірмінгемі та Халлі. Основним завданням цього товариства була мобілізація британської громадської думки щодо підтримки відновлення незалежності Польщі. При цьому більшість з них були прихильниками відновлення польської державності в кордонах 1772 р., а українські етнічні землі Правобережжя зображувалися польськими патріотами як суто польські, про існування окремого українського народу практично не згадувалося¹¹. В 1848 р. поляк Генрі Красінський видав у Лондоні працю про козаків, в якій заявив наступне: «Політичне існування України залишилося в минулому, з того часу не існує ні законного уряду, ні окресленої провінції з назвою України»¹².

Чимало британських інтелектуалів співчувало полякам, однак британський уряд не бажав псувати відносини з Російською імперією, тож не надто активно підтримував поляків у їхній боротьбі. До того ж не всі політики Британської імперії з довірою ставилися до польських претензій на українські землі. Так, провідний британський державний діяч другої половини XIX ст., який декілька разів займав посаду прем'єр-міністра та міністра закордонних справ, маркіз Роберт Гаскойн-Сесіл Солсбері, у своєму довгому есе під назвою «Польща», опублікованому під час польського повстання 1863 року стверджував, що європейська громадськість була однобічною у своїй підтримці поляків у боротьбі проти того, що вона помилково сприймала як російське гноблення. Але автор наголошував, що поляки не просто боролися за свою свободу, але також намагалися приєднати до своєї держави і суто російські землі і таким чином знищити Росію як націю¹³. Під назвою «суто російські землі» маркіз мав на увазі те, що ми зараз називаємо Литвою, Білоруссю і Україною. Але у довгому есе немає жодних ознак авторського бачення, що ці західні території Російської імперії, які він відмовлявся визнавати польськими, одного разу заявлять, що вони не є ані польськими, ані російськими.

В 1870 р. у Лондоні, Нью-Йорку та Лейпцигу вийшла друком праця англійського мандрівника, історика та письменника Вільяма-Хепворта Діксона «Вільна Росія», в якій він описав свої враження від декількох поїздок по Російській імперії упродовж 1867-1869 рр.¹⁴. Він, зокрема, побував і в Києві, який описує як «столицю і порт України», «східну Прагу», «не зовсім російське місто», або ж навіть місто, яке «ніколи не було російським»¹⁵. В-Х. Діксон зазначає, що «багато істориків сприймають його як польське місто», а людей, які тут живуть, він називає «русинами» (Ruthenians), або «малорусами» (Malorussians). У тексті чимало разів лунає термін «Україна», до якої автор очевидно включає Волинь, Поділля, Київщину та степову зону далі на південь, аж до Криму. Автор обізнаний про історію та сьогодення цих земель, і для нього вони овіяні певним романтичним ореолом: «Країна Мазепи і Гонти, Україна кишить історією... кожне село має свою легенду, кожне місто має епос любові і війни... чоловіки тут яскравіші і більш наповнені життям, будинки краще побудовані, а поля краще обробляються ніж на Півночі і Сході. Музика швидша, брєнді міцніше, любов тепліша, ненависть гостріша, ніж в будь-якому іншому місці. Ці провінції є країною Гоголя, а пейзажі – його найпопулярніші розповіді»¹⁶. Також автор підкреслює, що русини та поляки невдоволені ниніш-

ною російською владою, і тому продовжують боротьбу за «іншу форму врядування»¹⁷.

На жаль, В.-Х. Діксон не поїхав на південь від Києва і обмежився розповіддю лише про його храми, церкви, вірування та легенди, тому британський читач отримав хоч і інформативний, але надто короткий опис України для того, аби він зміг кардинально змінити уявлення британців про цю частину світу.

Згадка В.-Х. Діксона про підросійську Україну була останньою в британській мандрівній літературі XIX ст. Трохи більше пощастило підавстрійській Україні, а саме Галичині. В 1890 р. її відвідала англійська письменниця шотландського походження Мені Мерюел Дові. Більшість часу (близько 10 тижнів) вона провела на Гуцульщині, де абсолютна одна, без супутників, каталася на конях і дивувала місцевих жителів своїм незвичним емансипованим виглядом. Повернувшись додому, вона опублікувала статтю «В Рутенії» («In Ruthenia»), де познайомила британську публіку з цим незвичним для неї куточком світу. «Коли я поїхала туди цього літа – пише М. Дові – я нічого не знала про Рутенію, але я не думаю, що маю за це вибачатися, адже з повною відвагою можу сказати, що я ніколи не зустрічала кого-небудь, хто б про неї щось знав»¹⁸. Наступного року М. Дові опублікувала розширену версію своїх подорожніх нотаток під назвою «Дівчина в Карпатах», де більш детально розповіла про життя, звичаї та традиції гуцулів¹⁹. Ці дві праці практично не зачіпали історико-політичну ситуацію в Галичині та в Україні в цілому, проте познайомили британського читача із самобутньою культурою гуцульського краю.

Що стосується британського академічного дискурсу, тут ситуація не надто відрізняється від мандрівної літератури. Певне пожвавлення відбулося в 1870-х рр., і пов'язане воно було з діяльністю відомого українського діяча Михайла Драгоманова, який підтримував зв'язки з деякими британськими славістами, зокрема Вільямом Ролстоном та Вільямом Морфіллом. В 1874 р. він опублікував статтю в лондонському літературному журналі «The Athenaeum», в якій дорікав відомому В. Ролстону, що той, сконцентрувавшись на дослідженні російської поезії та традицій, зовсім не звертав уваги на багатий український матеріал²⁰. Ця стаття привернула увагу В. Ролстона, а також іншого видатного британського славіста В. Морфілла, які опублікували декілька оглядів та есе, де чимало уваги приділили саме українській мові та літературі²¹. Однак коли М. Драгоманов емігрував спочатку до Женеви, а потім до Софії, він поступово втратив зв'язок з британськими інтелектуалами, що призвело до затухання інтересу до України в цілому у їхньому середовищі.

На рубежі XIX-XX ст. у британській публіцистиці не зафіксовані згадки про Україну, як про щось відмінне від Росії чи Польщі. Ситуація почала змінюватися лише на початку XX століття з наближенням Першої світової війни.

В 1912 р. міжнародне видання The Studio під редакцією Чарльза Холма, яке досліджувало мистецтво та культуру різних народів світу, вишло під назвою «Peasant Art in Russia», де розповідалося про селянську культуру жителів різних регіонів Російської імперії. Україні було присвячено окремий розділ під назвою «Little Russia (the Ukraine)», де було подано коротку історію українських земель з численними ілюстраціями українських національних костюмів,

жител, приладдя тощо. Автором статті про Україну став директор Київського музею старожитностей і мистецтв Микола Біляшівський, переклад англійською був здійснений Володимиром Степанківським – українським громадським та партійним діячем, який з 1907 р. перебував в еміграції у Європі, з 1911 р. – у Великій Британії. У тексті активно вживається термін «Україна», а термін «Мала Росія» вжитий лише одного разу на початку статті і поданий в лапках. Автор явно вирізняє українські землі від суто російських, які називає Московією, підкреслює, що український народ постійно вів боротьбу за незалежність, вказує на його яскраво виражений індивідуалізм, а також нагадує британському читачеві, що нині українські землі є розділені між двома імперіями: Російською та Австрійською²². Фактично, це ілюстроване видання стало першим, яке познайомило англomовного читача з самобутнім українським народом та його унікальною культурою після кількох десятиліть мовчання.

Активізації інтересу до України в британському інтелектуальному дискусії сприяли, по-перше, поява у Великій Британії декількох активних діячів з проукраїнськими поглядами, по-друге, дискусія на сторінках британської преси між представниками різних політико-ідеологічних течій, по-третє, міжнародне зацікавлення проблемою Східної Галичини у зв'язку з загостренням геополітичних суперечностей в Європі. У квітні 1912 р. британська газета *The Times* опублікувала лист російського політика монархічного напрямку, члена Державної Думи, графа Володимира Бобринського, в якому він намагався довести, що в Галичині проживає «російське» населення, яке сповідує православ'я і перебуває під гнітом поляків²³. Стаття В. Бобринського збурила багатьох поляків, які почали звинувачувати його в поданні неправдивої інформації, та українських діячів, які в цей час уже були присутні у Великій Британії та активно висловлювали свою позицію. На сторінках британської преси розгорілися бурхлива дискусія між українцями, поляками та росіянами, періодично свої голоси подавали і британці, які вважали себе експертами в питанні Східної Європи. Одним із них був Вільям Бірбек – англійський слов'янофіл, прихильник зближення Англіканської та Російської православної церков. В. Бірбек до 1912 р. вже неодноразово відвідував Росію, однак під впливом дискусії на сторінках британської преси вирішив відвідати Галичину, щоб на власні очі оцінити ситуацію. Однак побувавши в Галичині, він цілком став на бік графа В. Бобринського. «Російська – це єдина слов'янська мова, якою я розмовляю» – писав він, «однак я мав розмову щонайменше зі 300 селянами чи містянами бідних прошарків, і вони мене розуміли»²⁴. Будучи зацікавленим передусім в релігійних справах, він також засудив процеси латинізації греко-католицької церкви та спроби австрійської влади підірвати етнічну ідентичність місцевого «малоросійського» селянства, а також активність місцевих українофільських священників, які, на його думку, розмовляли незрозумілою для людей мовою. Крім того, він виступив і проти польського домінування на цих землях²⁵.

Наприкінці 1912 р. до дискусії підключився Лондонський кореспондент впливової віденської газети *Neues Wiener Tagesblatt* Макс Гольдшайдер. У своїй статті він намагався заперечувати В. Бірбеку в багатьох пунктах, зокрема, посилавшись на «провідних німецьких філологів» та на чеського вченого Любора

Нідерле, він вказував, що академіки одностайно приймають той факт, що «малоросійська» мова і ідентичність значно відрізняються від російської. Більше того, «постійна, і зазвичай навмисна, плутанина понять «малоросійський» і «російський» є однією з причин, чому в останні роки малоросійські націоналісти почали називати себе українцями»²⁶. Православне населення Галичини, на його думку, було малочисленим, а той факт, що в останні роки воно дещо збільшилося, він пов'язав з місіонерською діяльністю Синоду російської православної церкви. Але в одному він погоджувався з В. Біркбеком – з тим, що українське питання важливе. «Заплутана малоросійська проблема – одна з двох чи трьох в Європі, яка після вирішення Східного питання (тобто після закінчення Балканських війн) може стати основним питанням міжнародної політики в близькому майбутньому»²⁷.

З 1912 р. у Великій Британії заявив про себе палкий прихильник української справи, а саме Джордж Рафалович. Він народився у Франції в родині французьки та єврея-банкiera, який походив з Одеси. В 1906 р. переїхав до Англії, в 1910 р. отримав британське громадянство. На певний час зійшовся з відомим містиком Алістером Кроулі та його орденем, пробував писати фантастичні повісті та романи, однак згодом став цікавитися міжнародними відносинами, а найбільше українським питанням. В 1912 р. він познайомився з В. Степанківським, який в той час перебував у Лондоні. Можливо, саме він детально ознайомив Дж. Рафаловича з українськими справами.

Упродовж 1912-1913 рр. з'являється низка статей та есе Дж. Рафаловича в таких виданнях як «The Saturday Review», «The Commentator», «The New Age» та «The Outlook» про Україну. В них він, посилаючись на праці Боплана та Вольгера, викладає факти з історії України, вказуючи, що ще в XVII столітті Україна була автономною і важливою державою в Європі, та пише про її сучасне становище. Також він вказує на намагання царського уряду русифікувати Україну, тим не менш, на його думку, навіть російська влада вже не може діяти як раніше і змушена йти на поступки в українському питанні. На думку Дж. Рафаловича, «двадцять століття може стати свідком повернення України до статусу європейської державної нації»²⁸. В листопаді 1913 р. Дж. Рафалович підсумував свої ідеї у довгому памфлеті під назвою «Україна» (The Ukraine). «Це важливо, щоб історію української боротьби знали в Англії, адже до Англії звернуться українці за співчуттям, коли виникне така потреба, як це робить кожна нація, яка бореться за свободу»²⁹. Загалом, своїми публіцистичними статтями та памфлетами Дж. Рафалович значно розширив спектр українського питання в Британії від невеличкого сюжету про Галичину до погляду на українців Австрійської та Російської імперій як на єдиний великий європейський народ і як на важливий фактор міжнародної політики в широкому історичному, географічному та дипломатичному контексті.

І зусилля Дж. Рафаловича почали приносити плоди. До квітня 1914 р. було продано майже всі дві тисячі примірників першого видання «The Ukraine», тож він почав у співавторстві готувати нове розширене видання на 500 сторінок. Крім того, він вирішив заснувати товариство, куди могли б вступати люди, зацікавлені українським питанням, і назвав його «The Ukraine Commitee»³⁰. Загалом, засну-

вання різноманітних комітетів – доволі типова практика для Великої Британії, однак це був перший в історії Англії комітет, який стосувався України.

І саме в цей час на українську проблему звертає увагу один з найвидатніших британських славістів та експертів у справах Східної Європи Роберт Сітон-Вотсон. Очевидно, що він ознайомився з працею «The Ukraine» і встановив контакт з її автором, шукаючи дописувачів до свого нового журналу «European Review». Дж. Рафалович пообіцяв писати туди статті, а також здійснювати переклади робіт з української. До того ж, він забезпечив Р. Сітона-Вотсона багатьма контактами для здійснення поїздки до Галичини, яку той встиг здійснити у червні 1914 р., безпосередньо перед початком Першої світової війни³¹.

На Україну звернув увагу і ще один відомий британський славіст, лінгвіст та перекладач – Пол Сервер, який разом з Дж. Рафаловичем публікувався в «The New Age». В 1915 р. П. Сервер здійснив переклад «Заповіту» Тараса Шевченка англійською мовою, який безумовно сприяв ознайомленню британського читача з української літературою³².

В цей час у Великій Британії з'являються і інші публікації про Україну. Так, уже раніше згаданий активний проукраїнський діяч у Великій Британії В. Степанківський на початку 1914 р. видав у Лондоні (ймовірно, за кошти австро-угорського посольства) дві брошури – «Російський план захопити Галичину (Австрійську Рутенію)» (англ. The Russian Plot to Seize Galicia (Austrian Ruthenia)) та «Рутенське питання. Розкриття» (англ. The Ruthenian Question. An exposé), де викривав русифікаторську політику Російської імперії та її загарбницькі плани стосовно Галичини.

У виданні «Російський план захопити Галичину (Австрійську Рутенію)» автор намагається пояснити британській публіці різницю між термінами «росіяни» (Russians) та «рутени» (Ruthenians), вказує на історичну спадкоємність Київської Русі та України. Російська ж мова, на думку В. Степанківського, відрізняється від «рутенської» настільки ж, як італійська від французької³³. Надалі автор закликає британську суспільну думку не потурати агресивним імперським намірам Росії щодо захоплення Галичини, адже це у підсумку може становити загрозу самій Великій Британії³⁴. Загалом це видання прагнуло використати традиційні антиросійські настрої значної частини британської публіки, тим не менш, в памфлеті відчувається сильна проавстрійська орієнтація автора, що, враховуючи напружену геополітичну ситуацію та суперництво Великої Британії з німецько-австрійським блоком, аж надто кидалося в очі і могло нашкодити українській справі. Це було однією з причин, чому інший активний проукраїнський діяч у Великій Британії Дж. Рафалович негативно поставився до видання цієї праці, адже формально Велика Британія та Російська імперія підтримували союзницькі відносини³⁵.

На початку 1914 р. вийшла друком праця англійського журналіста та історика, кореспондента The Times у Відні Генрі Вікхема Стіда під назвою «Коротка історія Австро-Угорщини та Польщі». Зміст книги цілком відповідає її заголовку, в ній автор коротко виклав основні моменти історії Австро-Угорщини, а також Польщі. Декілька рядків у книзі присвячено і Україні, а саме автор згадує роль козаків в історії Польщі, а також сучасне становище русинів в

Габсбурзькій імперії. Україна для В.-Г. Стіда – це прикордонні землі (borderlands)³⁶, на яких в XV-XVI ст. виникло козацтво, яке вилилось у повстання Б. Хмельницького. Це повстання підкосило сили Речі Посполитої, і зрештою призвело до її поділу, натомість сприяло розширенню території Московського царства³⁷. Автор виділяє «малоросіян» (Little Russians) або «рутен» (Ruthenians) у окремий народ, однак, з його точки зору, було цілком логічно і справедливо, що цей народ увійшов до складу «православної слов'янської держави»³⁸, тобто Росії. Що ж до сучасного становища, автор обмежується лише викладом чисельності «рутенського» населення в різних провінціях Австро-Угорської імперії, послуговуючись даними переписів населення³⁹.

Загалом, можна відзначити, що упродовж 1912-1914 рр. у Великій Британії відбувся вибухоподібний сплеск в плані публікацій про Україну. Якщо раніше про неї практично ніхто не чув і не писав, то тепер на розсуд британців з'явилося багато точок зору, що агресивно доводили свою позицію. З одного боку, це сприяло більшому інформуванню британської громадськості про те, що діється в цій частині світу, а з іншого, призводило до плутанини та непорозумінь.

Однак після початку Першої світової війни лондонський Український комітет почав швидко втрачати вплив, адже Сполучене Королівство вступило у війну як союзник Росії, через що не могло відкрито підтримувати сепаратистські настрої окремих народів імперії. До того ж, на членів Українського комітету почали дивитися з недовірою, як на можливих німецьких агентів. Упродовж 1914-1915 рр. Дж. Рафалович та В. Степанківський змушені були залишити Велику Британію⁴⁰. Діяльність Українського комітету фактично припинилася.

Отже, є всі підстави стверджувати, що упродовж другої половини XIX століття у Великій Британії було мало інформації про Україну, переважно епізодичні згадки в мандрівній літературі чи у фахових виданнях. Українські інтелектуали були зовсім слабко представлені в англомовному академічному дискурсі, а британські політики нічого не знали про Україну, адже вона вже давно не мала власної державності. Ситуація почала змінюватися напередодні Першої світової війни, коли на сторінках британської преси між представниками різних національно-політичних течій зав'язалася бурхлива дискусія про Україну. Ця дискусія сприяла приверненню уваги провідних британських інтелектуалів до української проблематики, старту більш ширшого знайомства з історією, культурою та сьогоденням українських земель і усвідомленням їх відмінності від Росії та Польщі.

Примітки:

¹ Elie Borshak. Early Relations between England and Ukraine // The Slavonic and East European Review. 1931. Volume 10. № 28. P. 138-160.

² Серета О. Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни // Львів: місто-суспільство-культура: зб. наук. пр. Львів, 1999.

³ Сирота Р. Українська справа у ВБ у 1914-1916 рр. // Українська Думка. Лондон, 2006. 16-23 грудня; Сирота Р. Британські ліберали: Вільям Роберт. Сітон-Вотсон і «нещаслива нація» (Дослідження з історії проукраїнського руху у Великій Британії в 1919-1939 роках) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 38. Львів, 2003. С. 293-367.

- ⁴ Головченко В. І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни: монограф. Київ: Парламентське вид-во, 2009. 448 с.
- ⁵ Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці: Технодрук, 2011. 308 с.
- ⁶ Січинський В. Чужинці про Україну. Авгсбург, 1946. 118 с.
- ⁷ Вулф, Ларі. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / пер. з англ. С. Біленького. Київ: Вид-во Часопис «Критика», 2009. 592 с.; Larry Wolff. *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford: Stanford University Press, 2010. 504 p.
- ⁸ Saunders, David. Britain and the Ukrainian Question (1912-1920) // *The English Historical Review*. 1988. Vol. 103. № 406.
- ⁹ Byron, George Gordon Byron. *Mazeppa: a poem / by Lord Byron John Murray*. London, 1819.
- ¹⁰ Вольтер. *История Карла XII, короля Швеции.* / Вольтер; пер. с фр. Д. И. Соловьёв. Санкт-Петербург: Лениздат, Команда А, 2013. 352 с.
- ¹¹ Jerzy Zdrada. *Wielka Emigracja po Powstaniu Listopadowym*. Warszawa, 1987. S. 52-53.
- ¹² Krasinski H. *The Cossacks of the Ukraine*. London. 1848, P. 226.
- ¹³ Salisbury, Robert Cecil, marquees of, 1830-1903. *Essays by the Late Marquees of Salisbury*. London: John Murray, 1905. PP. 3-60.
- ¹⁴ Dixon, William Hepworth, 1821-1879. *Free Russia*. London: Hurst and Hackett, 1870.
- ¹⁵ Ibidem. P. 222-225.
- ¹⁶ Ibidem. P. 223.
- ¹⁷ Ibidem. P. 229.
- ¹⁸ Цит. за: Saunders D. Britain and the Ukrainian Question (1912-1920) // *The English Historical Review*. 1988. Vol. 103. №. 406. P. 44.
- ¹⁹ Ibidem.
- ²⁰ Elie Borshak. *Early Relations between England and Ukraine* // *The Slavonic and East European Review*. 1931. Vol. 10. №. 28. P. 159.
- ²¹ Ibidem.
- ²² *Peasant art in Russia* / ed. by C. Holme. London : «The Studio», 1912. P. 15-31.
- ²³ Цит. за: Saunders D. Britain and the Ukrainian Question (1912-1920) // *The English Historical Review*. 1988. Vol. 103. №. 406. P. 46.
- ²⁴ Ibid. PP. 47-48.
- ²⁵ Hughes M. *The English Slavophile: W. J. Birkbeck and Russia* // *The Slavonic and East European Review*. 2004. Vol. 82. № 3. P. 700.
- ²⁶ Цит. за: Saunders D. Britain and the Ukrainian Question (1912-1920) // *The English Historical Review*. 1988. Vol. 103. №. 406. P. 48.
- ²⁷ Ibid.
- ²⁸ Ibid. P. 49.
- ²⁹ B. Sands (G. Raffalovich), *The Ukraine: Reprint of a Lecture Delivered on Ukrainian history and Present-Day Political Problems*. London, 1914. P. 16.
- ³⁰ Сирота Р. Українська справа у ВБ у 1914-1916 рр. // *Українська Думка*. Лондон, 2006. 16-23 грудня. С. 9.
- ³¹ Saunders D. Britain and the Ukrainian Question (1912-1920) // *The English Historical Review*. 1988. Vol. 103. №. 406. P. 52-53.
- ³² Середа О. Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни // *Львів: місто-суспільство-культура: зб. наук. пр.* Львів, 1999. С. 432.

³³ Stepankowsky V. *The Russian Plot to Seize Galicia (Austrian Ruthenia)*. London: Henry James Hall, 1914. P. 22.

³⁴ *Ibidem*. P. 9-11.

³⁵ Saunders D. *Britain and the Ukrainian Question (1912-1920)* // *The English Historical Review*. 1988. Vol. 103. № 406. P. 53.

³⁶ *A Short History of Austria-Hungary and Poland* / with H. Wickham Steed and David Hannay. London: Encyclopædia Britannica Company, 1914. P. 123.

³⁷ *Ibidem*. P. 123-129.

³⁸ *Ibidem*. P. 127.

³⁹ *Ibidem*. P. 146.

⁴⁰ Серєда О. Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни // *Львів: місто-суспільство-культура: зб. наук. пр. Львів, 1999. С. 445.*

Mikheiev Andrii. The formation of the image of Ukraine on the eve of the First World War. *The article examines the evolution of the image of Ukraine in the intellectual discourse of the British Empire on the eve of the beginning of the First World War. The analysis is based on a broad English-language source base, taking into account the specifics of the stateless existence of the Ukrainian people and the competition of other states and political and ideological concepts for the right to control the Ukrainian lands. The article points out a change in the British perceptions of Ukraine under the influence of the abovementioned factors and gives a general assessment of the awareness of the British elites with Ukrainian issues.*

The analysis begins from the poem of the outstanding British poet George Byron, "Mazepa", published in 1819, which tells about the love story invented by Voltaire of the young hetman Ivan Mazepa at the Polish royal court. Further, the state of awareness of the British public about the Ukrainian question is examined on the background of active Polish propaganda, which became especially active after the defeat of the Polish uprising of 1831. The article analyses the mentions of Ukraine in English-language travelling literature of the second half of the 19th century, for example, the works of William-Hepworth Dixon and Manie Muriel Dowie. Some attention is paid to the contacts of the famous Ukrainian public figure Mikhail Drahomanov with the British slavists.

Since the twentieth century, the British public's interest in the issue of Ukraine has been associated primarily with the exacerbation of geopolitical contradictions in Europe, which led to the outbreak of World War I. In 1912, a fiery discussion about Galicia began on the pages of the British press, which included representatives of pro-Russian, pro-Ukrainian and pro-Ukrainian views on the fate of Ukrainian lands, and which led to a significant increase of interest about the Ukrainian question among British intellectuals.

Key words: *Great Britain, image of Ukraine, English-speaking discourse, First World War.*

Отримано: 03.06.19

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.57-69
УДК 94:327(410+560)“1917”

Артем Граčov

ДИПЛОМАТИЧНЕ ЗОНДУВАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ СЕПАРАТНОГО МИРУ МІЖ ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ТА ВЕЛИКОЮ БРИТАНІЄЮ В ЛИПНІ 1917 р.

Граčov Артем. Дипломатичне зондування можливостей сепаратного миру між Османською імперією та Великою Британією в липні 1917 р. У статті розглянуто передумови, перебіг та результат неофіційних переговорів у Швейцарії в липні 1917 р. про можливість сепаратного миру між Османською імперією та Великою Британією. Як показали зустрічі британського капітана Обрі Герберта із представниками Порти, серед османських урядовців розпочала формуватися готова до компромісу англофільська опозиція. Підготовка умов миру, проте, включала значну кількість проблем. Основними складнощами були: побоювання обох сторін, британської та османської, що переговори насправді є пасткою; важкість формулювання умов миру, які б задовольнили не лише Лондон та Стамбул, але й союзників Британії; непередбачувана ситуація на фронтах: хитке становище російської армії та очікування молодотурками результатів військової кампанії в Месопотамії. В кінцевому рахунку, розпад російського війська, близькість осінніх бойових дій, скептична позиція британського керівництва щодо підготовки сепаратного миру не дали справі розвитку.

Ключові слова: Перша світова війна, сепаратний мир, переговори, дипломатія, Велика Британія, Османська імперія.

Граčov Артём. Дипломатическое зондирование возможностей сепаратного мира между Османской империей и Великой Британией в июле 1917 г. В статье рассмотрены предпосылки, ход и результаты неофициальных переговоров в Швейцарии в июле 1917 г. о возможности сепаратного мира между Османской империей и Великой Британией. Как показали встречи британского капитана Обри Герберта с представителями Порты, в среде османского правительства начала формироваться готовая к компромиссу англофильская оппозиция. Подготовка условий мира, однако, включала значительное количество проблем. Основными трудностями были: опасения обеих сторон, британской и османской, что переговоры на самом деле являются ловушкой; сложность формулирования условий мира, которые удовлетворили бы не только Лондон и Стамбул, но и союзников Британии; непредсказуемая ситуация на фронтах: шаткое положение русской армии и ожидания младотурками результатов осенней кампании в Месопотамии. В конечном счете, распад русской армии, близость осенних боевых действий, скептическая позиция британского руководства насчет подготовки сепаратного мира не дали делу развития.

Ключевые слова: Первая мировая война, сепаратный мир, переговоры, дипломатия, Великая Британия, Османская империя.

Важливою, але маловідомою сторінкою в українській історіографії періоду Першої світової війни є дипломатичне зондування сепаратного миру між Османською імперією та Великою Британією. Напружені переговори, що вимагали надзвичайної обережності сторін, врахування неймовірно заплутаної системи міжнародних відносин – хороший урок для сучасності. Одним із епізодів цієї складної справи була зустріч британського капітана Обрі Герберта із пред-

ставниками Османської імперії в Швейцарії в липні 1917 р. Його місія тривала всього лише декілька днів і в ній було задіяне незначне коло осіб. Між тим, вона демонструє технічну складність здійснення таких переговорів, важкість пошуку прийнятних усім сторонам конфлікту умов, що вельми нагадує складність і запутаність зовнішньополітичних маневрів сучасних світових держав.

Основу джерельної бази дослідження складають оцифровані документи Національного архіву Великої Британії (The National Archives, TNA): справа 206 серії 800 фонду FO (Foreign Office)¹ та справа 21 серії 24 фонду CAB (Cabinet Office)². Також було залучено мемуари британського посла у Франції Френсиса Берті³ та прем'єр-міністра Великої Британії Девіда Ллойд-Джорджа⁴.

Деякі джерела, що могли б розкрити деталі досліджуваної теми, виявилися нам недоступними. Це опубліковані 2011 р. щоденники та документи капітана Герберта⁵, а також справи серії 371 фонду FO (TNA)⁶. Останні не були оцифровані, однак про їх важливість свідчить факт використання їх іншими істориками, що розглядали дану тему.

Загальну ситуацію на тогочасному європейському дипломатичному фронті охарактеризували у своїх працях Месут Уяр, Едвард Еріксон⁷, Фероз Ахмад⁸, Девід Фромкін⁹, Андрій Зайончковський¹⁰, Стенфорд та Езел Курал Шоу¹¹ та інші. Серед робіт істориків, що були нами віднайдені та опрацьовані, лише дві докладно відображають переговори в липні 1917 р. Це роботи британського історика Джонатана Шнера¹² та американського журналіста Нейла Холландера¹³. В дослідженні Шнера епізод із переговорами Герберта показано в контексті політики Великої Британії щодо Близького Сходу та Палестини. Автор детально змалював процес переговорів, дав широко характеристику особам, щоб були в них задіяні. Однак, на відміну від нашої розвідки, менше уваги приділив аналізу власне архівних документів, пов'язаних з оцінкою перемовин британською дипломатичною службою. Холландер розглянув дані події менш детально. Незначні відомості про переговори Герберта є у біографії Мехмеда Талаата-паші (міністра внутрішніх справ, згодом великого візира Османської імперії) авторства Ганса-Лукаса Кісера¹⁴. Цікаві відомості безперечно містяться у біографії капітана Обрі Герберта, написаній його онукою Маргарет Фіцджерберт¹⁵, що не була нам доступна для опрацювання.

У 1917 р. османський пантюркізм було підірвано зростанням самосвідомості арабського населення (арабів активно підтримувала Велика Британія, їх вдалося залучити до війни проти Порту¹⁶) та посиленням позиції сіоністів завдяки окупації британцями Палестини та вступу США до війни. 2 липня 1917 р. Греція, що мала претензії на турецьку територію, вступила у війну на боці Антанти¹⁷. Водночас, Росію як супротивника серйозно послабила революція¹⁸. 17 березня 1917 р. британські війська здобули Багдад, але їх спроби захопити Газу протягом першої половини року не увінчалися успіхом¹⁹.

Стратегічна ситуація склалася не на користь Центральних держав: промислові та людські ресурси були остаточно виснажені, а за підрахунками А. Зайончковського, в 1917 р. чисельність військ Антанти переважала чисельність військ Центральних держав на 40%²⁰. Відтак серед частини османського істеблішменту все більшого розвитку стала набувати ідея сепаратного миру.

Серед правлячої групи молодотурків на 1917 р. чітко окреслилося два табори: пронимецька більшість, до якої входив військовий міністр та фактичний диктатор Османської імперії Енвер-паша, та проантантівська меншість. До першої групи належав і великий візир Османської імперії Талаат-паша, однак він дотримувався більш поміркованої позиції²¹.

Сили, готові до компромісу із Османською імперією, були і в Британії. Одна із найбільш яскравих осіб – дослідник Близького Сходу та ісламу, британський письменник Мармадук Піктхолл. Він навіть запропонував свої послуги як посередника, однак через його публічну протурецьку та проісламську громадську діяльність уряд йому відмовив²². Є відомості, що Девід Ллойд-Джордж теж шукав миру з османами. За його ініціативи²³ навесні-влітку 1917 р. з турками зустрічались банкір Піллінг²⁴ та торговець зброєю Базілейос Захарофф²⁵. Піллінг справив на британських дипломатів незадовільне враження, однак він мав контакти із молодотурецькою верхівкою, і його все ж відправили на переговори у Швейцарію. Він, через османського посередника, вийшов на зв'язок із Талаатом-пашею²⁶. Той нібито пообіцяв широкі територіальні поступки та погодився на створення буферної вірменської держави в разі підписання миру (такі умови історик Кісер назвав фантастикою²⁷). Піллінг стверджував, що потім Талаат надіслав й листа з умовами миру, однак цього листа він так і не представив, а документальні свідчення, як встановив Шнер, що лист узагалі був, відсутні²⁸.

Іншим посередником Ллойд-Джорджа був Базілейос Захарофф, директор збройної компанії "Vickers". Ще 1916 р. Захарофф отримав пропозицію обговорити мир від Абдул-Керім-Бея, колишнього секретаря султана Абдул-Гаміда II. З огляду на позицію царського уряду щодо Константинополя, британське керівництво цю справу відклало. Але у зв'язку з революцією в Росії, британська дипломатія влітку 1917 р. активізувалася й вже 18 чи 19 червня Захарофф прибув до Швейцарії та зустрівся із Абдул-Керімом. Той повідомив, що справи на війні та всередині держави штовхнули Енвера-пашу та його соратників на пошук вигідних умов миру. Британська сторона вже готувалася передати Енверу-паші хабар. Однак під час другої зустрічі (21 липня) переговори було зірвано: Захарофф, відповідно до даних йому інструкцій, відмовився передавати будь-які кошти перш, ніж він зустрінеється особисто із самим Енвером (той саме прибув до Люцерни). У відповідь на це Абдул-Керім відмовився продовжувати справу²⁹. Можна припустити, що він не бажав ризикувати далі й підставляти Енвера-пашу.

В червні 1917 р. Горас Рамбольд, британський посол у Швейцарії, отримав відомості, що турецька опозиція готова піти на переговори. Про це повідомив доктор Пароді, єгипетський освітній чиновник, що опікувався єгипетськими студентами у Швейцарії. З початком війни Пароді добровільно став британським агентом³⁰, а Ллойд-Джордж у своїх мемуарах зазначив, що Пароді безпосередньо належав до османської опозиції³¹. Згодом до Швейцарії прибув доктор Нуреддін-Бей, впливовий член "Єднання і прогресу", директор константинопольської лікарні та близький друг Талаата-паші³². Він повідомив, що сам Талаат та колишній командуючий 3-ю турецькою армією Вехір-Бей пропонують обговорити умови майбутніх територіальних змін Османської імперії³³.

Ганс-Лукас Кісер в біографії Талаата-паші висловив сумніви, що той всерйоз прагнув сепаратного миру. Дослідник припустив, що Талаат або розвідував ситуацію, або збирався дезінформувати чи посварити ворожий блок³⁴.

З документів також відомо, що в цей час до Швейцарії вирушили представники османської верхівки³⁵. Однак того, хто та з якою метою здійснив візит, опрацьовані нами джерела та роботи істориків не розкривають.

Наступним, кого задіяли в пошуках миру, став британський капітан Обрі Герберт. Досвід, кмітливість та знання Сходу робило його хорошим кандидатом для переговорів³⁶. Шнер пише, що Герберт був в курсі справи сепаратного миру з Портою щонайменше з 1916 р. – цю ідею з ним обговорювали Ллойд-Джордж та секретар Військового комітету Моріс Ханкі³⁷.

Як свідчать документи, робота над підготовкою переговорів розпочалась не пізніше 7 липня 1917 р. Обрі Герберт у своїй замітці (в тексті йдеться про 4 липня, сам документ підписаний 7 липня) описав вигоди внаслідок укладання миру: стане можливим концентрувати, а не розпорозувати війська (зникнуть фронти в Месопотамії та Палестині), похитнеться позиція Болгарії та Австро-Угорщини³⁸. Герберт відзначив три проблеми: навіщо до Швейцарії прибули турки; наскільки міцною була позиція Енвера-паші; наскільки турки впевнені в можливості повернути собі Багдад³⁹.

На думку капітана, в будь-якому разі важливо було вийти на зв'язок із турками у нейтральних країнах й провести переговори в неофіційному форматі. Британський представник мав би статус приватної особи, від якої власна держава могла б відмовитися⁴⁰.

У відповіді від 10 липня 1917 р. у Foreign Office підтримали позицію Герберта щодо неофіційного характеру візиту. Формулювання інструкцій мало завуальований характер: "... в разі, коли ви [Обрі Герберт – А.Г.] в Швейцарії зустрінете своїх албанських друзів, і будь-хто з цих друзів побажає побачити вас, Міністр іноземних справ не матиме щодо цього жодних заперечень. Водночас, будь-які кроки мають бути здійснені самими турками, а не вами"⁴¹. Про неформальний характер пошуків Герберта йшлося і в телеграмі від 10 липня до Г. Рамбольда в Берн⁴².

До підготовки візиту Герберта було залучено також дипломата Ендрю Райана⁴³, який напередодні та на початку війни займав посаду драгомана (посередника та перекладача) в британському посольстві у Константинополі. В тексті його послання, датованого 13 липня 1917 р., йдеться, що сепаратний мир з Портою був малоймовірним з огляду на перебіг бойових дій та міцну позицію німців й молодотурків. Вони, як писав Райан, були впевнені в своїх силах на фронті, навіть попри нещодавні поразки. Турки сподівалися, що з допомогою німецького генерала Ерїха фон Фалькенгайна, що прибув на початку липня 1917 р. до Османської імперії та очолив новостворену армію "Йілдирим", вони зможуть повернути Багдад⁴⁴.

Райан зосередився на трьох питаннях, пов'язаних із турецьким урядом: чи здатен він узагалі, з огляду на німецький контроль, підписати мир; якими мають бути умови миру; чи можна замінити уряд Порти, з огляду на його впертість, іншим, більш поступливим⁴⁵. Райан метафорично зауважував: "німці за-

прягли віслиюка, і без сумніву, у них є багато неприємностей у його керуванні⁴⁶. Розвиваючи думку, він вказував, що все ж вони продовжували контролювати турецькі збройні сили й Дарданелли, а тому єдиний шлях протидії – переворот силами молодотурецької партії. Проте організація перевороту з її допомогою, писав Райан, створювала ризик провалу як через репресії німців, так і через можливі розбіжності серед молодотурків⁴⁷. Важливим фактором залишалася економічна залежність Османської імперії від Німеччини⁴⁸.

Щодо умов миру, то Райан прогнозував, що турки не відмовляться ні від незалежності влади, ні від армії, ні від Константинополя, однак за сприятливих умов він вважав за можливе домовитись про відкриття Проток⁴⁹. Можливість зміни турецького уряду Райан вважав низькою: позиція молодотурків залишалася міцною, очевидного розколу в їх таборі не прогнозувалося⁵⁰. Слід зауважити, що, як свідчать опрацьовані джерела, турецька владна верхівка не була монолітною, однак в Лондоні цього на той час ще не знали.

Райан запропонував провести обережні та тривалі переговори. Одночасно з ними слід було здійснити підготовку умов, за яких турків можна буде схилити до миру: нейтралізувати спроби турків повернути собі Багдад та Ерзерум; на противагу масштабним операціям, вплинути на турків шляхом серії регулярних авіанальотів або рейдів субмарин проти Константинополя⁵¹.

Щодо поїздки Герберта та переговорів з турками в своєму меморандумі, датованому 14 липня, висловився також колишній британський посол в Османській імперії Луї Малетт. Його висновки були подібні до міркувань Райана⁵². Нарешті, слід звернутися до думки британського посла в Парижі Френсіса Берті. В своєму щоденнику під датою 30 червня 1917 р. він занотував, що для сепаратного миру з Османською імперією Британії слід буде “розпрощатися з думками про Месопотамію, Аравію, Палестину, Вірменію та сфери впливу в Малій Азії, або, щонайменше, із деякими з цих ідей”. Ймовірність миру з Портою Берті вважав сумнівною⁵³.

Британські дипломати, таким чином, були скептично налаштовані щодо можливостей сепаратного миру.

Обрі Герберт відбув до Швейцарії та дістався місця призначення 16 липня⁵⁴. В матеріалах ТНА знаходимо два документи авторства капітана, що детально розкривають подробиці його поїздки до Швейцарії. Герберт зустрівся із трьома турками. 20 липня він “мав тривалу розмову з турком, якого я знав раніше”, при цьому його імені в документі Герберт не назвав, лише зазначив, що той походив із “однієї з найкращих та найбільш благородних родин його країни; він виглядав, як типовий англієць... і розмовляв бездоганною англійською”⁵⁵.

Знайомий Герберта серйозно поставився до конспірації. “Його “*homme de confiance*” [той, кому можна довіряти (фр.) – А.Г.] прибув до мого готелю о пів на шосту ранку та сказав мені, де я можу знайти автомобіль, що доставить мене до порожнього будинку”, писав згодом Обрі Герберт у своєму меморандумі⁵⁶.

Як і йшлося в інструкціях Foreign Office, Герберт насамперед повідомив співбесіднику, що прибув до Швейцарії, щоб оздоровитися, однак зацікавився можливістю поговорити щодо британських полонених. Герберт додав, що він не уповноважений вести будь-яких переговорів і представляє лише себе.

Співбесідник відповів, що й сам перебуває в подібній позиції, однак ризикує набагато більше, адже його знають як англофіла⁵⁷. Знайомий Герберта повідомив, що турецький уряд не піде на принизливу угоду. Османську верхівку, за його словами, не можна було купити. Хоча вони не вірили в перемогу Німеччини, серед них панувала думка, що з війни Порта виjde на сприятливіх для неї умовах⁵⁸.

Водночас, турецький переговірник, за його словами, упродовж останнього року доклав зусиль до організації англофільського табору, який би зблизив Велику Британію та Османську імперію після війни. Ця група була достатньо сильною. За відповідної допомоги вона могла б зумовити зміну османського уряду, на що буде потрібно близько двох місяців⁵⁹. Щодо умов миру, то було обговорено, що автономія таких провінцій, як Вірменія, Аравія, Месопотамія, Сирія та Палестина прийнятна для нього й для англофільської опозиції, більше того, на це міг би, за відповідних умов, погодитись і весь османський уряд. На запитання Герберта турок уточнив, що під автономією мав на увазі "турецький прапор і [...] гарнізон"⁶⁰. Британець наголосив, що турецькі гарнізони обурять місцеве населення. Турок відповів, що особисто теж вважає це зауваження резонним, але йому слід також і рахуватись із думкою соратників, які можуть звинуватити його в роботі на Лондон. Він підкреслив, що його соратники – патріоти, і не збираються скидати турецький уряд задля вигоди Союзників, що мають на меті розділити Туреччину. "Він сказав [...], що вони ситі по горло війною, але не настільки, щоб продати власну країну"⁶¹. Залишається тільки здогадуватись, яким був підтекст цих слів: патріотизм чи торг за умови миру.

21 липня Герберт зустрівся із двома іншими турецькими переговірниками. "Я сидів у Курзаалі [курорт в муніципалітеті Інтерлакен – А.Г.], коли доктор Пароді зайняв із двома друзями-турками сусідній столик. Він познайомив мене з його двома товаришами, Хаккі Халід-Беєм, колишнім директором Монетного двору Константинополя, що наразі живе у Женеві, та доктором Нуреддін-Беєм⁶².

Герберт писав, що обидва турки прибули на конференцію, що мала відбутись в Цюріху. Серед них були чиновники та урядовці високого рангу: Фуад Селім-бей (турецький посол у Швейцарії), Халіі-бей (албанський військовий аташе), Фозі-бей (турецький посол у Болгарії) та інші – зокрема соратники Талаата-паші. В документі не йшлося, яким питанням була присвячена конференція. Геберт вказав, що її учасники дійшли висновку: політика Енвера-паші має руйнівний характер, слід шукати порозуміння з Лондоном⁶³.

Спершу предметом обговорення між Гербертом та турецькими представниками були британські полонені. Розмову продовжили "в саду, який був цілком безлюдним". Герберт повідомив туркам, що не має жодних офіційних повноважень⁶⁴. Його співбесідники повідомили про наявність двох таборів – пронимецького та проантантівського – в "Єднанні та прогресі". Талаат чекав сприятливої ситуації в зовнішній політиці та війську. Серед опозиції до германофіла Енвера було названо навіть Джемалю-пашу, що командував турецькими військами на Кавказі ("однак, оскільки він є дядьком Енвера, його позиція не є ясною"), й деяких інших⁶⁵.

Англофільський табір, за словами Герберта, боявся двох обставин: “гільйотини та розділу Туреччини”. Вони прагнули моральної та фінансової підтримки й гарантій з боку Великої Британії. Хаккі Халід зазначив, що турки не бажають вести переговори з італійцями чи росіянами, і мають за краще домовлятися з британцями, аніж із французами⁶⁶.

Турки вирішили, що Нуреддін-бей повернеться до Османської імперії, щоб зустрітись із Талаатом, а той, в свою чергу, призначить відповідальну особу, яка вирушить у Швейцарію, нібито з причини поганого здоров'я, в його супроводі. В Швейцарії уповноважений турецький представник мав би вийти на зв'язок із британським урядом уже напругу⁶⁷.

Герберт дійшов до низки висновків щодо ситуації в Туреччині. Турецька верхівка чекала, поки з допомогою німців буде повернено Багдад та витіснено Антанту із Гази; вона також припускала, що в Росії відбудеться ще одна революція. Серед турків-англофілів побувала думка, про зручний момент для сепаратного миру одразу після здобуття британцями Багдаду, тепер же “Талаат [...] вважає недоречним йти на переговори, перш ніж Фалькенгайн спробує свої шанси в осінній кампанії”⁶⁸. Турки, писав Герберт, не бояться німців чи австрійців, але їх побоювання викликає болгарська армія, яку нібито “майже не зачепило війною”⁶⁹. Можна припустити, автор мав на увазі ризик наступу болгарських військ проти османів через територіальні претензії самої Болгарії, та / або через тиск Німеччини, що заважає поквитатися за сепаратний мир.

У підсумку, як зазначив Герберт, турецька верхівка усвідомлювала, що її сили тануть, в той час як сили Союзників - ростуть, і що існує ризик, що на сепаратний мир швидше підуть Болгарія чи Австро-Угорщина.

У свою чергу, за Гербертом, британська сторона мала такі варіанти: по-перше, не робити нічого, з огляду на складність та невизначеність ситуації до осінньої кампанії; по-друге, піти на переговори з турецьким урядом, що було сумнівним та небезпечним; по-третє, домовитись із турецькою опозицією – в цьому, на думку Герберта, були перспективи; по-четверте, залучити союзників та відмовитися від окремих планів щодо турецької спадщини, й за допомогою такого компромісу підштовхнути турків до згоди⁷⁰. Герберт радив, за можливості, залучити до переговорів США⁷¹.

Додатком до документу, основні аспекти змісту якого викладено вище, була схема від турецьких представників, написана французькою мовою, і яку Герберту передали поспіхом, за двадцять хвилин до того, як мав відбутись його потяг. Турецькі вимоги переважали їх можливості, що, за оцінкою Герберта, було в цілому характерним для східної дипломатії⁷². Можна припустити, що й момент передачі документа обрано навмисне - аби Герберт не мав часу обговорити поставлені турками умови; втім, це могла бути й випадковість. Серед умов, які пропонували турки, була фінансова підтримка Великою Британією, максимальне використання її впливу задля передачі туркам грецьких островів Лесбос та Лемнос, розташованих поблизу Малої Азії⁷³.

В іншому меморандумі, датованому 29 липня 1917 р., Герберт висловив свої міркування щодо того, чи переговори були пасткою. З одного боку, вони могли посварити держави Антанти, оскільки Лондон домовлявся за спиною союзни-

ків. З іншого боку, зазначив Герберт, першого його співбесідника добре знали як англофіла. Крім того, турки не вийшли на контакт з деякими Х'ю Уайтхоллом та Мідлтоном Едвардсом, оскільки їм було відомо, що ті працюють на розвідку⁷⁴.

Герберт проаналізував ситуацію в Османській імперії. Наголосив, що вона на межі руйнування, тож турецька опозиція шукає миру і в цих пошуках вона надає перевагу переговорам із Великою Британією. Ця опозиція готова до революції, але боїться стати її жертвою, тому бажає від Британії гарантій.

Найгострішими проблемами для Великої Британії в справі сепаратного миру Герберт назвав: зобов'язання перед державами-союзниками та арабами; матеріальні інтереси Британії в Месопотамії та Палестині; саму можливість виходу турків із війни; плановану осінню військову кампанію⁷⁵. Росія, за його словами, на той момент вже не претендувала на Константинополь. Хоча їй спершу обіцяли віддати Царград, але Британська імперія поклала тисячі життів у Дарданеллах – “це була не наша вина, що ми програли”. Однією із найбільших була загроза суперечок між Італією та Францією в розподілі турецької спадщини, аж до того, що укладення миру взагалі не було б можливим. Поглядам турків на умови сепаратного миру не відповідала й офіційна позиція Великої Британії, яка декларувала боротьбу за свободу малих народів, зокрема, знову ж таки, арабів⁷⁶ й була реалізована на практиці збройним протистоянням останніх проти Османської імперії.

Щодо розподілу османської спадщини, то Герберт радив бути обережними. Наприклад, зайняти “Басру та Бахрейн, але не анексувати Багдад чи Месопотамію”, надати компенсації Франції у Африці, а якщо Франція отримує Сирію, то Смірну та Конью віддати Італії тощо⁷⁷. Цікаво, що Герберт, хоча й писав про грецькі території чи території, на які вона зазіхала, саму Грецію не згадав. Доцільно також порівняти дані пропозиції із таємною британо-французькою угодою Сайкса-Піко, укладеною 16 травня 1916 р. За її умовами, на противагу міркуванням Герберта, вся територія від Багдаду до Перської затоки мала б відійти Великій Британії⁷⁸. Герберт же радив погодитись на номінальну залежність турецьких провінцій від османів і послався на історичний досвід: “коли лорд Кігченер був у Єгипті всемогутнім, його секретар носив фез [головний убір османських чиновників та військових – А.Г.]”⁷⁹.

Після переговорів Герберт 25 липня прибув у Париж. За день до цього британське керівництво отримало повідомлення від іншого агента у Швейцарії. Подібно результатам поїздки Герберта, в повідомленні йшлося, що Талаат-паша, з огляду на активізацію військових дій Росією, провал [очевидно, німецької – А.Г.] підводної війни, вступ у війну США вважає за належне піти на переговори про мир⁸⁰.

3 серпня в Foreign Office розповсюдили меморандум Марка Сайкса, радника з питань Близького Сходу, щодо міркувань Луї Малетта з приводу сепаратного миру, а також аналітичні висновки щодо меморандумів Герберта старшого секретаря Foreign Office Джорджа Клерка (в минулому співробітником британського посольства в Османській імперії) та помічника заступника міністра іноземних справ Рональда Грехема⁸¹.

Про більшість питань, яких вони торкалися, йшлося в передніх сюжетах нашої розвідки: наскільки можна довіряти туркам та їх пропозиціям про мир; на яких умовах він має бути укладений, як врегулювати переговори та мир із союзниками по Антанті тощо. Клерк запропонував умови миру, які загалом зводились до наступних положень: незалежності Аравії включно з Багдадом; “справжня” автономії Сирії та Вірменії, але під турецьким прапором; інтернаціоналізація чи нейтралізація Проток; компенсації Порті її довоєнного боргу в об’ємі бл. 150 млн. фунтів стерлінгів, щоб позбавити її від фінансової залежності від Німеччини; територіальні компенсації на користь Османської імперії на Балканах за рахунок втрачених у Балканських війнах територій, але тільки тих, що відійшли Болгарії, а не Греції. Наприкінці свої міркувань Клерк додав, що за можливості та наявності вибору, слід надати перевагу сепаратному миру не з Османською імперією, а з Болгарією, з якою буде простіше домовитися про його умови. В свою чергу, якщо такий мир буде укладено, вийти з війни невдовзі буде змушена й Османська імперія “на наших, а не її, умовах”⁸².

Грехем розглянув релігійний фактор, до якого в інших виявлених нами джерелах не звертався ніхто: з падінням Туреччини пан-тюркські, панісламістські, націоналістичні та інші “руйнівні мусульманські елементи” затихнуть. В разі ж, якщо Туреччина залишиться сильною, позиція Британії в Індії та Єгипті похитнеться – турецький султан залишиться халіфом, й “очі всіх ревних мусульман будуть звернені в його бік і надалі”. Також Грехем відзначав: “[єдиною причиною для Великої Британії – А.Г.] зберегти та зміцнити залишки турецької держави є роль буфера проти агресивної Росії”⁸³.

Марк Сайкс написав докладний меморандум з приводу сепаратного миру. Викладені в ньому думки перегукувалися з вище проаналізованими документами, тож зупинимось лише на ключових ідеях. Сайкс погодився з думкою Райана щодо серії атак на Малу Азію, хоча загалом розкритикував його за погану проінформованість⁸⁴. Сайкс сформулював наступне запитання: яким силам вигідний мир з Туреччиною? На його думку, це були: пацифісти в союзних країнах; фінансисти, зацікавлені в корумпованому уряді в Константинополі; мусульмани Індії та Єгипту, а також ті, хто їм співчуває (Піктхолл та ін.); антисіоністи, які побоювалися, що деструкція Османської імперії сприятиме планам сіоністів, і тому залишалися протурецькими⁸⁵. Сайкс зауважив, що прагнення молодотурків до миру вельми закономірно та прогнозовано активізувались, коли відбувалися візити Моргентау (американський посол, що розвідував ситуацію із Туреччиною), Дарданелльська операція, Брусилівський прорив, що співпав із ризиком відступу болгарського війська та вступу до війни Румунії на боці Антанти⁸⁶. Він порівняв молодотурків із яacobінцями та прусськими мілітаристами у плані безпринципності. Сайкс також зробив припущення про пастку з метою розколати Антанту⁸⁷.

І британці, і турки остерігалися обману: британці побоювалися, що турки мають намір посварити Антанту, а турки – що внаслідок миру на їх державу чекатиме загибель.

Справу з британської сторони ускладнювала необхідність врахувати позицію союзників. Виходило так, що без залучення союзників Британія ризикува-

ла вступити із ними в конфлікт через те, що вела переговори за їх спинами, або через те, що домовилась із турками на умовах, не вигідних для союзників. В разі, якби Лондон повідомив керівництво інших держав Антанти, зростала ймовірність, що справу викриють. Узгодження дій та умов миру вимагало багато часу, що, в свою чергу, також збільшувало ризик викриття. Тривалі переговори всередині Антанти могли затягнути час аж до осінньої кампанії – як це часто й траплялося в попередні роки війни. Як видається, що навіть якби британська дипломатія мала більше часу, домовитись про мир було б дуже непросто.

Дипломатичне зондування та плани сепаратного миру зламала військова ситуація на фронті. В умовах наростання революційної нестабільності фактично перестала існувати як організована сила російська армія. Турки почали готувати осінню кампанію. Від швейцарських агентів згодом стало відомо, що Талаат-паша вирішив почекати із миром до її результатів⁸⁸. Надалі справа переговорів, які розпочав Герберт, швидше за все, зупинилася – принаймні, в опрацьованих нами джерелах та роботах істориків немає згадок про їх подальший розвиток. Дослідник Голландер додає, що до результатів візиту капітана поставилися скептично через його туркофільські погляди⁸⁹.

Підписання миру з Османською імперією в 1917 р. могло б докорінним чином змінити хід подій. Вихід Туреччини з війни похитнув би позицію Болгарії, а звільнені з Близького Сходу війська Антанти перекинули б на Західний, Італійський або Салонікський фронт. Можна лише здогадуватися про наступний розвиток військових дій, який би зумовив суттєве переформування міжнародних відносин та європейської історії в наступні роки. Проте це вже предмет уваги ретрואльтернативістики.

Таким чином, прогнози Foreign Office щодо міцної згуртованості “Єднання і прогресу” не справдилися. Серед молодотурків зародилася опозиція до Енвера-паші, яка стала розвідувати ситуацію на дипломатичному фронті. Британська дипломатія не ухилялася від турецьких спроб прозондувати можливість сепаратного миру, але перемовини мали винятково неофіційний характер. І британці, і турки остерегалися обману. Перші побоювалися, що турки мають намір посварити Антанту, а другі – що внаслідок миру на їх державу чекатиме загибель. Проте загальна ситуація на міжнародній арені та планування нових військових операцій перешкодили подальшим дипломатичним крокам, а дане зондування залишилося черговим епізодом нереалізованих можливостей у британсько-турецьких відносинах.

Примітки:

¹ The National Archives of the United Kingdom (TNA). FO 800/206.

² TNA. CAB 24/21.

³ Берти Ф. За кулісами Антанти. Дневник британського посла в Парижі: 1914-1919: пер. с англ. Лорд Берти; пер. и примеч. Е.С. Берловича. Москва-Ленинград: Гос. изд-во, 1927. 230 с.

⁴ Lloyd George D. War Memoirs. Vol. 5. London: Ivor Nicholson And Watson, 1936. 658 p.

⁵ Herbert A., Tomes J. (editor), Malcolm N. (introduction), Destani B. (editor). Albania's Greatest Friend: Aubrey Herbert and the Making of Modern Albania: Diaries and Papers 1904-1923. London: I. B. Tauris. 400 p.

- ⁶ TNA. FO 371.
- ⁷ Uyar M., Erickson E. J. *A Military History of the Ottomans from Osman to Atatürk*. Santa Barbara, Denver, Oxford: Praeger Security International, 2009. 379 p.
- ⁸ Ahmad F. *War and Society Under the Young Turks, 1908-18*. Review (Fernand Braudel Center). Vol. 11, No. 2, *Ottoman Empire: Nineteenth-Century Transformations* (Spring, 1988). Research Foundation of State University of New York, 1988. P. 265-286.
- ⁹ Fromkin D. *A peace to end all peace*. New York: H. Holt, 1989. 635 p.
- ¹⁰ Зайончковский А.М. *Мировая война 1914-1918 гг. Кампания 1916-1918 гг.* Москва, 1938. Т. 2. 288 с.
- ¹¹ Shaw S.J., Shaw E.K. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Vol. 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*. Cambridge University Press, 1977. 548 p.
- ¹² Schneer J. *The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict*. Publisher Random House, 2010. URL: <https://erenow.net/ww/the-balfour-declaration-the-origins-of-the-arab-israeli-conflict/> (дата звернення: 19.07.2019)
- ¹³ Hollander N. *Elusive Dove: The Search for Peace During World War I*. Jefferson: North Carolina McFarland & Company, Inc., Publishers, 2013. 303 p.
- ¹⁴ Kieser H.-L. *Talaat Pasha. Father of Modern Turkey, Architect of Genocide*. Princeton: University Press, 2018. 552 p.
- ¹⁵ Fitzherbert M. *The Man Who Was Greenmantle: Biography of Aubrey Herbert*. Oxford: Oxford Paperbacks, 1985. 256 p.
- ¹⁶ Fromkin D. *Op. cit.* P. 221, 227
- ¹⁷ Ismail E. *Britain and the Ottoman Empire in the First World War: Clashing interests of Two Belligerents*. p. 113-114.
- ¹⁸ Fromkin D. *Op. cit.* P. 231
- ¹⁹ Зайончковский А.М. *Указ. соч.* С. 125-126.
- ²⁰ Там же. С. 107-109.
- ²¹ Lloyd George D. *Op. cit.* PP. 2506-2507.
- ²² Humayun Ansari K. *Pickthall, Muslims of South Asia, and the British Muslim Community of the Early 1900s*. Marmaduke Pickthall: *Islam and the modern world*. Edited by G.P. Nash. Leiden, Boston: Brill, 2017. pp. 23-46; Geaves R. *Abdullah Quilliam (Henri De Leon) and Marmaduke Pickthall: Agreements and Disagreements between Two Prominent Muslims in the London and Woking Communities*. Marmaduke Pickthall: *Islam and the modern world*. Edited by G. P. Nash. Leiden, Boston: Brill, 2017. P. 72-90.
- ²³ Kieser H.-L. *Op. cit.* P. 346.
- ²⁴ Schneer J. *Op. cit.*
- ²⁵ Fromkin D. *Op. cit.* P. 266-267.
- ²⁶ Schneer J. *Op. cit.*
- ²⁷ Kieser H.-L. *Op. cit.* P. 346.
- ²⁸ Schneer J. *Op. cit.*
- ²⁹ *Ibid.*
- ³⁰ Lebow R.N. *The Morgenthau Peace Mission of 1917*. *Jewish Social Studies*. Vol. 32, No. 4, Oct., 1970. P. 284.
- ³¹ Lloyd George D. *Op. cit.* P. 2482.
- ³² Hollander N. *Op. cit.* P. 206; TNA. *The Situation in Turkey*. Memorandum by Captain The Hon: Aubrey Herbert, M.P. (Scheme attached). CAB 24/21/76. ff. 336; Ahmad F. *Op. cit.* P. 282; Shaw S. J., Shaw E. K. *Op. cit.* P. 323.
- ³³ Hollander N. *Op. cit.* P. 206.
- ³⁴ Kieser H.-L. *Op. cit.* P. 345.

³⁵ TNA. FO 800/206. f. 226. Notes by Captain Aubrey Herbert as to a Separate Peace with Turkey

³⁶ Слід зупинитися докладніше на особистості Обрі Герберта. Історик за освітою, він мав багатий дипломатичний досвід та добре знав Схід: за його плечима - робота в британському посольстві в Токіо та Константинополі, подорож Османською імперією. Герберт підтримував національний рух Албанії й став героєм цієї країни. Йому тричі (до та після війни) пропонували албанський престол. Другом Герберта став відомий Лоуренс Аравійський. Під час боїв на Галліполі Герберт домовився про перемир'я з турками, щоб поховати загиблих. Варто, нарешті, додати, що першовідкривачем гробниці Тутанхамона був його зведений брат.

³⁷ Schneer J. Op. cit.

³⁸ TNA. FO 800/206. f. 226. Notes by Captain Aubrey Herbert as to a Separate Peace with Turkey.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid. ff. 227-228.

⁴¹ TNA. FO 800/206. f. 231. Captain Aubrey Herbert, M.P. 10 July 1917.

⁴² TNA. FO 800/206. f. 232. Telegram to Sir H. Rumbold, Berne. 10 July 1917.

⁴³ TNA. FO 800/206. f. 233. Mr. Andrew Ryan. 11 July 1917. Possibility of a Separate Peace with Turkey. Mr Balfour asks for his views.

⁴⁴ Uyar M., Erickson E. J. Op. cit. P. 268; Shaw S. J, Shaw E. K. Op. cit. P. 323.

⁴⁵ TNA. FO 800/206. f. 237. Mr. Andrew Ryan. 13 July 1917. Possibility of a Separate Peace with Turkey. Gives his views.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid. ff. 237-238.

⁴⁸ Ibid. ff. 238-239.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid. ff. 239-240.

⁵¹ Ibid. f. 240.

⁵² TNA. FO 800/206. ff. 243-248. Sir L. P. Malett. 14 July 1917. Separate Peace with Turkey. Gives his views to the possibility of this

⁵³ Берти Ф. Указ. соч. С. 59.

⁵⁴ Schneer J. Op. cit.

⁵⁵ TNA.). CAB 24/21/76. ff. 331. The Situation in Turkey. Memorandum by Captain The Hon: Aubrey Herbert, M.P. (Scheme attached).

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid. ff. 331-332.

⁵⁹ Ibid. f. 332.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid. ff. 332-333.

⁶² Ibid. f. 336.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid. ff. 336-337.

⁶⁶ Ibid. f. 337.

⁶⁷ Ibid. ff. 337-338.

⁶⁸ Ibid. ff. 333-334.

⁶⁹ Ibid. f. 334.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid. f. 335.

⁷² TNA. CAB 24/21/75. f. 324. The Possibility of a Separate Peace with Turkey. Memorandum by Captain The Hon. Aubrey Herbert, M.P.

⁷³ TNA. CAB 24/21/76. ff. 341-342. The Situation in Turkey. Memorandum by Captain The Hon: Aubrey Herbert, M.P. (Scheme attached).

⁷⁴ TNA. CAB 24/21/75. f. 323-324.

⁷⁵ Ibid. ff. 324-325.

⁷⁶ Ibid. f. 327.

⁷⁷ Ibid. f. 327-328.

⁷⁸ Shaw S. J, Shaw E. K. Cit. op. P. 321.

⁷⁹ TNA. CAB 24/21/75. f. 329.

⁸⁰ Schneer J. Op. cit.

⁸¹ TNA. FO 800/206. f. 253. Separate Peace with Turkey. Observations by Sir Mark Sykes on Sir L. Mallet's Memo. Minutes by Sir G. Clark and Sir R. Graham on Captain Aubrey Herbert's Memo.

⁸² TNA. . FO 800/206. ff. 254 r. – 254 v. Minutes by Sir G. Clerk and Sir R. Graham.

⁸³ Ibid. f. 254 v.

⁸⁴ TNA. FO 800/206. f. 255. Memorandum by Sir Mark Sykes.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid. f. 255 v.

⁸⁷ Ibid. ff. 255 r. – 255 v.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Hollander N. Op. cit. P. 207.

Hrachov Artem. Diplomatic senses possibilities of separate peace between Ottoman Empire and Great Britain in July 1917. In the article were discovered reasons, course and results of unofficial negotiations about separate peace between Ottoman Empire and Great Britain in Switzerland in July 1917. As meetings of British captain Aubrey Herbert with Porte representatives showed, anglophile opposition ready to compromise had appeared inside Ottoman government. However, preparing terms of the peace included a lot of problems. The main difficulties were: fear of both sides, British and Ottoman that negotiations in reality were a trap; difficulty of forming peace terms which could satisfy not only London and Istanbul but also British allies; unpredictable situation with Russian army, and waiting by the Young Turks of results of autumn campaign in Mesopotamia. Eventually, decay of Russian army, closeness of autumn warfare, sceptical position of British headship on preparing of separate peace did not give rise to the cause.

Key words: World War I, separate peace, negotiation, diplomacy, Great Britain, Ottoman Empire.

Отримано: 30.05.19

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.70-77
УДК (477.41)+06.041

*Ігор Коляда,
Дмитрій Ніколайчук,
Антон Дрозденко*

ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЦИВІЛЬНОГО ГУБЕРНАТОРА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.): ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Коляда Ігор, Ніколайчук Дмитрій, Дрозденко Антон. Функціонування інституту цивільного губернатора на території українських губерній у складі Росії (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.): історико-правові аспекти. У статті проаналізовано історію функціонування інституту цивільного губернатора – імперського місцевого органу влади в українських губерніях у складі Російської імперії, визначено історичні умови формування управлінської інституції впродовж першої половини ХІХ ст. На основі архівних матеріалів та опублікованих нормативно-правових актів Російської імперії авторами охарактеризовано історико-правові аспекти діяльності цивільного губернатора, зміну його службових повноважень відповідно до внутрішньополітичного становища країни. Під час дослідження авторами встановлено що одним із основних нормативно правових актів, що розширював та визначав повноваження цивільного губернатора впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. став «Загальний наказ цивільним губернаторам» (1837 р.). «Наказ» (1837 р.) значно розширив повноваження та владу цивільного губернатора у різних сферах життя краю: політико-адміністративній, контролю за органами місцевого самоврядування та представницькими органами дворянства, економічній, культурно – освітній і цензури, медико-санітарній, тощо. У ході дослідження автори прийшли до висновку, що юридичне й законодавче закріплення зростаючого кола функціональних повноважень цивільного губернатора, у першій половині ХІХ ст., поліпшило діяльність губернської адміністрації, посиливши її виконавчі повноваження й важелі впливу в системі імперських органів влади й управління губерніяльного рівня.

Ключові слова: цивільний губернатор, чиновник, влада, губернія, імперська адміністрація.

Коляда Игорь, Николайчук Дмитрий, Дрозденко Антон. Функционирование института гражданского губернатора на территории украинских губерний в составе России (конец ХVІІІ – первая половина ХІХ вв.): историко-правовые аспекты. В статье проанализирована история функционирования института гражданского губернатора – имперского местного органа власти в украинских губерниях в составе Российской империи, определены исторические условия формирования управленческой институции в течение первой половины ХІХ в. На основе архивных материалов и опублико-

ванных нормативно-правових актів Російської імперії авторами охарактеризовані історико-правові аспекти діяльності громадянського губернатора, змінення його службових повноважень в відповідності з внутріполітичного положення країни. В ході дослідження авторами встановлено, що одним з основних нормативно-правових актів, який розширяв і визначав повноваження громадянського губернатора в період другої половини ХІХ – початку ХХ в. став «Общий приказ гражданским губернаторам» (1837 г.). «Приказ» (1837 г.) значимо розширив повноваження і владу громадянського губернатора в різних сферах життя краю: політико-адміністративної, контролю за органами місцевого самоуправління і представительними органами дворянства, економічної, культурно-освітньої і цензури, медико-санітарної і т.д. В ході дослідження автори прийшли до висновку, що юридичне і законодавче закріплення розширюючого кола функціональних повноважень громадянського губернатора, в першій половині ХІХ вв., покращило діяльність губернської адміністрації, зміцнило її виконавчі повноваження і вплив в системі імперських органів влади і управління губернского рівня.

Ключевые слова: громадянський губернатор, чиновник, влада, губернія, імперська адміністрація.

Після ІІІ поділу Речі Посполитої у 1797 р. Правобережна Україна (Київщина, Поділля, Волинь) було приєднано до Російської імперії. Відтак, перед самодержавною владою постало завдання інкорпорації й уніфікації всіх сфер життя українського населення до загальноімперських норм. Однією з форм такої інкорпораційної політики Російської імперії на території українських губерній став інститут цивільного губернатора, який існував поряд з інститутом військового губернатора (був наділений адміністративними повноваженнями здійснити цю інкорпорацію)¹.

Мета дослідження: проаналізувати організаційно-правові засади, принципи функціонування інституту цивільного губернатора у першій половині ХІХ ст.

Авторами комплексно проаналізовано процес функціонування інституту цивільного губернатора упродовж першої половини ХІХ ст. Досі поза увагою дослідників перебуває проблема історії функціонування губернських інститутів. Так, вона частково висвітлюється у студіях українських істориків В. Желізняка², І. Коляди³, Д. Ніколайчука⁴, О. Романцова⁵, А. Черепанова⁶, В. Шандри⁷. Сучасний український дослідник О. Романцов досліджуючи історію та діяльність київських військових губернаторів першої половини ХІХ ст., проаналізував також взаємини київських цивільних губернаторів і київських військових губернаторів. Історію становлення губернських інститутів влади у Київській губернії дослідив А. Черепанов, який на основі нормативно-правових актів поверхнево розглянув повноваження різних органів влади, відтворив структуру київської губернської адміністрації першої половини ХІХ ст. Серед зарубіжних науковців варто виокремити роботи С. Алексєва, Ц. Міхаєво⁸, Л. Лисенко⁹, які проаналізували повноваження та історико-правові аспекти функціонування цивільних губернаторів першої половини ХІХ ст.

Запровадження інституту «цивільного губернатора» у Російській імперії пов'язують з переглядом імператором Павлом І адміністративно-територіаль-

ного поділу, впровадженого Катериною II. 12 грудня 1796 р. ним було вида-но указ «О новом разделении государства на губернии» (від 12 грудня 1796 р.) яким намісництва, впровадженні Катериною II, скасовано і створювалися фактично нові адміністративно-територіальні одиниці – губернії. Вся територія Російської імперії перерозподілялася на 41 губернію, при цьому «на особьих правах и привилегиях» створювалися Малоросійська, Лівонська, Естляндська, Виборзька, Курляндська, Литовська, Мінська, Білоруська, Київська, Волинська та Подільська губернії¹⁰. У результаті проведеної реорганізації адміністративного устрою, як відмічає сучасний український дослідник Д. Ніколайчук, відбулася зміна у вертикалі влади, в якій губернатор ставав єдиним «господарем губернії» та безпосередньо підпорядковувався сенату-імператору. Така система адміністративного устрою проіснує з деякими змінами аж до початку ХХ ст.¹¹.

Нова подальша зміна у системі місцевого управління Російської імперії відбулася, як зазначає сучасний історик Д. Ніколайчук у період правління імператора Олександра I й пов'язана із утворенням нових державних інституцій – міністерств. 8 вересня 1802 р. імператор Олександр I видає маніфест «Об учреждении Министерств» згідно якого утворено міністерство внутрішніх справ, якому підпорядковано губернатора, тоді як губернське правління полишилось у підпорядкуванні сенату¹². Міністерська реформа (1802 р.), запроваджуючи «лінійний» принцип організації органів влади та управління, при якій галузевому міністерству підпорядковувались відповідні губернські установи, мала своїм наслідком правову й організаційну колізію, при якій інститут цивільного губернатора, будучи підпорядкованим міністерству внутрішніх справ, втратив свою певну самостійність і підконтрольні своїй владі губернські виконавчі установи, а губернське правління перетворилось в окремий орган влади, що виконує розпорядження Сенату, губернські присутствія, комітети – у виконавчі органи влади міністерств на місцях, що у свою чергу посилювало бюрократичну тяганину, зростання документообігу. При цьому верховна імперська влада продовжувала й далі розглядати губернатора як свого представника; міністерство внутрішніх справ ж, вважало його своїм місцевим виконавцем. Така ситуація негативно позначилась на всій системі виконавчої вертикалі породивши неузгодженість у діях місцевої губернської адміністрації.

Таким чином, міністерською реформою (1802 р.) імперська влада продовжила політику централізації системи управління та уніфікації системи місцевих органів влади, остаточного утвердження інституту губернської адміністрації, як складової в системі адміністративно-територіального управління українськими землями Російської імперії.

На початку ХІХ ст. у Російській імперії у становленні адміністративно-територіального устрою виокремлюється тенденція щодо подальшої бюрократизації у роботі управлінських інститутів, яка реалізовувалась в усуненні й уніфікації всього різноманіття розвитку регіонів та народів у складі Росії. Відтак, важливим етапом у реформуванні системи регіонального управління стало затвердження «Общего наказа гражданским губернаторам» (від 3 червня 1837 р.) (далі – «Наказ» (1837 р.))¹³ – нормативно-правового акту, яким фактично вперше, на вищому законодавчому рівні, було встановлено правовий

статус інститутів «цивільного губернатора» і «генерал-губернатора». «Наказ» (1837 р.) чітко визначав функції, повноваження цивільних губернаторів (поширювались на всі сфери соціально-економічного та суспільно-політичного життя регіону) і прерогативи як представників вищої імперської влади на території імперії Романових. Важливість «Наказу» (1837 р.) полягала в тому, що він став базовим документом для функціонування інституту «цивільного губернатора» упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Так, у «Наказі» (1837 р.) губернатор – це «блюстители неприкосновенности верховных прав Самодержавия, польз Государства и повсеместного точного исполнения законов, уставов, Высочайших повелений, указов Правительствующего Сената и предписания Начальства»¹⁴.

«Наказ» (1837 р.) офіційно надавши губернатору статус «господаря губернії», значно розширив його права по управлінні краєм¹⁵. У ньому службові обов'язки та права губернатора були регламентовані 14 розділами: 1) загальні обов'язки; 2) загальне управління губернією; 3) забезпечення дотримання охорони законодавчо закріплених прав усіх станів та громадського благополуччя й достатку; 4) у справах забезпечення населення продовольством та належного стану міського господарства; 5) у справах про виконання повинностей селянами; 6) у справах охорони народного здоров'я; 7) у справах опіки та піклування; 8) у справах контролю за органами державного управління; 9) у справах судочинства; 10) у справах взаємодії з військовим відомством; 11) порядок прийняття справ губернії та передачі управління губернією; 12) огляд та аналіз стану справ у губернії; 13) статистична звітність та відповідальність за службову недбалість; 14) взаємовідносини з іншими органами та установами, що врегульовувало фактичне право керівництва та контролю за всіма сферами життя краю та його населення¹⁶. Як чиновник міністерства внутрішніх справ, губернатор отримав право контролювати роботу поліції, встановлювати поліцейський нагляд (гласний і негласний) за політично-неблагодійними особами, призначати поліцмейстерів, повітових справників, їхніх помічників, станових приставів. Не можна не погодитись з оцінкою сучасної вітчизняної дослідниці В. Шандри, що «найбільш дієвим інструментом влади губернатора стало підпорядкування йому поліції, яка виявилась основним засобом для виконання повноважень, пов'язаних із збиранням податків та виконанням рекрутської повинності непривілейованими станами»¹⁷. «Наказ» (1837 р.) закріпивши правовий статус «цивільного губернатора», як державного службовця міністерства внутрішніх справ, підвищив значення цієї посади в ієрархії імперських чиновників вищого рангу, зробивши її досить авторитетною та привабливою для чиновничої кар'єри. Російський історик О. Грачев відмічає, що «Наказ гражданским губернаторам» – это попутка восстановить этого чиновника в статусе «хозяина губернии», но главное заключалось в приближении его положения к рангу служащего министерства внутренних дел»¹⁸.

Норми «Наказу» (1837 р.) конкретизувались окремими інструкціями, циркулярами, що враховували специфіку регіону, конкретної ситуації, яка склалась в губернії й адресувались конкретному губернаторові, в тому числі й цивільному київському. До «Наказу» (1837 р.) кожен губернатор отримував від

центральної влади докладні інструкції, що визначали загальні положення стосовно конкретної ситуації в даному регіоні.

Отже, «Наказ» (1837 р.) значно розширив повноваження та владу цивільного губернатора у різних сферах життя краю: політико-адміністративній, контролю за органами місцевого самоврядування та представницькими органами дворянства, економічній (щодо заснування й відкриття приватних підприємств та заняття підприємницькою діяльністю, сплати податків, виконання повинностей), культурно-освітній і цензури (цивільний губернатор виконував функцію першого цензора у губернії й за погодженням з Головним управлінням у справах друку дозволяв видавництво нових газет, журналів), медико-санітарній (здійснював нагляд за епідеміологічною ситуацією у регіоні та за станом закладів охорони здоров'я), тощо. При цьому варто також відмітити, що юридичне й законодавче закріплення зростаючого кола функціональних повноважень цивільного губернатора поліпшило діяльність губернської адміністрації, посиливши її виконавчі повноваження й важелі впливу в системі імперських органів влади й управління губернiального рівня. Однак вважаємо за необхідне відмітити, що кількісний склад і професійний рівень чиновників губернаторської канцелярії й губернського правління не дозволяли цивільному губернатору сумлінно й у повному обсязі виконувати законодавчо закріплені й покладені на нього службові обов'язки.

Надаючи губернатору широкі управлінські повноваження та визнаючи губернатора «господарем губернії», центральна влада, обмежувала його повноваження у деяких сферах регіонального управління, зокрема у сфері законодавства: губернатори не мали права самостійно видавати нові або ж змінювати діючі нормативно-правові акти, вводити нові податки, що залишались компетенцією вищих імперських органів влади. Разом з тим, дослідники відмічають, що в цю епоху, поява деяких нових посад, які не були передбачені у «Загальному наказі» (1837 р.), зокрема «воєнного губернатора, що керує цивільною частиною», «воєнного генерал-губернатора», змінювала характер інституту «цивільного губернатора», повертаючи йому поряд з адміністративним і політичний статус і вносячи певний дисбаланс, як у систему регіональної влади та її взаємодії з державними установами центральних органів державної влади, так із місцевою адміністрацією й представницькими дворянськими інституціями. На думку радянського історика П. Зайончковського, норми «Наказу» (1837 р.) про пряму підпорядкованість губернатора сенату залишилися лише декларативною нормою, бо на практиці цивільний губернатор повністю підпорядковувався міністру внутрішніх справ¹⁹. На думку сучасних вітчизняних дослідників (В. Грицак²⁰, В. Желізняк²¹), зарубіжних (Л. Лисенко²²) «Наказ» (1837 р.) не зміг розв'язати одну з ключових проблем губернської адміністрації – зростаючої бюрократизації, а навпаки, він значно посприяв посиленню чиновницької тяганини, унеможлививши реалізацію у повному об'ємі наданих повноважень і функцій цивільним губернаторам. Цивільний губернатор взагалі навряд чи міг самостійно стати тим координатором місцевих урядових установ, який самостійно забезпечив би єдність управління у конкретній адміністративній практиці Російської імперії середини XIX ст.

Головування цивільного губернатора у 17 комісіях і комітетах краю не лише збільшувало сферу впливу губернатора на життя краю, а, за оцінкою дослідників, стало гальмівним чинником сумлінного виконання ним службових обов'язків керівника губернії²³. Відтак, із збільшенням функціональних обов'язків губернатора по управлінні краєм, останньому був наданий дієвий помічник в особі віце-губернатора, що одночасно звільнявся від головування у казенній палаті. Посаду голови казенної палати відтепер обіймав окремих чиновник, якого рекомендував міністр фінансів і затверджував імператор²⁴. Згідно з «Положенням про організацію діловодства у губернських правліннях» від 3 червня 1837 р. віце-губернатора включено до складу губернського правління у статусі першого помічника губернатора у сфері загального управління губернією²⁵.

Необхідність правового розмежування повноважень губернатора і губернського правління, функцій між губернатором і губернськими адміністративними органами, великий об'єм поточного діловодства в діяльності губернатора (повинен був підписувати в рік до 100 тис. документів чи близько 270 документів кожний день) стали тими чинниками, що обумовили вжиття царським урядом ряду заходів по поліпшенню діяльності органів губернської адміністрації, зокрема видання іменного указу «Учреждение губернских правлений» (2 січня 1845 р.), у преамбулі якого зазначалося: «При издании в 1837 г. положения о производстве дел в Губернских правлениях, имелось в виду возможное улучшение сей важной части; почему между прочим, требовалось тогда же замечания Начальников губерний, относительно применения к самому делу изданных правил. По соображению в Министерстве Внутренних Дел всех собранных по сему предмету сведений, оказалось возможным допустить в порядке производства и решения дел значительные облегчения и сокращения труда, а сверх сего признало за нужное определить с большею точностью, на основании опыта, обязанности членов Губернского Правления и прочих его чинов»²⁶. Цей нормативно-правовий документ частково розмежував функції у середині губернської адміністрації, зменшивши дещо повноваження губернатора. Додатком до указу «Учреждение губернских правлений» (1845 р.) став підзаконний нормативно-правовий акт – «Штат канцелярий гражданских губернаторов», яким визначався новий штатний розпис чиновників канцелярії цивільного губернатора. Так, канцелярія київського цивільного губернатора складалася з: управляючого канцелярією, двох старших та двох молодших помічників управляючого канцелярією, реєстратора, двох старших та двох молодших чиновників з особливих доручень, усього 11 осіб. Відтак, було збільшено число чиновників з особливих доручень (по одному старшому та молодшому), а сама структура канцелярії цивільного губернатора залишилася незмінною. Новий штатний розпис канцелярії київського цивільного губернатора вводився спеціальним положенням Комітету міністрів «О распространении новых штатов Губернских Правлений и Губернаторских канцелярий на 19 губерний» (від 26 лютого 1846 р.)²⁷.

Отже, у першій половині XIX ст. визначалось коло повноважень, компетенції, функцій цивільного губернатора, у Російській імперії склалось дві основні моделі управління національними регіонами імперії, в тому числі й українськими землями – губернаторська і генерал-губернаторська, що були інструментом забез-

печення стабільності, правопорядку, громадянського миру, але які так і не стали ефективними в умовах процесів наростаючої модернізації, яка охопила Росію, в тому числі й українські землі, у першій третині XIX ст., що засвідчила поразка у Кримській війні (1853–1856 рр.) й наростаючі рухи соціальних протестів («Київська козаччина», «Похід у Таврію за волею» 1856 р.), радикалізація суспільних настроїв та поява нелегальних революційних гуртків, члени яких все більше захоплювалися західноєвропейськими соціалістичними й комуністичними доктринами. Система державного управління, усі сфери суспільно-політичного, економічного й духовного життя вимагали кардинального реформування.

Примітки:

¹ Романцов О. Інститут київських військових губернаторів: джерельна база дослідження // *Регіональна історія України*. 2010. Вип. 4. С. 249.

² Желізняк В. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2013. 235 с.

³ Коляда І. Київські імперські чиновники й видавничі проекти Є. Чикаленка // *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: історичні науки. № 13 (338). 2016. С. 46–52; Його ж. Український історик та імперський сановник: до історії взаємин М. Костомарова і І. Фундукля // *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. пр. 2018. № 28. С. 87–108.

⁴ Ніколайчук Д. Київське губернське правління: організація діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) // *Укр. іст. журн.* 2017. №5. С. 36–51; Його ж. Канцелярія київського цивільного губернатора // *Проблеми історії України XIX–XX ст.* 2017. № 27. С. 151–165.

⁵ Романцов О. Становлення інституту військових губернаторів на теренах Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). Київ: Інститут історії України, 2017. 268 с.

⁶ Черепанов А. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди» Переяслав-Хмельницький. 2017. 262 с.

⁷ Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – поч. XX ст. Київ: Інститут історії України, 2005. 427 с.; Її ж. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. Київ, 1999. 142 с.; Її ж. Губернатор: його роль і місце у системі влади в Україні імперського її періоду // *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини*: матер. наук.-практ. конф. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. С. 91–96.

⁸ Алексеев С., Михеева Ц. Управление губерниями по «наказу губернаторам», 1837 г. // *Вестник Российского университета дружбы народов*. 2008. № 2. С. 5–11.

⁹ Лысенко Л. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII–XX века). Москва: Изд-во МПГУ, 2001. 358 с.

¹⁰ О новом разделении государства на губернии. 12 декабря 1796 г. // *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)*. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т.24. Отд. первое. № 17634. С. 229–230.

¹¹ Ніколайчук Д. Київська губернська адміністрація (1860-ті – 1917 рр.): повноваження, структура, кадровий склад: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2018. С. 45–46.

¹² Об учреждении министерств. 8 сентября 1802 г. // *ПСЗРИ*. Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 27. Отд. первое №20406. С. 243–248.

¹³ Общий наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г. // ПСЗРИ. Собрание 2-е. Санкт-Петербург, 1838. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое № 10303. С. 361-439.

¹⁴ Там само. С. 362.

¹⁵ Алексеев С., Михеева П. Указ. соч. С. 7-8.

¹⁶ Общий наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г. // ПСЗРИ. Собрание 2-е. Санкт-Петербург, 1838. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое № 10303. С. 361-439.

¹⁷ Шандра В. Губернатор: історичний вимір // Газета «День» URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/gubernator-istorichniy-vimir>

¹⁸ Грачев А. Губернское правление, канцелярия губернатора и полиция в системе государственного управления Пензенской губернии вначале 20 века: дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». Пенза, 2002. С. 46.

¹⁹ Зайончковский П. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. Москва, 1978. С. 144.

²⁰ Грицак В., Ярмиш О. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії). Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. С. 45.

²¹ Желізняк В. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії).

²² Лысенко Л. Указ. соч. С. 77.

²³ Там само.

²⁴ Желізняк В. Вказ. праця. С. 77-78.

²⁵ Общий наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г. // ПСЗРИ. Собрание 2-е. Санкт-Петербург, 1838. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 10303. С. 361-439.

²⁶ Учреждение губернских правлений. 2 января 1945 г. // ПСЗРИ. Собрание 2-е. Санкт-Петербург, 1846. Т.20. Ч. 1. Отд. первое № 18580. С. 16.

²⁷ О распространении новых штатов губернских правлений и губернаторских канцелярий на 19 губерний // ПСЗРИ. Собрание 2-е. Санкт-Петербург, 1846. Т. 21. Ч. 1. Отд. первое № 19773. С. 280.

Koliada Igor, Nikolaychuk Dmitry, Drozdenko Anton. Functioning of the institute of civil governor on the territory of Ukrainian provinces in Russia (end of XVIII – first half of XIX century): historical and legal aspects. The article analyses the history of functioning of the institute of civilian governor – imperial local authority in the Ukrainian provinces within the Russian Empire, identifies the historical conditions for the formation of a governing institution during the first half of the nineteenth century. On the basis of archival materials and published normative-legal acts of the Russian Empire, the authors characterize the historical and legal aspects of the civil governor's activity, change of his official powers in accordance with the internal political situation of the country. During the research, the authors established that one of the main normative legal acts that expanded and defined the powers of a civilian governor during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. became the «General Order of Civilian Governors» (1837). The «Order» (1837) greatly expanded the powers and authority of the civilian governor in various spheres of life of the region: political and administrative, control over local authorities and representative bodies of the nobility, economic, cultural – educational and censorship, health, etc. In the course of the study, the authors concluded that the legal and legislative consolidation of a growing range of civil governor functional powers improved the activities of the provincial administration, strengthening its executive powers and levers of influence in the system of imperial authorities and governing at the provincial level.

Key words: civilian governor, official, power, province, imperial administration.

Отримано 10.06.2019

**Сергій Копилов,
Ірина Паур**

У ПОШУКАХ ПЕРШОЇ ПОШТІВКИ З ВИДАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (друга половина 1890-х рр.)

Копилов Сергій, Паур Ірина. У пошуках першої поштівки з видами Кам'яниця-Подільського (друга половина 1890-х рр.). У статті проаналізовано поштові листівки з видами м. Кам'яниця-Подільського, видані в другій половині 1890-х рр. Через відсутність офіційних документів випуски поштівок датуються на підставі їх стилістичного оформлення, поштового маркування, зовнішніх ознак формуляру (бланку). У 1894 р. в Російській імперії було дозволено пересилати відкриті листи на кореспонденційних картках приватних видавців, а в 1897 р. Всесвітній поштовий союз запровадив їх назву «Відкритий лист» («Открытое письмо») і рекомендації щодо оформлення адресного боку, де містилася назва цієї організації; у 1904 р. – введено розділову смугу на зворотному боці відкритих листів. Ці ознаки беззаперечно вказують на М. Грейма, Л. Варгафтіга, Д. Лахмановича як видавців листівок на зламі ХІХ–ХХ ст. На підставі порівняльного аналізу листівок і їх систематизації обґрунтовано, що видавцем першої видової листівки та серії поштівок з видами Кам'яниця-Подільського був власник місцевого магазину канцелярських товарів Л. Варгафтіг.

Ключові слова: поштова листівка, м. Кам'янець-Подільський, Л. Варгафтіг, А. Енгель, серія.

Копылов Сергей, Паур Ирина. В поисках первой открытки с видами Каменец-Подольского (вторая половина 1890-х гг.). В статье проанализированы открытки с видами г. Каменец-Подольского, выданные во второй половине 1890-х гг. Из-за отсутствия официальных документов выпуски открыток датируются на основании их стилистического оформления, почтовой маркировки, внешних признаков формуляра (бланка). В 1894 г. в Российской империи было разрешено пересылать открытые письма в корреспондентских карточках частных издателей, а в 1897 г. Всемирный почтовый союз ввел их название «Открытое письмо» и рекомендации по оформлению адресной стороны, где находилось название этой организации; в 1904 г. – введена разделительную полосу на обратной стороне открытых писем. Эти признаки беспрекословно указывают на М. Грейма, Л. Варгафтига, Д. Лахмановича как издателей открыток на рубеже ХІХ–ХХ вв. На основании сравнительного анализа листовок и их систематизации обосновано, что издателем первой видовой открытки и серии открыток с видами Каменец-Подольского был владелец местного магазина канцелярских товаров Л. Варгафтиг.

Ключевые слова: почтовая открытка, г. Каменец-Подольский, Л. Варгафтиг, А. Энгель, серия.

У другій половині 1890-х рр. зростання популярності ілюстрованих листівок перетворило їх видання у прибуткову галузь поліграфії. Тоді ж німецькі та швейцарські видавці почали їх експортувати в Російську імперію. Про вагомість цього виду поштової кореспонденції свідчило те, що Статут про цензуру і друк (1890) Російської імперії покладав контроль за друкарнями, літографіями, фотографіями й книжковою торгівлею на Головне управління у справах друку, а у великих містах (Санкт-Петербург, Москва, Варшава, Київ, Одеса

та ін.) його забезпечували регіональні офіси старших інспекторів Головного управління у справах друку. В архівосховищах України на сьогодні не виявлено дозвільних документів і погоджених зразків друкарської продукції, зокрема ілюстрованих поштових листівок. Україн рідко в філокартичних колекціях трапляються примірники останніх зі спеціальними дозвільними печатками й зазначенням накладу. Єдиним відомим примірником такої друкарської продукції є альбом відривних листівок із видами Кам'янця-Подільського фотографа М. Грейма з дозвільним написом на звороті титульної сторінки «Видання дозволене київським цензором 10 жовтня 1900 р.», описаний українським колекціонером І. Ветровим¹.

Розвитку історичної філокартії в Україні суттєво сприяло дослідження Л. Маркітан. Вона з'ясувала, що перша поштова листівка українською мовою «Карта кореспонденційна» була видана в Австро-Угорщині (1871), а однією з перших ілюстрованих листівок є «Поклон из Киева» (видана в друкарні О. Барського) із зображенням пам'ятника князю Володимирі Святославовичу, Лаврської церкви, ланцюгового мосту через Дніпро, що пройшла пошту 1896 р.² За поштовим маркуванням дослідники датували перші листівки з краєвидами окремих українських міст: Одеси – 27 травня 1895 р., Севастополя – 18 липня 1895 р., Харкова – 15 березня 1897 р., Криму – 4 листопада 1899 р., Донбасу – 23 липня 1903 р.³.

Відсутність офіційних документів зумовлює датування випуску окремих поштівків або їх серій лише за зовнішніми ознаками їх формуляру (бланку) або поштовим маркуванням, а також змінами зовнішніх ознак. Датувати листівки дозволяють зміни зовнішніх ознак. Їх вихідним пунктом став циркуляр міністерства внутрішніх справ Російської імперії (1894 р.), що дозволив пересилати відкриті листи на кореспонденційних картках приватних видавців. У 1897 р. Всесвітній поштовий союз ухвалив назву цих відбитків – «Открытое письмо» й рекомендації щодо оформлення їх адресної сторони з обов'язковим зазначенням цієї організації, а в 1904 р. остання запровадила розділову смугу на зворотному боці відкритих листів, у 1909 р. – ще й напис «Почтовая карточка». Ці ознаки беззаперечно вказують, що Л. Варгафтіг, М. Грейм, Д. Лахманович були першими видавцями листівок із видами Кам'янця-Подільського, що друкувались наприкінці 1890-х рр.

Автори статті в попередніх працях за зовнішніми ознаками (літографічний спосіб друку, використання вінєток із квітів і візерунків, зображення герба Подільської губернії) й на підставі порівняльного аналізу листівок 1890-х рр. з видами міст Російської імперії стверджували, що листівки М. Грейма типу «Souvenir de Kamenetz-Podolie» видані в лейпцизькій друкарні Л. Глейзера («Louis Glaser, Leipzig») були першими поштівками з видами Кам'янця-Подільського. Листівки з видами Одеси й аналогічним оформленням дослідники датували 1895 р.⁴ Адресний бік сувенірних листівок М. Грейма відповідав тим, що пройшли пошту в 1897 р., тоді як нещодавно виявлені поштівки Л. Варгафтіга повторювали одеські ранні зразки.

Композиція зворотного (фотографічного) боку цієї листівки Л. Варгафтіга (рис. 1) поєднувала краєвиди й архітектурні пам'ятки Кам'янця-

Подільського, що були прикрашені віньєтками, декоративними рамками, рокайльними завитками й флореальними мотивами. Назва міста, видавця, написи під фотографічними зображеннями були французькомовними: «Kamenetz-Podolsk», «Magasin de Wargaftig», «Ancienne forteresse Turque, Carvosar, Pont-Ture». Текст цієї поштівки зафіксував особливості епістолярного жанру кінця XIX ст.: «A. Lilienfeld Aux soins de W. Landau Lodz attend une réponse» (дослівно: «А. Ліленфельд В. Ландау передає відповідь» – авт.). Повідомлення стає зрозумілим, якщо врахувати, що словосполучення «aus soins de» вказувало на особу, яка мала передати повідомлення адресату. Поштове маркування і текст листівки дозволяють припустити, що невідомий адресант із польського міста Лодзь надіслав поштівку до французького муніципалітету Менфона містеру Чарльзу Буркле. Отже, в цей час за цією адресою міг перебувати відомий лодзький банкір Вільгельм Ландау⁵, який мав передати повідомлення пану А. Ліленфельду.

Рис. 1. Kamenetz-Podolsk. Ancienne forteresse Turque, Carvosar, Pont-Ture. Magasin de Wargaftig, [1894–1897]

Логічно виникає запитання: чому з Лодзі до Менфона надіслали поштівку з видами Кам'янець-Подільського? Імовірно, що адресант був у місті й, за тогочасною традицією подорожуючих, надіслав його види у відповідь, на що вказує друга частина повідомлення. Згідно з поштовим штемпелем поштівка була надіслана 14 вересня 1906 р., а листівка видана до 1897 р. (рис. 2). На початку 1900-х рр. із поширенням фототипії такий різновид листівок зник із широкого обігу, а тому, найімовірніше, бланк поштівки був придбаний на Першій виставці ілюстрованих поштових карток у Кракові (1899) або на Варшавській виставці (1900)⁶. На останній серію з тридцяти поштівок з видами місцевостей та типів Поділля представив фотохудожник М. Грейм, за яку отримав срібну медаль⁷. Віднайдена поштівка Л. Варгафтіга цікава написами, що були додруковані згодом і вказують на особливості формування філокартичних колекцій у Німеччині. На ній назву «ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО» було закреслено і замінено на німецьку «DRUCKSACHE» (друкована продукція – авт.), покладено пе-

чатку члена дрезденського клубу колекціонерів листівок Фарайнса (Vareins) із порядковим номером «272», за яким вона, імовірно, зберігалась у його колекції (рис. 2).

Рис. 2. Лицьовий (адресний) бік поштівки Л. Варгафтінга (1894–1897)

Можемо стверджувати, що власник магазину канцелярських та оптичних товарів на Центральному майдані губернського центру (з 1870 р.) Лазар Ваграфтіг замовив у Німеччині перші листівки з видами міста Кам'янець-Подільського у проміжку між 1894–1897 рр. Згодом він став одним із найвідоміших видавців листівок із видами Кам'янець-Подільського. Напередодні світової війни більшість товарів йому постачав варшавський підприємець І. Вадовський, з яким також співпрацювали кам'янецький фотограф М. Грейм, історик О. Прусевич. Останній, наприклад у 1903 р. замовив у нього серію листівок із видами Варшави та Кракова з картинами польського художника С. Тондоса⁸. Зазначимо, що на рекламних бланках магазину Л. Варгафтіга 1910-х рр. серед пропонованих товарів був напис: «Открытые письма с видами г. Каменца и другия». Серед останніх, безсумнівно, були документальні листівки з оригінальними видам Кам'янець-Подільського, що експонувалися на Всеросійських виставках, за які їх видавець отримав срібну медаль художньо-промислової виставки 1904 р. і золоту медаль Першої щорічної виставки друкованої продукції 1909 р.⁹

Визначити верхню межу видання поштівок (дату, не пізніше якої листівка могла вийти з друку – авт.) Л. Варгафтіга можливо за поштовими штемпелями. Завдяки цьому ми визначили їх датування, яке може бути уточнене після віднайдення в колекціях або на аукціонах нових поштівок. До 1900 р. Л. Варгафтіг, імовірно, замовив і видав щонайменше одну серію, яка на сьогодні складається з шести поштівок. Поштове маркування окремих з них вказує, що ця серія листівок була замовлена не пізніше осені 1899 р., оскільки одна з них мала штемпель Кам'янець-Подільської пошти від 2 грудня 1899 р. Листівка була відправлена І. Ковнацьким до Кракова, де її за два тижні (16 грудня 1899 р.) отримав адресат – Стефан Вігленський (рис. 3).

Рис. 3. Адресний бік поштівки Л. Варгафтіга першої серії (1899 р.)

«Въ Австрію чрезъ Волочицкѣ
Wielmożny P. Stefan Węgleński
ul Studencka № 13
w Krakowie

Kochany Stefku. Dziękuję bardzo za zajęcie się korzulanami mienie. Dziś nakoniec przyszły. Porządny to facet z tego Bayera. Tyle przez niego razy tobie dokuczalem że aż mi wstyd. Zauważ jaka francuzczyzna na kartce; zupełnie w stylu Kamienieckum. Twój I. Kownacki». (Шановний Стефку. Дуже дякую, що пригледів за майном. Сьогодні нарешті прийшло. Порядний хлопець той Байера. Стільки через нього разів тобі докучав, мені аж соромно. Зверни увагу яка французькизна на картці; цілком у стилі Кам'янецьким. Твій І. Ковенський – переклад авт.). Останнє зауваження свідчить про несприйняття адресантом наявних французькомовних написів на листівці.

Основою композиції зворотного (фотографічного) боку цієї поштівки було поєднання п'яти фототипічних світлин із видами будівель і архітектурних пам'яток м. Кам'янця-Подільського: Жіночого духовного училища, Руського сабору, Жіночої гімназії, Семінарії, Чоловічої гімназії¹⁰. Місце для тексту розміщено нижче фотографування за рахунок їх зменшення. Ім'я видавця, назва міста та зображуваних об'єктів були двомовними (російською і французькою): «Магазинъ Варгафтіга. Magasin de Vargaftig. Каменець-Подольскъ. Kamenetz-Podolie» (рис. 4).

Адресний бік листівок цієї серії відповідав поштовим вимогам останнього десятиліття XIX – почату XX ст. (до 1904 р.) – мав написи «ВСЕМИРНЫЙ ПОЧТОВЫЙ СОЮЗ. РОССИЯ. UNION POSTALE UNIVERSESELLE RUSSIE. ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО. – CARTE POSTALE.» та «На этой стороне пишется только адрес. – Côté réservé exclusivement à l'adresse» і місце для марки. Текстунання та лініювання листівки були виконані в чорному кольорі, а для написання адреси визначено чотири горизонтальні лінії (рис. 3).

Рис. 4. Каменець-Подольськь (Kamenetz-Podolie). Женское духовное училище (École feminine spirituelle), Русский соборъ (Cathedrale russe), Женская гимназія (Gymnase féminin), Семинарія (Seminaire), Мужская гимназія (Gymnase masculin). Б.м : Магазинъ Варгафтига (Magasin de Vargaftig), [1899]

Друга поштівка з цієї серії відображала місто з південного та північно-боків (рис. 5). Відповідно до маркування та маркування вона була відправлена з Варшави (14.V.1900) через Париж (2 el 29. AI. 00) у французький муніципалітет Бар-ле-Дюк (2 el 30. AI. 00) (рис. 6)¹¹.

Рис. 5. Каменець-Подольськь (Kamenetz-Podolie). Видъ города съ южной стороны (Vue du sud), Видъ города съ северной стороны (Vue du nord). Б.м : Магазинъ Варгафтига (Magasin de Vargaftig), [1899]

Третя поштівка серії цікава своїм написом «Поздравляю съ днемъ рожденія», який, імовірно, додрукував замовник, та зображенням магазину видавця поруч з іншими видами міста: Магазин Варгафтіга, Центральна частина міста, Кафедральний костел, Вітряна башта (рис. 7)¹².

Рис. 6. Адресний бік другої поштівки серії

Рис. 7. Каменець-Подольськ (Kamenetz-Podolie). Магазин Варгафтіґа (Magasin de Vargaftig), Центральна частина міста (Centre de la ville), Кафедральний костель (Cathédrale), Ветряна башня (Tour à sept étages). Б.м.: Магазин Варгафтіґа (Magasin de Vargaftig), [1899]

До 1909 р. магазин Варгафтіґів розташовувався на Центральній площі (будинку не зберігся – авт.), а згодом подружжя отримало в Бесарабсько-Таврійському земельному банку на ім'я Голди Варгафтіґ довгостроковий кредит на суму 60 тис. руб., використаний для купівлі будівлі по вул. Троїцькій, № 16 (тепер – вул. Зарванська, № 7). Із 1910 р. в цьому будинку розташовувалися фірма і магазин Варгафтіґа, а в 1917 р. домоволодіння Г. Варгафтіґ складалася з двох кам'яних будинків і флігеля, в одному з яких ще в 1919 р. розміщувався магазин паперових, електричних і оптичних товарів¹³.

Четверта листівка цієї серії відображала такі види: Польські фільварки (Польські фольварки. Faubourg polonais), Кафедральна брама (Кафедральна брама. Arc de cathédrale), Руські фільварки (Руські фольварки. Faubourg

russe)¹⁴; п'ята: Турецький мінарет, Домініканський костел, Вид з польських фільварок, Миколаївська площа (рис. 8)¹⁵; шоста: Вид нового плану, Окружний суд, Троїцький монастир, Олександро-Невська церква (рис. 9)¹⁶.

Рис. 8. Каменецъ-Подольскъ (Kamenetz-Podolie). Турецький мінаретъ (Minaret ture), Доминиканскій костелъ (Église Dominique), Видъ съ польскихъ фільварковъ (Vue du Faubourg polonais), Николаевская площадь (Place de Nicolas). Б.м : Магазинъ Варгафтига (Magasin de Vargaftig), [1899]

Рис. 9. Каменецъ-Подольскъ (Kamenetz-Podolie). Видъ новаго плану (Vue de la ville neuve), Окружний судъ (Palais de justice), Троїцький монастирь (Monastère Troizki), Александро-Невская церковь (Église d'Alexandre-Nevski). Б.м : Магазинъ Варгафтига (Magasin de Vargaftig), [1899]

Основою зворотного (фотографічного) боку листівок серії були чорно-білі фотографії видів м. Кам'янця-Подільського. Два види із 22, зображених на поштівках (Турецький мінарет та Кафедральна брама), відповідали світлинам з альбому М. Грейма 1901 р.¹⁷. Припускаємо, що автором 20 інших світ-

лин був фотограф Август Енгель, який у 1870 р. відкрив власне фотоательє в адміністративному центрі Поділля, що розташовувалося на Центральній площі Старого міста у квартирі №2 будинку Д. Дорфмана та Г. Ласти. Він мешкав з донькою Яніною – ученицею жіночої гімназії. Наслідуючи М. Грейма, А. Енгель, окрім портретних фотографій, фіксував на своїх світлинах архітектурні пам'ятки і види міста. Згодом його фотографічні панорамні зображення Старого міста з південно-східного боку та Польських фільварків були використані Ю. Сіцинським для ілюстрацій у книзі про історію Кам'янець-Подільського, а також використовувалися іншими видавцями документальних листівок із видами міста¹⁸.

Наприкінці XIX ст. російське законодавство дозволяло приватним особам використовувати фотографічні прилади для власних потреб, зокрема, фотографувати архітектурні та історичні пам'ятки, місцевість і людей, а також виготовляти та використовувати світлини для наукових цілей. Відтак, чимало фотографій і фотографічних листівок наприкінці XIX ст. були анонімними і не мали зазначення імені автора. Лише для надання платних фотографічних послуг власники спеціалізованих закладів мали отримати дозвіл¹⁹. Тому припускаємо, що Л. Варгафтіг мав фотоапарат, яким він або найманий працівник фіксували краєвиди Кам'янець-Подільського, що згодом були використані для виготовлення поштових листівок.

Отже, порівняльний аналіз і метод систематизації дозволили визначити першу документальну листівку і першу серію поштівків із видами м. Кам'янець-Подільського, що були виготовлені в одній з друкарень Німеччини на замовлення Л. Варгафтіга. Імовірно, цей власник магазину канцелярських товарів замовив першу листівку до 1897 рр., а першу серію, відповідно до поштового маркування, не пізніше осені 1899 р. Л. Варгафтіга, а не М. Грейма слід вважати видавцем перших документальних поштових листівок із видами Кам'янець-Подільського.

Примітки:

¹ Копилов С., Паур І. Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця XIX – початку XX ст.: історико-іконографічне дослідження. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2019. С. 45-46.

² Маркіган Л.П. Філокартія історична. Енциклопедія історії України: Т. 10 (Т-Я). Київ: Наукова думка, 2013. С. 301.

³ Копилов С., Паур І. Вказ. праця. С. 16-17.

⁴ Там само. С. 29-30.

⁵ Kita I. Banks in Łódź end their pre-1918 activities // Studia z historii społeczno-gospodarczej. 2015. T. XV. S. 34-35.

⁶ Agata Pilawa Widokówki przemyskie wydane przez nakładców lokalnych przed 1905 rokiem ze zbiorów Przemyskiej biblioteki publicznej. URL: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/35865/pilawa_widokowki_przemyskie_wydane_przez_nakladcow_lokalnych_2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 12.08.2019).

⁷ Garzdecki J. Znakomity zapomniany (O Michale Greimie, 1828–1911). URL: http://www.fotografika-kurc.prosta.pl/fotoklub/ciekawostki/O_Michale_Greimie/Juliusz_Garzdecki.html (дата звернення: 16.08.2019).

⁸ Приватна колекція листівок № 2 (м. Кам'янець-Подільський).

⁹ Паур І. Поштові листівки Л. Варгафтіга з видами Кам'янця-Подільського // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук-краєзн. зб. / редкол.: Л.В. Баженов (голова), Ю.І. Блажевич (співголова), С.М. Єсюнін (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2018. Вип. 15. С. 172.

¹⁰ Платформа онлайн-оголошень «АШегро».

¹¹ Колекція листівок аукціону антикваріату «Delcampre».

¹² Приватна колекція листівок № 1 (м. Кам'янець-Подільський).

¹³ Паур І. Вказ. праця. С. 172.

¹⁴ Колекція листівок антикварного сайту «Мешок».

¹⁵ Колекція листівок аукціону антикваріату «Delcampre».

¹⁶ Там само.

¹⁷ Грейм М. Альбомъ видовъ города Каменецъ-Подольска. Б.г : б.и., 1901. 24 с.

¹⁸ Копилов С., Паур І. Вказ. праця. С. 44.

¹⁹ Там само. С. 45.

Kopylov Serhyi, Paur Irina. In search of first postcard with views of Kamianets-Podilskyi (second half of 1890's). The article analyses postcards with views of Kamianets-Podilskyi, issued in the second half of the 1890s. There were no official documents, so issues of postcards are dated on the basis of their stylistic design, postmarking, external features of the form. In 1894 the Russian Empire was allowed to send open letters on correspondence cards of private publishers, and in 1897 the World Postal Union introduced their name "Open Letter" and recommendations for the design of the address, which contained the name of this organizations; in 1904 a dividing strip was introduced on the back of the open leaves. These signs undoubtedly point to M. Greim, L. Vargaftig, D. Lakhmanovich as publishers of leaflets at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. Based on a comparative analysis of the leaflets and their systematization, it is justified that the publisher of the first postcards with views and a series of postcards with views of Kamianets-Podilskyi was the owner of the local stationery L. Vargaftig.

Key words: postcard, Kamianets-Podilskyi, L. Vargaftig, A. Engel, series.

Отримано: 28.08.19

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.87-97

УДК 94(477.43-21):795.94

Валентин Пагор

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА КАМ'ЯНЕЧЧИНИ: ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ І НАУКОВА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ

Пагор Валентин. Архітектурна спадщина Кам'янеччини: питання вивчення, збереження і наукова популяризація. У статті розглянуто актуальні питання вивчення архітектурної спадщини Кам'янеччини, в тому числі м. Кам'янця-Подільського, починаючи з кінця XIX ст. і до сьогодення. Проаналізовано внесок істориків, краєзнавців та пам'яткоохоронців у дослідження архітектури краю, формування державного реєстру, зводу пам'яток, стан паспортизації, необхідність реставрації об'єктів архітектурної спадщини, досягнення та проблемні аспекти пам'яткоохоронної діяльності.

З'ясовано, що перші спроби з вивчення пам'яток проводилися статистичними комітетами у XIX ст. На початку минулого століття були прийняті перші законодавчі та нормативні акти з охорони культурної спадщини. Розглянуто питання взяття

на державний облік об'єктів історичної архітектури Кам'янець-Подільського району. На конкретних прикладах простежено актуалізацію наукових і краєзнавчих досліджень пам'яток архітектури району в добу незалежності України. Виділено проблемні питання у сфері охорони культурної спадщини. Підсумовано, що актуальність вивчення архітектурних об'єктів надзвичайно велика, адже вони репрезентують культурну спадщину регіону. Автор зазначає, що внесення окремих з них в перелік об'єктів, які потребують охорони, і підготовка облікової документації, відобразить новий поступ в пам'яток охоронній діяльності об'єднаних територіальних громад. Необхідно докласти зусиль для підготовки загального видання про історію краю, що знайшла своє відображення в багатій культурній спадщині України.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Кам'яничина, краєзнавство, пам'ятки, культурна спадщина, заповідник.

Пагор Валентин. Архитектурное наследие Каменеччины: вопросы изучения, сохранения и научная популяризация. В статье рассмотрены актуальные вопросы изучения архитектурного наследия Каменеччины, в том числе г. Каменца-Подольского, начиная с конца XIX в. до современности. Проанализирован вклад краеведов в исследование архитектуры края, формирования государственного реестра, свода памятников, состояние паспортизации, необходимость реставрации архитектурного наследия, достижения и проблемные аспекты охраны памятников.

Замечено, что первые попытки изучения памятников проводились статистическим комитетами в XIX в. В начале прошлого века были приняты первые законодательные и нормативные акты по охране культурного наследия. Рассмотрены вопросы постановки на государственный учет объектов исторической архитектуры района. На конкретных примерах прослеживается актуализация научных и краеведческих исследований памятников архитектуры района в годы Независимости Украины. Выделены проблемные вопросы в сфере охраны культурного наследия. Подведено, что актуальность изучения архитектурных объектов чрезвычайно велика, ведь они представляют важное культурное наследие региона. Внесение некоторых из них в перечень объектов, которые нуждаются в охране и подготовка учетной документации, покажет новый прогресс в охранной деятельности объединенных территориальных общин. Необходимо приложить усилия для подготовки общего издания об истории края в контексте богатого культурного наследия Украины.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, Каменеччина, краеведение, достопримечательности, культурное наследие, заповедник.

Пам'ятки історії та культури є важливою ланкою туристичної інфраструктури. «Пам'ятки минулого, – писав академік Д.С. Ліхачов, – це значний і неблаганний лекторій, який учить патріотизму, сприяє естетичному вихованню»¹.

Формування реєстру і вивчення пам'яток Кам'яниччини розпочалося ще в XIX ст. Планомірно цією роботою зайнялися історико-статистичні комітети. У 1826 р. видано указ «Про подання відомостей про залишки стародавніх споруд у містах і заборону їх руйнування», який зобов'язував місцеві органи влади проводити збір матеріалів про стародавні пам'ятки². У 1830-х рр. були створені губернські й обласні статистичні комітети, які відіграли важливу роль у зборі, вивченні та охороні пам'яток³. Наприкінці XIX – на початку XX ст. важливою стала планомірна діяльність історико-археологічного то-

вариства із написання історії церков і парафій. Творчий колектив очолив видатний організатор і діяч краєзнавчого руху Ю. Й. Сіцинський (1859-1937)⁴. Він опублікував повний історико-статистичний опис усіх церковних парафій і населених пунктів Кам'янецького і Ушицького повітів⁵, зосередив у фондах Кам'янець-Подільського давньосховища понад 600 історичних описів міст і сіл Подільської губернії. Кожний опис містить 17-25 аркушів історичної довідки, літопис села або церкви, історико-статистичну анкету. У 1928 р. видав книгу «Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVIII ст.», в якій описав військові об'єкти архітектурного зодчества Кам'яниччини⁶.

Значний внесок у вивчення пам'яток здійснив дослідник минувшини Поділля В.К. Гульдман, який у книзі «Памятники старины в Подолии» подав відомості про визначні об'єкти сакральної, оборонної, громадської архітектурної спадщини регіону⁷.

Правовою основою збереження архітектурних, археологічних та історичних пам'яток стали законодавчі та нормативні акти радянської влади. Одним з перших нормативних актів про охорону пам'яток історії та культури є декрет РНК від 1 квітня 1919 р. «Про передачу історичних і мистецьких цінностей у віддання Народного комісаріату освіти». 1 лютого 1921 р. було організовано Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи⁸. Спочатку осередок очолював професор Кам'янець-Подільського університету П.В. Клименко, а потім професор П.Г. Клепацький⁹.

Комітет діяв у 1921-1922 рр. Він складався з ряду секцій, провідними серед яких була музейна, археологічно-монументальна та архівна. На його засіданнях розглядалися важливі питання пам'ятоохоронної роботи, заслуховувалися звіти, колегіально ухвалювалися рішення. Комітету були надані всі права з охорони та ревізії пам'яток історії. Його члени організовували експедиції з опису архітектурних пам'яток Поділля, у т. ч. Кам'яниччини¹⁰. Комітет ліквідували у травні 1922 р.¹¹.

Із наростанням потреби рятування пам'яток від руйнувань, найбільша увага приділялася Кам'янцю-Подільському. В місцевій пресі із закликом негайно розпочати ремонтно-реставраційні роботи фортеці виступив професор місцевого інститут В.О. Геринович. У 1920-х рр. неодноразово наголошував на необхідності захисту фортеці як пам'ятки Ю. Й. Сіцинський¹². 23 березня 1928 р. РНК УСРР оголосила замок-фортецю у Кам'янці-Подільському з усіма старовинними оборонними спорудами, Польською і Руською брамою, вежею Стефана Баторія, Державним історико-культурним заповідником¹³. Заповідник відносився до сфери управління Народного комісаріату освіти УСРР. 28 березня 1928 р. Юхим Йосипович був призначений завідувачем державного заповідника «Кам'янецька фортеця». Планувалося провести активну роботу із збереження комплексу фортеці. Проте йому так і не судилося тривалий час функціонувати. Згодом всі починання з охорони пам'яток перервала війна.

У 1950-х рр. знову підняли питання про створення в місті заповідника. Проте, багаторічна ініціатива була реалізована лише в 1977 р. створенням Державного історико-архітектурного заповідника в Кам'янці-Подільському

(сьогодні – Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»). Зараз в Кам'янці зареєстровано 282 пам'ятки культурної спадщини, зокрема 169 пам'яток архітектури (104 – національного і 65 – місцевого значення), 31 пам'ятка історії, 8 пам'яток археології, 2 пам'ятки садово-паркового мистецтва, 72 пам'ятки природи.

Вперше питання консервації та реставрації пам'яток в Кам'янці-Подільському було піднято на державному рівні лише у другій половині 1940-х рр. А вже в роки війни значна частина історичної забудови міста була втрачена. У середині 1950-х рр. було підготовлено перший перелік пам'яток архітектури Кам'янця-Подільського. В свою чергу зведений список пам'яток архітектури України, у який ввійшли об'єкти міста, району, області було затверджено Постановою Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. і доповнено відповідною Постановою від 6 вересня 1979 р.¹⁴. Ці постанови нині є діючими. У перелік увійшло і ряд об'єктів історичної архітектури Кам'янець-Подільського району, зокрема:

- Замок (XVI ст.) у с. Жванець;
- Замок в с. Рихта;
- Скельний монастир (XIV ст.) в с. Бакота;
- Вірменський костюл (XVII ст.) в с. Жванець;
- Костюл (XVI-XVIII ст.) в с. Китайгород;
- Комплекс споруд замку в с. Панівці (1. Замок (руїни) XV-XVI ст. 2. Палац (XV-XVI ст.) 3. Будинок колегіуму (XVII ст.);
- Комплекс споруд замку в с. Чернокозинці (1. Замок (руїни) XVI-XVII ст. 2. Брама (XVI-XVII ст.) 3. Костюл (XVI-IVII ст.).

Відомості про пам'ятки району знайшли відображення у виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область», яка була опублікована у 1971 р.¹⁵. Вагома робота була проведена архітекторами, зокрема співробітниками інституту Укрпроектреставрація та Науково-дослідного інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури в м. Києві. У 1986 р. видано том 4 «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» (відповідальний редактор Г. Логвін). У виданні описано всі пам'ятки району, яким присвоєні охоронні номери і занесені в Державний реєстр нерухомих пам'яток України.

В добу незалежності України активізувалося дослідження історії міста та району. Історія Кам'янця і ближніх населених пунктів стали предметом дослідження М. Б. Петрова. У 1990 р. він публікує статтю «Люстрація 1565 р. – важливе джерело для вивчення соціально-економічного розвитку Кам'янця-Подільського та його округи»¹⁶. У другій половині 1990-х рр. вийшла переважна більшість спеціальних наукових досліджень, які характеризують історичне минуле Кам'янець-Подільського району. У 1997 р. відбулася наукова конференція «Кам'яничина в контексті історії Поділля», за результатами якої видано науковий збірник у 2-х томах (Т. I, 1997 р.; Т. II, 1998 р.). Понад 20 досліджень професійних науковців з історії району представлені в цьому збірнику¹⁷. Зокрема, В.С. Прокопчук публікує узагальнюючу наукову

статтю «Краєзнавство Кам'янецьчини 20-х рр.»¹⁸ В.О. Савчук вивчав історико-краєзнавчі дослідження Кам'янецьчини у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.¹⁹ Після причиненого тиску тоталітарною моделлю на науку і релігію розпочалась кампанія терору проти всього українського населення, в тому числі і Кам'янецьчини. Питання голодомору 1932-1933 рр. на Кам'янецьчині було досліджене О.М. Завальнюком²⁰. Вищевказані дослідження не стосуються безпосередньо пам'яток архітектури, однак відображають пошкваллення вивчення історії краю.

Важливі дослідження з історії регіону були здійснені у низці праць директора Центру дослідження історії Поділля Інституту історії НАН України, професора Л.В. Баженова. Він робить оцінку місця Кам'янця в історії Кам'янецьчини та Поділля²¹. В свою чергу, О. Л. Баженов описує Кам'янець і Кам'янецьчину в Пониззі в XII-XIII ст.²², а також публікує хроніку археологічних досліджень Кам'янецьчини (80-ті роки ХІХ – середини 90-х років ХХ ст.)²³.

У 2006 р. краєзнавець О. В. Будзей підготував довідкове електронне видання «Кам'янець і Кам'янецьчина: матеріали для регіонального енциклопедичного словника [Електронний ресурс]»²⁴. Того ж року група авторів опублікувала книгу «Край Кам'янецький», у якій описано природу, історію краю, подав відомості про видатні особистості. В свою чергу Т.В. Горбняк у 2009 р. видає книгу «Давня Бакота», яка користується популярністю серед краєзнавців і туристів²⁵. У 2011 р. С.І. Стояновський та І.О. Гончарук опублікували книгу, історично-публіцистичний нарис «Чорнокозинці. Крізь горнило воєн та пожеж», в якій відобразили історичні події починаючи з 1430 р. і до сьогодні²⁶. Краєзнавчі дослідження району вагомо доповнює книга П.М. Гладченка «Кам'янецьчина: села і люди» (2016)²⁷.

Виходили статті, присвячені виключно архітектурній спадщині району. Так, у 1993 р. А. Андрушко опублікував дослідження у збірнику «Фортифікації України» на тему «Сучасний стан збереженості замків на Поділлі»²⁸. У 1998 р. статтю «Архітектурні та історичні пам'ятки Кам'янецьчини» написав науковий співробітник ДІАЗу А.Б. Задорожнюк, в якій детально висвітлив історію Панівецького замку ХVІ-ХVІІІ ст. Серед останніх досліджень пам'яток архітектури Кам'янецьчини є актуальною наукова розвідка К. Гурської «Замки і фортеці на території Кам'янець-Подільського району», яка була опублікована за результатами VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Археологія & Фортифікація України»²⁹.

У 2008 р. опубліковано науковий збірник «Кам'янецьчина: історія, розвиток, перспективи». В ньому йдеться і про історико-краєзнавчі та архітектурні дослідження краю. Завідувач відділом наукових досліджень Г.Б. Квілішча публікує статтю «Пам'ятки архітектури Кам'янець-Подільського району – проблеми збереження і використання». Дослідження зорієнтоване на підготовку Зводу пам'яток історії та культури України. Описано Скельний монастир в Бакоті, вірменський костел у Жванці, костел Діви Марії в Китайгороді, замки у Панівцях, Рихті та Чорнокозинцях.

Важливу роль у вивченні і популяризації пам'яток архітектури відіграє НІАЗ «Кам'янець». У 2013 р. В.В. Фенцур, О.В. Вільчинська, Г.О. Осетрова

опублікували перший випуск Колекції літографій з фондів заповідника, у якому вмістили маловідомі ілюстрації Кам'яниччини (Жванець, Чернокозинці, Панівці) польського майстра архітектурного пейзажу Наполеона Орди. У 2014 р. Г.О. Осетрова видала книгу «Латинські написи в пам'ятках архітектури Кам'янця»³⁰. У 2015 р. В.В. Фенцур, В.В. Пагор видали книгу «Відродження архітектурно-історичної спадщини Кам'янця-Подільського (40-і рр. XX ст. – 2015 р.)»³¹.

В цьому контексті важливо виділити об'єкти, які не взяті на облік, хоча були виявлені у 1996 р. Київським науково-дослідним інститутом теорії і архітектури:

1. Різдово-Богородицька церква (дер.), 1684-1868 рр., в с. Баговиця;
2. Склеп Зебрвських (на кладовищі), 1905 р., в с. Брага;
3. Дмитрівська церква (мур.), 1909 р. та Хата скарбова (мур.), кін. XVIII – I пол. XIX ст. в с. Вербка;
4. Хрестоздвиженська церква (мур.), 1890 р., в с. Вітківці;
5. Покровська церква (дер.), XIX ст. в с. Вихватнівці;
6. Михайлівська церква (мур.), 1886 р., в с. Демшин;
7. Церква Різдва (мур.), 1887 р., в с. Довжок;
8. Покровська церква (дер.), 1909 р., в с. Калиня;
9. Казанська церква (мур.) в с. Колодіївка;
10. Іоанно-Богословська церква (мур.), 1821 р., в с. Колубаївці;
11. Успенська церква (мур.), 1863 р., в с. Крушанівка;
12. Водяний млин (мур.), кін. XIX ст., архіт., Дмитрівська церква (мур.), XIX ст., поміщицький будинок (мур.), кін. XIX – поч. XX ст., в с. Лісківці.

Актуальність вивчення наведених архітектурних об'єктів надзвичайно велика, адже вони репрезентують культурну спадщину Кам'янець-Подільського району. Внесення окремих з них в перелік об'єктів, які потребують охорони, відобразити новий поступ в пам'яткоохоронній діяльності об'єднаних територіальних громад.

Складовою частиною заходів з вивчення, охорони та популяризації національної культурної спадщини в Україні та світі є «Звід пам'яток історії та культури України» – фундаментальне енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки – археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, що мають історичну, наукову або художню цінність. Належним чином представлені у зводі мають бути пам'ятки Кам'янця-Подільського, у т. ч. Кам'яниччини.

Відправною точкою цієї грандіозної ідеї стала постанова від 2 жовтня 1967 р. «Про підготовку Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР», прийнята на спільному засіданні Президії Академії наук СРСР і колегії Міністерства культури СРСР. Ця робота розглядалася як наукова основа для широкого вивчення, охорони і пропаганди історичних, архітектурно-містобудівних, археологічних і художніх цінностей, співробітництва різних держав у сфері охорони історичних та культурних пам'яток. Навколо цієї ідеї

об'єднали зусилля державних установ, громадських організацій, великого загалу пам'яткоохоронців України. Заплановано підготувати 28 томів зводу. У 2018 р. видано книгу зводу пам'яток по м. Хмельницькому. На даний час очікують завершення томи, присвячені іншим регіонам Хмельниччини області, у т. ч. Кам'янецьчини. Із звіту про роботу Хмельницької обласної редколегії відомо, що станом на 2011 р. досліджено і описано 2,7 тис. із всього загалу 5 тис. археологічних об'єктів. Підготовлено понад 2800 статей про пам'ятки історії, у тому числі, пов'язаних з голодомором 1932-1933 рр., Голокостом та похованнями воїнів, 910 – про пам'ятки архітектури та містобудування³². До завершення підготовки матеріалів до тому мають активно долучитися наукові працівники музеїв, архівів, викладачі ЗВО, активісти районних та міських осередків Національної спілки краєзнавців України.

Станом на 1 січня 2015 р. в Україні нараховувалося 15912 пам'яток архітектури і містобудування. Загальна кількість нерухомих пам'яток та об'єктів культурної спадщини складає 148 тис. 202. За даними на кінець 2017 р. в Україні на державному обліку перебувало вже 130 тис. об'єктів нерухомої культурної спадщини. Зменшення загальної чисельності облікованих об'єктів поміж інших факторів пов'язано із впровадженням у пам'яткоохоронній сфері законодавства України щодо «декомунізації»³³.

Вищим державним органом виконавчої влади в Україні у сфері охорони культурної спадщини є Кабінет Міністрів України. Згідно із ст. 5 Закону України «Про охорону культурної спадщини», уповноваженим органом визначено Управління охорони культурної спадщини Міністерства культури України як єдиний центральний орган виконавчої влади, який повинен забезпечувати виконання покладених на нього законом повноважень.

Створивши Державну службу охорони культурної спадщини, яка згодом була ліквідована, а її функції покладені на Управління охорони культурної спадщини Міністерства культури України як урядового органу державного управління, держава не сформувала її чітку вертикаль і відповідні територіальні підрозділи, що ускладнило виконання пам'яткоохоронних функцій контролю на місцях. Уряд лише рекомендував регіональним органам влади – обласним, районним, міським державним адміністраціям та органам місцевого самоврядування – погоджувати питання утворення відповідних місцевих органів охорони культурної спадщини, без надання їм централізованого фінансування.

Чимало питань стоять на порядку денному щодо охорони пам'яток Кам'янецьчини. Більшість з них є похідними із загальнодержавних. Зокрема, на думку заступника керівника Управління культурної спадщини Міністерства культури України Б.О. Моці, сьогодні існують такі проблемні питання у сфері охорони культурної спадщини:

- проведення паспортизації пам'яток археології, історії, монументально-го мистецтва, містобудування й архітектури;
- визначення та затвердження меж і режимів використання зон охорони пам'яток і внесення до них необхідних змін;

- забезпечення виконання науково-дослідних і проектних робіт із розроблення історико-архітектурних опорних планів населених пунктів, занесених до Списку історичних населених місць України, і проектів зон охорони окремих пам'яток або їхніх комплексів;

- замовлення та виготовлення документації із землеустрою щодо встановлення в натурі меж земельних ділянок, на яких розташовуються об'єкти культурної спадщини або території історико-культурного призначення, і занесення відповідних даних до Державного земельного кадастру, у тому числі – інвентаризація земельних ділянок, на яких розміщені історико-культурні заповідники, із метою виготовлення відповідних державних актів на право постійного користування земельними ділянками;

- посилення контролю відповідних державних структур за належним рівнем збереження власниками й користувачами пам'яток культурної спадщини з більш жорстким застосуванням норм, встановлених законодавством щодо адміністративної і навіть кримінальної відповідальності в разі пошкодження, руйнування пам'яток та об'єктів культурної спадщини чи використання їх не за призначенням;

- створення автоматизованої (електронної) системи обліку й моніторингу пам'яток та об'єктів культурної спадщини;

- упровадження єдиної системи електронного документообігу у структурі центрального й місцевих органів охорони культурної спадщини;

- забезпечення популяризації заходів з охорони культурної спадщини шляхом організації видавничої, просвітницької та експозиційно-виставкової діяльності;

- сприяння залученню недержавних інвестицій для збереження культурної спадщини й ін.³⁴.

Актуальним є питання формування електронного реєстру нерухомих пам'яток України, який був би у вільному доступі для пам'ятоохоронців, громадських організацій, населення. В цьому контексті важливим є розвиток громадських ініціатив – проекту Вікіпедія (рубрика «Вікі любить пам'ятки»).

Таким чином, в Кам'янці-Подільському та у Кам'янець-Подільському районі зосереджена вагома частина визначних пам'яток архітектури. Повсякчас проводиться робота з вивчення та популяризації архітектурної спадщини. У енциклопедичних, спеціальних фахових наукових виданнях, матеріалах конференцій, краєзнавчих розвідках міститься інформація про пам'ятки району. Вивчаючи та охороняючи місцеві пам'ятки, варто враховувати сучасні тенденції пам'ятоохоронної роботи. Необхідно докласти зусиль для підготовки узагальненого, синтезного видання про історію рідного краю. Таким виданням бачиться «Звід пам'яток історії та культури України». Варто зазначити, що в умовах адміністративно-територіальної реформи, створення об'єднаних територіальних громад має бути підготовлена пам'ятоохоронна облікова документація та укладено охоронні договори з центральним органом охорони. Популяризація об'єктів культурної спадщини є невід'ємною складовою політики, спрямованої на збереження пам'яток нашої минувшини.

Примітки:

¹ Горбик В.О., Денисенко Г.Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 192 с.

² Там само.

³ Горбик В.О., Денисенко Г.Г., Скрипник П.І. Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. С. 147

⁴ Винокур І.С., Корнилов В.В. Ю.Й. Сіцинський // Укр. іст. журн. 1991. № 3. С. 69-71.

⁵ Сецинский Е. Исторические сведения о церквях и приходах Подольской губ.: Каменецкий уезд. Каменец-Подольск, 1895; Исторические сведения о приходах в церквях Подольской епархии. Ушицкий уезд // Труды. Под. церк. ист.-археологического общества. Каменец-Подольск, 1911. Вып. XI. С. 234.

⁶ Сіцинський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVIII ст. Київ, 1928. С. 57.

⁷ Гульдман В.К. Пам'ятники старини в Подолии. Каменец-Подольск, 1901. С. 373.

⁸ Трембіцький А.М. Єфимій Сіцинський (1859-1937): наукова та громадська діяльність: монограф. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. С. 73.

⁹ Гарнага І.В. З історії Кам'янець-Подільського комітету охорони пам'яток старовини (1920-1922 рр.) // Музей і Поділля: тези доп. наук. конф. присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського держ. іст. музею-заповідника. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 11-12.

¹⁰ Трембіцький А.М. Єфимій Сіцинський (1859-1937)... С. 175-177.

¹¹ Гарнага І.В. З історії Кам'янець-Подільського комітету... С. 11-12.

¹² Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. Київ: Рідний край, 1995. С. 85.

¹³ Постанова РНК УРСР від 23 березня 1928 р. «Про оголошення замку-фортеці в м. Кам'янці-Подільському державним історико-культурним заповідником» // Законодавство про пам'ятки історії та культури / [під ред. О.Н. Якименка]. Київ: Вид-во політ. л-ри України, 1970. С. 241-242.

¹⁴ Законодавство про пам'ятки історії та культури / [під ред. О.Н. Якименка]. Київ: Вид-во політ. л-ри України, 1970. С. 241.

¹⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. 707 с.

¹⁶ Петров М.Б. Люстрація 1565 р. – важливе джерело для вивчення соціально-економічного розвитку Кам'янця-Подільського та його округи // VIII Подільська іст.-краєзн. конф.: тези доп. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 73.

¹⁷ Винокур І.С., Петров М.Б. Про час виникнення Кам'янця-Подільського // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. / [ред.: Борисевич С.О., Винокур І.С. та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. I. С. 53-62.

¹⁸ Прокопчук В.С. Краєзнавство Кам'яниччини 20-х років // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. / ред.: Борисевич С.О., Винокур І.С. та ін. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. I. С. 27-29.

¹⁹ Савчук В.О. Історико-краєзнавчі дослідження Кам'яниччини у 20-х – поч. 30-х рр. XX ст. // Кам'яниччина: історія, розвиток, перспективи: наук. зб. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 117-127.

²⁰ Завальнюк О.М. Кам'яниччина і Всеукраїнський голодомор 1932-1933 рр. // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. / [ред.: Борисевич С.О., Винокур І.С. та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1998. Т. II. С. 27-29.

²¹ Баженов Л.В. Кам'яниччина – край Подільський // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. / [ред.: Борисевич С.О., Винокур І.С. та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. I. С. 3-4.

²² Баженов О.Л. Кам'янець і Кам'яничина на Пониззі в XII-XIII ст. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (17 травня 2003 р). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. С. 30-34.

²³ Баженов Л.В., Баженов О.Л. Хроніка археологічних досліджень Кам'яничини (80-ті роки XIX – середини 90-х років XX ст.) // Кам'яничина в контексті історії Поділля: наук. зб. / ред.: Борисевич С.О., Винокур І.С. та ін. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. I. С. 44-52.

²⁴ Кам'янець і Кам'яничина: матеріали для регіонального енциклопедичного словника / зібрав та уклав Олег Будзей. 2006. URL: http://www.tovtry.km.ua/ua/history/book/kamjanechyna_a_ja.html

²⁵ Горбняк Т.В. Давня Бакота: літерат.-худож. вид. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. 160 с.

²⁶ Стояновський С.І., Гончарук І.О. Чорнокозинці. Крізь горнило воєн і пожеж: істор.-публіц. нарис. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2011. 124 с.

²⁷ Гладченко П. М. Кам'яничина: села і люди. Кам'янець-Подільський, 2016. 536 с.

²⁸ Андрушко А. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі // Фортифікації України. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 31.

²⁹ Гурська К. Замки і фортеці на території Кам'янець-Подільського району // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. С. 214-220.

³⁰ Осетрова Г.О. Латинські написи в пам'ятках архітектури Кам'янця. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. 64 с.

³¹ Фенцур В.В., Пагор В.В. Відродження архітектурно-історичної спадщини Кам'янця-Подільського (40-і рр. XX ст. – 2015 р.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. 164 с.

³² ПА ЦДІКСУ Інститут історії України НАН України // Звіт про роботу Хмельницької обласної редколегії за 2010 р.

³³ Кот С.І. Про стан збереження культурної спадщини України (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р.): [рукопис]. Київ, 2018. 42 с.

³⁴ Моця Б.О. Проблемні питання організації системи охорони культурної спадщини // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія/[редкол.: І.К. Патриляк (відп. ред.), І. Бутулєв, Й. Вайченоніс та ін.]. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. №4 (131). С. 37-40.

Pagor Valentin. Kamenechchyna architectural heritage: issues of study, preservation and scientific promotion. *The article deals with topical issues of studying the architectural heritage of Kamenechchyna and the city Kamianets-Podilskiy since the late nineteenth century. to date. The contribution of local historians to the study of the architecture of the region, the formation of the state register, the collection of monuments, the need for restoration of architectural heritage, achievements and aspects of the preservation of monuments.*

The introductory part describes the relevance of the study of the problem, the complex analysis of which in the stated formulation was carried out for the first time. An analysis of historiography was carried out to reveal the topic. The first attempts to study the monuments were made by statistical committees in the nineteenth century. At the beginning of the last century, the first legislative

and regulatory acts for the protection of cultural heritage were adopted. Issues raised by the local intellectuals about the protection of the fortress as a monument are raised. The issue of taking into account the objects of historical architecture of Kamianets-Podilskyi district is considered. The actuality of scientific and local lore studies of the architectural monuments of the area in the days of Independence of Ukraine is traced on concrete examples. Issues in the field of cultural heritage protection were identified. It is concluded that the relevance of the study of architectural objects is extremely high, because they represent the cultural heritage of district. The inclusion of some of them in the list of objects in need of protection will reflect the new progress in the conservation activities of the united territorial communities. Efforts should be made to prepare a general publication on the history of the region, which is reflected in Ukraine's rich cultural heritage.

Key words: Kamianets-Podilskyi, Kamenechchyna, local lore, monuments, cultural heritage, reserve.

Отримано: 13.06.19

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.97-106
УДК 930(477):272:322(470+571)«18/19»

Ігор Опря

ВІДНОСИНИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ З РОСІЙСЬКОЮ ВЛАДОЮ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Опря Ігор. Відносини Римо-католицької церкви з російською владою у Правобережній Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у сучасній українській історіографії. У статті проаналізовано сучасний український історіографічний дискурс стосунків Римо-католицької церкви з російською владою у Правобережній Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Визначено, що особливої гостроти взаємини влади та РКЦ набрали внаслідок польського повстання 1863 – 1864 років.

Українські дослідники розкрили форми репресій та утисків, спрямованих проти РКЦ та національно налаштованих її представників, у другій половині ХІХ ст. Історики звернули увагу на те, що прискіпливе ставлення до католицької церкви з боку влади набуває системного характеру. Оскільки обмеження та перепони у діяльності відчували не лише окремі неояльні до влади ксьондзи, але й уся церква загалом.

Українські дослідники виявили, що друга половина ХІХ ст. позначилась також посиленням втручання російської влади в економічну діяльність РКЦ. Вплив російської влади на освітні процеси в РКЦ також став об'єктом досліджень ряду істориків.

У висновках підсумовано результати досліджень та вказано окремі аспекти теми, котрі потребують подальших наукових студій.

Ключові слова: Римо-католицька церква, історіографія, влада, утиски, репресії, освіта.

Опря Игорь. Отношения Римско-католической церкви с российскими властями в Правобережной Украине во второй половине ХІХ – начале ХХ в. в современной украинской историографии. В статье проанализирован современный украинский историографический дискурс отношений Римско-католической церкви с российскими властями в Правобережной Украине во второй половине ХІХ – начале ХХ в. Определено, что особую остроту взаимоотношения власти и РКЦ набрали в результате польского восстания 1863 – 1864 годов.

Украинские исследователи раскрыли формы репрессий и притеснений, направленных против РКЦ и национально настроенных ее представителей, во второй половине XIX в. Историки обратили внимание на то, что тщательное отношение к католической церкви со стороны власти приобретает системный характер. Поскольку ограничения и препятствия в деятельности почувствовали не только отдельные неоязычные к власти ксендзы, но и вся церковь в целом.

Украинские исследователи обнаружили, что вторая половина XIX в. сказалась также усилением вмешательства российских властей в экономическую деятельность РКЦ.

В выводах подведены итоги исследования и указано на отдельные аспекты темы, которые требуют дальнейших научных изысканий.

Ключевые слова: Римско-католическая церковь, историография, власть, притеснения, репрессии, образование.

Після краху комунізму в нашій державі помітно зріс інтерес до історії християнських церков. Всупереч багаторічним радянським стереотипам про незначну цінність християнської традиції сьгодні остаточно утвердилася думка про її важливість у розвитку українського суспільства. Більшість дослідників, які працюють у сфері церковної історії, зосереджують свою увагу на історії Православної церкви, тоді як Римо-католицька церква залишається на узбіччі наукового пошуку. Втім за роки незалежності України окремі аспекти історії РКЦ все ж знайшли відображення в декількох дисертаціях, монографіях та ряді статей.

Мета нашої статті полягає у тому, щоб проаналізувати сучасний український історіографічний дискурс стосунків Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) з російською владою у Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. та виявити аспекти, котрі потребують подальшого вивчення.

Відносини РКЦ з імперською владою після приєднання цього регіону до Росії наприкінці XVIII ст. були непростими і кілька раз змінювалися в залежності від поглядів того чи іншого монарха на вирішення релігійного питання в імперії та суспільно-політичної ситуації в країні і світі. Але особливої гостроти взаємини влади та РКЦ набрали внаслідок польського повстання 1863 – 1864 років. Як показали О. Баковецька, О. Буравський, Е. Зваричук, Г. Надтока, Ю. Хитровська, римо-католицьке духовенство Правобережжя брало активну участь у ньому. Після його придушення російський уряд провів низку заходів, спрямованих проти Римо-католицької церкви в імперії, зокрема й у Правобережній Україні. Імперська влада розпочала новий етап поступового нищення РКЦ через опрацювання та русифікацію. При цьому реальні наміри влади приховувала під заявами про релігійну свободу в імперії і захист прав представників усіх конфесій¹.

Українські дослідники досить глибоко розкрили форми репресій та утисків, спрямованих проти РКЦ та національно налаштованих її представників, у другій половині XIX ст. Насамперед у середині 60-х рр. XIX ст. було ліквідовано Кам'янецьку єпархію РКЦ, а її парафії включено до складу Луцько-Житомирської дієцезії, закрито Кам'янецьку католицьку духовну семінарію. Ця ж доля спіткала й Житомирську духовну семінарію РКЦ у 1876 р. Цими заходами російська влада прагнула поставити РКЦ у залежність від влади².

Історики І. Лісевич, І. Сторожук, О. Буравський наголосили, що репресій з боку російської влади зазнали передусім ієрархи РКЦ. Після 1863 р. царська влада вдалась до депортації непокірних служителів римо-католицької церкви. Так, у 1866 р. був висланий до Сімферополя єпископ Кам'янець-Подільської єпархії А. Фіялковський, у 1876 р. у Сибірську депортували адміністратора цієї ж єпархії А. Круцинського. Репресій зазнав і Луцько-Житомирський біскуп К. Боровський. Останній займав жорстку позицію щодо збереження католицьких навчальних закладів у Правобережній Україні. Російська влада намагалася поставити їх під цілковитий контроль світської адміністрації, а частину – взагалі ліквідувати. Єпископ Боровський енергійно протистояв цим заходам. Він також активно протидіяв розпорядженням імперського уряду по впровадженню російської мови в костельне богослужіння. Така діяльність католицького ієрарха привела до того, що у 1870 р. він був висланий до м. Пермі під нагляд поліції³.

Значно жорстокішими були репресії проти рядових служителів РКЦ, що знайшло відображення у працях О. Буравського, І. Сторожук, І. Лісевич. Цілий ряд ксьондзів Правобережної України було страчено, частину – заслано до Сибіру. Вся діяльність римо-католицької церкви опинилась під пильним оком державних чиновників та пресом царських заборон і обмежень. Рядовим ксьондзам, зокрема, був заборонений виїзд без дозволу повітових властей навіть до сусідньої парафії. Російська адміністрація уважно стежила за кожним кроком римо-католицьких священників, які були поставлені в повну залежність від влади. Переслідування тривали й далі. З 80-х років і до революції 1917 р. в Правобережній Україні були репресовані, або зазнали утисків 43 ксьондзи⁴.

Католицьке духовенство зустрічало перешкоди при здійсненні обрядів поховання померлих на місцевих цвинтарях, хрещення дітей, вінчання православних з католиками⁵.

Українські дослідники звернули увагу на те, що прискіпливе ставлення до католицької церкви з боку влади набуває системного характеру. Оскільки обмеження та перепони у діяльності відчули не лише окремі нелояльні до влади ксьондзи, але й уся церква загалом. Зокрема, істотного удару було завдано католицьким костьолам і монастирям. У Кам'янці-Подільському відібрали костюл чернецого ордену кармелітів і зробили у його приміщенні кафедральний собор Російської православної церкви. Було також закрито Кам'янецький домініканський монастир. У 1866 р. було ліквідовано монастир францисканців у Межириччі Острозького повіту Волинської губернії, ряд монастирів у м. Луцьку⁶.

Ліквідація римо-католицьких монастирів в Правобережній Україні продовжувалась і в другій половині XIX ст. За підрахунками І. Лісевича та Меші це привело до того, що наприкінці 90-х рр. вона була фактично завершена⁷.

Ряд дослідників звертають увагу на те, що російська влада загалом, та її окремі представники зокрема, намагались встановити розмежування між небезпечним для імперії польським національним рухом та лояльною чи нейтральною Римо-католицькою церквою. Загроза, на думку цих представників влади, полягала у негативних «польських впливах», а тому, з метою їх викорі-

нення проводилась політика так званого «розполячення костьолу». У цьому напрямку була здійснена спроба перевести римо-католицькі парафії з польської на російську мову богослужіння. Вилучення польської мови з костьолу було вороже сприйнято більшістю римо-католицьких священників. Непримиримим противником мовної реформи в РКЦ виступив і папа римський⁸.

Через кілька років після польського повстання, у 1867 р. римо-католицька церква на території Російської імперії була повністю поставлена царським указом під контроль спеціальної Римо-католицької духовної колегії в Петербурзі. Як вважають І. Лісевич, Е. Зваричук та Ю. Хитровська, цим кроком російський уряд прагнув відокремити цю церкву від Апостольської столиці⁹. Тут варто вказати, що влада виходила з позицій доцільності та забезпечення максимальної користі від діяльності церков для держави. А тому підпорядкування церкви державі, її перетворення на складову державного механізму стосувалося як Римо-католицької церкви, так і Православної. Інша справа, що ці процеси суперечили апостольським принципам організації церкви, та викликали якщо не опір, та глухе невдоволення в середовищі духовенства.

Як показали О. Буравський, Ю. Хитровська, Г. Надтока, друга половина XIX ст. позначилась також посиленням втручання російської влади в економічну діяльність РКЦ. Значна частина її земельних володінь була передана до міністерства державних маєтностей та православної церкви, що змусило римо-католицьких священників шукати інші джерела прибутків, зокрема, здавати костельні земельні ділянки в оренду. Все нерухоме майно і капітали католиків були передані у розпорядження державної скарбниці. З цього часу на її утриманні перебував весь штат костьолів – оклад католицького священика становив від 280 до 400 руб. на рік. Все це свідчило про бажання російських владних структур перетворити духовенство цієї конфесії на вірних владі державних службовців, які б повністю залежали від свого грошового утримання¹⁰.

Початок XX ст. ознаменувався важливим кроком самодержавства в напрямку скорочення землеволодіння РКЦ. У 1901 р. був прийнятий закон, який дозволяв місцевим адміністраціям видавати римо-католицьким священникам свідоцтва для придбання в правобережних губерніях земельних володінь. Але разом з тим вимагалось, щоб загальна кількість придбаної землі не перевищувала 60 десятин¹¹.

О. Буравський, Е. Зваричук наголосили, що з 1876 р. російський уряд зайняв різко ворожу позицію щодо костельних об'єднань Правобережної України і практично заборонив їхню діяльність. Справа в тому, що дані організації займалися пропагандою католицизму та поширенням польських патріотичних ідей серед населення цього регіону. Однак римо-католицьке духовенство в більшості випадків ігнорувало це розпорядження і тому вказані товариства продовжували діяти навіть у період революції 1905–1907 рр.¹².

Вплив російської влади на освітні процеси в РКЦ також став об'єктом досліджень ряду істориків. Більшість з них вважає, що імперський уряд намагався загальмувати процес формування костельної освіти в Правобережній Україні, розглядаючи католицькі школи, як потенційно небезпечні. Після поразки польського повстання 1863–1864 рр. були видані спеціальні правила, згідно яких від-

кривати нові школи в цьому регіоні дозволялося лише православному духовенству. З того часу католицька освіта була змушена перейти в підпілля. Намагаючись протистояти тотальній русифікації та бажаючи зберегти власну ідентичність, католицькі сьондзи почали навчати учнів таємно. В зв'язку з чим чимало римо-католицьких священиків зазнало репресій з боку російських каральних органів¹³.

Слід особливо підкреслити, що серед сучасних українських істориків немає єдності в питанні щодо результатів репресивної політики влади проти РКЦ. Так, О. Баковецька вважає, що внаслідок репресій XIX ст. Римо-католицька церква остаточно перетворилась на ідейно-духовне ядро національно-патріотичних сил, причому як польських, так і українських¹⁴. Іншу точку зору з даного питання висловив О. Буравський. Торкаючись питання польського національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX ст. в Правобережній Україні, він писав: «Римо-католицькі священики будували свої стосунки з місцевим населенням на політиці окатоличення та ополячення. Тому більшість українців, навіть римо-католиків, не лише не підтримала визвольну боротьбу поляків, а й вороже до неї ставилася»¹⁵. У даному питанні більш слушно видаються міркування О. Буравського, тим більше, що й джерельна база дає підстави для таких висновків.

Міжнародний аспект стосунків РКЦ і російської влади досліджували Е. Бистрицька, О. Баковецька, Ю. Хитровська, І. Сторожук. Вони підкреслили, що репресії російського уряду щодо католицького духовенства викликали напруженість у його відносинах із Ватиканом і у 1866 р. призвели до припинення їхніх взаємин та конкордату від 1847 р. Його скасування мало трагічні наслідки для католицького духовенства Правобережної України. Фактично католицький клір залишився на певний час без опіки свого могутнього покровителя – папи римського¹⁶.

Проте, вже на початку 80-х рр. XIX ст. між Ватиканом і російським урядом розпочались переговори про встановлення дипломатичних відносин. Ініціювавши їх, папа Лев XIII вважав, що російська політика могла стати вагомим чинником, здатним блокувати плани розв'язання війни за переділ територій. Знаючи про незадоволення російського імператора політичною діяльністю католицького духовенства, папа завіряв російських урядовців, що він вимагатиме від ієрархів та віруючих РКЦ підкорятися законній владі царя¹⁷.

Росію ж до відновлення відносин з папством підштовхували як внутрішньополітичні обставини, так і міжнародна ситуація. Олександр III прагнув передусім використати вплив римського папи для заспокоєння польського революційного руху в Росії. Крім цього, у Санкт-Петербурзі розглядали Ватикан як важливий засіб подолання зовнішньополітичної ізоляції Росії¹⁸.

О. Баковецька, О. Буравський, І. Лісевич, Ю. Поліщук та ін. у своїх наукових розвідках переконливо доводять, що наприкінці XIX – на початку XX ст. російський уряд був змушений значно лібералізувати своє ставлення до римо-католицького духовенства. Це обумовлювалось насамперед революційними подіями в Російській імперії, бажанням царизму залучити РКЦ до боротьби з «політичною кривою». Дана політика частково пом'якшила відносини між російською адміністрацією та представниками римо-католицького кліру¹⁹.

У світлі вищесказаного недостатньо аргументованими видаються думки Е. Бистрицької, що «царські укази 1905 – 1907 рр. виявили неготовність російських державних органів толерантно поставитися до поживлення діяльності католицьких громад. Замість налагодження діалогу і співпраці царська влада вдалася до методів жорсткого адміністративного контролю над католицьким духовенством»²⁰.

Не викликає заперечень міркування дослідників, що придушення революції 1905 – 1907 рр. призвело до нового наступу російської влади на Римо-католицьку церкву²¹.

Таким чином, сучасні українські історики переконливо довели, що в другій половині XIX – на початку XX ст. функціонування Римо-католицької церкви в Російській імперії, зокрема й в Правобережній Україні, було поставлене під тотальний контроль з боку державних структур.

Незважаючи на політику дискримінації РКЦ з боку влади, – наголосили дослідники, – ця церква зберігала свою організаційну єдність, тенденцію до зростання. Всупереч застосованому арсеналу різноманітних методів боротьби з римо-католицькою церквою, їй не лише вдалося вистояти, але й зберегти свої позиції в суспільстві.

Як відзначили українські вчені, римо-католицьке духовенство послідовно вело боротьбу за збереження та розвиток духовної освіти, яка у Правобережжі містила польську національну складову, та слугувала важливим чинником протистояння асиміляційним процесам.

Проте окремі аспекти зазначеної проблеми ще не вивчені, або потребують подальшого дослідження. Зовсім не висвітлені особливості стосунків РКЦ Правобережжя з російською владою в порівнянні з іншими регіонами України. Нез'ясованою залишається регіональна специфіка ліквідації католицьких монастирів у Правобережній Україні у зазначений період.

Примітки:

¹ Баковецька О.О. Римо-католицька церква в Україні кінця XVIII–XIX століть: вплив на суспільно-політичний розвиток: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Запоріз. нац. ун-т. Запоріжжя, 2016. С. 17; Баковецька О.О. Римо-католицька церква України в умовах загострення революційної ситуації в Російській імперії в 60-х роках XIX століття // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. Миколаїв: МНУ, 2012. Вип. 33. С. 86-87; Буравський О.А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Житомир. Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2013. С. 268-276; Зваричук Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2005. С. 14; Надтока Г.М. Римо-католицька церква під владою Російської імперії // Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Київ: Світ Знань, 2001. Т. 4: Католицизм. С. 107-108; Хитровська Ю.В. Християнські конфесії Правобережної України у суспільно-політичних процесах регіону (кінець XVIII – початок XX століть): дис. ... д-ра іст. наук / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 2012. С. 79.

² Баковецька О.О. Римо-католицька церква в Україні кінця XVIII – XIX століть: вплив на суспільно-політичний розвиток: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Запоріз. нац.

ун-т. Запоріжжя, 2016. С. 13-14; Буравський О.А. Соціально-економічне становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2009. Вип. 15. С. 47; Зваричук Е.О. Суспільно-політична діяльність римо-католицького духовенства на Поділлі (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 13. С. 311-312; Сторожук І.А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804–1905 рр.: дис. ... канд. іст. наук / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ. 2015. С. 130.

³ Лісевич І.Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України. 1997. С. 170-171; Буравський О.А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в другій половині XIX ст. // Українське релігієзнавство. 2010. № 55. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/44076>; Сторожук І.А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804–1905 рр.: дис. ... канд. іст. наук / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ. 2015. С. 56-57.

⁴ Буравський О.А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Житомир. Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2013. С. 302; Сторожук І.А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804–1905 рр.: дис. ... канд. іст. наук / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ. 2015. С. 65-66; Лісевич І.Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України. 1997. С. 170-174.

⁵ Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 280-281; Буравський О. А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в другій половині XIX ст. // Українське релігієзнавство. 2010. № 55. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/44076>

⁶ Лісевич І.Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України. 1997. С. 172-173; Буравський О.А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Житомир. Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2013. С. 280-281; Сторожук І.А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804–1905 рр.: дис. ... канд. іст. наук / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ. 2015. С. 65-66

⁷ Лісевич І.Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України. 1997. С. 172-173; Меша В.Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк, 2009. С. 19-20.

⁸ Буравський О.А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Житомир. Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2013. С. 135-137; Баковецька О.О. Римо-католицька церква України в умовах загострення революційної ситуації в Російській імперії в 60-х роках XIX століття // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. Миколаїв: МНУ, 2012. Вип. 33. С. 86-87; Надтока Г.М. Римо-католицька церква під владою Російської імперії // Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Київ: Світ Знань, 2001. Т. 4: Католицизм. С. 113-114.

⁹ Лісевич І.Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864- 1917 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України. 1997. С. 170-174; Зваричук Е.О. Суспільно-політична діяльність римо-католицького духовенства на Поділлі (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 13. С. 312; Хитровська Ю.В. Християнські конфесії Правобережної України у суспільно-політичних процесах регіону (кінець XVIII – початок XX століть): дис. ... д-ра іст. наук / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 2012. С. 73-74.

¹⁰ Буравський О.А. Соціально-економічне становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2009. Вип. 15. С. 47, 50; Хитровська Ю.В. Християнські конфесії Правобережної України у суспільно-політичних процесах регіону (кінець XVIII – початок XX століть): дис. ... д-ра іст. наук / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 2012. С. 79; Надтока Г.М. Римо-католицька церква під владою Російської імперії // Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Київ: Світ Знань, 2001. Т. 4: Католицизм. С. 108.

¹¹ Буравський О.А. Соціально-економічне становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2009. Вип. 15. С. 48; Зваричук Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2005. С. 10.

¹² Буравський О. Римо-католицькі товариства на Правобережній Україні та Білорусі в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 1. Ч. 3. С. 9-12; Зваричук Е.О. Суспільно-політична діяльність римо-католицького духовенства на Поділлі (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 13. С. 314-315.

¹³ Сторожук І.А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804 – 1905 рр.: дис. ... канд. іст. наук / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ. 2015. С. 148; Буравський О. Благодійницька та культурно-освітня діяльність Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // Українське релігієзнавство. 2009. № 49. С. 211-212; Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект. Київ: Знання, 1998. С. 95-96.

¹⁴ Баковецька О.О. Римо-католицька церква в Україні кінця XVIII–XIX століть: вплив на суспільно-політичний розвиток: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2016. С. 27.

¹⁵ Буравський О.А. Римо-католицьке духовенство Правобережної України в польських визвольних змаганнях другої половини XIX – початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 19. Серія: Історія: Вінниця, 2011. С. 188.

¹⁶ Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878-1964 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. С. 20; Її ж. Росія у східній політиці Ватикану: проект Папи Лева XIII // Українське релігієзнавство. 2008. № 45. С. 39; Баковецька О.О. Римо-католицька церква України в умовах загострення революційної ситуації в Російській імперії в 60-х роках XIX століття // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.:

Історичні науки. Миколаїв: МНУ, 2012. Вип. 33. С. 86-87; Хитровська Ю.В. Християнські конфесії Правобережної України у суспільно-політичних процесах регіону (кінець XVIII – початок XX століть): дис. ... д-ра іст. наук / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 2012. С. 73-74; Сторожук І.А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804 – 1905 рр.: дис. ... канд. іст. наук / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ. 2015. С. 66.

¹⁷ Бистрицька Е. Росія у східній політиці Ватикану: проєкт Папи Лева XIII // Українське релігієзнавство. 2008. № 45. С. 40-41.

¹⁸ Там само. С. 52.

¹⁹ Баковецька О.О. Римо-католицька церква в Україні кінця XVIII–XIX століть: вплив на суспільно-політичний розвиток: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2016. С. 27-28; Буравський О.А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Житомир. Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2013. С. 142-145; Лісевич І.Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України. 1997. С. 191-192; Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 282-283.

²⁰ Бистрицька Е.В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. Київ, 2009. С. 24.

²¹ Буравський О. Благодійницька та культурно-освітня діяльність Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // Українське релігієзнавство. 2009. № 49. С. 211-212; Буравський О.А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Житомир. Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2013. С. 297, 301.

Opria Ihor. Relations of the Roman Catholic Church with the Russian authorities in Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries in modern Ukrainian historiography. The article analyses the modern Ukrainian historiographical discourse of relations between the Roman Catholic Church (RCC) and the Russian authorities in Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries. It was determined that the relationship between the authorities and the RCC was especially escalated as a result of the Polish uprising of 1863 – 1864. The Roman Catholic clergy of the Right Bank took an active part in it. After its suppression, the Russian government held a series of measures against the Roman Catholic Church in the empire, including in Right-Bank Ukraine.

Ukrainian researchers quite deeply revealed the forms of repression and oppression against the RCC and its nationally minded representatives in the second half of the 19th century. Historians have drawn attention to the fact that a careful attitude to the Catholic Church by the authorities takes on a systemic character. Not only individual felt the limitations and obstacles in the activity priests disloyal to power, but also by the whole church.

Ukrainian researchers found that the second half of the XIX century also affected by increased intervention by Russian authorities in the economic activities of the RCC. A significant part of her land holdings was transferred to the Ministry of State Property and the Orthodox Church, which forced the Roman Catholic priests to look for other sources of income. On the other hand, the Catholic clergy received wages from the state, which put it in a dependent position.

The influence of the Russian authorities on educational processes in the RCC has also been the subject of research by a number of historians. After the defeat of the Polish uprising, special rules were issued according to which only the Orthodox clergy were allowed to open new schools in this region. Since then, Catholic education has been forced to go underground.

The conclusions summarized the research and indicated on certain aspects of the topic that require further scientific research.

Key words: Roman Catholic Church, historiography, power, oppression, repression, education.

Отримано: 19.06.19

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.106-113

УДК 930:94(477)(092):329.14

Віталій Хоменко

СПІВПРАЦЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З УКРАЇНСЬКОЮ ПАРТІЄЮ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Хоменко Віталій. Питання співпраці Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів в українській діаспорній історіографії. У статті розглянуто питання співпраці М. Грушевського з УПСР з точки зору української діаспорної історіографії. Підкреслено, що до середини 60-х рр. XX ст. діяльність М. Грушевського-політика не вивчалася на наукових засадах. Значною мірою завдяки старанням Л. Винара ці дослідження вийшли на науковий рівень, що, зрештою, привело до виникнення нової історичної дисципліни – грушевськознавства. Встановлено, що системного вивчення партійної діяльності М. Грушевського вчені діаспори не проводили. З'ясовано, що дослідники високо цінували вклад М. Грушевського в українську науку, але критикували історика, як політика, засуджували його есерівську соціалістичну програму. Серед причин переходу історика до УПСР найчастіше називалися його народницький світогляд, вимоги революційного часу та бажання принести користь Україні. Відтак, соціалістичні погляди М. Грушевського стали логічним результатом його політичної еволюції. Повернення історика до України у 1924 р. переважно оцінювалося негативно і здебільшого пояснювалося його бажанням продовжувати наукову роботу.

Ключові слова: українська діаспорна історіографія, Українська революція, УПСР, Закордонна делегація, грушевськознавство.

Хоменко Віталій. Вопрос сотрудничества Михаила Грушевского с Украинской партией социалистов-революционеров в украинской диаспорной историографии. В статье рассмотрен вопрос сотрудничества М. Грушевского с УПСР с точки зрения украинской диаспорной историографии. Подчеркнуто, что к середине 60-х гг. XX в. деятельность М. Грушевского-политика не изучалась на научных принципах. Во многом благодаря стараниям Л. Винара эти исследования вышли на научный уровень, что, в конце концов, привело к возникновению новой исторической дисциплины – грушевсковедения. Установлено, что системного изучения партийной деятельности М. Грушевского ученые диаспори не проводили. Выяснено, что исследователи высоко ценили вклад М. Грушевского в украинскую науку, но критиковали историка, как политика, осуждали его эсеровскую социалистическую программу. Среди причин перехода историка к УПСР чаще всего назывались его народническое мировоззрение, требования революционного времени и желание принести пользу Украине. Поэтому, социалистические взгляды М. Грушевского стали логическим результатом его политической эволюции. Возвращение историка в Украину в 1924 г. преимущественно оценивалось негативно и в основном объяснялось его желанием продолжать научную работу.

Ключевые слова: українська діаспорна історіографія, Українська революція, УПСР, Зарубежна делегація, грушевськоведення.

М. Грушевський був не тільки видатним істориком, але й відомим політиком часів Української революції 1917-1923 рр. Поряд з цим, недостатньо вивченою є співробітництво історика з Українською партією соціалістів-революціонерів (УПСР). М. Грушевський офіційно до неї не входив, але тісно співпрацював. Відзначаємо, що українські вчені вже зверталися до аналізу зарубіжної історіографії життя та діяльності М. Грушевського. Серед них назвемо І. Гирича¹, Л. Сакаду², О. Домбровського³, Р. Пирого⁴, А. Атаманенко⁵. Але окремих історіографічних розвідок, присвячених питанню співпраці історика з УПСР, не існує.

Засновник науки грушевськознавства, американський історик українсько-го походження, Л. Винар, виділяв кілька періодів у вивченні життя та діяльності М. Грушевського⁶, які окреслюємо так: 1) прижиттєвий (1917-1934 рр.), 2) зарубіжний (1934-1966 рр.), 3) діаспорний (1966-1989-1991 рр.), 4) сучасний (від 1991 р. і до сьогодні). У рамках цього підходу нами вже було охарактеризовано історіографію співпраці М. Грушевського з УПСР прижиттєвого та зарубіжного періодів⁷. У цій статті спробуємо коротко проаналізувати українську діаспорну історіографію. Безперечно значний інтерес мають напрацювання, власне, Л. Винара, але, зважаючи на його внесок у грушевськознавчі дослідження, вважаємо за потрібне розглянути праці ученого в окремій статті.

У 1966 р. свій погляд на історичну та політичну діяльність М. Грушевського висловив у статті «У століття народин М. Грушевського» О. Прицак. Досить високо оцінюючи М. Грушевського, як історика, автор, з іншого боку, піддав критиці його політичну активність. Негативне ставлення до есерівського минулого голови Центральної Ради (ЦР) О. Прицак підкріпив цитатами з творів Б. Крупницького та О. Лотоцького⁸. Слід сказати, що ця стаття була радше публіцистичною працею, ніж науковою розвідкою.

На неї відразу з'явилися критичні відгуки. Зокрема, П. Феденко у тому ж 1966 р. опублікував статтю-спогад «М. Грушевський в науці і політиці». Автор заперечував О. Прицаку і вважав, що відхід М. Грушевського у 1917 р. від Товариства українських поступовців (ТУП) та його приєднання до УПСР були закономірними явищами, адже історик добре розумів вимоги часу і саме тому пішов за молодими соціалістами⁹. Згадуючи роботу Трудового конгресу Директорії Української Народної Республіки (УНР), П. Феденко писав, що «Грушевський переконував своїх однодумців із Партії Соціалістів-Революціонерів та інші партії, що Україна повинна стати на «радянську платформу», бо цим способом вона дійде до миру й згоди з большевицькою Росією»¹⁰. Він відзначав, що навіть дискутував про це з істориком на засіданні есерівської фракції. Відтак, дізнаємося, з якою політичною програмою намагався повернутися до влади М. Грушевський та як до неї поставились не тільки його політичні опоненти, а й однопартійці. У цьому контексті підкреслюємо, що радянський проект М. Грушевського суттєво відрізнявся від «радянськості» російських комуністів, адже поняття були схожими, а зміст кардинально іншим. Тому по-

милкою буде вважати історика прихильником влади більшовиків. П. Феденко також коротко згадував емігрантський період його життя: «На весні 1919 року Грушевський розлучився з Україною і оселився в Відні... В серпні Грушевський був на чолі делегації Української Партії Соціалістів-Революціонерів на міжнародній конференції соціалістичних партій у Люцерні»¹¹. Наголошуємо на тому факті, що автор називає М. Грушевського керівником Закордонної делегації (ЗД) УПСР. П. Феденко не міг оминати і дражливого питання повернення М. Грушевського до України у 1924 р. Він вважав, що вирішальним чинником, який вплинув на таке його рішення, була політика українізації. І саме вона дала «надію Грушевському на еволюцію комуністичного режиму до ослаблення диктатури»¹². Метою ж повернення була наукова праця. На нашу думку, не можна не навести згадку П. Феденка про зустріч з О. Олесем, яка відбулась в 1930 р. у Празі. Поет розповів, що «одержав лист із СРСР від дуже визначного ученого» у якому той запитував про можливість наукової роботи за кордоном, якщо йому вдасться виїхати з України. П. Феденко був упевнений, що цим «ученим» є саме М. Грушевський і жалкував, що тому не вдалося здійснити ці свої плани»¹³.

У 1969 р. вийшла друком стаття О. Шульгина «Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина». Автор, особисто знайомий з М. Грушевським, характеризує його життя та діяльність, звертався і до питання зв'язку історика з УПСР. Так, він писав, що після розриву з ТУПом «Не відразу Грушевський приєднався до соціалістів-революціонерів. Спершу він зробив спробу організувати свою «трудову партію»... Незабаром він припинив існування цієї партії і став все більше і більше зближуватись з соціал-революціонерами»¹⁴. Пояснюючи, чому той став співпрацювати з есерами, О. Шульгин припускав, що як «історик, він завжди був скоріше народником і з великою симпатією писав про всі народні рухи. Але він зблизився з соціал-революціонерами, і кінець-кінцем увійшов у партію, тому що він думав цим шляхом здійснити основну, суттєву, дуже глибоку свою думку, якою перейнятий він був все життя – збудувати Україну»¹⁵.

Щодо участі М. Грушевського у політичних процесах доби Гетьманату та Директорії, то О. Шульгин писав, що «Після упадку Центральної Ради, за гетьмана, Грушевський добровільно відійшов від політичного, громадського і навіть академічного життя... Але він не зміг опанувати ситуації і в часи Директорії, і в 1919 р. не відіграв поважної ролі»¹⁶. Про еміграційний період життя історика автор свідчить, що виїхавши за кордон М. Грушевський «...мав з собою уламок колись могутньої, але скороспілої партії соціал-революціонерів, що розпалася на дрібні групи. І колишній незаперечний вождь всього народу став скромним проводирем однієї з таких груп...»¹⁷. Тобто, О. Шульгин підтверджував, що М. Грушевський був лідером однієї з груп есерів-емігрантів, якою і була ЗД УПСР. Звертався він і до питання рееміграції М. Грушевського. Аналізуючи мотиви такого кроку історика, автор відзначав, що його «тягнуло до творчої наукової праці, яку він міг здійснити тільки в Києві»¹⁸. Тобто О. Шульгин теж підтримував думку, що бажання наукової діяльності стало вагомою причиною повороту колишнього голови ЦР. Але він припускав, що мог-

ли існувати і політичні причини такого його вчинку¹⁹. Загалом автор негативно оцінював діяльність лідера ЗД УПСР по підготовці повороту на Україну і заклики «іти на порозуміння з червоною Москвою»²⁰.

У 1973 р. вийшла друком робота П. Солухи «Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського (Володимир Винниченко та Микита Шаповал по допомогу до Москви – до Леніна)», у якій він, аналізуючи обставини антигетьманського виступу Директорії, звертався і до постаті М. Грушевського. Автор цитував спогади О. Лотоцького, М. Ковалевського, Д. Дорошенка, В. Андрієвського, І. Мазепи, уривки з праці П. Христюка, доводячи деструктивну роль М. Грушевського, який «своєю впертістю і безкомпромісовістю в земельному питанні підвів і поставив, керовану ним державу УНР, під удар з німцями»²¹, що, зрештою, привело до влади П. Скоропадського. Видається, що на думку П. Солухи, саме М. Грушевський відповідав за державну політику УНР, причому на нього великий вплив мала УПСР, адже автор підсумовує: «Роля Мих. Грушевського, як головного промотора політики української соціалістично-революційної демократії й держави УНР в роках 1917–1918 рр. чекає на свого дослідника»²².

У 1978 р. побачив світ черговий том Записок Наукового товариства імені Шевченка, присвячений 110 річниці від дня народження М. Грушевського. Серед матеріалів цього тому значний інтерес викликає стаття М. Стахів «Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів». У ній він писав про те, що в 1920 р. історик був головою ЗД УПСР²³, але не входив до партії офіційно²⁴. Поряд з цим автор згадував, як у вересні 1923 р. за завданням Українського Громадського Комітету намагався переконати М. Грушевського не повертатися до України, а переїхати до Праги, де історик убіццями посади в Українському Вільному Університеті і Педагогічному інституті²⁵. Він отримав згоду на це від М. Грушевського, але історик згодом вкотре змінив свої плани і вирішив поїхати до Києва. Спочатку М. Стахів наводить слова вченого, з яких стає зрозуміло, що причиною його повернення було бажання займатися наукою, зокрема, для завершення багатотомної «Історії України-Руси»²⁶. Але після кількох розмов з М. Грушевським автор робить висновок, що основною причиною реєміграції були плани продовжувати визвольну боротьбу на Батьківщині, адже історик передбачав там або війну, або революцію²⁷. Також М. Стахів висловив припущення, що причиною могла бути вказівка масонської ложі, яка прогнозувала за кілька років війну з більшовиками²⁸, але крім нього цю версію ніхто з науковців не розділяє, хоча факт приналежності історика до масонів є загальновідомим²⁹ і він сам ніколи не заперечував свого зв'язку з організаціями «вільних каменярів»³⁰. Разом з тим, і у цій статті, і у збірках документів про М. Грушевського, які теж були уміщені у цьому томі, М. Стахів неодноразово згадував про співпрацю історика з есерівською партією³¹.

Взагалі, питання повернення М. Грушевського на Батьківщину цікавило багатьох дослідників діаспори. Наприклад, у 1986 р. вийшли статті Т. Гунчака «Українська політична думка 20-их років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм» та М. Прокопа «Про український націонал-комунізм» у яких автори серед усього іншого звертались і до проблеми реєміграції українців-емігрантів

у 20-х рр. ХХ ст. На думку авторів, вирішальними факторами цього процесу була політика українізації та бажання служити своєму народові саме на рідній землі. Не уникнув впливу цих чинників і М. Грушевський³². Подібним чином дивився на проблему повернення колишнього голови ЦР і О. Субтельний, книга, якого «Україна: історія» вперше була опублікована у 1988 р.³³.

Першу наукову біографію М. Грушевського за кордоном під назвою «Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture», видав у 1987 р. Т. Приймак. Автор відмітив розрив М. Грушевського з ТУПом та його прихильність до партії есерів³⁴. Крім того, дослідник акцентував увагу на основній ролі голови ЦР під час подій січня 1918 р., коли було сформовано уряд есера В. Голубовича та йшла оборона Києва від російських більшовицьких військ³⁵. У праці Т. Приймака знайшла відображення і партійна активність М. Грушевського у часи Директорії³⁶, зокрема, його участь у засіданнях Трудового конгресу³⁷. Звертаємо увагу, що на думку автора, на конференції УПСР від 28 січня 1919 р. політику «вдалось підпорядкувати собі Центральний Комітет партії, прийняти постанову про відкликання есерів з уряду та резолюцію із закликом передати владу селянським і робітничим радам»³⁸. Щодо березневих подій 1919 р. у Кам'янці-Подільському, то Т. Приймак вважав, що певний вплив на них мав і колишній голова ЦР, який вирішив емігрувати через загрозу арешту³⁹. Досить коротко автор розповів про еміграційний період життя М. Грушевського та обставини його рееміграції⁴⁰, причому, він певною мірою намагався виправдати такі його дії, стверджуючи, що М. Грушевський, повертаючись, не збирався служити радянській владі, а прагнув зосередити свою діяльність в культурній сфері⁴¹.

У цьому ж 1987 р. побачило світ посмертне видання «Історичних есе» І. Лисяка-Рудницького. Характеризуючи напрями української політичної думки у ХІХ – ХХ ст., він констатував, що у 1917 р. «Грушевський був пов'язаний із радикал-демократами, але поволі перемістився вліво і під час революції приєднався до соціалістів-революціонерів»⁴². Крім того, у кількох есе автор наголошував на «лівих переконаннях» політика часів еміграції та його радянськості⁴³. Причому перехід М. Грушевського на початку 20-х рр. на «радянську платформу» дослідник вважав капітуляцією «перед диктаторсько-монопартійною комуністичною системою»⁴⁴. Пояснюючи, чому так сталося він доходить висновку, що це не був «брак патріотизму», адже і М. Грушевський, і той же В. Винниченко «керувалися українським національним інтересом, як вони його розуміли», але для них «політична свобода, в західньому значенні слова, не була справою засадничою, яка не допускає компромісу» і тому «Не зважаючи на критичне ставлення до більшовицької національної політики в Україні, вони вважали радянську монопартійну й диктаторську систему за більш прогресивну, ніж т. зв. буржуазна демократія»⁴⁵.

Завершуючи аналіз української діаспорної історіографії, слід згадати і працю І. Нагаєвського «Історія Української держави двадцятого століття», перше видання якої побачило світ у 1989 р. У ній теж зустрічаємо короткі дописи про зв'язки М. Грушевського з есерами⁴⁶. Автор відмічав його лідерство в УПСР та підкреслював прихильність історика до радянської форми правління, що, на думку дослідника, «мало різнилося від більшовизму».

Таким чином, відзначаємо, що до середини 60-х рр. ХХ ст. діяльність М. Грушевського-політика не вивчалася систематично. Значною мірою завдяки старанням Л. Винара ці дослідження вийшли на науковий рівень, що, зрештою, привело до виникнення нової історичної дисципліни – грушевськознавства. Але історики у силу різних причин, пов'язаних здебільшого з відсутністю джерел, мало уваги звертали на питання співпраці М. Грушевського з УПСР. Встановлено, що у другій половині 60-х – 80-ті рр. у своїх працях про це писали О. Пріцак, П. Феденко, О. Шульгин, П. Солуха, М. Стахів, Т. Гунчак, М. Прокоп, Т. Приймак, І. Лисяк-Рудницький, І. Нагаєвський. Системного вивчення партійної діяльності М. Грушевського вчені української діаспори не проводили. Переважно вони торкалися означеного питання лише у контексті дослідження подій Української революції 1917–1923 рр. та в окремих одиничних працях, присвячених біографії історика і політика. З'ясовано, що дослідники високо цінували вклад М. Грушевського у розвиток української науки, але недооцінювали та критикували історика, як політика, засуджували його есерівські соціалістичні погляди. При цьому, автори праць наводили факти співробітництва М. Грушевського з УПСР, відзначали його лідерську роль у ній. Серед причин переходу історика до табору есерів найчастіше називалися його народницький світогляд, вимоги революційного часу та бажання принести користь Україні. Відтак, соціалістичні погляди М. Грушевського стали логічним результатом його політичної еволюції. Повернення М. Грушевського до України у 1924 р. переважно оцінювалося негативно і здебільшого пояснювалося бажанням історика продовжувати наукову роботу.

Примітки:

¹ Гирич І. Внесок «Українського історика» в грушевськознавство // Український історик. 1994. № 1-4(120-123). С. 102-109; Гирич І. Біля джерел наукового грушевськознавства // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів, 2000. С. 85-93.

² Сакада Л. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. Грушевського // Український історичний журнал. 1996. № 6. С. 38-50.

³ Домбровський О. Розвиток грушевськознавства й Українське історичне товариство // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 346-358.

⁴ Пиріг Р. Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 71-83.

⁵ Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства в діаспорі // Український історик. 2006-2007. № 4(172) / 1-2(173-174). С. 154-182.

⁶ Винар Л. Грушевськознавство: Ієнеза й історичний розвиток. Серія: Грушевськяна, том 5. Київ: Українське Історичне Товариство; Міжнародне товариство ім. М. Грушевського; Видавництво імені Олени Теліги. 1998. С. 19-27.

⁷ Хоменко В. Питання співпраці Михайла Грушевського з українською партією соціалістів-революціонерів в українській еміграційній історіографії (1919–1924 рр.) // Емінак. Київ; Миколаїв, 2018. № 4 (24). Т. 1. С. 128–134.

⁸ Пріцак О. У століття народин М. Грушевського // Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище. Київ-Львів: Критика, 2007. №12. С. 189-190.

- ⁹ Феденко П.М. Грушевський в науці і політиці // Вільна Україна. 1966. Ч. 52. С. 16.
- ¹⁰ Там само. С. 10.
- ¹¹ Там само. С. 11.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгина. Париж–Мюнхен: Записки НТШ, 1969. Т. 186. С. 149-150.
- ¹⁵ Там само. С. 150.
- ¹⁶ Там само. С. 151.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. С. 151-152.
- ²⁰ Там само. С. 152.
- ²¹ Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського (Володимир Винниченко та Микита Шаповал по допомогу до Москви – до Леніна). Б. м., 1973. С. 126.
- ²² Там само. С. 125.
- ²³ Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів / Михайло Грушевський. У 110-ті роковини народження, 1876-1976. Статті, спогади, документи і коментарі. Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1978. С. 112.
- ²⁴ Там само. С. 123-124.
- ²⁵ Там само. С. 144.
- ²⁶ Там само. С. 133.
- ²⁷ Там само. С. 137-144.
- ²⁸ Там само. С. 146.
- ²⁹ Пиріг Р. Я. Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920-1930-ті рр.): дис. ... д-ра істор. наук. Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. С. 36.
- ³⁰ Грушевський Михайло. Спомини // Київ. 1989. № 11. С. 132-133.
- ³¹ Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва... С. 112-129, 159-166.
- ³² Гунчак Т. Українська політична думка 20-их років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм // Сучасність. 1986. Ч. 1(297). С. 70; Прокоп М. Про український націонал-комунізм (З приводу праці Джеймза Е. Мейса) // Сучасність. 1986. Ч. 3(299). С. 75.
- ³³ Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1991. С. 347.
- ³⁴ Thomas M. Prymak. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. Toronto: University of Toronto Press, 1987. С. 130-131, 146; Приймак Т. Михайло Грушевський: політик національної культури // Всесвіт. 1991. № 4. С. 184, 188.
- ³⁵ Thomas M. Prymak. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture... С. 159-161; Приймак Т. Михайло Грушевський: політик національної культури // Всесвіт. 1991. № 5. С. 209.
- ³⁶ Thomas M. Prymak. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture... С. 185-186.
- ³⁷ Thomas M. Prymak. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture... С. 187-188; Приймак Т. Михайло Грушевський: політик національної культури // Всесвіт. 1991. № 5. С. 215-216.
- ³⁸ Thomas M. Prymak. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture... С. 188; Приймак Т. Михайло Грушевський: політик національної культури // Всесвіт. 1991. № 5. С. 216.

³⁹ Thomas M. Prymak. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture... С. 189-190; Приймак Т. Михайло Грушевський: політик національної культури // Всесвіт. 1991. № 5. С. 216.

⁴⁰ Thomas M. Prymak. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture... С. 191-207; Приймак Т. Михайло Грушевський: політик національної культури // Всесвіт. 1991. № 5. С. 216.

⁴¹ Thomas M. Prymak. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture... С. 206-207.

⁴² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 2. Київ: Основи, 1994. С. 69.

⁴³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 1. Київ: Основи, 1994. С. 102; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 2... С. 432.

⁴⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 2... С. 395.

⁴⁵ Там само. С. 444-445.

⁴⁶ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ: Український письменник, 1993. С. 73, 270, 272, 288.

Khomenko Vitaliy. The issue of Mykhailo Hrushevsky's cooperation with Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries in Historiography of Ukrainian Diaspora. The article studies the issue of cooperation of M. Hrushevsky with UPSRs in terms of Ukrainian diasporic historiography. It has been emphasized that by the mid 60's of the 20th century, political activities of M. Hrushevsky had not been studied on the scientific level. Due to the institutional arrangements of L. Vinar, Hrushevsky studies increasingly reached scientific level, which ultimately led to the emergence of a separate historical discipline – Hrushevsky studies. However, historians have paid little attention to M. Hrushevsky's cooperation with the UPSRs because of various, mostly objective reasons, generally due to the lack of the sources.

In the second half of the 1960s – 1980s, the mentioned issue was studied by O. Pritzak, P. Fedenko, O. Shulgin, P. Solukha, M. Stakhiv, T. Gunchak, M. Prokop, T. Prymak, I. Lysiak-Rudnitsky, I. Nagaevsky. Meanwhile, it was defined that the scientists of Ukrainian diaspora did not conduct a systematic study of party activities of M. Hrushevsky. Mostly, they considered the issue only in the context of Ukrainian Revolution events of 1917 – 1923 and in separate individual works on the biography of the historian and politician.

It has been found that the researchers cherished M. Hrushevsky's contribution to the development of Ukrainian science, but underestimated and criticized the historian as a politician, condemned his SR's socialist programme. At this, the authors of the works gave the facts of M. Hrushevsky's cooperation with UPSRs and noted his leadership in the party. Among the reasons for the historian to move to Socialist Revolutionary Camp, the most frequent were his populist outlook, the demands of the revolutionary age, and the desire to benefit Ukraine. Thus, M. Hrushevsky's socialist views became logical result of his political evolution. M. Hrushevsky's return to Ukraine in 1924 was assessed mostly adversely and was generally explained by historian's will to continue his scientific work.

Key words: historiography of Ukrainian Diaspora, Ukrainian Revolution, the USRP, Foreign Delegation, M. Hrushevsky studies.

Отримано: 24.05.19

ЄВРЕЇ У СКЛАДІ УПА: ПОРЯТУНОК VS ВИНИЩЕННЯ (ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Михайлюк Марина. Євреї у складі УПА: порятунок проти винищення (історіографія проблеми). У статті розглядається дискусійне питання переваги порятунку чи винищення вояками УПА євреїв у 1943-1944 рр. У підсумку виходить, що переваги немає. Вояки УПА і рятували, і винищували євреїв одночасно. Участь в антиєврейських акціях залежала не від офіційних настанов штабу УПА, а, насамперед, від особистих переконань командирів загонів. Немає підстав однозначно стверджувати, що євреїв масово убивали за німецьким «расистським» зразком задля розчищення території для «етнічних» українців, адже прямих інструкцій щодо такої політики не існувало. Можна припустити, що вбивства євреїв носили несистемний, локальний, в окремих випадках навіть індивідуальний характер і були пов'язані з прагматичним підходом командирів УПА – турботою про власну безпеку: євреї не мали перейти на бік радянських партизанів і вказати місце розташування повстанців. Свідчення виживших євреїв, які перебували в лавах УПА і померли в похилому віці, доводять, що повстанці сповідували вибірковий підхід і виходили з позицій «потреби» для загоноу тих чи інших осіб.

Ключові слова: євреї, УПА, порятунок, єврейські спеціалісти, винищення, єврейські трудові табори, історіографічний аналіз, зарубіжний та український погляд на проблему.

Михайлюк Марина. Евреи в составе УПА: спасение против уничтожения (историография проблемы). В статье рассматривается дискуссионный вопрос преимущества спасения или истребления воинами УПА евреев в 1943-1944 гг. В итоге получается, что преимущества нет. Воины УПА и спасали, и уничтожали евреев одновременно. Участие в антиеврейских акциях зависело не от официальных постановлений штаба УПА, а, в первую очередь, от личных убеждений командиров отрядов. Нет причин однозначно утверждать, что евреев массово убивали за немецким «расистским» образцом с целью расчистки территории для «этнических» украинцев, поскольку прямых инструкций относительно проведения такой политики не было издано. Можно предположить, что убийства евреев носили несистемный, локальный, в отдельных случаях возможно индивидуальный характер и были связаны с прагматическими соображениями командиров УПА – заботой о собственной безопасности: евреи не должны были перейти на сторону советских партизан и выдать им места расположения повстанцев. Свидетельства выживших евреев, которые находились в составе УПА и умерли в пожилом возрасте, убеждают в том, что повстанцы использовали выборочный подход и выходили с позиций «нужности» для отряда тех или иных людей.

Ключевые слова: Евреи, УПА, спасение, еврейские специалисты, уничтожение, еврейские рабочие лагеря, историографический анализ, зарубежный и украинский взгляд на проблему.

Тема діяльності УПА та її причетності до знищення євреїв вже давно стала однією з дражливих і дискусійних серед істориків. Її аналізували В. Морозко¹, Я. Грицак², В. Кононенко³, колектив зарубіжних авторів польського збірника «ОУН, УПА і винищення євреїв»⁴. Проте до нині відсутня єдина думка щодо ставлення УПА до євреїв: біженців з окупованої території, втікачів з концтабо-

рів, трудових таборів і гетто. Всі вони в часи Голокосту потребували підтримки і захисту. В науковій літературі спостерігається полеміка між фахівцями з приводу того: УПА євреїв знищувала чи рятувала? На позиції знищення стоять окремі російські, польські, німецькі, ізраїльські, американські, канадські, українські історики (О. Дюков, Г. Мотика, Ф. Гольчевський, А. Вайс, І. Арад, Ш. Редліх, Д. Романовський, О. Бартов, Т. Снайдер, І.-П. Химка, Ю. Радченко). Їхню думку повністю чи частково не поділяють В. Мороко, І. Федик, І. Щупак, В. В'ятрович.

Метою розвідки є аналіз позицій українських і зарубіжних фахівців, з'ясування сили аргументів протилежних сторін.

Головними організаторами УПА стали керівники ОУН(б), тому програмні положення бандерівців лягли в основу політичної стратегії повстанців. У маніфесті до українців та інших народів СРСР (грудень 1940 р.) закликалося до боротьби за утворення національних держав і розвалу радянської імперії. Жодних вимог до винищення будь-яких національних меншин маніфест не містив. У краківській постанові Другого великого збору ОУН(б) за квітень 1941 р. щодо євреїв висувалося популярне ще з міжвоєнного періоду звинувачення у масовій підтримці ними комуністичного режиму, тому боротьба мала вестися лише з євреями-комуністами як опори сталінського режиму. Жодних закликів до знищення усіх поляків, євреїв чи інших національних меншин саме за їхню етнічну приналежність постановою не містила. Травневі інструкції 1941 р. теж не містили тез про знищення національних меншин. Йшлося про можливу ліквідацію небажаних польських, російських чи єврейських діячів як опори польського чи радянського окупаційних режимів. Вказівки про можливу ліквідацію стосувалися не цілих етнічних груп, а конкретних активістів, які співпрацювали з ворогом або вели боротьбу проти ОУН та Української держави. Іншим представникам національних меншин гарантувалися такі самі права, як і етнічним українцям. У рішеннях II конференції ОУН (1942) щодо євреїв сказано, що недоцільно брати участь в антиєврейських акціях, оскільки це відволікає увагу від головного ворога – московського більшовизму. Постанови III Надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.) остаточно затвердили тезу про право національних меншин мати власну культуру, бути рівними в правах з українцями. Саме ці рішення стали основою політичної стратегії УПА⁵.

Офіційна дата появи УПА визначається 14 жовтня 1942 р. Я. Грицак впевнений, що дата народження нової армії вибрана задля створення «героїчної» версії історії. Доказ існування в жовтні бандерівських збройних загонів під проводом С. Качинського, з яких нібито пізніше постала УПА, вперше з'явився в Постанові УГВР від 30 травня 1947 р., тобто на 5 років пізніше. Ці загопи не були армією, бо до грудня 1942 р. не було жодних воєнних, а до лютого 1943 р. – політичних наказів ОУН(б) щодо переходу до збройної боротьби. Вибір дати 14 жовтня, з одного боку, давав можливість пов'язати повстання УПА зі столітніми традиціями української збройної боротьби (на цей день припадає свято Покрови Божої Матері, котру вважали покровителькою козацького війська), з другого – створювало враження, що ОУН(б) почала збройну боротьбу проти німців ще до того, як у листопаді 1942 р. західні союзники висадилися на півночі Африки, а війська Паулюса потрапили в оточення під Сталінградом.

Відсування дати виникнення УПА на 1942 р. мало створити враження, що українське націоналістичне підпілля відразу стояло в авангарді боротьби проти фашизму, ще задовго до того, як стало зрозуміло, що німці цю війну програють. Перші повстанські загони виникли ранньої весни 1943 р. і без підтримки центрального проводу ОУН(б), який відставав від розвитку подій. Керівництво ОУН(б) тоді ще виношувало романтичну концепцію «національно-визвольної революції», а не партизанської боротьби. «Не партизанка сотень, чи навіть тисяч, а національно-визвольна революція мільйонних українських мас – наш шлях», – писала ОУН(б) влітку 1942 р. Повстанську боротьбу організація почала розгортати лише в січні–лютому 1943 р., з появою червоних партизанів на Волині⁶.

Головнокомандувач УПА з 1950 р. В. Кук погоджується з тим, що ця дата прийнята як День святої Покрови, свято козацтва, але уточнює, що до осені 1942 р. були створені бойові відділи ОУН кущової самооборони, які згодом об'єдналися в Українську народну самооборону (УНС). По суті це була та сама УПА лише під іншою назвою. У 1943 р. всі військові відділи були реорганізовані в УПА і підпорядковувалися Головному військовому штабу УПА⁷. Автори експертного висновку Інституту історії НАН України⁸ стверджують, що «підпільники і партизани датували утворення УПА весною 1943 р. В українській емігрантській літературі утвердилася інша дата – осінь 1942 р. ... Тим, хто боровся, було видніше, коли вони почали боротьбу. ... Початок її фіксується багатьма конкретними фактами. Отже, тезу про виникнення УПА навесні 1943 р. слід сприймати як аксіому»⁹.

В. Ковальчук і О. Вовк вважають, що жодного документа, який би регламентував формування УПА у жовтні 1942 р., як і джерел, які б репрезентували діловодство цієї військової структури до квітня–травня 1943 р. не виявлено. О. Вовк на документальному матеріалі довів, що УПА була створена у квітні – на початку травня 1943 р. військовим референтом ОУН(б) на Волині та Поліссі Василем Іваховим (псевдо «Сонар»). У той час Д. Клячківський («Клим Савур»), котрого іноді називають ще одним творцем УПА, перебував на посаді Крайового провідника ОУН(б), тому безпосередньо творенням військової організації не займався. В архівно-кримінальній справі Федора Воробця (тернопільський архів СБУ) значиться, що легендарний «Савур» очолив УПА вже після смерті Івахова 13 травня 1943 р. Документи УПА, якщо така структура діяла з осені 1942 р., мали б зберегтися, але їх немає. Найраніше джерело, яке має підпис «Головна Команда Української Повстанчої Армії», датується 20 травня 1943 р.¹⁰ Тож, оформлення організації завершилося не раніше весни 1943 р.

В. Кук пояснює, чому зберіглося так мало документів: «Документів про реєстр членів УПА не могло бути, бо вони могли давати конкретну інформацію для ворога. ... Офіційних архівів в УПА не передбачалось з конспіративних причин»¹¹.

Волинь і Галичина стали центром діяльності повстанців. У 1943-1945 рр., в час найбільшого розквіту УПА, армія нараховувала близько 200 тис. бійців, а з допоміжними службами (господарськими, зв'язковими, розвідувальними) – до 500 тис. осіб¹². Повстанська армія користувалася підтримкою широких мас

західноукраїнського населення. Протягом 1943 р. і до середини 1944 р. доки радянська армія не звільнила Західну Україну, в лісах йшли кровопролитні бої між підрозділами УПА і радянськими партизанами.

У серпні 1943 р. ОУН(б) вирішила переглянути програму дій, вважаючи «єврейське питання» вже вирішеним. Однак Д. Романовський вважає, що рішення не були доведені до рядових членів УПА, тому вони продовжували вбивати євреїв і після серпневого з'їзду. Частина бійців УПА в 1943-1944 рр. складала дезертири з української поліції і дивізії СС «Галичина». Багато з колишніх поліцаїв встигли взяти участь в німецьких антиєврейських акціях до того, як влилися в ряди УПА, тому не вбачали в убивствах євреїв нічого жахливого¹³. В. Кук підтверджує, що у 1943 р. дійсно окремі особи з поліції, зокрема шуцманшафту, а також дивізійники «Галичини» переходили до УПА, особливо після «Брідського котла». Їм постачали амуніцію, провізію, адже і УПА, і дивізійники мали спільного ворога – радянський комуністично-більшовицький режим. До того ж, з військового вишколу дивізійників повстанці брали приклад, щоб навчити власних людей¹⁴. Я. Грицак теж стверджує, що у лютому 1943 р., після рішень III Конференції, почався масовий перехід до УПА членів української поліції за наказом Проводу: від 15 березня по 10 квітня близько 5 тис. поліцаїв влилося в загони ОУН(б), які саме тоді почали формуватися і започаткували УПА як масову армію¹⁵.

Ізраїльські історики І. Арад і Ш. Редліх писали, що ОУН і УПА займали відверту антиєврейську позицію і весь націоналістичний рух був заражений антисемітизмом. Націоналісти вважали євреїв прорадянськими елементами, а бійці УПА вбивали євреїв, які переховувалися в лісах і селах. Українські націоналістичні організації в довоєнні роки зазнали впливу фашистської і націоналістської ідеології. У перший рік німецької окупації антисемітська пропаганда і ворожа поведінка стосовно євреїв були звичайним явищем в українському підпіллі¹⁶. Тим не менш наводять чисельні приклади залучення до УПА єврейських медиків.

Американський професор О. Бартов впевнений, «оскільки я єврей, то я не хотів би потрапити до будь-якого загону УПА. ... Ця армія не лише боролася за визволення від польської влади, німецької окупації та радянських утисків; вона боролася також із тим, що вважала єврейською експлуатацією та співробітництвом з ворогами і гнобителями України. І в цьому УПА тісно взаємодіяла з німецькими окупантами, які забезпечували її всім необхідним і підтримували як важливе знаряддя у масовому знищенні євреїв – навіть при тому, що УПА поступово повстала проти німців, коли з'ясувалося, що ті не мають наміру сприяти українській державності»¹⁷.

У Косівському історичному музеї, розташованого у колишньому будинку останнього рабина міста, О. Бартов бачив експозицію, присвячену УПА. І це його вразило та обурило. Адже, на його переконання, попри те, що повстанці вели боротьбу з німецькими окупантами, яка набула відкритого характеру в Галичині, вони відіграли ключову роль у вистежуванні євреїв, які ховалися в галицьких та волинських лісах упродовж 1942-1944 рр. Члени УПА потім передавали спійманих євреїв німцям або вбивали самі. Музей УПА також створено у Бучачі, звідки родом його матір¹⁸.

Існують польські публікації (Яцек Куронь, Гжегож Мотика) про вбивства повстанцями поляків та євреїв на Волині. Я. Куронь, який позитивно ставиться до боротьби УПА, зазначає, що повстанці мали накази про заборону вбивства змішаних подружніх пар, жінок і дітей, але під час селянської війни їх ніхто не дотримувався¹⁹. Г. Мотика відповідальність за Волинську трагедію покладає на ОУН(б) і УПА, пояснюючи польсько-український конфлікт впливом німецького винищення євреїв, яке показало, що можна без покарання усувати цілі групи людей, що стало для націоналістичного керівництва спокусою провести аналогічну чистку поляків²⁰.

Подібної думки дотримується американський історик Т. Снайдер, який помітив зв'язок Волинської трагедії з Голокостом, адже масове вбивство євреїв сильно знецінило у суспільній свідомості вартість людського життя. Те, що сталося з євреями відбулося на долі волинських поляків. На криваві події вплинула жорстокість нацистського і радянського режимів, які контролювали цю територію. На катів (націоналістичних партизанських загонів) подіяла атмосфера вседозволеності і насилля. На єврейських кістках розпочалися нові етнічні чистки²¹.

УПА розпочала свою основну діяльність на Волині з нападів на польське населення. Однією з головних мішеней цих нападів були польські колонії, які дали притулок багатьом євреям. Коли УПА поставила під свій контроль велику частину сільської місцевості, євреїв, що залишалися з поляками, було вбито разом із їхніми рятівниками – подекуди як поляків, а часом як євреїв. Польським рятівникам довелося тікати зі своїх сіл, як тим євреям, яких вони прихистили. Поляки, які втікали до лісів, іноді зустрічали єврейських утікачів і разом із ними боролися проти українських націоналістів. Радянські партизанські загопи приєднували ці маленькі групи до себе. Були євреї, які ставилися до ризиків інакше й залишалися в селі працювати на полях своїх польських друзів. Декого з них теж виявила й убила як євреїв УПА. Тих євреїв, які переховувалися в українських родинах і видавали себе за українців, перевіряли українські націоналісти, які підозрювали в них поляків²².

Євреї досить добре усвідомлювали розклад сил і знали, де їм загрожує найбільша та найменша небезпеки: найбільше вони ризикували на території, контрольованих українськими націоналістами, і все ще дуже ризикували в містах, що залишалися під владою німців. У 1943 р. УПА контролювала велику частку сільської місцевості на Волині, вбивала місцевих поляків і євреїв. Відтак найнадійнішим захистом для євреїв були радянські партизани, хоча вони не завжди хотіли їх приймати й до того ж іноді були змушені відступати. Під час воєнних сутичок на Волині євреям часто й несподівано доводилося робити важкий вибір²³.

І. Щупак взагалі не вважає за потрібне проводити паралелі і порівнювати Волинську трагедію, яку називає міжнаціональним конфліктом, локальною «етнічною чисткою» і «практичною» акцією, боротьбою за територію бездержавних національних спільнот, з трагедією Голокосту як унікальним безпрецедентним геноцидом на расистській ідеологічній основі з непрагматичним, «непрактичним» характером тотального винищення євреїв. Хоча історик не заперечує,

що Голокост та інші трагедії на кривавих польських і українських землях багато в чому зумовили трагічний характер українсько-польського конфлікту²⁴.

І. Федик вказує, що всі мислячі історики і громадяни, зрештою і самі євреї знають, що УПА ніколи не приймала участі у масових екзекуціях над євреями. Майже всі томи «Літопису УПА» рясніють інформацією про героїзм єврейських бійців УПА, чимало з яких загинуло в боротьбі за волю України і за честь єврейського народу. Так було і раніше, коли в рядах УГА воювало понад 3 тис. євреїв²⁵.

У 1943 р. повстанський рух очолив Р. Шухевич і наказав своїм офіцерам не брати участі в антиєврейських погромах, хоча документ поки що не знайдено. Натомість в інструкції для пропагандистських служб УПА йшлося про необхідність поширення інформації щодо толерантного ставлення до євреїв, які працювали на користь української держави. Водночас існують свідчення про продовження антиєврейських акцій з боку представників ОУН і УПА після 1943 р., хоча УПА мала інструкції не чинити євреям зла²⁶. Натомість Д. Романовський стверджує, що наприкінці 1943 р. Шухевич навпаки видав усний наказ знищувати поляків, євреїв і циганів; приймати у загони лише медичний персонал і то у вигляді виключення, адже повстанцям гостро не вистачало медиків²⁷.

Один із діячів «УПА-Північ» Р. Петренко згадував, як І. Литвинчук («Дубовий») шукав людину, яка б знала єврейську грамоту і могла написати листівку, адресовану євреям. Натомість попрацювати у якості пропагандиста зумів Лейба-Іцик Добровський («Валерій»), який у 1943 р. став співробітником політвідділу штабу УПА на Волині і був автором листівок-звернень до кавказьких і азійських народів СРСР із закликом вступати до лав УПА²⁸. Навіть написав роботу «Як московський царизм підкорював народи».

В. Кук стверджує, що в УПА ніколи не існувало «жидівського батальйону», але окремі євреї були, переважно в санітарній службі. У програмі ОУН і УПА не було расизму²⁹. В. Мороко ще у 1997 р. цитував М. Лебедя, який після арешту С. Бандери очолював ОУН на українських землях і був співзасновником УГВР: «Треба підкреслити, що всі вони [лікарі] чесно виконували свій важкий обов'язок, несли поміч не тільки стрільцям, але й всьому населенню, об'їздили терени, організовували польові та місцеві лікарні. Не покидали бойових рядів у важких ситуаціях, навіть тоді, коли мали нагоду перейти до червоних. Багато з них загинуло вояцькою смертю в обороні тих ідеалів, за які боровся весь український народ»³⁰.

Дійсно, у повстанських матеріалах та спогадах євреїв присутні численні згадки про медиків (лікарів, медсестер, дантистів), які надавали допомогу повстанцям. Серед них лікарі під псевдонімами (псевдами) «Варм», «Грифель», «Богдан», «Коваль», «Чорний», «Білий», «Кум», «Полдек». Тільки окремі з них відомі за справжніми прізвищами, зокрема Самуель Нойман (Нейман) («Максимович», «Максим»), Антін Кольман («Вугляр»), Шая Варм («Сокіл» або «Скрипаль») та ін. Двоє євреїв-дантистів організували і керували стоматологічним пунктом у Військовій окрузі «Заграва». Воюючи в УПА євреї були мужніми і витривалими. Один лікар цілу добу просидів у болоті по саму шию, ховаючись від радянських партизанів і потім повернувся у свій підрозділ.

«Дубовий» допоміг понад 40 євреям-втікачам, здебільшого жінкам і дітям, у червні 1943 р. створити сімейний табір в колишній німецькій колонії Костопільського району. Доставили їм худобу, одяг, взуття, реманент. Ремісників використовували для обслуговування потреб вояків УПА. Їм шили одяг, взуття, білизну. Окремі євреї-чоловіки працювали на зборі врожаю. Вояки УПА постійно охороняли єврейське поселення від поліцаїв і німців. Там же єврейська дівчина Доба Цукерман вийшла за повстанця «Майданця»³¹.

Повстанці Р. Поліщука врятували Зеліка Бройлермана та 50 інших євреїв. Лісові єврейські сімейні табори існували на зразок білоруських. На Волині їх організував начальник господарського відділу «УПА-Північ» В. Мороз («Зубагий»). Більшість таборів розгромили німецькі каральні загони під час антипартизанських операцій в липні-серпні 1943 р. Лише окремі з них дочекалися повернення радянської влади в січні 1944 р. Інші дослідники зазначають, що ці табори знищили повстанці УПА перед приходом радянської влади, оскільки не бачили євреїв співгромадянами майбутньої української держави, вбачаючи в них потенційних ворогів.

В. В'ятрович намагається спростувати міф про те, що УПА боролася за моноетнічну державу без національних меншин. У програмних документах Української самостійної соборної держави не було написано, що її громадянами могли бути лише етнічні українці. В лавах УПА боролися не лише українці, але й представники інших національностей. Лікарями в УПА працювали Арон Козловський, Абрахам Штерцер. Єврейський юнак Мандик Хасман воював у складі одного з повстанських загонів і помер в 2013 р.³² Так, лікар Абрахам Штерцер і його брат Арієг та їхні сім'ї, що за своїм світоглядом були переконаними сіоністами, мужньо воювали в УПА, чудово володіли українською мовою. Абрахам Штерцер лікував не тільки поранених і хворих солдатів УПА, але й місцеве населення, за що був дуже шанований серед українців³³.

«Полдек», до потрапляння в УПА, працював у селах поблизу Бережан. Надавав допомогу селянам в Конюхах, Баранівці, Куропатниках. Робив щеплення, невеличкі хірургічні операції, видаляв зуби і приймав пологи. Від тифу лікував члена УПА, голову української поліції в Конюхах Чмиря. Саме останній перетягнув талановитого лікаря до медчастини УПА. Там «Полдек» перекладав медичні книжки з польської і німецької на українську мову, вчив молодих українських жінок бути медсестрами. З пацієнтами співав українських пісень. І всі знали, що він єврей. Втім «Полдек» завжди боявся, що його вб'ють, тому втік від повстанців. Хоча Лев Рега констатував: «Ми мали чіткі інструкції від УПА не боротися з євреями. Відвертої ненависті до євреїв не було. Багато українців їм симпатизувало»³⁴.

Рятував важкохворих солдатів і офіцерів УПА лікар Шая Давидович, який навчався в Парижі та Варшаві, а практику почав у 1943 р. в підпіллі УПА, зокрема у загоні «Сосенка», що діяв на Волині. Разом з ним в УПА перебувала його дружина, медсестра Естер. В одному із боїв Шая Варм потрапив у руки енкаведистів і на допиті мужньо заявив, що усіх євреїв винищили німці. До тих євреїв, які перебували в УПА ставилися непогано. Лікаря засудили на 20 ро-

ків таборів ГУЛАГу. В курені «Острича», що діяв на Костопільщині (Волинь) воював лікар-єврей «Чорний», а д-р Грифель з Луцька – у підстаршинській школі «Січ»; лікар «Білий» перебував у групі «Турів» (Волинь). Разом з дружиною здобули славу знаменитих медиків. Пам'ятають солдати УПА і сміливу дівчину-єврейку, медсестру Берензон, що походила з Матвієва на Волині.

Самуель Нейман теж був відомим лікарем і лікував всіх, хто цього потребував. Вільно володів багатьма європейськими мовами. Під час Голокосту був схоплений нацистами і кинутий у гетто, де вже перебувала його мати. Щоб врятуватися від неминучої загибелі Самуель таємно передав листа зв'язковим УПА і служба безпеки зуміла їм допомогти. За підробленими документами Нейман вступив у лави повстанців, де встановив прямі контакти із начальником штабу – Олексою Гасином. Загинув у бою з енкаведистами в Чорному лісі разом з членами штабу УПА в 1945 р.³⁵

Свої спогади про участь в УПА з листопада 1943 р. лишила медик Сельма Кренцбах. Схоплена поліціями Сельма мала бути розстріляною, але під час атаки солдатів УПА на в'язницю дівчина була врятована і вступивши до «партизанки», довго воювала. Саме українські патріоти допомогли їй пробитися на Захід. У статті газети «Вашингтон пост» Сельма Кренцбах розповіла про героїчну боротьбу УПА. Повідомила, що в їх групі з 12 євреїв 8 були лікарями. В Ізраїлі стала секретарем МЗС.

У радіограмі командування рівненського партизанського з'єднання за жовтень 1943 р. зазначалося, що в рядах націоналістів перебувало багато євреїв-лікарів, доля яких склалася по-різному. Так, Абрахам Штерцер відійшов від підпілля після відступу німців. Чимало врятованих євреїв лишилися в лавах УПА, серед них – лікар Холос і «Кум». Медичну освіту «Кум» здобув в Італії, практику проходив у Відні та Празі, а далі працював у Дрогобичі. Нацисти розстріляли його родину і «Кум» пішов в УПА, де лікував поранених повстанців спочатку на Волині, а потім у сотні хорунжого «Щита» в Карпатах. Всі любили і шанували талановитого і мужнього лікаря³⁶.

Про діяльність «Куми» розповів полковник УПА Степан Фрасуляк («Хмеля»). Цього лікаря знали тисячі повстанців, він перебував в лавах УПА від заснування УНС, яка передувала групі «УПА-Захід»: був лікарем сотні «Сіроманців», куреня «Гайдамаки», старшинської школи «Олені» і насамкінець завідувачем районного шпиталю в Марині. Під час повернення радянських військ організація дозволила йому легалізуватися, але він відмовився. Лікар був оптимістом, вірив у перемогу УПА. Загинув у січні 1946 р. під час бою з більшовиками. Заслуги «Куми» належно оцінило керівництво українського визвольного руху. Згідно з наказом Головного військового штабу УПА від 5 червня 1947 р. йому посмертно присуджено «Срібний хрест» за заслуги. Лікар став єдиним євреєм, відзначеним високою нагородою збройного підпілля. Адже кілька сотень єврейських лікарів, медсестер, кравців, шевців, які в силу різних обставин потрапили в загони УПА, бо потребували їхньої допомоги, до повернення радянської армії майже всіх їх спіткала трагічна доля.

В Ізраїлі мешкало 52 євреї, врятовані українськими повстанцями. Серед рятівників значилася дружина командира УПА Наталія Шухевич, яка

протягом 1942-1943 рр. перехувала 7-річну дівчинку Ірину Райсинберг (Райхенбург). Р. Шухевич про це не лише знав, але й допоміг роздобути нові документи на ім'я Ірини Рижко. Після арешту дружини, дівчинку перехувували у монастирському сиротинці с. Куликове, де вона й пережила німецьку окупацію. Однак не всім рятівникам євреїв вдалося вижити. Так, зв'язкова УПА Харитина Кононенко потрапила до рівненської в'язниці, де зазнала катувань і 15 жовтня 1943 р. була розстріляна³⁷.

Відомості про постачання євреям фальшивих документів зберігаються у Вінницькому обласному архіві. В німецьких документах мова йде про викриття друкарні ОУН(б), де друкувалися бланки для виготовлення паспортів не лише для українських націоналістів, але й євреїв³⁸.

Про допомогу єврейським дітям з боку партизанів УПА, які ходили галицькими селами у пошуках провіанту, добре пам'ятає Клара Аксельрод: «Вони розуміли, що я – жидівочка, але ніхто мене ніколи не скривдив. Бійці УПА ... ставилися до мене дуже добре. Більше того, їхній командир, знаючи, що я єврейка, теж ставився до мене дуже добре»³⁹. В одному із боїв солдати УПА врятували 10 єврейських дівчат, яких есесівці утримували для розваг⁴⁰.

Попри наведені факти допомоги УПА єврейським лікарям, спеціалістам-ремісникам, дітям О. Дюков переконаний, що факт існування в УПА євреїв і невеликих сімейних таборів означає, що мова йде про допомогу лише «корисним» євреям, а знищення решти продовжувалося націоналістами восени 1943 – взимку 1944 рр.⁴¹. А. Вайс теж стверджує, що з приходом Червоної армії, коли УПА відійшла у підпілля, багато з тих єврейських спеціалістів та професіоналів було вбито. Вважає, що обмежена кількість євреїв в лавах УПА не доводить того, що ОУН і УПА їх масово рятували. При цьому ізраїльський історик посилається на антисемітську позицію Д. Донцова і тим самим доводить, що глибокий антисемітизм ОУН нікуди не подівся, а продовжував впливати на молоде покоління українських націоналістів. Кількість жертв була б значно меншою, якби ставлення українських націоналістів до євреїв було менш ворожим⁴².

Д. Романовський дотримується подібної думки, повідомляючи, що євреїв-спеціалістів, котрих загони УПА брали із собою, під час наближення Червоної армії, розстрілювали. Євреї-бійці УПА – це поодинокі явище, адже потрапляли туди помилково: плугали націоналістів з радянськими партизанами, і тоді їхня бойова біографія ставала коротшою. Тому щоб лишитися в живих євреї цілеспрямовано приховували свою національність. Існують свідчення про два загони УПА, які взяли під опіку лісові єврейські сімейні табори (загони Бабія і братів Поліщук), але вони були радше виключенням, ніж правилом. Зазвичай, коли загін УПА зустрічав у лісі єврейський сімейний табір або озброєну групу євреїв, останніх вбивали як комуністів, або навіть без будь-якого приводу. У Тернопільській області у березні 1944 р. члени УПА вбили земляки, в яких перехувався 51 євреї; їх витягли на поверхню і вбили. Взимку 1943–1944 рр., під час компанії зі знищення волинських поляків, загони УПА часто виправдовували вбивства євреїв тим, що вони ніби були «польськими шовіністами». Акції націоналістів проти євреїв і поляків стали типовими етнічними чистками. Расистська ідеологія ОУН вказувала на колек-

тивну провину євреїв, не важливо, чи то у більшовизмі, чи то у польському шовінізмі, тому й покарання мало бути колективним⁴³.

Схожої позиції дотримується дослідник ОУН Ю. Радченко. Опонент В. В'ятровича зазначає, що, звичайно, були лідери ОУН або командири УПА, котрі на той період рятували євреїв. Однак більшість євреїв-лікарів було вбито під час наступу Червоної армії на Західну Україну. У більшості випадків причиною стала загальна антисемітська атмосфера в ОУН і «молодій» УПА. Проте залишається відкритим питання: чим керувалися керівники ОУН і УПА, коли рятували євреїв? Чи було це їх власною ініціативою? Можливо, що УПА рятувала «своїх» євреїв.

Український історик стверджує, що більшість єврейських трудових таборів були знищені на початку 1944 р. Один з таких лісових таборів знаходився в Турійському районі Волині. Євреїв поселили в бункерах і видали їм спеціальні документи (трудові посвідки), з котрими вони могли вільно пересуватися околицями і працювати на УПА. За спогадами очевидців, бандерівці в цій місцині, тричі атакували бункери євреїв, які не співпрацювали з УПА і переховувалися в лісі, вбивши 17 осіб. 70 євреїв, які працювали на УПА, були вбиті під час наближення радянської армії навесні 1944 р. У цей час Міна Грінзайд потрапила в один з таких таборів на Рівненщині. За погодженням з місцевим загоном УПА у таборі працювало 376 спеціалістів. Час від часу проводилися «переселення» груп з 20-30 осіб, яких розстрілювали. За три місяці залишилося 34 особи⁴⁴.

Думки про злочинну антиєврейську діяльність УПА дотримується Іван Павло Химка, який зазначає, що наприкінці 1943 р. УПА полювала в лісах на вцілілих євреїв. Станом на 1943-1944 рр. євреї ще лишалися живими в трудових таборах і гетто Західної України, з яких намагалися втекти і переховуватися в найближчій лісосмузі. Проте й там їх чекала небезпека, оскільки в лісах діяли підрозділи УПА, в лавах яких перебувало чимало колишніх українських поліцаїв причетних до вбивств євреїв. Навесні 1943 р. до лісів подалося близько 4-5 тис. колишніх поліцаїв. Подібної позиції дотримується Т. Снайдер, який зазначає, що у березні-квітні 1943 р. фактично всі українські поліцаї залишили німецьку службу і приєдналися до УПА, перейнявши і використовуючи німецькі методи пошуку та вбивств євреїв⁴⁵.

Євреї, яким вдалося вижити на Волині до 1943 р., впізнавали багатьох із цих українських повстанців. Радянські матеріали про воєнні злочини підтверджують, що українські поліцаї, які допомагали німцям знищувати волинських євреїв, надалі служили в УПА. Микола Ковтонюк (Якимчук), комендант луцької міської поліції в 1941 р., став першим командиром військової округи УПА «Турів». Степан Янішевський, заступник начальника вінницької поліції у 1941-1943 рр., у 1944 р. став очільником військової округи «Заграва». Омелян Грабець, начальник обласної поліції в Рівному та керівник ОУН(б) на Рівненщині, протягом 1943-1944 рр. командував «УПА-Південь»⁴⁶. Одні керівні посади були замінені на інші, але ставлення до євреїв у них явно не змінилося.

14 листопада 1943 р. відбулося «полювання» на євреїв у лісі за Острівцями. Повстанці вбили чотирьох осіб, двох взяли в полон, ще двоє втекли. 15 грудня 1943 р. кіннота зловила в с. Селець 10 угорських євреїв, які відбилися від робо-

чого батальйону. Цього ж дня їх було вбито. Оскільки ці євреї переховувалися, тому про їхнє виявлення та страту широкий загал волинян нічого не знав. До того ж, канадський історик припускає, що УПА, так само, як й Армія Крайова (АК), знищувала єврейські партизанські загони через їхню прокомуністичну спрямованість. Закидали євреям співпрацю з радянською владою під час окупації Західної України протягом 1939-1941 рр.⁴⁷.

Подібну історію розповіла Доба Меламед, яка з родиною втекла з Тучинського гетто (Гоцанський р-н, Рівненська область) і переховувалася у лісі. Влітку 1943 р. у с. Режиця близько 200 євреїв-ремесників працювали на селян і повстанці їх не чіпали. Після нападу німців колоністи перебралися до іншого села у Березнівському районі Рівненщини. Повстанці дозволили євреям зайняти покинуті польські домівки. У грудні 1943 р. жінка дізналася, що загони УПА перебили євреїв містечка Антонівка. Згодом знайомий лісник з'ясував, що євреїв вбивали ножами і сокирами.

Соня Шерер, яка переховувалася в лісах Волині між Рожищенським і Луцьким районами свідчила, що повстанці розвісили в лісах оголошення із закликом для євреїв вступати в ряди УПА. Ті, хто зголосився – усіх вбили. Волинський єврей Еміль Гольдбартен розповів, що багато євреїв переховувалися в лісах поблизу Мізоча (Рівненщина). Штаб-квартира УПА розташовувалася у Дерманському монастирі. Вбивали «лісових» євреїв, які переховувалися. Гольдбартену дивом вдалося врятуватися, переховуючись у соломі сараю. Арон Бабух свідчив, що в околицях Володимир-Волинського повстанці знайшли криївку, де перебувало сотні єврейських біженців і всіх перестріляли. Подібні свідчення про вбивство євреїв наприкінці 1943 р. в с. Чорноплеск надав Яків Бібер. У с. Новини Чеські (с. Новини Млинівського району Рівненської обл.) у 1943 р. живими ще залишалися близько 20 євреїв, яких заманили до лісу і вбили. Про намір знищити євреїв в середині січня 1944 р. неподалік Сарн (Рівненщині) свідчила Віра Щетинкова, яка переховувалася в криївках разом з 85 людьми. Частина євреїв встигла втекти, решту вчасно попередили і вони теж врятувалися. Інший свідок Пола Ясфі, яка переховувалася в лісах Рівненщині біля с. Антонівка (Володимирецький р-н) розповідала, що багато євреїв зайняли спустіли будинки поляків або мешкали в лісі, обслуговуючи потреби повстанців. На початку січня 1944 р. Пола дізналася, що всіх євреїв з колишніх польських осель повстанці перебили⁴⁸.

І.-П. Химка, коментуючи свідчення євреїв про вбивства УПА на Волині вказує на те, що підстав їм не довіряти немає, оскільки вони підтверджуються географією діяльності «УПА-Північ» і дією на Волині підрозділу імені М. Колодзінського. Зі звітів останнього стає зрозуміло, що бійці вбивали євреїв у листопаді-грудні 1943 р. Вбивство євреїв підтвержені звітами УШПР від 21 січня 1944 р. До того ж канадський історик посилається на праці Г. Мотики, який зазначає, що служба безпеки УПА знищувала євреїв через відповідні накази, отримані від керівництва: «усіх жидів-неспеціалістів конспіративно знищити, щоб жида і навіть наші люди не знали, а пускали пропаганду, що вони пішли до більшовиків», «невідкладно ліквідувати комуністів і жидів», «знищувати енкаведистів, інформаторів, жидів і поляків». Звіт для керівництва КП(б)

У про діяльність ОУН-УПА за 1944 р. теж повідомляє, що в рамках виконання чотирьох головних оперативних заходів УПА її вояки «здійснюють виловлювання й умертвіння єврейського населення»⁴⁹.

Хоча не всі історики діаспори, особливо націоналістичного спрямування, готові сприймати картину вбивств євреїв загонами УПА. Так, Лев Шанковський писав, що саме німці вбивали євреїв під час антипартизанських рейдів у липні-серпні 1943 р. З наближенням червоноармійців до Волині УПА вже більше не могла захищати «єврейські табори» і була змушена розпустити євреїв, кинувши на призволяще⁵⁰. Проте І.-П. Химка не погоджується з його думкою, вказуючи на те, що свідчення вцілілих євреїв з «трудових таборів» відсутні, тому підтвердити чи спростувати позицію про знищення таборів німцями взимку 1943/1944 рр. не видається можливим. Загалом поділяє думку О. Дюкова про те, що вбивства в лісах могли бути справою рук служби безпеки ОУН, а не регулярних підрозділів УПА, оскільки прямих вказівок свідків немає, вони оперують поняттями «бандерівці» або «бульбівці». Курінь імені М. Колодзінського, який вбивав євреїв, не обов'язково був причетним до знищення трудових таборів⁵¹.

На рахунок участі «бульбівців» у збройній боротьбі УПА В. Кук пояснює, що до вересня 1941 р. загони «Поліська Січ», створені у серпні Т. Бульбою-Боровцем при допомозі німецької армії, допомагали Вермахту у боротьбі із залишками розбитої Червоної армії. Після встановлення цивільної адміністрації у Рівному, його загони були розформовані і розпущені, а вояки залучені до місцевої поліції. Лише незначна частина «бульбівців» перейшла у підпілля. Не маючи своєї підпільної структури у 1942 р. вони домовилися з польськими червоними партизанами про співпрацю і перемир'я. Останні використали це зі своєю метою і знищили ряд невігідних для них діячів УПА, наприклад Мітрингу. Наприкінці 1942 р. УПА роззброїла «Поліську Січ», і всіх бажаючих включила до лав повстанської армії, зокрема до загонів «Клима Савура». У 1943 р. отаман Т. Бульба-Боровець розпочав переговори з німецькою владою у Рівному про допомогу зброєю для боротьби з червоноармійцями, але був вивезений до Варшави, потім Берліну, звідти потрапив до концтабору. Після звільнення Бульба-Боровець мав намір створити пронимецьку партизанку в Україні, але безуспішно⁵².

Надалі розмірковуючи над причинами вбивств євреїв загонами УПА канадський історик зазначає, що в Галичині «єврейські банди» знищували відповідно до травневої угоди з німцями 1944 р. Але чому вбивали волинських євреїв? Шукаючи відповіді на складні питання, він припускає, що євреїв на Волині ліквідували як «більшовицьких агентів», прибічників радянської влади, які могли стати для них корисними, як бійці, як майстри – ремісники, як свідки кривих подій. До того ж євреї могли видати колишніх поліцаїв.

Українські повстанці до колишні поліцаї мали всі підстави боятися покарання після повернення радянської влади. Для колишніх поліцаїв, які звикли до вбивств євреїв під час служби, перетворившись на повстанців це не становило жодної моральної чи військової проблеми. Тож ворожість щодо євреїв, прищеплена під час служби в поліції, в середовищі націоналістичних пов-

станців нікуди не поділася. Що стосується кількості єврейських жертв УПА, то Г. Мотика оцінює їх у 1-2 тис. осіб, здебільшого на Волині⁵³.

Ф. Гольчевський теж пише, що євреї намагалися знайти захисту у радянських партизанів, а не в УПА. Адаже багато лідерів і членів УПА були усе ще переконані, що «жиди» підтримують більшовиків. Тому дуже небагатьом євреям вдалося приєднатися до партизанів-націоналістів – насамперед це були ті, хто міг запропонувати якісь фахові послуги. Однак питання потребує додаткових досліджень. Попри те, що серпнева конференція ОУН(б) 1943 р. офіційно пом'якшила своє ставлення до євреїв, але на місцях ці нові рішення мало що змінили в поводженні УПА з євреями, які переховувалися. У 1944 р. стосунки УПА з німцями стали більш практичними з огляду на боротьбу зі спільним ворогом – більшовизмом. Німці забезпечували підготовку УПА й постачали їй усе необхідне, а УПА допомагала їм у розвідці. До спільних інтересів належало також «єврейське питання» – боротьба з «єврейськими бандами». Зі звіту німецької військової розвідки відомо, що УПА переслідувала «єврейські банди» і знищила майже сотню осіб неподалік Бібрки⁵⁴.

О. Дюков зазначає, що попри те, що головними жертвами УПА були волинські поляки в ході «етнічних чисток», єврейські жертви були не поодинокими. Євреї переховувалися від нацистів та від служби безпеки ОУН(б). Серпневу постанову про рівноправність всіх націй, які мешкали в Україні вважає фікцією, оскільки не відповідає реаліям життя. Тимчасове переслідування було припинене відносно євреїв-спеціалістів, ліквідованих службою безпеки ОУН напередодні вступу червоноармійців в Західну Україну. Натомість біглих з гетто осіб, які переховувалися по лісах, продовжували знищувати, так само, як поляків. Ті євреї, які вже знаходилися в лавах УПА, але не відповідали критеріям «фаховості», згідно з директивою командування, теж таємно знищувалися. Також знищенню підлягали єврейські сімейні табори, які перебували під контролем УПА.

О. Дюков стверджує, що попри кардинальну зміну внутрішньої політики ОУН(б) щодо національних меншин протягом Другої світової війни, знищення євреїв все одно продовжувалося. Керівництво ОУН остаточно відмовилося від проведення антиєврейської політики лише у 1944 р. з суто прагматичних міркувань – зі страху позбутися підтримки дій на Заході і втратити підтримку західноукраїнського населення налаштованого антинацистськи. Після війни націоналісти-емігранти намагалися очистити підмочену репутацію ОУН через проведену антиєврейську політику, яка з дійсністю не має нічого спільного. Визначити точну кількість знищених ОУН і УПА євреїв є неможливим. Дані А. Вайса про 28 тис. західноукраїнських жертв ніхто не перевіряв, адже поляки, українці та євреї знищувалися одночасно і масово, як «зрадники» і «чужинці»⁵⁵.

Отже, аргументи протилежних сторін достатньо обґрунтовані, але не дають остаточної відповіді на поставлене питання: УПА рятувала чи знищувала євреїв? А також на питання кількості єврейських жертв. З проаналізованої літератури виходить, що УПА рятувала і знищувала євреїв одночасно відповідно до ситуації на місцях. Точна кількість єврейських жертв, яка коливається

ся від 1-2 тис. до 28 тис. осіб, є до кінця не встановленою і потребує подальшої уваги з боку дослідників. Остаточну крапку у полеміці могли би поставити правдиві, неупереджені спогади учасників тих подій, але їх опубліковано за мало, щоб дійти однозначних висновків.

Попередні висновки доводять: попри те, що націоналістичне середовище у 1930-х – 1940-х рр. було просякнуте антисемітськими ідеями, настроями, духом, стереотипами, участь членів УПА в антиєврейських акціях все ж залежала не від офіційних настанов, а, насамперед, від особистих переконань командирів загонів. Немає підстав однозначно стверджувати, що євреїв масово вбивали за німецьким «расистським» зразком задля очищення території для етнічних українців, адже прямих інструкцій штабу УПА щодо такої політики не існувало.

Ббивства євреїв, про які пишуть українські та зарубіжні історики, ймовірно за все носили несистемний, локальний, в окремих випадках навіть індивідуальний характер. Можна припустити, що винищення євреїв було пов'язано з прагматичним підходом командирів УПА – турботою про власну безпеку: євреї не мали перейти на бік радянських партизанів і вказати місце розташування повстанців. Свідчення виживших євреїв, які перебували в лавах УПА і померли в похилому віці, доводять, що повстанці сповідували вибірковий підхід і виходили з позицій необхідності для загону тих чи інших осіб. Хоча остаточної крапки у цьому питанні ще ставити зарано. Ця складна тема потребує подальших досліджень і фахових дискусій.

Примітки:

¹ Мороко В. Євреї і ОУН-УПА // Первые запорожские еврейские чтения. Запорожье, 1997. С. 134-137.

² Грицак Я. Тези до дискусії про УПА // Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Київ: Критика, 2011. С. 65-93

³ Кононенко В. «Єврейське питання» та ОУН-УПА під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки // Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини. Дніпропетровськ, 2010. С. 308-315.

⁴ OUN, UPA i zagłada Żydów / Red. Andrzej A. Zięba. Księgarnia Akademicka, 2017. 998 s.

⁵ В'ятрович В. Міф 33: УПА боролася за моноетнічну державу // Війна і міф. Невідома Друга світова / за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. Харків: Книжковий клуб «Сімейного дозвілля», 2016. С. 173-177.

⁶ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА // Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Київ: Критика, 2011. С. 79-81.

⁷ УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира Василя Кука / упор.: С. Дібров, Я. Сватко. Львів: Галицька видавнича спілка, 2018. С. 22-23.

⁸ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 53 с.

⁹ Там само. С. 16.

¹⁰ Ковальчук В. Чи була створена УПА 14 жовтня 1942 року? URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2007/10/22/4426156>; <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/10/22/3306787>

¹¹ УПА в запитаннях і відповідях... С. 37.

¹² Там само. С. 38, 40.

- ¹³ Романовский Д. Коллаборанты: украинский национализм и геноцид евреев в Западной Украине. URL: <http://old.lechaim.ru/ARHIV/191/roman.htm>
- ¹⁴ УПА в запитаннях і відповідях... С. 27-28, 30-32.
- ¹⁵ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА... С. 81.
- ¹⁶ Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945). Днепропетровск-Москва, 2007. С. 743, 748; Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919-1945. Київ: Дух і Літера, 2002. С. 181-182.
- ¹⁷ Бартов О. Білі плями та чорні діри: минуле та сьогодення Східної Галичини // У кн.: Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення; за ред. Рея Брандона та Венді Лауер; пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 449.
- ¹⁸ Там само. С. 453-454.
- ¹⁹ Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. 2-е вид. Київ: Дух і Літера, 2019. С. 196.
- ²⁰ Мотика. Г. Антипольська акція на Волині // Журнал «І». 2013. № 74 («Волинь 1943»). С. 208.
- ²¹ Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. Київ: Лаурус, 2018. С. 16, 41; Його ж: Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь (1569-1999). Київ: Дух і Літера, 2012. С. 196-197.
- ²² Снайдер Т. Життя і смерть західно-волинських євреїв, 1921-1945 рр. // У кн.: Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення; за ред. Рея Брандона та Венді Лауер; пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 145-146.
- ²³ Там само. С. 147, 149.
- ²⁴ Щупак І. До дискусії щодо характеристики Волинської трагедії як геноциду та співставлення її з Голокостом // Проблеми історії Голокосту. 2013. № 6. С. 127-139.
- ²⁵ Федик І. Євреї і УПА: факти, що заперечують пропаганду. URL: http://vgolos.com.ua/articles/yevrei_i_upa_fakty_shcho_zaperechuyut_propagandu
- ²⁶ Крутлов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: зона немецкой военной администрации, румынская зона оккупации, дистрикт «Галичина», Закарпатье в составе Венгрии (1939-1944). Днепро: Ткума, Лира ЛТД, 2017. С. 403.
- ²⁷ Романовский Д. Коллаборанты... URL: <http://old.lechaim.ru/ARHIV/191/roman.htm>
- ²⁸ В'ятрович В. Міф 33... С. 177.
- ²⁹ УПА в запитаннях і відповідях... С. 59.
- ³⁰ Мороко В. Євреї і ОУН-УПА... С. 136.
- ³¹ Федик І. Євреї і УПА... URL: http://vgolos.com.ua/articles/yevrei_i_upa_fakty_shcho_zaperechuyut_propagandu
- ³² В'ятрович В. Міф 33... С. 177-178.
- ³³ Федик І. Євреї і УПА... URL: http://vgolos.com.ua/articles/yevrei_i_upa_fakty_shcho_zaperechuyut_propagandu
- ³⁴ Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах... С. 220-222, 226.
- ³⁵ Федик І. Євреї і УПА... URL: http://vgolos.com.ua/articles/yevrei_i_upa_fakty_shcho_zaperechuyut_propagandu
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Крутлов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... С. 403.
- ³⁹ Голод Б. Das ist Brot. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 183.
- ⁴⁰ Федик І. Євреї і УПА... URL: http://vgolos.com.ua/articles/yevrei_i_upa_fakty_shcho_zaperechuyut_propagandu
- ⁴¹ Дюков А. Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса» / Фонд «Историческая память». 2-е изд. Москва, 2009. С. 80.

- ⁴² Вайс А. Ставлення українських націоналістичних груп до євреїв протягом Другої світової війни // Проблеми історії Голокосту. Дніпропетровськ: Ткума, 2013. С. 152-153.
- ⁴³ Романовский Д. Коллаборанты... URL: <http://old.lechaim.ru/ARHIV/191/roman.htm>
- ⁴⁴ Радченко Ю. Отношение ОУН к евреям: дискуссия без «совместных деклараций» // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание №№ 1-2, 2018. URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss29.html>; Химка І.-П. Українсько-єврейські взаємини: від історії до пам'яті. Київ: Дух і Літера, 2019. С. 213-214.
- ⁴⁵ Химка І.-П. Українсько-єврейські взаємини... С. 207, 220-221.
- ⁴⁶ Там само. С. 208-209.
- ⁴⁷ Там само. С. 76, 83, 126.
- ⁴⁸ Там само. С. 211-216.
- ⁴⁹ Там само. С. 217-218.
- ⁵⁰ Літопис УПА. Том 26. Торонто-Львів, 2001. С. 59-60.
- ⁵¹ Химка І.-П. Українсько-єврейські взаємини... С. 219-220.
- ⁵² УПА в запитаннях і відповідях... С. 24-26.
- ⁵³ Химка І.-П. Українсько-єврейські взаємини... С. 222-226.
- ⁵⁴ Гольчевський Ф. Відтинки сірого: роздуми про єврейсько-українські та німецько-українські стосунки в Галичині // У кн.: Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення; за ред. Рея Брандона та Венді Лауер; пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 200-202.
- ⁵⁵ Дюков А. Второстепенный враг... С. 121-123.

Mykhailiuk Maryna. Jews in the UPA: salvation vs annihilation (historiographic analysis). The article discusses the debatable issue of the benefits of salvation or extermination of Jews by the UPA in 1943-1944. To date, there is no consensus on the UPA's attitude towards Jews: refugees from occupied territory, fugitives from concentration camps, labor camps and the ghetto. There is controversy in the scientific literature about whether the UPA destroyed or saved the Jews? In the end, it turns out that there is no advantage. UPA warriors both saved and destroyed Jews at the same time. Participation in anti-Jewish actions depended not on the official decisions of the UPA headquarters, but, first of all, on the personal convictions of the squad leaders. There is no reason to unequivocally state that Jews were massacred for the German «racist» model in order to clear the territory for «ethnic» Ukrainians, since no direct instructions were issued regarding such a policy. It can be assumed that the murders of the Jews were unsystematic, local, in some cases possibly individual in nature and were associated with the pragmatic considerations of the UPA commanders – concern for their own security: the Jews should not go over to the side of the Soviet partisans and see them for the location of the rebels. Evidence of surviving Jews who were part of the UPA and died in old age convinces us that the rebels took a selective approach and came out of the «need» position for a detachment of certain people. The exact number of Jewish casualties, ranging from 1-2,000 to 28,000, has not yet been fully established and needs further research. The final point in the controversy could be made by the true, unbiased memories of the participants of those events, but they are not published enough to reach clear conclusions.

Key words: Jews, UPA, salvation, Jewish experts, extermination, Jewish labor camps, historiographic analysis, foreign and Ukrainian views on the problem.

Отримано: 30.05.19

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА РАННЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.130-140

УДК 94:327(470:477)«14/16»

Віктор Доценко

МОСКОВСЬКИЙ МІФ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ОБРАНІСТЬ ПРАВЛЯЧОЇ ЦАРСЬКОЇ ДИНАСТІЇ І ФОРМУВАННЯ НОВОГО ВЛАДНОГО КОНСТРУКТУ В XV – XVII ст.

Доценко Віктор. Московський міф про походження та обраність і формування нового владного конструкту в XV – XVII ст. У статті робиться спроба проаналізувати причини появи у XV ст. у московських князів концепції їх родової приналежності до династії київських князів Рюриковичів, окреслити основні напрями та визначити етапи формування державницької моделі Московського царства та використання у цьому процесі історичної пам'яті та історичних міфів про походження та обраність правлячої царської династії. Автор доводить, що поява на політичній арені Центрально-Східної Європи в середині XV ст. нового сильного гравця в особі Великого Московського князівства визначило нові напрями формування державницьких ідеологем і обґрунтування сакрального характеру влади правлячих династій. Проводячи експансіоністську політику, московські князі формували і власну ідеологічну модель організації держави та її інститутів. В цьому їм активно допомагали представники московського православ'я, які визначили ідею захисту руських православних земель від нечестивих католиків та експансію на захід для відвоювання старих руських земель в XV ст. основою для ідеологічного обґрунтування влади Великих князів Московських. Церква нібито вибирала нову правлячу династію, сакралізуючи її владу і наділяючи її святим обов'язком – боронити землю руську та православний люд. Князі отримували божественне благословення правити і захищати справжнє християнство від зовнішніх ворогів, одночасно поширюючи його і повертаючи до православного царства втрачені землі. Сакралізація правлячої в Москві князівської династії, розпочата за Івана III, завершилась за першого Московського царя Івана Грозного. Династія настільки відчула свою владу, що змогла організувати розправу над непокірним, родовитим боярством. Знищуючи великі боярські роди, які мали родинні зв'язки з легендарними Рюриковичами, влада знищувала народну історичну пам'ять про попередню еліту, залишаючи в народній свідомості пам'ять про абсолютну владу династії Рюриковичів та про право її нащадків – Великих московських князів на абсолютну владу над ним.

Ключові слова: князь, Велике князівство Московське, сакралізація, міф про походження, влада.

Доценко Віктор. Московский миф о происхождении и избранности и формирование нового властного конструкта в XV – XVII веке. В статье делается попытка проанализировать причины возникновения в XV веке у московских князей концепции их родовой принадлежности к династии киевских князей Рюриковичей, очертить основные на-

правления и определить этапы формирования государственной модели Московского царства и использования в этом процессе исторической памяти и исторических мифов о происхождении и избранности правящей династии. Автор доводит, что появление на политической арене Центрально-Восточной Европы в середине XV века нового сильного игрока в лице Великого княжества Московского определило новые направления формирования государственных идеологем и доводило сакральный характер власти правящей династии. В этом им активно помогали представители московского православия, которые определили идею защиты русских православных земель от нечестивых католиков и экспансию на запад для отвоения старых русских земель в XV веке основой для идеологического обоснования власти Великих князей Московских. Церковь как-бы выбирала новую правящую династию, сакрализируя ее власть и наделяя ее святым обязательством – оборонять землю русскую и православный люд. Князья получали божественное благословение править и защищать настоящих христиан от внешних врагов, одновременно расширяя его и возвращая в православное царство утраченные земли. Сакрализация правящей в Москве княжеской династии, начатая за Ивана III, завершилась за первого Московского царя Ивана Грозного. Династия настолько почувствовала свою власть, что смогла организовать расправу над непокорными, родовыми боярами. Уничтожая великие боярские роды, которые имели родственные связи с легендарными Рюриковичами, власть уничтожала народную историческую память о прежней элите, оставляя в народном сознании память о абсолютной власти династии Рюриковичей и про право ее прямых потомков – Великих московских князей на абсолютную власть над ним.

Ключевые слова: князь, Великое княжество Московское, сакрализация, миф о происхождении и избранности, власть.

Питання формування в XV – XVIII ст. нової євроазійської імперії – Московського царства та його правонаступниці Російської імперії останнім часом все більше захоплює думки істориків, політологів та соціологів. Вони у своїх працях прагнуть встановити причини появи такого могутнього імперського утворення на сході Європи. Відповіді на питання, як у економічно і культурно відсталій частині континенту постала держава, яка зуміла перетворитися з улусу Золотоординської держави на впливового експансіоніста у європейській і світовій політиці. Як вплинули на процеси державотворення історична пам'ять та державницька історична міфологія Московії?

В історичній літературі сформувались різні підходи до розуміння процесів пов'язаних з формуванням нової Московської імперської державницької моделі та історико-політичного обґрунтування тягlostі влади місцевої правлячої династії. Ігор Шевченко пов'язує формування історичної концепції тягlostі з необхідністю в XVI ст. з потребою закріпити за правлячою династією великих московських князів право на сакральну владу над руськими землями, спочатку через легітимно-династичну приналежність до династії Рюриковичів, а згодом і через культурно-національний зв'язок Москви, Володимира та Києва. Згідно цієї концепції кожен із цих центрів перебував за законом право на правління у свого попередника у безперервній послідовності¹.

Польський історик Оскар Галецький стверджував, що піднесення в XIV ст. Московії супроводжувалась появою експансіоністських планів нових князів, направлених на завоювання колишніх територій Русі та обґрунтуванням власних династичних сакральних прав на ці території².

До питання про походження московських історичних міфів у своїх працях зверталися С. Плохий, В. Брехуненко, В. Ричка, А. Ахієзер та ін. дослідники. Однак цілісного бачення історичної моделі використання московськими державними ідеологами міфу про походження та обраність династії для будівництва власної імперської державницької моделі немає. Тому метою нашої статті є спроба окреслити основні напрями та визначити етапи формування державницької моделі Московського царства та використання у цьому процесі історичної пам'яті та історичних міфів про походження та обраність правлячої царської династії.

Поява на політичній арені Центрально-Східної Європи в середині XV ст. нового сильного гравця в особі Великого Московського князівства визначило нові напрями формування державницьких ідеологем і обґрунтування сакрального характеру влади правлячих династій. Іван III упродовж свого правління розпочав активний наступ на удільні князівства західного улусу Орди. За його правління до Московського князівства увійшли землі Тверського, Рязанського, Ярославського і Ростовського князівств. Силою було приєднано Великий Новгород та його землі. Всі ці об'єднано-експансіоністські процеси проходили під ідеєю збирання руських земель. Далі експансіоністські погляди Івана III були направлені на сусідню державу – Литву, з її федеративною організацією та адміністративною автономією земель. Москва розпочала серію тяжких воєн за першість в регіоні під гаслом «повернення руських земель» в єдину православну християнську державу. Війни супроводжувались особливою політикою втягнення окупованих територій до єдиного московського політичного простору. Паралельно відбувались руйнування існуючих суспільних моделей. Проводячи експансіоністську політику, московські князі формували і власну ідеологічну модель організації держави та її інститутів. В цьому їм активно допомагали представники московського православ'я.

Православні духівники звернулися до історичного міфу про славетного Новгородського князя Олександра Невського – переможця нечестивих католиків-німців та шведів, захисника і оборонця справжньої християнської віри. Вони умисно оминули його колабораціонізм і співпрацю з монгольськими ханами, участь у перепису Північно-Східних руських земель та збирача данини для Орди. Церковний клір розумів, що в XIII ст. православне духовенство зрадило свій народ, підтримавши завойовників монголів, тобто вчинило подібно до князя Олександра Невського. Отже, сама ідея захисту руських православних земель від нечестивих католиків та експансія на захід для відвоювання старих руських земель в XV ст. поступово стає основою для ідеологічного обґрунтування влади Великих князів Московських.

Його наступником у справі захисту православних земель став князь Дмитро Донський. У «Задонщині» – літературному переказі міфічної битви між руськими військами, які очолював князь Дмитро і монгольським військом Мамай на Куликовому полі 1380 р., рязанський священник Софоній змалював московського князя Дмитра святим воїном – релігійним захисником руської християнської землі від невірних мусульман. Тут князю надає сили у його священній війні православна церква. Військо і князя у похід благослов-

ляє святий Сергій Радонезький – на той час найшанованіша релігійна постать Монгольської Русі. «Господь да поможет тобі на враги, звернувся від до Дмитра. – Маеш звияжити врагов твоїх, ссколько довліет твоему господству ... Страждіте, добрії воїни Христові»³.

Таким чином церква нібито вибирала нову правлячу династію, сакралізуючи її владу і наділяючи її святим обов'язком – боронити землю руську та православний люд. Князі отримували божественне благословіння правити і захищати справжнє християнство від зовнішніх ворогів, одночасно поширюючи його і повертаючи до православного царства втрачені землі. В XV ст. московські князі анексували Новгородську республіку, землі Великого князівства Тверського та розпочали серію затяжних війн з Великим князівством Литовським за приєднання колишніх руських земель.

Поява на території Візантії турецьких військ та падіння Константинополя 1453 р. дало для московського православ'я і правлячої династії можливість доповнити існуючу історичну ідеологічну модель новими тезами про месіанську роль московського князівства та його правителів.

В Московії великі князі, а згодом царі в основу державності поклали міф про «Третій Рим» та богомобраність московського православного царства. Успадкувавши після розвалу Золотої Орди її управлінські традиції, московські князі привласнили собі і їх титул – царя та право називати себе православним владикою, захисником православ'я. В Московії віра в унікальність московського православ'я стала основою формування власної ідентичності. Після падіння Константинополя 1453 р. Московія залишилась єдиною суверенною православною державою, яка могла претендувати на правонаступництво захисника православної віри. Появі нової ідеології сприяв і шлюб православного «государя всея Русі» Івана III з царградською племінницею, яка до свого шлюбу проживала в католицькому Римі під захистом папи римського. Саме Московське князівство в особі його правителів із династії Рюриковичів, а не уніатський Київ мали стати спадкоємцями політичної і культурно-релігійної спадщини Київської держави. Московити привласнили собі історію Русі та право на територіальну експансію на колишні території Русі, тобто право на «збирання руських земель».

Московський міф походження і обраність розвивався у контексті середньовічної теополітики, в основі якої лежала виключність, освіченість царства божого на землі, богомобраності народу, який сповідував певну релігію. Народ отримував право реалізувати ідею світового панування, через поширення власної релігії. Оголошення релігійної виключності зазвичай передувало зародженню імперій: так сталося в англійській історії, коли Генріх VIII поклав на себе місію керівника англканської церкви. В історії Києво-руської держави релігійний міф пов'язаний з вибором православного віросповідання князем Володимиром ліг в основу формування власної держави та історичної пам'яті. Перші руські християнські князі намагалися канонізувати представників правлячої династії. Факт канонізації князів Бориса і Гліба мав сформувати право володаря руського і київської митрополії самостійно творити церковні ідеології і володіти Руссю. Руські князі вели постійну бороть-

бу з Візантією за одноосібність руської православної церкви і оформлення її у власний патріархат.

В XIII ст., в період монгольського завоювання Русі, Північно-Східна Русь і Галицько-Волинське князівство залишилися вірними релігії предків. Православ'я на багато століть стало ідентифікатором українців-схизматів, які втративши власну державу, опинились під владою іновірців католиків.

Розбудовуючи власну державу, московські правителі у XV-XVI ст. звернулися до історичної пам'яті попередників і вирішили сконструювати власний міф про походження і обраність. Релігійні зародки імперії, які з'явилися за часів Івана III, його сина Василя III та онука Івана IV, яскраво проявились в XVIII ст. – епоху розквіту імперії. Звичайно, не всі подібні ідеї розростались до імперій, але і тих, що пустили коріння, вистачило для геополітичної революції в історії.

Московські князі, отримавши від політичного панування ординської владної моделі в XIII – XIV ст. особливу організацію суспільних та політичних інститутів, на початку XV ст. формують оригінальну для Русі, але звичайну для східних деспотій систему управління монарха без посередництва станово-представницьких органів і церкви. Новий принцип організації влади був подібним до ординського: удільні князі номінально підпорядковувались великому князю як главі улуса, а глава улуса був підпорядкований хану – дарителю ярлика на улус, велике князіння⁴.

Упродовж XV ст. великі князі поступово піднімались в владній ієрархії Орди, і момент князювання Василя III фактично стояли між ханами Чингізидами і очільниками ногайської, касимівської, астраханської та сибірської орди. Цьому сприяли як об'єктивні, так і суб'єктивні процеси. Поступово проходив процес культурно-родинної інтеграції – укладання шлюбів, родичання, прийняття ординцями християнства, переїзд до нових земель, залучення руських князів та їх дружин до внутрішніх воєн між ординськими князями.

Успішний проект Московських князів швидко обростав відповідними ритуалами і атрибутами (інсігнії, помазання самодержця як намісника бога на землі, сина бога, головного пророка, глави церкви, першосвященника і т.ін.). Серед них необхідно виділити шлюб Івана III із племінницею останнього візантійського імператора Константина XI Софією Палеолог та введення слова «цар» до титулатури московського володаря били символічними діями, якими московські князі декларували, що вони себе вважають щонайменше рівними «візантійським імператорам»⁵.

Теополітика сама по собі не створює «царство обраних», а виступає дияйнером базових силових ліній, у випадку Русі – нордизму і ордизму. Тим не менше вона піднімає себе в ранг «національної ідеї православ'я» і претендує на опорну світоглядну роль. В тріаді руської влади князя нордизм-ордизм-понтизм саме третій елемент, з його виразним голосом і інститутутом волевиавлення (кліром), злагодженою риторикою і інтелектуальною стратегією, ліг в основу інтелектуального обґрунтування руськими книжниками влади князя Київського. Ті ж православні книжники та діячі церкви в другій половині XII – на початку XIII ст. в регіоні далекої Північно-Східної язичницької Русі спільно з чужорідними для місцевого угро-фінського етносу представ-

никами київської князівської династії та колоністами зі слов'янської митрополії, проводячи колонізацію та боротьбу з місцевим поганством, обґрунтували сакральний характер влади нових володарів – представників династії Рюриковичів. Православ'я, у вороже налаштованому до нього регіоні, підтримувало єдиновладдя світського князя з його апаратом примусу і можливістю отримання грошових та земельних пожалувань і доходів.

Прихід монголів кардинально не змінював ситуацію. Монгольський релігійний лібералізм дозволяв православній церкві утвердитися на території майбутньої Московії. Хан, як і князь, захищав устої православ'я, а головне використовував інститути православної церкви для управління захопленими територіями. Постав новий тандем, навіть тріада в особі світської влади монгольського хана, колаборанта князя та православної церкви.

В цей час західна християнська церква проголошувала необхідність послаблення влади князя-короля. Вона виступала за утвердження договірних відносин між князем і його оточенням і служивим людом. Сакральність влади першої особи держави поступово відділялась від інституту влади. Особа короля поступово втрачала свій божий образ. Тепер особа монарха, його життя і смерть не зачіпала інститут влади, принцип влади монарха. Могли змінюватись монархи, але ставлення населення до інституту королівської влади не змінювалося⁶. Цей варіант розвитку політичних стосунків не підходив для еліти Північно-Східної Русі. Для місцевих князів міг існувати лише один варіант організації влади – варіант одноосібної необмеженої, сакральної влади, освяченої православним владикою. Це давало можливість князю вирішувати власні статусні питання з ханом та зберігати владу в виділеному улусі.

Будучи ревними християнами, московські правителі та їх піддані не розділяли владу світську та духовну. Поеднання світського та духовного мало забезпечити князю можливість царювати, як його попередники монгольські хани, а церкві отримувати економічні преференції та особливий статус в Московії. Народ при цьому отримував право вірити та терпіти.

Вбачаючи у західному християнстві ворога, московське православ'я проводило політику направлену на закритість московського суспільства та держави. Жодна нова ідеологема не могла потрапити в Московію без згоди консервативного священства. Крім того церква виступала за збереження суспільної моделі з закритою общиною, яку очолював непогрішимий батько цар, великий князь. Життя царя, великого князя синкретичним чином зливалась з долею країни і її населення, його достатком та благополуччям. У випадку його хвороби або старості захворює і перестане розмножуватися худоба, урожай пропаде в полях, поширяться епідемії. Від життя царя залежить і хід природніх явищ. Тобто православна церква таким чином пояснювала сакральний характер влади царя і його династії.

В XV – XVI ст. саме представники московського православ'я розробили нове бачення розвитку нового православного царства і особливого сакрального характеру влади Великого Московського князя. В «Посланні» псковського Старця Філофея йдеться не тільки про всім відому тезу «Москва – третій Рим», а й про нову концепцію православного царювання православного царства. Московський цар, розглядався Філофеєм, «єдиним християнським Царем»,

духовним володарем і захисником «святих Божих престолів». Єдина вселенська апостольська церква, яку очолює цар, є новою церквою, яка виникла «замість римської і константинопольської». Центр світового православ'я перебуває в «в богоспасенному граді Москві» і перебуває під захистом Богородиці. Московське царство, за задумом Філофея, є єдиним втіленням справжньої «святої вселенської апостольської церкви», бо інші християнські держави загинули. Але Філофей попереджав московський православний люд, що в разі коли він відречеться від справжнього православ'я і перестане підтримувати свого православного володаря, а Московський цар перестане оберігати Третій Рим від антихриста і католиків, то третій Рим паде і постане новий Четвертий. Саме остання теза Філофея була направлена на сакралізацію влади Василя III та його династії, на появі московського цезарепапізму, тобто поєднанні в руках царя світської і духовної влади. Саме тому Московський володар так прагнув отримати для власної церкви патріаршество⁷.

За правління Василя III монахи розробили і новий легендарний родовід правлячої династії. Монах Спиридон Сава розробив міф про походження династії Рюриковичів від Пруса – двоюрідного брата Римського імператора Августа. В 1505 р. Спиридон Сава передав князю Василю III «Послание», де вперше московський царський рід виводиться від імператора Августа.

В «Сказанні про князів Володимирських» (1520-ті або 1530-ті рр.) представлено нову міфічну генеалогію руських князів і стверджується, що київський князь Володимир Мономах, який жив в одинадцятому столітті дістав дари, регалії та імператорську корону від візантійського імператора Константина IX Мономаха. Згідно з легендою, корона, відома як «шапка Мономаха», була передана правителям Московії й відтоді ця гадана шапка Мономаха почала використовуватися під час коронації царів⁸. Це твердження ставило вище московську династію за середньовічних європейських правителів, зокрема династію Габсбургів.

Продовженням легенди про початки правлячої московської царської династії стала «Степенна книга царского родословия» підготовлена в 1580-ті рр. за благословення митрополита Макарія царським духовником Андрієм-Афанасієм. В книзі йдеться про сімнадцять «ступенів» династії Рюриковичів, які утворюють «тверді сходинок на небо», а благородне походження династії простежується від імператора Августа через його брата Пруса. В книзі московські православні писці навмисне оминули язичницький період династії – перших князів Рюрика, Олега, Ігоря та Святослава. Оповідь починається з агіографічного опису життя Великої княгині Ольги, першої християнки серед київських князів, проте це була не перша «ступінь», а щось на зразок передмови. Перша ступінь була представлена онуком Ольги князем Володимиром, якого автор іменує рівноапостольним, святим і благословенним царем і великим князем, або самодержавним царем і великим князем. Таким чином, на думку З. Когута, княжий рід московської династії бере початок від Рюрика, який у свою чергу, був пов'язаний з римськими імператорами, але справжня «імперська» суверенність і легітимність з'являються лише в першого християнського «царя» (візантійсько-ординська традиція). Оповідь завершується Іваном IV, який представляв сімнадцятий ступінь від святого Володимира⁹.

Про те, що московська династія «царський корінь» має римське походження йшлося і в «Повісті про приватне життя благовірного і благородного і христоролюбного государя царя і великого князя Федора Івановича всея Русі...».

Таким чином, легендарна історія написана монахом Спиридоном Савою про римське походження московської династії в XVI ст. отримала статус офіційної ідеологеми, про що свідчить її видозмінені передруки в тогочасних московських писемних пам'ятках. Московські історичні письмена XVI ст. створили новий генеологічний владний ланцюг від римського кесаря Августа, його брата Пруса і їх нащадку в сороковому коліні новгородського князя Рюрика, до великих київських князів, а від них і до першого царя Івана Грозного.

Іван Грозний не тільки підтримував ідею римського походження династії, але і прагнув використати її в тогочасній міжнародній політиці. Використовуючи міф про походження, московський цар прагнув стати частиною тогочасного європейського політичного світу, доводячи свою приналежність до нього по праву родства (сакрального походження). Крім того Іван Грозний в той час активно втручається і в Польські справи, намагаючись через вибори польського короля, отримати нові територіальні надбання та визнання. Тому в 1576 р. «Коротку генеалогію великих князів Московських, вилучену із їх власних рукописних літописів» було перекладено латиною і видано в Кельні за московські кошти¹⁰.

Кровні родинні історичні зв'язки московської династії та київських князів Рюриковичів, а отже і їх права на руські землі Рюриковичів, стали частиною експансіоністських вимог висунутих Іваном Грозним 1548 р. на переговорах із литовськими послами. Московський цар вимагав визнати його царський титул, а також право воювати з Литвою за повернення всіх християнських земель Русі, які опинились у складі Литовської держави. Подібні ідеї не були висловлені Іваном Грозним вперше. Його попередники, ще від часів Івані III вимагали від Литви повернення руських земель Москві, як прямому спадкоємцю середньовічної руської держави та її династії.

В Московії за Івана Грозного панував дух християнської вищості та месіанства. На думку царя, завдяки Божому благословенню та «руській набожності» саме Московія має вигнати протестантів з Балтійського узбережжя, поширити свою владу на інші руські землі та одночасно проводити експансію на Схід – на землі Орди. В результаті нової християнізації сусідів Московії постає нова Православна світова імперія з богоугодним царем на троні.

Для утвердження міфу про сакральний характер влади московських князів були використані візантійські і київські релігійні церемоніали. Розроблений середньовічною християнською церквою і верховною світською владою церковно-політичний церемоніал – посадження на великокнязівський стіл необхідно розглядати як наповнену глибокими літургійними конотаціями систему семіотичних асоціацій і глядацьких уявлень, яку наповнювали сакральні біблійні мотиви та елементи: урочиста зустріч князя біля Золотих воріт (семіотика біблійної міфології та урочисті в'їзди до Риму імператорів-переможців), богослужіння в храмі Святої Софії і гуляння на «Великому дворі Ярослава».

Отже, колишні Північно-Східні князівства Києво-руської держави ще з XII ст., від часів Андрія Боголюбського вибрали абсолютистську князівську мо-

дель управління, яка отримала продовження в період Золотоординського панування. Самодержавна влада великого князя Московського (Московського царя), привела до необхідності постійного імперського приростання територіями, з метою поширення своєї влади на «колишні киево-руські землі». Сакралізація правлячої в Москві князівської династії, розпочата за Івана III, завершилась за першого Московського царя Івана Грозного. Династія настільки відчула свою владу, що змогла організувати розправу над непокірним, родовитим боярством. Знищуючи великі боярські роди, які мали родинні зв'язки з легендарними Рюриковичами, влада знищувала народну історичну пам'ять про попередню еліту, залишаючи в народній свідомості пам'ять про абсолютну владу династії Рюриковичів та про право її нащадків – Великих московських князів на абсолютну владу над ним. Ідеологія московського самодержавства настільки увійшла до народної свідомості, що Івана Грозного в народній поезії зображають те вбивцею та деспотом, справедливим царем, який карає за зраду та несправедні справи¹.

Сформований ідеал самодержавного правителя у народній свідомості досяг рівня його безрідності та божественності. Цар став сприйматися головним і єдиним захисником від сваволі бояр та «всех властителей». Народ московський освячував будь-які дії свого володаря. Ні хто не був вправі виступити проти волі царя-самодержця. Страти бояр, служивого люду та навіть митрополити Філіпа сприймалися населенням, як воля божа. В «смутні роки» початку XVII ст. та після воцаріння 1613 р. першого представника династії Романових московська царська династія отримала нову потребу у зверненні до історичного минулого. Обраний на царювання Михайло Романов та його батько, не мали в очах московської еліти та простого люду божественного права на царський престол. Знатні московські бояри ставили під сумнів право нового царя вважати себе московським самодержцем і намагалися обмежити його владу колективним боярським управлінням. У XVIII ст. російські самодержці в особі першого російського імператора Петра I та його наступників, зокрема, імператриці Катерини II та її сподвижників стали реалізовувати ідею тягlosti російської державницької історії від часів Київської Русі та намагалися привласнити історію середньовічної слов'янської держави. Формується міф про походження російської держави від часів Києво-Руської держави, а правлячої династії від легендарного князя Рюрика. Російська імперська і сучасна російська історіографія взагалі вважає, що Рюриковичі правили на Русі упродовж 740 років (з 862 до 1598 і в 1606-1610 рр.). Згодом обраний на московський стіл Михайло Романов продовжив династичну традицію по 1917 р. У XIX ст. російський міф про походження досяг вершини свого розвитку у роботах М. Погодіна. Після краху Російського імперського проекту і приходу до влади більшовиків перед істориками постала нова проблема формування нової історичної пам'яті, яка вписувалась в більшовицьку ідеологему.

Примітки:

¹ Шевченко І. Україна між сходом і заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / авторизований переклад з англійської Марії Габлевич; під редакцією

Андрія Ясіновського. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 250 с.

² Гуттенбах Генрі. Р. Витоки російського імперіалізму. Російський імперіалізм / упорядник Т. Гунчак. Київ: Києво-Могилянська академія, 2010. С. 26.

³ Там само. С. 35.

⁴ Рахимзянов Б.Р. Золотоордынские элементы властных конструктов Московской Руси // Репрезентация верховной власти в средневековом обществе (Центральная, Восточная, Юго-Восточная Европа): Материалы XXII Всероссийской научной конференции (Москва, 18-20 мая 2004 г.). Москва: Индрик, 2004. С. 74-79.

⁵ Норкус З. Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій: монографія. Київ: Критика, 2016. С. 32.

⁶ Ахизер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). Том 1. От прошлого к будущему. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. С. 559.

⁷ Мьльников А.С. Мифологемы «Кесарь Август» и «Москва – третий Рим», или Московская страница в истории европейского измерения славянского мира // Славянский мир между Римом и Константинополем. 2004. Вып. 11. (Славяне и их соседи). С. 188.

⁸ Когут Зенон Витоки парадигми єдності: Україна та створення російської національної історії (1620-ті – 1860-ті роки // Схід-Захід: Історико-культурний збірник. Випуск 5. 2001. С. 8.

⁹ Там само. С. 9.

¹⁰ Мьльников А.С. Мифологемы «Кесарь Август» и «Москва – третий Рим», или Московская страница в истории европейского измерения славянского мира // Славянский мир между Римом и Константинополем. 2004. Вып. 11. (Славяне и их соседи.). С. 196.

¹¹ Черняев Н. Мистика, идеалы и поэзия русского самодержавия. Москва: Журн. «Москва», 1998. С. 74.

Dotsenko Viktor. The Moscow myth about the origin and election and the formation of a new state-power design in the 15th – 17th centuries. The article attempts to analyze the reasons of emerging in the 15th century the Moscow princes concept of their ancestral affiliation with the Dynasty of Rurikovichy Kiev princes, to identify the main directions and to determine the stages of the state model of the Moscow kingdom formation and using in this process the historical memory and historical myths about the origin and election of the ruling tsarist dynasty. The author proves that the emergence in the political arena of Central-and-Eastern Europe in the middle of the 15th century a new strong player in the person of the Grand Duchy of Moscow defined new directions for the formation of state ideologies and justification of the sacral character of the ruling dynasties power. In pursuing expansionist policies, the princes of Moscow also formed their own ideological model of the organization of the state and its institutions. In this, they were actively assisted by representatives of Moscow Orthodoxy, who set out the idea of protecting Russian Orthodox lands from ungodly Catholics and expanding to the west to retake old Russian lands in the 15th century the basis for the ideological justification of the Grand Moscow Duke's power. The church allegedly chose a new ruling dynasty, sacrificing its power and giving it a holy duty to protect the Russian land and the Orthodox people. The princes received the divine blessing to rule and defend true Christianity from external enemies, while spreading it and returning the lost lands to the Orthodox kingdom. The sacralization of the ruling princely dynasty in Moscow, begun under Ivan III, ended with the first Moscow Tsar Ivan the Terrible. The dynasty felt so much power that it was able to organize a massacre of rebellious, fertile boyars. By destroying large boyar families who had family ties with the legendary Rurik, the authorities destroyed the people's historical

memory about the previous elite, leaving in the people's minds the memory of the absolute power of the Rurik dynasty and the right of its descendants – the absolute power of the Grand Duke of Moscow above it.

Key words: prince, Grand Duchy of Moscow, sacralization, myth of origin, power.

Отримано: 28.05.19

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.140-155

УДК 355.48(477.42)«1660»

Олександр Мацьков

БИТВА ПІД СЛОБОДИЩЕМ 1660 РОКУ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

Мацьков Олександр. Битва під Слободищем 1660 року: спроба реконструкції. Здійснено спробу реконструювати важливий епізод Чуднівської кампанії – битву під Слободищем 7 жовтня між польсько-татарською армією Є. Любомірского і Мурат-Гірея та українським військом Ю. Хмельницького. Зупинка правобережних полків біля Слободища розглядалася командуванням як короткотривалий перепочинок на шляху до Чуднова, де перебувало в блокаді московсько-українське військо. Вміло організована розвідка дозволила польським гетьманам оволодіти точною інформацією про місцезнаходження Ю. Хмельницького й узгодити найбільш оптимальну стратегію ведення бойових дій. Уточнено склад, чисельність польського та українського військ.

З'ясовано, що атака на український табір здійснювалася одночасно з кількох сторін. Звернено увагу на роль і місце татарського війська під час проведення військової операції. Цілком доречним стало висвітлення ряду аспектів, пов'язаних із перипетіями ведення бою. Детальний аналіз джерел й праць науковців дозволив автору переглянути традиційну версію перебігу Слободищенської кампанії, яка побутує в українській та зарубіжній історіографії.

Ключові слова: Ю. Хмельницький, Є. Любомірський, С. Потоцький, Мурат-Гірей, В. Шереметєв, українська армія, битва, Слободище.

Александр Мацьков. Сражение под Слободищем 1660 года: попытка реконструкции. Предпринята попытка воссоздать важный эпизод Чудновской кампании – сражение под Слободищем 7 октября между польско-татарской армией Е. Любомирского и Мурат-Гирей и украинским войском Ю. Хмельницкого. Остановка правобережных полков около Слободища рассматривалась командованием как короткодлительный отдых на пути к Чуднову, где находилось в блокаде московско-украинское войско. Умело организованная разведка позволила польским гетьманам завладеть точной информацией о местонахождении Ю. Хмельницкого и согласовать наиболее оптимальную стратегию ведения боевых действий. Уточнен состав, численность польского и украинского войск.

Выяснено, что атака на украинский лагерь осуществлялась одновременно с нескольких сторон. Обращено внимание на роль и место татарского войска во время проведения военной операции. Вполне уместным стало освещение ряда аспектов, связанных с ходом ведения боя. Детальный анализ источников и трудов ученых позволил автору пересмотреть традиционную версию хода Слободищенской кампании, которая распространена в украинской и зарубежной историографии.

Ключевые слова: Ю. Хмельницкий, Е. Любомирский, С. Потоцкий, Мурат-Гирей, В. Шереметев, украинская армия, битва, Слободище.

Одним із визначальних епізодів Чуднівської кампанії 1660 р. стала битва під Слободищем між українською армією гетьмана Ю. Хмельницького та польсько-татарським військом на чолі з коронним маршалком Є. Любомірським і нурадин-султаном Мурад-Гіреєм. Саме її результати багато в чому визначили і її долю. Актуальність проблеми обумовлюється необхідністю переосмислення подій 7 жовтня й реконструкції перебігу бою.

У дослідженні Слободищенської баталії нагромаджено значний науковий доробок. В українській історіографії першим, хто звернув увагу на неї, був М. Костомаров¹. Він встановив, що українці притримувалися оборонного плану ведення бойових дій, що у підсумку й змусило поляків і татар повернутися до Чуднова без перемоги. Подібну тактику історик вбачав у небажанні козацької старшини воювати за інтереси Московії². Помітно глибше обставини й перипетії бою з'ясовано у монографії В. Герасимчука «Чуднівська кампанія 1660 року»³. Щоправда, через використання автором великої кількості польських документів спостерігається певна ідеалізація дій польського командування на чолі з Є. Любомірським. Битва проходила за переваги жовнірів, однак не принесла їм бажаної перемоги. Пояснення цьому слід шукати у невчасній атаці татар на українців в момент, коли останні почали відступати з табору. Хоча при цьому визнає сумнівність цієї інформації, оскільки більшість джерел не згадують про участь ординців. На завершення автор констатує: «...битва, крім значних втрат, переваги полякам ніякої не дала»⁴.

Серед польських дослідників варто виокремити доробок Л. Кубалі. Важкодоступність розташування українського обозу призвела, на його думку, до великих втрат серед жовнірів⁵. Ф. Равіта-Гавронський відзначав на запеклості бою, вмільй обороні з боку досвідчених козацьких полковників⁶. А. Хнілко один з небагатьох, хто займався спеціальним вивченням осінньої кампанії 1660 р. і Слободищенської битви зокрема⁷. Саме він розробив концепцію ходу битви, яка набула поширення в історіографії. Її основні положення полягали у наступному. Зважаючи на складність здобуття обозу і місцевого ландшафту польським командуванням була обрана правильна стратегія наступу, яка дозволила завдати українцям значних втрат. Невдачу реалізації плану їх цілковитого розгрому відводив татарам, які «мимоволі допомогли козакам». Будучи у своїх поглядах прихильником військового таланту Є. Любомірського, вважав операцію проти вдвічі більшого, за його оцінкою, війська Ю. Хмельницького в цілому успішною. Як наслідок, «Козаки відчували перевагу противника і відтоді думали про все, тільки не про наступ»⁸. О. Ласковський першим з-поміж польських істориків засумнівався у правильності запропонованої А. Хнілко концепції перебігу подій під Слободищем. Проаналізувавши джерела, вважав, що стратегічний план польського командування не спрацював, оскільки українське військо після завершення бою зберегло свою боєздатність. Позитивним моментом проведеної битви для поляків стало його небажання вступати у бойові дії⁹. В останні роки у польському науковому середовищі також спостерігається процес більш критичного ставлення до ходу і наслідків битви. Зокрема, Л. Оссолінський¹⁰, М. Гевьонда¹¹, Р. Сікора¹², М. Нагельський¹³ вважають, що битва не принесла перемоги жодній із сторін.

Помітні зрушення в оцінці зазначеної проблематики спостерігаються і в роботах сучасних українських дослідників. Відтак, В. Смолій та В. Степанков прийшли до висновку, що кровопролитна битва переможця не визначила¹⁴. Підтримали подане міркування В. Горобець¹⁵, Ю. Мицик¹⁶ [с.232], Н. Савчук¹⁷ та інші. Окремо слід виділити доробок В.В. Степанкова. Вивчаючи деталі українсько-польського протистояння 7 жовтня, він критично віднісся до обрахунку чисельності обох армій, розглядаючи дані про українців як завищені, а поляків – занижені¹⁸. Битва продемонструвала найкращі військові якості українців і довела прекрасний бойовий вишкіл його учасників, які в надскладних умовах уникнули поразки¹⁹.

Початок кампанії та її хід засвідчив запеклість протистояння між польсько-татарською й московсько-українською арміями. Після двотижневої облоги в околицях Любара, головнокомандувач В. Шереметьєв провів успішну відступальну операцію до Чуднова, де зрештою 27 вересня був повторно заблокований. На даному етапі, прихід війська Ю. Хмельницького розцінювався учасниками виправи як один з ключових моментів. Об'єднавшись 26 вересня у Прилуці Збарзькій з чотирма правобережними полками під керівництвом уманського полковника М. Ханенка²⁰, армія українського гетьмана короткочасно зупинилася у Бердичеві. У вівторок 5 жовтня вирушила у напрямі Слободища і 6-го жовтня уже перебувала там²¹. Проаналізувавши картографічні джерела вважаємо, що їхній рух цілком вірогідно міг пролягати повз населені пункти Скragлівку і Райки²². За окремими відомостями, їх прихід міг відбутися дещо раніше – пізно ввечері 5 жовтня²³. Опосередкованим підтвердженням цього є інформація щоденника П. Гордона, в якому зазначається, що до сходу сонця 6-го жовтня розвідувальний загін привів до табору схоплених козаків, які повідомили про перебування гетьмана у Слободищі²⁴. На момент його появи становище московсько-українського війська, заблокованого поблизу Чуднова, погіршувалося. Не кращою була ситуація і в польсько-татарському таборі, в якому також відчувалася нестача продовольства, фуражу тощо²⁵. Довготривалий марш полків молодого гетьмана й відсутність від нього інформації наштовхували на думку В. Шереметьєва, а згодом гетьманів Є. Любомірського і С. Потоцького, про їхнє небажання вступати у бойові дії. На переконання польського командування, «Хмельницький не так битися прийшов як трактувати»²⁶. Тим не менш продовжували пильно стежити за його пересуванням.

Невимушена зупинка української армії під Слободищем сформувала серед дослідників до себе ряд дискусійних питань. Наприклад, яку ціль ставило собі українське командування перебуваючи тут? Наскільки довгою передбачалася стоянка і чи взагалі гетьман та його оточення планували йти до Чуднова? Через фрагментарність інформації джерел відповісти на них складно. Зрозуміло одне, незважаючи на пропольську орієнтацію значної частини правобережної старшини, армія повільно, але продовжувала рухатися на допомогу В. Шереметьєву. Надзвичайно цінну інформацію стосовно намірів Ю. Хмельницького повідомляє лист італійського нунція, написаний з-під Чуднова до Риму на початку листопада 1660 р.. З його змісту відомо, що Є. Любомірський вирушив під Слободище [7 жовтня – авт.] проти ко-

зацьких полків, «...звідки Хмельницький мав вирушити завтра, тобто 8 жовтня»²⁷. Отже виходить, що передбачалася тимчасова зупинка тривалістю у два дні. Підставами для неї могли бути різні причини: надання відпочинку воякам перед початком активних бойових дій, збір додаткової інформації про ситуацію поблизу Чуднова тощо. А. Хнілко, в доказ намірів короткотривалого перебування гетьмана, наводить інформацію про відсутність укріплень обозу, вилас коней, який здійснювався зазвичай перед маршем²⁸.

Ще одним фактором, що свідчить на користь версії про малоймовірність довготривалого перебування українців слугує географічне розташування Слободища. Воно було практично зруйнованим пожежею. Вціліла лише незначна частина будинків і змурована церква. В його правій стороні протікала р. Гнилоп'ять, права притока р. Тетерів, що утворювала численні болота й мочарі. Поблизу населеного пункту її русло помітно розширювалося. Єдиною переправою слугував міст довжиною 100-200 метрів. Через південно-східну частину міста протікав із сходу на захід невеликий струмок і впадав до р. Гнилоп'ять. Приблизно за 1-1,5 км на північ від неї, розташовувався доволі високий за своїм природнім походженням пагорб із залишками старих валів, де раніше стояв замок²⁹. Як бачимо, необхідних умов для довготривалого перебування чисельної армії не існувало.

Польське командування велику увагу приділило відстеженню рухів Ю. Хмельницького. У різні місця були відправлені розвідувальні підрозділи, що у підсумку дозволили досягти успіху³⁰. Відтак, в напрямку Бердичева вирушив бельський воевода Д. Вишневецький з чисельним роз'їздом (бл. 1 тис. осіб), однак через втечу більшості жовнірів змушений був повернутися назад лише з одним «язиком»³¹. Іншому підрозділу під керівництвом офіцера М. Зборека також вдалося привести до табору полонених українців³². Як подає автор «Війни польсько-московської» і «Щоденник» П. Гордона, одним з них був козацький сотник, який під час допитів докладно повідомив про дислокацію українців і плани гетьмана³³. Скликана військова рада в результаті тривалих дискусій прийняла план Є. Любомірського, який передбачав наступне: 1) перенесення табору у більш безпечне місце аби уникнути атаки на нього з двох сторін; 2) похід до Слободища частини польсько-кримських військ під проводом коронного маршалка й нанесення превентивного удару по ворогу; 3) основна частина війська з головнокомандувачем С. Потоцьким залишалася під Чудновим «стеретти» обоз В. Шереметьєва³⁴. Підтримав наступальний варіант київський воевода І. Виговський, виголосивши: «Чиніть мудро. Все ж маєте пробу щастя і, не домацавши горіха, не розберемо смаку у цьому ядрі»³⁵.

Події 6-го жовтня дають підстави висловити наступні міркування. По-перше, військова рада відбувалася в першій половині дня, оскільки обоз передислокувався до заходу сонця, що свідчить про отримання даних зранку. По-друге, польські гетьмани володіли точною інформацією про перебування й плани Ю. Хмельницького. Для майбутньої битви були відібрані найкращі підрозділи й доукомплектовані жовнірами з групи С. Потоцького³⁶. Анонімний автор «Щоденника війни з Шереметом» скупко повідомляє: «7 жовтня пан маршалок зі своєю дивізією і нурадин-султан з ордою пішли проти Хмельницького»³⁷.

Інші джерела більш детально подають склад та чисельність війська. Його основу складала кіннота. За інформацією авторів «Війни польсько-московської» та «Гетьманської реляції», у розпорядженні Є. Любомірского перебувало 7 тис. вояків польсько-німецької кінноти (враховуючи полк сандомирського воеводи Я. Замойського), 600 драгун, 1 тис. піхотинців, вибраних із різних полків й 10 гармат³⁸. Щоденники П. Гордона і Я. Зеленеви́ча виокремлюють кінні полки маршалка, 1200 піхотинців і 500 драгун, а також близько 1500 найманців київського воеводи І. Виговського³⁹. Німець Г. Хольстен переконаний, що лише кінноти було 8 тис. а з піхотою і драгунами бл. 10 тис. жовнірів⁴⁰. Автор «Римованої хроніки» подає цифру у 12 тис. воїнів⁴¹.

Наявність джерел дозволяє нам виокремити детально перелік полків кавалерії, які входили до складу дивізії Є. Любомірского:

- 1) полк польного гетьмана під командуванням львівського хорунжого А. Сокольницького;
- 2) полк коронного конюшого А. Любомірского на чолі з звенигородським старостою В. Вільчковским;
- 3) полк списького старости С. Любомірского під проводом С. Віжицького;
- 4) полк коронного хорунжого Я. Собеского під керівництвом ротмістра С. Бідзінського;
- 5) полк сандомирського воеводи Я. Замойського;
- 6) полк князя Д. Вишневецького [останні 3 полки відібрані із групи С. Потоцького – авт.]. Загальна їх чисельність досягала близько 6 тис. осіб.

До складу рейтар входили полки коронного маршалка під командуванням полковника Б. де Оедта й Я. Замойського [другий з групи С. Потоцького – авт.]. Трьома драгунськими полками керували полковники Х. Бокум, Ю. Лончінський і А. Пневський. Насамкінець, піхоту складали вихідці з різних полків, зокрема генерал-майора П. Целларі, київського підкоморія С. Немирича і полковника К. Гіззи. Додамо також 14 корогв найманців І. Виговського кількістю від 1200 до 1500 чол. Артилерія нараховувала 10 гармат й підпорядковувалася генералу Ф. Вольфу. Сумарно, за оцінками дослідників, чисельність дивізії складала близько 9 тис. жовнірів⁴².

При обрахунку війська польські історики традиційно до його чисельності не зараховують слуг і обозну челядь, яка також приймала участь у бойових діях, хоча її частка сягала до 2/3 від кількості кіннотників⁴³. Сучасник подій В. Коховський підтверджує факт їхнього перебування під Слободищем, «... все польське рицарство, лужна челядь, а також найманці за панами слідом наступали»⁴⁴. Польський дослідник Р. Сікора запропонував власну формулу її обчислення. Згідно неї, слід чисельність кінноти помножити на умовний множник 2. Беручи до уваги наші дані отримуємо приблизну цифру у 13-14 тис. осіб ($6500 \div 7000 \times 2 = 13000 \div 14000$)⁴⁵. Однак, зважаючи на втрати під час воєнних дій від середини вересня, небезпеку прориву московсько-українського корпусу В. Шереметьєва, припускаємо, що основна її маса залишилася у розпорядженні С. Потоцького, а під Слободище відправилося що найбільше 10 тис. слуг. Додаючи її чисельність до основного складу війська у підсумку виходить орієнтовно 19 тис. осіб.

Окремо зупинимося на характеристиці кримської орди, яка прийняла участь у Слободишенській експедиції як союзник Речі Посполитої. Згідно домовленості з нурадин-султаном, більша її частина залишалася у таборі під Чудновим, а сам Мурат-Гірей з рештою татар відправилася проти Ю. Хмельницького⁴⁶. Оцінюємо її чисельність у 6 тис. воїнів. За їх підтримки суттєво підвищувалися шанси на успіх у протистоянні з українцями. Усвідомлював це і польський керівний склад. За інформацією невідомого автора «Римованої хроніки»:

«На цей час треба поступитися гординою (?), а схилитися султану,

Щоб він не відступив від вигоди, від цього гостя [мається на увазі Ю. Хмельницького – авт.]...»⁴⁷.

Хоча додамо, що стосунки між поляками і татарами були доволі складними. За свідченнями Г. Хольстена, «На татар не могли в цілому покладатися, а при такому союзі важко було би нам винести звідти [із Слободища – авт.] свої кістки»⁴⁸. Очевидно, на такі думки його наштовхнули їхні пасивні дії під час відходу московсько-українських сил з-під Любара до Чуднова 26-27 вересня⁴⁹. Отож, сумарно об'єднана польсько-татарська армія досягала максимального 25 тис. осіб.

Українська армія Ю. Хмельницького складалася з восьми правобережних полків, а саме: чигиринського П. Дорошенка, білоцерківського І. Кравченка, брацлавського М. Зеленьського, уманського М. Ханенка, паволоцького І. Богуня, подільського Є. Гоголя, кальницького І. Вертелицького і корсунського Я. Петренка⁵⁰. Виокремлюємо також 12 корогв кінноти колишнього молдавського воеводи К. Щербана, які налічували близько 1000-1200 воїнів⁵¹. Проаналізувавши наявні джерела вважаємо, що їхня чисельність становила не більше 17-18 тис. українців і волохів⁵². Варто врахувати обозну козацьку службу, яка займалася транспортуванням возів з провіантом, випасом коней, прислугою старшинами тощо⁵³. Вона не досягала таких масштабів як «лужна челядь» у польському війську, однак припускаємо, що обралося на кілька тисяч осіб. Загалом українське військо нараховувало трохи більше 20 тис. осіб та мало в розпорядженні близько 30 гармат.

Відстань на пряму від Чуднова до Слободища становила близько 25 км. Враховуючи це, орда Мурат-Гірея та полк І. Виговського ще пізно ввечері 6 жовтня відправилися у дорогу. Саме цим можна пояснити згадки окремих джерел, що татари начебто ще від «вчора» [6 жовтня – авт.] вели поодинокі сутички з козаками⁵⁴. Дивізія Є. Любомірского вирушила посеред ночі на кілька годин пізніше, але аж ніяк не на світанку, як прийнято вважати⁵⁵. Г. Хольстен у своєму щоденнику занотував: «Не знаючи як далеко і куди саме, марширували цілу ніч»⁵⁶. В. Коховський зазначав, що над ранок польське військо вже знаходилося у с. П'ятки⁵⁷. Перебуваючи тут, татари наткнулися на український розвідувальний загін, який, вочевидь, оглядав місцевість. Внаслідок раптової атаки, він був розбитий⁵⁸. Наступний удар татар спрямувався проти козаків, які на світанку випасали коней поблизу табору. Побачивши противника, вони чимдуж поспішили до обозу. Ті, хто не встиг, був вбитий або ж взятий до поло-

ну⁵⁹. Надалі ординці припинили наступ, оточили противника і вели поодинокі сутички. Очікуючи на прихід коронного маршалка, ще одним їхнім завданням було вивчення місцевості з метою вироблення найбільш практичної комбінації дій при генеральному наступі⁶⁰. В авангарді дивізії Є. Любомірского рухалися драгуни Х. Бокума й частина челяді з метою забезпечити безперешкодне просування⁶¹. Біля П'яток поляків чекала болотиста переправа через річку з однойменною назвою⁶². Вона суттєво затримала їх марш⁶³. Найбільших проблем завдало транспортування артилерії, оскільки поляки не подбали про вози. В наявності їх було лише п'ять і ті з боеприпасами⁶⁴. Нарешті близько полудня (12:00)⁶⁵, польський корпус прибув під Слободище, за виключенням артилерії і полків піхоти, яка підійшла дещо згодом⁶⁶. Впадає у вічі швидкість з якою польсько-татарська армія пододала відстань у 25 км бездоріжжям.

У вітчизняній та зарубіжній історіографії побутує переконання про ігнорування українським командуванням проведення заходів щодо забезпечення обороноздатності табору. Як приклад, наводять його без належної системи укріплень, відсутність розвідки тощо⁶⁷. Дозволимо стосовно цього висловити декілька міркувань. Про серйозність ставлення Ю. Хмельницького та його оточення до можливого наступу свідчить розташування обозу, який розбудовувався на вершині високого пагорба, займаючи практично всю його площу⁶⁸. Джерела відзначають його важкодоступність. З півдня, по лівій стороні, його оточувало болото, з правої – долина, на якій подекуди знаходилися чагарники й кущі. Між містом і табором проходила стежка і то доволі вузька. Позаду простягався густий ліс. Фронт прикривала вельми глибока й болотиста р. Гнилоп'ять⁶⁹. Наявність кількості ям невеликого діаметру, викопаних козаками на випадок атаки кінноти, свідчила про завчасні оборонні заходи⁷⁰. Дійсно, невдало спрацювала розвідка. Єдиний передовий розвідувальний загін, який оглядав навколишню місцевість був розбитий, внаслідок чого командування так і не дізналося про наближення противника.

Напередодні висвітлення перипетій битви хотіли б звернути увагу на сильні і слабкі сторони протидіючих армій. Співвідношення сил за нашими підрахунками складало орієнтовно 25 тис. поляків і татар проти 20-21 тис. українців і волохів. Жовніри були значно краще укомплектовані й склалися з частин різноманітних родів військ – кавалерії, драгунів, піхотинців тощо. Натомість в українців основу складала піхота, що славилася своїм військовим вишколом. Проте відчувалася нестача військового спорядження й озброєння, оскільки в описі битви часто згадуються коси, сокири, списи і т.д.⁷¹. В той же час О. Ласковський виокремив негативні тенденції, які на етапі підготовки ставили під сумнів успішність проведення операції для польського командування. Зокрема – це поспішність в діях, відсутність детальної інформації стосовно місцевості, неоднозначна позиція татар⁷². Відштовхуючись від його зауважень, звернемо увагу на наступні моменти. Складність наступу на український обоз в силу його дислокації створила ситуацію, за якої кавалерії було вкрай важко вести бойові дії. Це стосувалося й кримської кінноти, яка, зазвичай, уникала облоги таборів й фортець. Відсутність рівнин й болотистість ландшафту не дозволяла проводити фронтальну атаку усім військом⁷³. Найбільш доціль-

ним в даній ситуації був варіант почергового введення підрозділів у битву, що власне й зробив польний гетьман, хоча планував спочатку атакувати полки Ю. Хмельницького на марші⁷⁴. Насамкінець звернемо увагу на вміння українців захищатися в обозі. Поляки добре пам'ятали складність їх здобуття у часи воєнних дій з ними. Прикметною стала шеститижнева облога українського табору під час повстання Д. Гуні 1638 р., коли переважаючі коронні війська так і не змогли його здобути⁷⁵. За спостереженнями П. Гордона, українців оточувало декілька насипних земельних валів, поміж якими знаходилися шанці, рови, зрубані стовбури дерев, заслони з возів тощо⁷⁶.

Головною причиною сум'яття серед українців на початковому етапі битви вбачаємо в раптовості і швидкості нападу жовнірів і ординців. Саме ця обставина дезорієнтувала українське командування, яке хоч і не виключало варіанту їх появи (про що свідчать оборонні заходи), однак ніяк не розраховувало, що це відбудеться настільки швидко. Підстав для зайвої самовпевненості чи недооцінки сил противника бути не могло. Негативний вплив на козацьких старшин відіграли звістки про складне становище коронної армії, спроби польського керівництва порозумітися на початку жовтня⁷⁷, внаслідок чого полякам вдалося дещо «приспати» їхню пильність.

Початок битви та її перебіг в історіографії зображають боями поляків з українцями. Татари в цей момент, начебто зайшовши з тилу, очікували слушного моменту у засідці й фактично були пасивними спостерігачами⁷⁸. В такому випадку виходить, що самоусунення нурадин-султан з ордою (з власної ініціативи чи згідно стратегічного плану) ставило під загрозу успішність наступу жовнірів й взагалі саму операцію, оскільки вони втрачали значну частину війська. Аналіз джерел дозволяє виокремити іншу версію подій. Наступ на обоз Ю. Хмельницького проводився синхронно⁷⁹. Підійшовши впритул до р. Гнилоп'яти, Є. Любомірський наказав офіцерові П. Гордону разом із сотнею драгун полагодити зруйнований козаками міст з метою дати можливість кінноті безперешкодно переправитися. Підібравшись до нього, одна частина пішла на переправу, а інша прикривала і вела вогонь по українцях з обох сторін мосту. Останні в кількості від 1200 до 1500 осіб зайняли позиції біля берега (в напівзруйнованих будинках) й проводили обстріл противника⁸⁰. Водночас, татари знайшли мілководдя вище за течією і перейшли на праву сторону від табору, де знаходилася рівнина – найбільш придатна для атаки місцевість⁸¹. Подібний розвиток ситуації ускладнював процес оборони українцями своїх позицій, адже атаки велися одночасно з різних сторін⁸². Орда, за визнанням Г. Хольстена, «... рушила на обоз як рій бджіл з великою фурією, з оголеними шаблями в руках». Козаки, вивчивши за роки співпраці з ханством їхню тактику, підготували пастку – викопали довкола обозу вже згадані нами «вовчі ями». В момент, коли татари кинулися на штурм, «кінь за конем падав додолу», на яких одразу ж нападали українські вояки. Як наслідок, «татари були відкинуті й дуже перестрашені»⁸³. Щоправда, П. Гордон подає епізод із сутичкою біля церкви. Ординцям вдалося заблокувати у ній кілька десятків козаків й за допомогою соломки підпалити її, внаслідок чого ті згоріли заживо⁸⁴.

Зосередження значних сил проти татар дозволила драгунам закріпитися на переправі й завдати втрат українцям. Підхід піхоти і артилерії змі-

нив ситуацію на користь поляків. Маючи підступ безпосередньо до обозу, Є. Любомірський негайно вишикував військо й дав наказ наступати. Піхотинці й драгуни на чолі з П. Целларі й С. Немиричем з резервним полком І. Виговського знаходилися у центрі, кіннота Я. Собеского оперувала на правому фланзі, а кавалерія Я. Замойського та князя Д. Вишневецького – на лівому⁸⁵. Введення двох польсько-німецьких полків драгун і піхоти під командуванням майорів Охаба і Шульца дозволило зламати опір українців і перейти річку, щоправда ціною значних втрат⁸⁶. Подальший їхній рух у напрямку воріт (шлях на пагорб) був зупинений потужним артилерійським вогнем й обстрілом з луків⁸⁷.

Отримавши сигнал, у бій вступив кінний полк коронного хорунжого Я. Собеского, командування яким доручили досвідченому ротмістру С. Бідзінському. Місцем зіткнення з кількома тисячами українцями стало узбережжя р. Гнилоп'ять, ближче до правої частини від табору. Гусарські корогви С. Віжицького і В. Вільчковського закріпили перевагу й відтіснили їх з руїн містечка. Підтримувала наступ артилерія Ф. Вольфа⁸⁸. Обмеженість місця змушувала жовнірів рухатися шеренгами, що ускладнювала наступ. Тим не менш, їм вдалося оволодіти чагарниками, розташованих на правому фланзі. Замкнувшись остаточно в таборі, українці перейшли повністю на оборонну тактику, яка принесла успішний результат⁸⁹. Перші ряди кавалерії Я. Собеского були знищені щільним вогнем із самопалів. Матеріали «Гетьманської реляції» яскраво підтверджують даний факт: «одна куля по кілька товаришів біла»⁹⁰. На лівій стороні вели бої підрозділи кінноти Я. Замойського, офіцерів Г. Сільницького, А. Хоянацького. Слідом за ними рухалася піхотинці й кавалеристи коронного маршала разом з львівським хорунжим А. Сокольницьким⁹¹.

Завершальний етап бою традиційно в історіографії зображають так. Налагодивши військовий стрій поляки почали штурм обозу, знайшовши слабо укріплене місце оборони, яке було не окопане і прикривалося лише возами⁹². Вибивши звідти українців, драгуни першими увірвалися в його середину⁹³. Досвідчені козацькі полковники Г. Гуляницький, І. Богун, М. Ханенко, генеральний обозний Т. Носач захищали намет гетьмана й намагалися налагодити спротив. Сам Ю. Хмельницький запанікував і почав молитися. В цей момент полковник Г. Лісницький звернувся до нього зі словами: «залиш молитву на потім, тепер треба думати як рятувати самих себе...»⁹⁴. Незабаром з лівої сторони кіннота Я. Собеского і Я. Замойського також увійшла до обозу. Розпочалася паніка серед українців, які начебто кинулися на втечу. В цей кульмінаційний момент, із засідки з лісу рушили татари, які мали довершити розгром противника. Однак замість тріумфу відбулася прикра випадковість. Українці, охоплені страхом татарської неволі, повернули назад й відбили у поляків втрачені позиції⁹⁵.

Подана версія розвитку подій у співставленні з іншими джерелами не втримує критики. Наприклад, учасник бою і автор «Римованої хроніки» у відступі звинувачує гусар, які кинулися на «багатство, одяг»⁹⁶. Практично аналогічними є відомості сучасника Й. Єрлича, який замість кавалерії виокремлює драгун і піхоту⁹⁷. Також більшість тогочасних документів не згадують про участь татар. Погодимось із припущенням В. Герасимчука: «Можливо що не-

відповідний терен не давав їм можливості розвернутися і взяти участь у штурмі, можливо, що не хотіли віддати полякам до рук нараз двох перемог над обома противниками»⁹⁸. Якщо навіть припускати наступ з тилу татар на українців, хіба для 6 тис. війська склало б труднощі розбити з допомогою жовнірів деморалізованого противника? Очевидно що ні.

Насправді ж справа полягала у масовому грабежі жовнірами українського табору. Прорвавши редути, лише кіннота вела бої, драгуни і піхотинці «на здобутки кинулися»⁹⁹. Ідентичну інформацію подає у своєму щоденнику П. Гордон. Саме ця обставина посприяла тому, що був порушений бойовий порядок у лавах поляків¹⁰⁰. Українці, оговтавшись від атаки, не покинули обоз¹⁰¹, а почали ховатися за вози й вести прицільний вогонь із самопалів по жовнірах, які перебували на валах¹⁰², інші вискакували із-за наметів і обрубували коням ноги, згодом добиваючи вершників¹⁰³. Ситуація на очах почала змінюватися на користь українців.

Найдовше протрималися полк А. Сокольніцкого і рейтари Б. де Оедта на правому фланзі. Отримавши наказ зберегти за собою середину ворожого табору вони відчайдушно билися. Однак потрапили під потужний обстріл. Не маючи змоги побороти наступ українців, польська кавалерія опинилася у болоті і мочарах поблизу річки, де більшість і загинула¹⁰⁴. Українці повністю відновили контроль на валах та серед наметів. За даними одного з джерел, «Змінилася раптом картина битви, бо хто спочатку був переможцем, залишився побитим»¹⁰⁵. Результат протистояння приголомшив коронного маршалка. Г. Хольстен визнавав: «Козаки билися з нами як відчайдухи, де жодна зі сторін не могла сподіватися на помилування... Зрештою рушницями, списами, луками, косами витиснули нас [поляків і німців – авт.] із табору у болото»¹⁰⁶. Перед заходом сонця (близько 17 год.) Є. Любомірський наказав повторно наступати. Проте усі наступні спроби виявилися безуспішними. Настання темряви завершила цю кровопролитну та запеклу битву¹⁰⁷.

Зазвичай джерела польського походження гіперболізують втрати армії Ю. Хмельницького і применшують свої. Автор віршованої хроніки «Битва з Шереметом» луцький староста С. Лещинський писав: «Як траву косами, так хлопів косили»¹⁰⁸. Й. Єрлич число вбитих козаків рахує на 4 тис. осіб і більше, хоча, при цьому визнає, що й «... немало товариства ротмістрів, капітанів німецьких, поручників повбивали і настріляли, де з нічим наші відступити мусили»¹⁰⁹. Загалом же сучасні дослідники сходяться на думці, що гетьман втратив за різними оцінками 300 осіб полеглими й близько 600 поранених. Практично аналогічними втрати були у коронного маршалка – близько 1 тис. вбитих і поранених. Кілька гусарських корогв були фактично розбиті. Кінні полки Я. Замойського, А. Сокольніцкого відчутно постраждали. Також українському командуванню вдалося захопити в неволю деяких польських офіцерів (наприклад хорунжого Хінека)¹¹⁰. Додала жертв серед жовнірів ситуація наступного дня, пов'язана із прибуттям з-під Чуднова кілька возів з їжею та горілкою. За визнанням очевидців, «Не один поранений напився до смерті»¹¹¹. Насамкінець, польний гетьман і правобережна старшина в ранці 8 жовтня уклали тимчасове перемир'я з метою забрати з поля бою полеглих воїнів¹¹².

Невідомими залишаються втрати татар. Зважаючи на участь лише в одному епізоді, який виявився невдалим для них, вираховуємо їх кількість орієнтовно на кілька десятків вбитих та поранених.

Що ж стало причиною провалу загалом успішної наступальної операції Є. Любомірского? Погодимося із міркуванням Р. Сікори: «Не були це умови відповідні для битви кінноти. Сприяло зате це козацькій піхоті». Після контратаки українців, кавалерії так і не вдалося налагодити бойовий стрій. Усі намагання окремих корогв з тилу допомогти своїм «товаришам» унеможливлювалися через нестачу місця¹³. Розрахунок на силу й швидкість гусарів не спрацював. Напроти відчувався брак піхотинців й драгун, які у вирі цих подій почували себе більш впевнено. Певні паралелі можна провести із битвою під Полонкою 28 червня 1660 р. Московське військо князя І. Хованського до останнього моменту не знало про наближення польсько-литовської армії, бій відбувався у болотистій місцевості поблизу річки тощо¹⁴. Успіх руського воеводи С. Чарнецького частково пояснювався присутністю у його складі значної частини іноземних драгун (35%), які у відповідальний момент виконували роль піхотинців¹⁵.

Дослідження проблеми Слободищенської кампанії дозволила зробити наступні **висновки**:

- військо Ю. Хмельницького рухалося до Чуднова, а Слободище розглядалося лише як тимчасова зупинка, а не кінцевий пункт маршруту;
- гетьман й українська старшина провела заходи стосовно забезпечення обороноздатності табору на випадок наступу противника;
- раптовість нападу польсько-татарського війська виявилися головним чинником певної розгубленості українського командування на початковому етапі битви, яке не розраховувало на такий швидкий прихід противника;
- невдалий наступ татар на українські позиції спровокував їхній відступ, чим ускладнив реалізацію плану розгрому Ю. Хмельницького;
- інтерпретація Слободищенської битви, розроблена А. Хнілко, довгий час трактувалася істориками як така, що в цілому не викликає сумнівів. Однак її головним недоліком є зосередження уваги виключно на одному джерелі – «Війна польсько-московська», написана Є. Любомірским, для якого Слободище так і не стало тріумфом його військового таланту. Взяття на віру основних фактів протистояння з цієї історичної пам'ятки зумовили викривлення картини подій того дня.

Примітки:

¹ Костомаров М.І. Гетьманування Івана Виговського та Ю. Хмельницького. Тернопіль, 1891. 234 с.

² Там само. С.148.

³ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року // Зап. наук. тов. ім. Т.Г. Шевченка, Т. СХ, СХІ, Львів. 1912; Т. СХІІ, СХІІІ, СХІV, СХVІ, Львів. 1913.

⁴ Там само. С. 46-52.

⁵ Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657 – 1660. Lwów, 1922. S. 395-397.

⁶ Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko (1640-1679). Poznań, 1919. S. 52.

⁷ Hnilko A. Wyprawa cudnowska. Warszawa, 1931. 112 s.

⁸ Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem (7.X.1660) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1929. T. 1. Zeszyt 2. S. 198-205; Його ж: Antoni Hnilko: Odpowiedz panu majorowi Ottonowi Laskowskiemu // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1933. T. VI. S. 122.

⁹ Laskowski O. [Recenzia]: Antoni Hnilko. Wyprawa Cudnowska w 1660 roku. Warszawa, 1931. 112 s. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1932. T. V. S. 286-287.

¹⁰ Ossoliński L. Kampania na Ukrainie 1660 roku. Warszawa, 1995. S. 33-35.

¹¹ Gewęda M. Od Beresteczka do Cudnowa. Działalność wojskowa Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1651-1660. Zabrze, 2013. S. 326-327.

¹² Sikora R. Taktyka walki, uzbrojenie i wyposażenie husarii w latach 1576-1710. URL: tekst pracy doktorskiej /http://docer.pl/doc/1ensc.pdf. S. 105-110.

¹³ Nagielski M. Kampania Cudnowska 1660 roku // Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI-XVII wieku // Pod red. M. Nagielskiego, K. Bobiatyńskiego i P. Gawrona. Zabrze, 2013. S. 290-314; Його ж. Nagielski M. The Chudniv Campaign of 1660 // Polish battles and campaigns in 13th – 19th centuries. Warszawa, 2016. S. 113-119.

¹⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Видав. дім «Альтернативи», 1999. Т. VII. С. 243-244; Їх же: Смолій В.А., Степанков В.С. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ: Темпора, 2011. С. 81-82.

¹⁵ Горобець В.М. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава К., 2007. С. 180-181; Горобець В.М. Еліта козацької України у пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою (1654-1665 рр.). Київ, 2001. С. 245.

¹⁶ Мищик Ю.А. Любар, Чуднів, Слободища...// Україна кризь віки. Київ, 2000. С. 230-233.

¹⁷ Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659-поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський, 2001. 236 с.

¹⁸ Степанков В.В. Слободищенська битва 1660 року: малозясовані епізоди. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 80-81; Степанков В.В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Київ, 2007. С. 192-193.

¹⁹ Степанков В. В. Загадки Чуднова // Київ. старовина. Київ, 2008. № 1/2. С. 47.

²⁰ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). 2-е изд., с дополнениями. Киев, 1898. Т. 3. С.432; Барсуков А. Род Шереметьевых. Санкт-Петербург, 1888. Т. V. С. 321.

²¹ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року... С. 45; Мацьков О.М. Похід війська Ю. Хмельницького до Слободища 1660 року: проблема визначення його маршруту // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2017. Т. 27. С. 305-306.

²² Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-ego na XVII-sty. "Ziemie Ruskie" Rzeczypospolitej / Opracował i wydał A. Jablonowski. Warszawa, 1899-1904. Dział II. S. 14; Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии: научное издание. Москва, 1900. С. 2.

²³ Historia wojenna polska w zarysie / Opracował i wydał W. Hupert. Lwów, 1919. S. 240.

²⁴ Гордон П. Дневник 1659-1667 / П. Гордон; [переклад Д. Федосова]. Москва: Наука, 2003. С. 63.

²⁵ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ: Основи, 2003. С. 94-95.

²⁶ Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego (далі – BJ). Rpis. № 5. S. 756.

²⁷ Relacie nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Berlin-Poznań, 1864. T. II. S. 301; Pisma do wiewu i spraw Jana Sobieskiego // Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 ad annum 1795. Kraków, 1880. T. I. Cz. I. S. 178; Biblioteka im. kz. Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.). Rpis. № 154. S. 658.

- ²⁸ Hnilko A. Odpowiedz... S. 123.
- ²⁹ Див. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року... С. 45-46; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880. T. I. S. 808.
- ³⁰ Nagielski M. Kampania Cudnowska 1660 roku... S. 301; Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem... S. 195.
- ³¹ BJ. Rpis. № 5. S. 756.
- ³² PAN Kr. Rpis. № 967. S. 271.
- ³³ Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania kro-la Jana Kazimierza podwodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Pańskim 1660 // Tlum. M.A. Hnilko. Warszawa, 1922. T. III. S. 66; Гордон П. Дневник... С. 63.
- ³⁴ Wojna polsko-moskiewska... S. 67-69; Kłaczewski W. Jerzy Sebastian Lubomirski. Wrocław, 2002. S. 174.
- ³⁵ Мицик Ю.А. Чуднівська та Слободищенська битви 1660 р. на сторінках «Віршованої хроніки» // Архіви України. Київ, 2005. № 4. С. 94; Polska Akademia Nauk w Krakowie (далі – PAN Kr.), Rpis. № 1275. S. 104.
- ³⁶ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 100.
- ³⁷ Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаніка, Інститут Рукопису (далі – ЛНБ, ІР), Ф. V. Спр. 335/ІІ. Арк. 44; Ojczyzste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diarusze, Relacje, Pamiętniki it. p., zeb. A. Grabowski, Kraków, 1845. S. 155.
- ³⁸ Arhiwum Panstwowe w Gdańsku (далі – AP w Gdańsku), Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 419; Wojna polsko-moskiewska... S. 72; BJ. Rpis. № 5. S. 756.
- ³⁹ Гордон П. Дневник... С. 64; Memorabilis victoria de Szeremetho, exercitas Mosckoum Duce etc... ad Cudnow iamreportate A. D. MDCLXV Novembri scripta per Reverendum Ioannem Zielenievicium, ecclesiae parochiabis Casimiriae inferioris praepastum ibidem que decanum. Cracoviae, 1668. S. 113-114.
- ⁴⁰ Holsten H.C. Przygody wojenne 1655-1666 [oprac. T. Wasilewski]. Warszawa, 1980. S. 58.
- ⁴¹ Мицик Ю.А. Чуднівська та Слободищенська битви... С. 94; PAN Kr., Rpis. № 1275. S. 104.
- ⁴² Biblioteka Narodowa w Warszawie (далі – BN). Rpis. № 6643. S. 189-190; Memorabilis victoria de Szeremetho... S. 113-114; Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej polowie XVII wieku. Warszawa, 1965. S. 128-129; Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem... S. 198; Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 66; Romanski R. Cudnów 1660... S. 126-127; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 31; Sikora R. Taktyka walki... S. 106-107.
- ⁴³ Степанков В.В. Чуднівський вибір... С. 193; Мицик Ю.А. Любар, Чуднів... С. 231.
- ⁴⁴ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Poznań, 1840. T. II. S. 94.
- ⁴⁵ Sikora R. Zapomniana armia // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury pod red. P. Boreka, Kraków. 2008. S. 158.
- ⁴⁶ Wojna polsko-moskiewska... S. 71; Ojczyzste spominki... S. 155.
- ⁴⁷ Мицик Ю.А. Чуднівська та Слободищенська битви... С. 95; PAN Kr., Rpis. № 1275. S. 105.
- ⁴⁸ Holsten H. C. Przygody wojenne... S. 58.
- ⁴⁹ Leszczyński S. Potrzeba z Szeremetem, hetmanem mosiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana / Oprac. P. Borek. Kraków, 2006. S. 77; ЛНБ, ІР, Ф. V. Спр. 335/ІІ. Арк. 43; Ojczyzste spominki... S. 152.
- ⁵⁰ ПКК... С. 432-433.
- ⁵¹ BJ. Rpis. № 5. S. 756; Wojna polsko-moskiewska... S. 67.
- ⁵² Див.: Мацьков О.М. Чисельність армії Ю. Хмельницького у Чуднівській кампанії 1660 р.: спроба з'ясування // Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гна-тюка. Серія: Історія / за ред. І. Зуляка. Тернопіль, 2017. Вип. 1. Ч. 2. С. 12-17.

⁵³ Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza Historią arcybiskupstwa Lwowskiego w tejsze epoce / Napisana przez X.J. T. Józefowicza. Lwów, 1854. S. 247.

⁵⁴ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року... С. 45.

⁵⁵ Jemiołowski M. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego towarzysza lekkiej chorągwi ziemianina wojewódstwa Bielskiego obejmujący dzieje Polski od r. 1648 do 1679, współcześnie porządkiem lat opowiedziane. Lwów, 1850. S. 156; Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem... S. 198.

⁵⁶ Holsten H. C. Przygody wojenne... S. 58.

⁵⁷ Kochowski W. Historia panowania... S. 92.

⁵⁸ Мицик Ю.А. Чуднівська та Слободищенська битви... С. 95; PAN Kr., Rpis. № 1275. S. 105; Kochowski W. Historia panowania... S. 92; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 32.

⁵⁹ Wojna polsko-moskiewska... S. 72; PAN Kr. Rpis. № 967. S. 271.

⁶⁰ Гордон П. Дневник... С. 64; Antoni Hnilko: Odpowiedz... S. 123; Kubala L. Wojny duńskie... S. 395.

⁶¹ Kochowski W. Historia panowania... S. 92; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 32.

⁶² Leszczyński S. Potrzeba z Szeremetem... S. 84.

⁶³ Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674. Krakow, 1898. T. I. S. 357.

⁶⁴ Гордон П. Дневник... С. 64.

⁶⁵ Л. Оссолинський встановив, що світловий день в дану пору року становить орієнтовно 10 годин. Сонце сходить близько 07 год ранку і заходить о 17 год. Тому інформацію окремих джерел про початок битви за кілька годин до настання ночі вважаємо помилковою.

⁶⁶ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 58.

⁶⁷ Степанков В.В. Загадки Чуднова... С. 44; Мицик Ю.А. Любар, Чуднів...С. 231; Kłaczewski W. Jerzy Sebastian Lubomirski... S. 175.

⁶⁸ Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 32; AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 420.

⁶⁹ AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 421; Гордон П. Дневник... С. 64; Kochowski W. Historia panowania... S. 92; Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem... S. 199.

⁷⁰ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 58; PAN Kr. Rpis. № 114. S. 20.

⁷¹ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 58-59.

⁷² Laskowski O. [Recenzia]: Antoni Hnilko... S. 286; Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem... S. 204.

⁷³ Romanski R. Cudnów 1660. Warszawa, 1996. S. 136.

⁷⁴ Nagielski M. Kampania Cudnowska 1660 roku... S. 301.

⁷⁵ Okolski Sz. Diariusz transakcyi wojennej miedzy wojskiem koronnem i zaporoskiem w r.1637. / Wyd. K. J. Turowski. Kraków, 1858. S. 149-150, 155.

⁷⁶ Гордон П. Дневник... С. 65-66.

⁷⁷ Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 71-73; Wojna polsko-moskiewska...S. 75-76.

⁷⁸ Wojna polsko-moskiewska...S. 76.

⁷⁹ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 58; Мацьков О. Роль і місце кримського чинника у Чуднівській кампанії 1660 року: постановка проблеми // Проблеми історії країн Цн. та Сх. Європи. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 156-157.

⁸⁰ Гордон П. Дневник... С. 64; Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 73; Kubala L. Wojny duńskie... S. 395.

⁸¹ Там само... С. 64; Holsten H. C. Przygody wojenne... S. 58.

⁸² Степанков В.В. Слободищенська битва С. 81.

⁸³ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 58.

⁸⁴ Гордон П. Дневник... С. 65.

⁸⁵ Wojna polsko-moskiewska... S. 73.

- ⁸⁶ Holsten H. C. Przygody wojenne... S. 58.
- ⁸⁷ Гордон П. Дневник... С. 66.
- ⁸⁸ Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 75-76; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 32.
- ⁸⁹ Romanski R. Cudnów... S. 136; Kochowski W. Historia panowania... S. 93; Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 77.
- ⁹⁰ AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 422.
- ⁹¹ Wojna polsko-moskiewska... S. 77.
- ⁹² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... С. 244.
- ⁹³ Гордон П. Дневник... С. 66; Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 58.
- ⁹⁴ Kochowski W. Historia panowania... S. 93-95; Rawita-Gawroński F. Ostatni Chmielnicznzenko... S. 57.
- ⁹⁵ Wojna polsko-moskiewska... S. 78-79; Степанков В.В. Загадки Чуднова... С. 48.
- ⁹⁶ Мищик Ю.А. Чуднівська та Слободищенська битви... С. 95; PAN Kr. Rpis. № 1275. S. 105.
- ⁹⁷ Jerlicz J. Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa; Petersburg, 1853. Т. II. S. 53.
- ⁹⁸ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року... С. 45.
- ⁹⁹ Jerlicz J. Latopisiec... S. 53.
- ¹⁰⁰ Гордон П. Дневник... С. 66; Nagielski M. Kampania Cudnowska 1660 roku... S. 301; Гордон П. Дневник... С. 66; Hnilko A. Bitwa pod Slobodysczem... S. 201-202.
- ¹⁰¹ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 59.
- ¹⁰² AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 423.
- ¹⁰³ Kochowski W. Historia panowania... S. 93-94.
- ¹⁰⁴ Wojna polsko-moskiewska... S. 79; Гордон П. Дневник... С. 67.
- ¹⁰⁵ Там само... S. 79.
- ¹⁰⁶ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 59.
- ¹⁰⁷ Kronika miasta Lwowa... S. 249; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 32-33.
- ¹⁰⁸ Leszczński S. Potrzeba z Szeremetem... S. 86.
- ¹⁰⁹ Jerlicz J. Latopisiec... S. 53.
- ¹¹⁰ Національна бібліотека України імені В. Вернадського, Інститут Рукопису (далі – НБУ, ІР), Ф. II. Спр. № 15404. Арк. 4; PAN Kr. Rpis. № 967. S. 271; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 32-33; Sikora R. Taktyka walki... S. 109-110; Hnilko A. Bitwa pod Slobodysczem... S. 204.
- ¹¹¹ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 60.
- ¹¹² Там само... S. 60; Kubala L. Wojny duńskie... S. 396.
- ¹¹³ Sikora R. Taktyka walki... S. 109.
- ¹¹⁴ Kosszarzecki K. Kampania roku 1660 na Litwie. Zabrze, 2005. S. 209-211; Курбагов О. «Литовский поход 7168 года» князя И.А. Хованского і битва при Полонке // Славяноведение. Москва, 2003. С. 25-40; Курбагов О. Polonka 1660 – spojrzene z Moskwy // «Mówią wieki». Москва, 2000. № 3. S. 27-36.
- ¹¹⁵ Там само... S. 70.

Mackov Oleksandr. The Battle of Slobozia 1660: attempt to reconstruct. *The attempt was made to recreate an important episode Campaign of the Chudniv – the battle near Slobozia on October 7 between the Polish-Tatar army of E. Lubomirsky and Murat-Giray and the Ukrainian army of Hetman Yuri Khmelnytsky. The stop of the right-bank regiments near Slobozia was considered by the command as a short-term rest on the way to Chudnov, where was the blockade of the Moscow-Ukrainian army. Skilfully organized intelligence service allowed the Polish hetmans to capture accurate information about the whereabouts of Yu. Khmelnytsky and agree on the most appropriate war strategy. The composition and strength of the Polish and Ukrainian troops were clarified.*

It turned out that Ukrainian camp was simultaneously attacked from several sides. Attention is drawn to the role and place of the Tatar army during the military operation. It became quite appropriate to cover a number of aspects related to the course of the battle. A detailed analysis of the sources and works of scientists allowed the author to reconsider the traditional version of the Campaign of Slobozia, which is common in Ukrainian and foreign historiography.

Key words: Yu. Khmelnytsky, E. Lubomirsky, S. Pototsky, Murat-Girey, V. Sheremetev, Ukrainian army, battle, Slobozia.

Отримано: 27.06.19

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.155-164

УДК 2–185.3:236.93]:7.04(477)«15/18»

Анастасія Григорак

ГРІШНИКИ І ЗЛОЧИНЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ІКОНОГРАФІЇ «СТРАШНОГО СУДУ»

Григорак Анастасія. Грішники і злочинці в українській правосвідомості та іконографії «Страшного Суду». Стаття присвячена розгляду уявлень про «гріх» і «злочин» на прикладі співставлення сюжетів ікон Страшного Суду і правових джерел у площині трактування злочинів, а також покарань за них відповідно до есхатологічного та правового трактування. Встановлюється міра взаємних впливів на свідомість соціуму українських земель доби Пізнього Середньовіччя / Ранньомодерного часу законодавчих і сакральних реалій.

Доводиться, що зображення грішників і злочинців у пеклі – головна тематична лінія ікон Страшного Суду. При цьому на підставі аналізу і співставлення сюжетів різних Страшносудних ікон можна робити своєрідну реконструкцію ієрархії гріхів та грішників у світогляді тогочасного суспільства України.

Досліджено еволюцію поняття «гріх» у правовій та релігійній культурі, оскільки це поняття багато в чому обумовлювало специфіку ставлення людей до світу, їх системи цінностей і життєвих установ у досліджуваній історичній період.

Ключові слова: гріх, злочин, ікона, історія Церкви в Україні, Страшний Суд.

Григорак Анастасія. Грешники и преступники в украинском правосознании и иконографии «Страшного Суда». Статья посвящена изучению представлений про «грех» и «преступление» на примере сопоставления сюжетов икон Страшного Суда и правовых памятников в сфере трактовки преступлений, а также наказания за них соответственно эсхатологической и правовой трактовки. Выясняется мера взаимных влияний на сознание социума украинских земель периода Позднего Средневековья / Раннего современного времени законодательных и сакральных реалий.

Доказується, що зображення грешників і преступників в аду – головна тематична лінія ікон Страшного Суду. При цьому на основі аналізу і сопоставлення сюжетів різних Страшносудних ікон можна створити своєобразну реконструкцію ієрархії гріхів та грешників в мировоззренні тогочасного населення України.

Изучено еволюцию понятия «грех» в правовой и религиозной культуре, поскольку это понятие во многом обуславливало специфику отношения людей к миру, их систему ценностей и жизненных установок в изучаемый исторический период.

Ключевые слова: грех, преступление, икона, история Церкви в Украине, Страшный Суд.

Модерний період історії України і світу, загалом, знов посилює роль і значення релігійного чинника, оскільки він продовжує залишатися однією із фундаментальних підвалин цивілізаційного розвитку людства, пояснює причини цивілізаційних розломів, ментальних установок тощо. А у випадку України його роль є особливо значущою у зв'язку з пошуками власної ідентичності, прагненням зміцнити національні підвалини світогляду суспільства, прищепити відповідні установки і т.п., а також і внаслідок особливої релігійності, властивої для українців. Все це наочно засвідчується останніми «баталями» навколо справи надання Православній Церкві в Україні Томосу.

Оскільки в Україні традиційно найбільш впливовою й поширеною є Православна Церква, то її історія і є предметом даного дослідження. В цій публікації досліджується такий аспект цієї вкрай актуальної й широкої теми як зображення сюжету «Страшного Суду» на українських іконах XV–XVIII ст., оскільки він проливає світло на аксіологічні установки тогочасного українського суспільства, точніше – православної його частини, що становила абсолютну більшість населення України. А це дозволяє поглибити й загальний дискурс історії України цієї епохи, що сама по собі була вкрай важливою у вітчизняній історії. Також зазначу, що оскільки зображення сюжету «Страшного Суду» на українських іконах XV–XVIII ст. досліджується не з позицій теологічних, а саме у рамках історії України як самостійної науки, то ми вживаємо це поняття у першу чергу як спеціальний термін, а тому беремо його у лапки.

Також наше дослідження не є мистецтвознавчим, то для наукового аналізу беруться окремі з ікон XV–XVIII ст., що є найбільш характерними і тому дозволяють «проявити» досліджуваний сюжет у розрізі різних регіонів та часових інтервалів у рамках досліджуваного періоду. Водночас тема досліджується у зв'язку з паралелями сюжетів «грішник» – «злочинець» в іконографії та правовій традиції, що дозволяє проявити також і міру впливів між цими сферами і що додатково посилює актуальність цього дослідження.

Іконографія «Страшного Суду» – одна з найцікавіших сторінок історії церковного мистецтва, не тільки і не стільки за складністю сюжету, але й за глибоким впливом на душі віруючих. Тобто цей сюжет можна віднести до розряду пропагандистського, що мав дуже широкий спектр «застосування», оскільки однаковою мірою сприймався як писемною, так і неписемною частинами суспільства. При цьому ікони «Страшного Суду» часто виконували богословсько-дидактичну функцію: ці сюжети фактично виробляли у тогочасного адепта Православної Церкви усвідомлення необхідності бути постійно готовим до відповіді перед Богом за свої вчинки, а отже – і жити та діяти відповідно до цього «дамоклова меча». Відповідно, цей сюжет важливий з огляду на диктування ним певного способу життя.

Особливе місце у композиції «Страшносудного» іконопису займає зображення грішників у пеклі. По-перше, цей сюжет дозволяв найбільш ефективно (та ефектно) вплинути на віруючих, так би мовити наочним показом можливих варіантів відповідальності за свої вчинки у потойбічному житті. По-друге, саме цей сюжет відкривав особливу свободу дій для іконописця, адже ж для зображення цього сюжету не було чіткого канону в іконописі, на

відміну від зображення праведників і святих. Недарма саме на цьому сюжеті акцентував увагу у своєму творі «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» і М. Гоголь.

Поняття «гріха» входить в число тих ключових ідей, зокрема й української культури, що здавна визначають вектор її духовної еволюції. Сформувавшись у річищі релігійно-християнського, православного світогляду, воно багато в чому обумовлює специфіку ставлення людей до світу, їх систему цінностей і життєвих установок, адже ж передбачає конкретне покарання за вчинення дій, що можуть трактуватися як «гріх»; а, відповідно, змушує до такого способу життя, який дозволяв уникати такого покарання шляхом уникнення відповідних «гріховних» вчинків.

Безперечно, на перший план у змісті поняття «гріх» у його іконописній візії виходить релігійний компонент. Однак при цьому слід зазначити, що на рівні буденного вживання соціуму, безпосередній релігійний зміст цього поняття найчастіше поступався місцем зовсім іншим семантичним компонентам, що відображали вже не так теологічний його вимір, як особливості побуту та звичаї народу (до якого належав іконописець), а також його правосвідомість і цінності. Це особливо помітно у зв'язку із тим, що в сюжетах «Страшного Суду» на українських іконах досліджуваного періоду важкість гріха завжди залежала від того, ким, де, коли і яким чином було скоєно гріх¹.

У цьому зв'язку сюжет «Страшного Суду» на іконах набував двоякого виміру. З однієї сторони він був покликаний донести до мирян церковне тлумачення «гріха» і відповідальності за нього. Однак безперечно, що іконописець вкладав у цей сюжет і властиве для нього (а відповідно й сучасного йому суспільства) розуміння цих понять, що часом різнилось від пропонованого духовенством канону. Хоча саме привнесення «народних» елементів робило ці ікони особливо зрозумілими для мас.

Попри певний дуалізм підходу до їх змістового наповнення в кінцевому підсумку ікони з сюжетом «Страшного Суду» мали досягнути єдиної мети: спонукати грішника до покаяння, навернути людину до каяття в надії на милосердя Боже і прощення гріхів – саме таке завдання ставили перед собою автори ікон «Страшного Суду». Тож до певної міри відмінні вихідні установки узгоджувались (взаємодоповнювались / співіснували) у рамках однієї ікони. Щоправда, траплялися випадки, коли неканонічний вимір суттєво переважав канонічний. Тому в таких випадках духовенство втручалось у такі «відхилення», оскільки розміщення ікон та їх трактування в кінцевому підсумку і на рівні офіціозу належали до прерогативи саме духовенства. Як приклад можна згадати про випадки, коли митрополит видавав спеціальні накази позатирати зображення на іконах «Страшного Суду», які він вважав неканонічними і «асимілювати» всіх грішників для того, аби пом'якшити загострення соціальних проблем на іконі задля уникнення перенесення цієї конфронтації у душі вірних². Самі такі прояви були симптоматичними, оскільки засвідчували поступову десаκραлізацію суспільства, зміцнення власних уявлень щодо тлумачення понять «добра» і «зла» тощо, але також і посилення соціальних конфліктів у суспільстві.

Враховуючи жорсткий канон для зображення святих, праведників і т.п. (на чому вище наголошено), що не допускав відступів, найбільший інтерес становлять саме зображення грішників, які й дозволяли втілитись свободі творчості та народним установам. І дійсно, в образах грішників на «Страшносудних» іконах зазвичай виявлялися персонажі, що були найбільш ненависними для головного масиву українського соціуму: багатії, лихварі, п'яниці, дітовбивці, блудники, чародії, злодії, табачники, «ті, хто перейшли в іншу віру». Відповідно, на підставі характеру та частоти їх зображення на іконах можна вибудувувати ієрархію ступеню «гріха» (у так би мовити «народному трактуванні»), а також і міри його поширеності у тогочасному суспільстві України.

Ці наші твердження поділяються новітніми дослідниками. Так, Л. Березна наголошує на впливі «низової, народної культури» на іконографію. І цю думку досить добре підтверджують образи грішників, зображених у нижньому ярусі ікон із сюжетом «Страшного Суду»³.

У цьому зв'язку (аби з'ясувати чи дійсно ми правильно дешифруємо внутрішнє прочитання «Страшносудного» сюжету, зокрема градацію грішників) доцільно звернутися до тлумачення поняття «гріх» у тогочасній літературі. Уявлення віруючих про «гріх» можна прослідкувати на основі проповідей і трактатів релігійних діячів того часу, що одразу ж обмежує нас власне їх тлумаченням зі сторони православного духовенства, хоча і не виключає введення до цих праць також і елементів «народного» сприйняття. Так, Іоаникій Галатовський наголошував, що пани, королі, князі повинні допомагати убогим; рицарі, гетьмани, полковники – нікому кривди не чинити і не займати чужих маєтків; судді – мають справедливо судити всіх, незалежно від стану і роду; представники духовенства – мають дбати, щоб ніяка душа не загубилась через їхню недбалість⁴. Безперечно, що ці установки відповідали і народним уявленням про «добро» і «зло», «гріх» тощо. Водночас цей перелік настанов наштовкує на різноманітність категорій грішників на іконах, які теж не становили однорідну масу, а виділялися в окремі категорії: немилостивий пан; несправедливий суддя; священник, який не виконував чесно свій обов'язок перед Богом і людьми.

Питання про пануючі в українському суспільстві доби Пізнього Середньовіччя та Ранньомодерного часу уявлення про різні «гріхи» і покарання за них, що постають в іконографії при зображенні «Страшного Суду», можна розглядати також і крізь призму розвитку судової системи тих часів і це є необхідним задля унаочнення взаємозв'язку між релігією і правом у тогочасному суспільстві. В цьому зв'язку варто звернутися до трактування справи найбільш авторитетним вітчизняним дослідником середньовічної та Ранньомодерної історії України Наталії Яковенко. Вона, зокрема, зазначає, що «Страшний Суд» знайшов відображення у драмі XVII ст. «Розмова во кратці о душі грішній», в якій ця подія замальовується як засідання міського суду за участю апостолів-лавників, адвоката і т.д.⁵. Таким чином, правничою термінологією пронизувалася майже вся писемна література того часу: від побутових гумористичних мініатюр до творів візіонерського жанру. І авторитет правни-

чого тексту урівнювався із сакральним⁶. А це засвідчує високий рівень правової культури тогочасного населення України, так само як і взаємний вплив між правом та релігійними догматами. Аналізуючи правосвідомість українського соціуму XV–XVII ст. Н. Яковенко, Н. Старченко та ін. наголошують на тому, що це питання слід розглядати крізь призму прихованої реальності, що відповідала певному історичному періоду і обставинам⁷.

Усе це засвідчується і джерельною базою. Так, документи земських і гродських судів, що своїм змістом чи не найкраще віддзеркалюють систему судочинства, адміністрації та інтереси держави, водночас відобразили також і життя нижчих верств населення тогочасного суспільства – селянства і міщан-ремісників⁸, а отже «проявили» і властиві для них ціннісні установки. Дійсно, акти земських і гродських судів та фасцикул засвідчують чимало матеріалів про побут, матеріальну та духовну культуру народу⁹. Є в цих джерелах також записи, що ілюструють засилля на українських землях католицизму і унії. Книги-реєстри злочинців (*Regesta furum*) містять прізвиська людей, запідозрених, замішаних і викритих у різних карних справах. Ведення цього типу книг судами характерне для XVI ст.¹⁰.

Таким чином, законодавчі і сакральні пам'ятки дозволять пов'язати «земне» і «небесне» (тобто реалії тогочасного життя та їх трактування духовенством), так само, як це і відбувалося на самих «Страшносудних» зразках української іконографії, оскільки майстри, що їх виконували, діяли як під впливом замовників (тобто духовенства), так і власних установок (що були властиві для основної маси тогочасного соціуму).

Повертаючись до тематики зображення грішників та злочинців власне на іконах зазначимо, що тут можна спостерігати численне різноманіття сцен з грішниками у пеклі. Останніх можна умовно поділити на такі категорії, відповідно до вчиненого ними гріха:

- особливо тяжкі гріхи (крадій, вбивця, дітовбивця);
- моральний гріх (зрадник, блудник, п'яниця і т. д.);
- професійний гріх (швець, коваль, шинкарка, чаклунка і навіть священик);
- релігійний і національний (католики, уніати, турки, євреї, німці тощо).

Відповідно, спостерігаємо картину ототожнення понять «гріх» і «злочин». Це засвідчується і судовою практикою, адже ж у ній спостерігаємо аналогічну градацію злочинців. Також бачимо, що у свідомості тогочасного суспільства категорії «грішник» і «зłodій» тісно перепліталися і те, що у наш час можна назвати гріхом, у Середні віки могло вважатися важким злочином. І все це наочно ілюструє сюжет «Страшного Суду» в українській іконографії досліджуваного періоду.

Теж саме бачимо і в тогочасному праві. Навіть більше, правова система проводила майже ідентичну градацію злочинів і злочинців, що підтверджує тезу про тісний взаємозв'язок релігії і права у Середні віки. Однак принциповою відмінністю правової культури була становість суду та становий принцип самого права, що засвідчується численними пам'ятками права, зокрема і Статутами Великого Князівства Литовського¹¹. Звичайно, що духовенство на-

магалося запровадити подібні стандарти і серед мирян через релігійні норми і трактування. Але оскільки подібні постулати входили у невідповідність з основоположними принципами християнства та уявленнями про справедливість у середовищі самих народних мас, то робити це було доволі важко і народна свідомість на загал відмовлялася їх сприймати, оскільки відмовляла їм у справедливості.

Також по мірі польсько-литовської інтеграції зростає відмінність у правовому становищі представників Православної та Римо-католицької Церков. І ущемлення православних у правах знайшло відображення у православній іконографічній традиції у появі серед грішників у пеклі (при зображенні «Страшного Суду») також і римо-католиків, що можна розглядати як своєрідну «помсту» за дискримінацію зі сторони адептів православ'я.

Ще однією новою категорією «грішників» при зображенні «Страшного Суду» на іконах стає образ єврея та татарина, що були виділені в окремі групи за правовим становищем також і законодавчими документами вже наприкінці XIV ст.¹². Щодо євреїв, то вони масово з'явилися у Литві в середині XIV ст., а в українських землях ще раніше. Їхнє становище тут було своєрідним. Вони жили на правах чужинців, але знаходилися під опікою короля. Вони стали найважливішим фактором у фінансових справах, позичали через свої організації гроші, орендували корчми і мита. Великі князі своїми привілеями ставили їх вище від місцевого населення, оскільки вони опинилися під особливим захистом держави¹³. Водночас народна традиція не сприймала їх як «позитивних персонажів», що було наслідком у першу чергу релігійної відмінності і так само релігійної упередженості, що була визначальною рисою у соціальних відносинах того часу. Отже, у цьому випадку релігійні норми переважали правові.

Так само середньовічне право (і не лише в Україні) виділяло в окрему категорію всіх «чужинців» загалом. Так, чужинці мусили ходити у відповідному вбранні та жити в окремих частинах населених пунктів, щоб їх можна було упізнати, адже вони всі становили окрему категорію у судовій системі¹⁴. Не дивно, що таке упереджене ставлення до останніх знайшло відображення і в іконографії, але було проявом не так релігійних установок, як властивого для середньовічного суспільства страху перед всім новим і невідомим, до чого відносились і всі іноземці, тим більше, що вони справді відрізнялись від місцевого населення мовою, одягом, традиціями тощо.

Водночас вплив релігії на право знайшов відображення і в самій юридичній термінології. Так, на зміну «сорому» й «обіди» «Руської Правди» в законодавстві утверджується поняття «лихе діло» (з синонімом «воровство»), а в русько-литовському – його семантичний аналог «злодѣйство». Юридичним синонімом до «злодѣя» – виконавця «злої дії», «злого учинку», стає «своевольник», тобто людина, що наважилася на вчинок, противний Божій волі, бо керувалася «своею злою волею»¹⁵. Отже, злочин сприймався перш за все, у теологічній візії – як порушення Божого порядку, а отже і стан законності сприймався як дотримання Божої волі. Відповідно, поняття «злочин» і «гріх» є своєрідними синонімами.

Вплив релігії на правову культуру виявився і в гласності самого судового процесу, оскільки це розглядалось як один із засобів забезпечити людину від прояву гордині, що вважалася одним із християнських гріхів¹⁶. На іконах із зображеннями сцен «Страшного Суду» цей принцип проявився у самому поданні на загальний огляд образів грішників аби поширювати інформацію про усталені образи відступників від Божої волі серед широких народних мас.

Зрештою, саму практику зображення сцен «Страшного Суду» на іконах можна розглядати як продовження правової традиції у сенсі показу, що злочинець / грішник все одно понесе кару за свої провини, навіть якщо не у цьому світі, то точно у потойбічному, але тоді це покарання буде мати вічний характер. У цьому проявились і народні установки про неодмінність перемоги справедливості, що було особливо важливим у випадках, коли покарання за гріх часто було майже нездійсненим за земного життя. У цьому відношенні цікавими є дослідження т.зв. покрайних записів. Так, зокрема, вважає Віра Фрис¹⁷. Покарання за гріхи може бути як після смерті, так і при житті. Якщо розглядати покарання після смерті, то це посмертний, «Страшний Суд». Якщо при житті, то це покарання у судовому порядку, або, наприклад, прокльони, яких серйозно боявся тогочасний соціум, про що свідчать покрайні записи у книгах¹⁸. Досліджуючи це питання у контексті записів-заборон на переміщення книг за межі церкви XVI–XVII ст., адже такі книги купувалися за відпущення гріхів, або по іншій поважній причині. Ці записи містили в собі прокльони і сподівання поквитатися з кривдником на «Страшному Суді», у разі порушення заборони. До того ж були навіть вказані покарання: «мука вічна», «вогонь невгасачий». Окрім того, людина, яка б хотіла «віддалити» книгу асоціюється не лише з «грішником», але й з «законопреступником». Причому переписувач покладається спочатку на цивільний, а вже потім на «Страшний Суд»¹⁹. Отже, наочним є взаємодоповнення правової культури релігійною.

Досліджуючи відьом та інших представників «нечистої сили» Катерина Диса застосовує як джерело судові справи про чари. Ґрунтовний аналіз цих документів дає можливість з'ясувати причини появи чародійок, відьом, мельників, ковалів та ін. на тлі сюжету «Страшного Суду» на іконах.

На «Страшносудних» іконах з XVI ст. з'являються категорії грішників-представників різних ремісничих професій. Це є свідченням розвитку почуття індивідуалізму, а також приходу на зміну становому класового суспільства. Наприклад, у судових справах про чари можна віднайти інформацію про ткача, шинкарку, млинаря, відьму і дітовбивцю. Із цих судових справ помітно, що один ткач був засуджений, оскільки користувався магічними послугами, щоб привабити клієнтів²⁰. Інший ткач займався магічним лікуванням, алевилікувати не зміг. Бідна шинкарка була притягнута до відповідальності, оскільки хотіла розвинути свою справу за допомогою магії²¹. Млинар вдався до чарів, щоб позбутися свого суперника, а тому також очікував на покарання²². У 1634 р. *iudicium criminale* виніс смертний вирок шевцю Івану Коробу та підмайстру шевського ремесла Прокопу Живковичу за те, що вони «переховували свавільників та волоцюг і тому рознесли заразу в різних місцях міста і в Краківському передмісті з величезною шкодою для міста і грома-

дян²³. Слід також розглядати у взаємозв'язку такі гріхи як відьомство і дітовбивство, де відьма сприяла позбавленню від дитини²⁴. Є й іншого роду цікава згадка про відкриття мельником шинку, при чому ця згадка у позитивному ключі, оскільки громада схвалювала цей вчинок²⁵. Виходячи з вище написаного, можна зробити припущення, що людина завжди пов'язувалася з певними асоціаціями, і професійна ознака була однією з таких асоціацій. Але чи носили ці асоціації позитивний чи негативний характер – вирішували вчинки і ставлення до них соціуму.

Часом людину, що вчинила злочин («гріх»), відносили до відповідного виду суду не за професійною, релігійною чи конфесійною приналежністю, а саме за специфікою «гріха». За давньоруською традицією, перелюб «вшетеченство» підлягав не світському, а церковному судові, що знайшло своє продовження і в пізнішому законодавстві, хоча перелюбника та перелюбницю перед церковною покутою додатково піддавали «торговій казні», тобто публічній тілесній екзекуції. Натомість за «Саксонським Зерцалом» такі випадки розглядав світський суд, за вироком якого винним стинали голови. Русько-литовське право теж передбачало світське покарання, і теж через відрубання голови (розд. XIV, арт. 30)²⁶. Отже, маємо прояв тенденції до розширення компетенції світського судочинства за рахунок церковного, як у рамках західноєвропейської правової традиції, так і української.

Отже, роблячи загальні висновки, слід наголосити на тому, що через сюжет «Страшного Суду» іконописці відображали пануючі в суспільстві погляди на «добро» і «зло», а також оцінку представників різних станів, професій, тощо. А це дозволяє побачити аксіологічну систему координат тогочасної людини, а отже – і краще пояснити мотиваційні чинники їхніх дій та міжстанові відносини. Тому при співставленні сюжету «Страшного Суду» та правової традиції бачимо прямі паралелі, що підкріплюється і своєрідними рівнянням в тлумаченні понять «гріх» і «злочин» у тогочасному суспільстві і праві. А отже підтверджується взаємозв'язок релігії і права у добу Середньовіччя та Ранньомодерного часу.

Також можна стверджувати, що розвиток судової системи, так само як і зміни у соціально-економічній та політичній ситуації у суспільстві впливали на еволюцію української іконографії «Страшного Суду», що виявилось у поповненні переліку «грішників» новими образами (представниками низки етносів, конфесій, професій тощо).

Окрім того, сюжет «Страшного Суду» на іконах часто давав можливість майстру, що його виконував, втілити і свої (а по суті народні) погляди на «добро» і «зло». Це засвідчується, зокрема, тим, що на іконах саме за бідним приходять янголи, а багач помирає у муках. Іншими словами, цей образ давав надію хворим і бідним, яким довелося терпіти біль і страждання. Однак це страждання тимчасове і розглядалося як запурука спасіння душі після смерті²⁷. Звичайно, що духовенство намагалося контролювати цю свободу творчості і у випадках суттєвих відходжень від релігійного канону вимагало їх переробки. Однак народний елемент все одно проступав. І це дозволяє через вивчення сюжету «Страшного суду» на українських іконах здійснювати реконструкцію народних уявлень.

Таким чином, з кожним новим періодом перелік «гріхів» зростав, а покарання урізноманітнювалися. Такі зміни є наочним свідченням наростаючої в українському суспільстві Ранньомодерного часу тенденції до індивідуалізації світогляду, усвідомлення кожної людини як самодостатньої, а також до зміни станового суспільства (властивого для доби Середньовіччя) на класове, що у свою чергу є свідченням присутності в розвитку українського соціуму цього часу тих самих тенденцій, що характеризували західноєвропейський соціум. А отже, можна вести мову про контекстуальність розвитку українського соціуму загальноєвропейським тенденціям у площині соціальної історії.

Примітки:

¹ Довга Л. Уявлення про гріх та чесноту в українських текстах XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. 2003. Вип. 3. С. 247.

² Павло Жолтовський. Художнє життя на Україні XIV–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1973. С. 51.

³ Бережная Л. А. «Одесную» и «ошуюю». Русские и русинские православные иконы «Страшного суда» на рубеже эпох // Человек между царством и империей. Сб. мат-лов междунар. конф. / год ред. М.С. Киселевой. Москва, 2003. С. 468.

⁴ Довга Л. Уявлення про гріх... С. 248.

⁵ Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. С. 82–83.

⁶ Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: культурно-історичне підґрунтя // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків: Право, 2011. № 7. С. 90.

⁷ Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) // Месіаеуаіа Осаіпса: ментальність та історія ідей. Київ, 1998. Т. 5. С. 68–81.

⁸ Купчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського. Київ: [б.в.], 1998. С. 39.

⁹ Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова / Олег Купчинський; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського. Київ: [б.в.], 1998. С. 78.

¹⁰ Там само. С. 24.

¹¹ Див.: Вялікае княства Літоускае: энцыклапедыя. Т. 3. Мьнск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2010. 690 с.

¹² Чубатий М. Огляд історії українського права. Мюнхен-Київ, 1994. №2-4(4-6). С. 132.

¹³ Там само. С. 133.

¹⁴ Там само. С. 55.

¹⁵ Яковенко Н. Паралельний світ // Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий». URL: http://npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/iio_kiu_N.Yakovenko-Paralelnui_svit/ 90.html

¹⁶ Старченко Н. Публічність як домінанта культурної... С. 68–81.

¹⁷ Фрис Віра. Відображення уявлень про гріховні вчинки у покрайніх записках давніх українських кирилических книг // Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталії Яковенко. Київ: Laurus, 2012. С. 151.

¹⁸ Там само. С. 152.

¹⁹ Там само. С. 158.

²⁰ Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII ст. Київ: Критика, 2008. С. 161.

²¹ Там само. С. 163.

²² Там само. С. 164.

²³ Білостоцький С. Підсудність кримінальних справ у Львові у XVI–XVIII ст. // Історико-правовий часопис. 2016. № 1. С. 16–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2016_1_5

²⁴ Діса К. Історія з відьмами... С. 237.

²⁵ Lietuvos Metrika& Knyga Nr. 49 (1566–1672). Vilnius, 2014. С. 1567–1568.

²⁶ Яковенко Наталя. Паралельний світ... URL: http://npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/iio_kiu_N.Yakovenko-Paralelnui_svit/90.html

²⁷ Nadja Bartol / Last Judgement in the Hospital Church of the Holy Spirit in Slovenj Gradec as a Medium of Coalescence of the Real and the Metaphysical. URL: http://npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/iio_kiu_N.Yakovenko-Paralelnui_svit/90.html; https://www.researchgate.net/publication/276314966_Last_Judgement_in_the_Hospital_Church_of_the_Holy_Spirit_in_Slovenj_Gradec_as_a_Medium_of_Coalescence_of_the_Real_and_the_Metaphysical

Grygorak Anastasiia. Sinners and criminals in Ukrainian justice and iconography of the “Last Judgment”. The article is devoted to the consideration of the notions of «sin» and «crime» on the example of comparing the plots of icons of the Last Judgment and legal sources in the plane of treatment of crimes, as well as punishments for them in accordance with the eschatological and legal interpretation. Degree. And it is established the aim of mutual influence on the consciousness of the Ukrainian lands of the Late Middle Ages / early modern times of legislative and sacred realities.

It is proved that the images of sinners and criminals in hell are the main thematic line of icons of the Last Judgment. At the same time, on the basis of analysis and comparison of the stories of various Last Judgment icons, one can make a kind of reconstruction of the hierarchy of sins and sinners in the outlook of the contemporary society of Ukraine.

The evolution of the concept of «sin» in the legal and religious culture is explored, since this concept in many respects predetermined the specificity of the attitude of people towards the world, their system of values and living institutions in the investigated historical period.

Key words: sin, crime, icon, the history of the Church in Ukraine, the Last Judgment.

Отримано 03.01.2019

ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЧИНОВНИКІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Мазур Владислав. Пенсійне забезпечення чиновників у Російській імперії: нормативно-правове регулювання (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Проаналізовано особливості реформування пенсійної системи Російської імперії, з'ясовано основні проблеми її реалізації. Вказано на відмінності пенсійного забезпечення чиновників та державних службовців українських губерній. На початку ХІХ ст. у Російській імперії в кожному відомстві існувала своя різнорівнева система. Новий етап в історії розвитку пенсійного забезпечення розпочався із 1827 року. Тоді було затверджено перший в історії Російської імперії пенсійний статут – «Загальний статут про пенсії та одноразові виплати». У статті проаналізовано прогресивне розширення кількості підданих, які охоплювалися цією системою соціального захисту, від військово-морських офіцерів та їхніх сімей до працівників державних установ зі спробами охопити людей цивільних професій (учених, викладачів, працівників деяких приватних підприємств тощо). Наведено приклади щодо соціального захисту окремих категорій службовців Правобережної України, педагогів різних начальних закладів, персоналу лікарень та ін. Доведено, що система розвивалася одночасно в напрямку уніфікації та ускладнення. Більшість простого населення, наприклад, педагогічний персонал чи персонал лікарень, залишався переважно захищеним на законодавчому рівні. Український контекст питання вирізнявся регіональною (Правобережжя) та відомчою (освітня сфера, воєнне відомство тощо) специфікою. На початку ХХ ст. система пенсійного забезпечення вдосконалювалася під впливом подій 1905–1907 рр. та Першої світової війни (покращення соціального захисту солдат).

Ключові слова: пенсія, стаж, державні службовці, соціальний захист.

Мазур Владислав. Пенсионное обеспечение чиновников в Российской империи: нормативно-правовое регулирование (конец ХVІІІ – начало ХІХ вв.). Проанализированы особенности реформирования пенсионной системы Российской империи, выяснены основные проблемы ее реализации. Указано на различия пенсионного обеспечения чиновников и государственных служащих украинских губерний. В начале ХІХ века в Российской империи в каждом ведомстве существовала своя разноуровневая система. Новый этап в истории развития пенсионного обеспечения начался с 1827 года. Тогда был утвержден первый в истории Российской империи пенсионный устав – «Общий устав о пенсиях и единовременные выплаты». Анализируется постепенное расширение состава подданных, охваченных этой системой социальной защиты, от военно-морских офицеров и членов их семей до служащих государственных ведомств с попытками охвата лиц гражданских профессий (ученых, учителей, служащих некоторых частных предприятий и др.). Приведены примеры по социальной защите отдельных категорий служащих Правобережной Украины, педагогов различных учебных заведений, персонала боль-

ниц і др. Доказано, что система развивалась одновременно в направлении унификации и осложнения. Большинство простого населения, например, педагогический персонал или персонал больницы, оставался преимущественно незащищенным на законодательном уровне. Украинский контекст вопроса отличался региональной (Правобережье) и ведомственной (образовательная сфера, военное ведомство и т.д.) спецификой. В начале XX века система пенсионного обеспечения совершенствовалась под влиянием событий 1905–1907 гг. и Первой мировой войны (улучшение социальной защиты солдат).

Ключевые слова: пенсия, стаж, государственные служащие, социальная защита.

Реформування пенсійної системи задля забезпечення більш високого рівня соціальної захищеності та справедливого розподілу суспільних фондів споживання є одним із важливих завдань влади України. До категорій наших громадян, які потребують першочергової уваги варто зараховувати працівників медичної, освітньої, військової, наукової та інших сфер. Вдосконалення існуючої системи пенсійного забезпечення має враховувати зарубіжний досвід і ґрунтуватися на попередньому історичному досвіді. Це сприятиме уникненню помилок минулого та більш ефективному експертному аналізу ситуації.

Враховуючи зазначене, актуальність пропонованого дослідження, що присвячене вивченню особливостей пенсійного забезпечення чиновництва на різних етапах формування системи матеріальної підтримки – наприкінці XVIII – на початку XX ст., має не лише наукове (зумовлене необхідністю фахового вивчення цього питання), а й суспільне значення. Географічні рамки розвідки охоплюють територію Російської імперії із акцентування уваги на українських губерніях.

Перш за все, необхідно зазначити, що у той час не існувало уніфікованого та загального пенсійного забезпечення, більше того спостерігалася висока залежність від поточної політичної кон'юнктури. Наприклад, у 1742 р. імператриця Єлизавета скасувала всі існуючі на той час виплати, призначені у часи регентського правління Е. Бірона та Анни Леопольдівни. Натомість Катерина II у 1763 р. заборонила виплачувати пенсії будь-кому без її відома.

На початку XIX ст. у Російській імперії склалася така ситуація, що всередині кожного відомства існувала своя заплутана та різнорівнева система. Наприклад, імператорськими указами надавався дозвіл на продовження виплат вдовам загиблих на війні у випадку їх повторного шлюбу; регламентація пенсійного забезпечення членів адміралтейського департаменту та адміралтейських генералів визначалася різними законами. Зрівняння цивільних чиновників у відповідних правах із військовими відбулося лише у 1819 р. Митне, гірниче, освітнє, медичне та інші відомства мали низку власних, незалежних одне від одного, законів. Стосовно освітнього відомства декілька імператорських указів останньої третини XVIII ст. – першої чверті XIX ст. окремо один від одного регламентували виплату пенсій для службовців і чиновників Академії мистецтв і Академії наук, Дерптського, Віленського та Московського університетів, гімназій і повітових училищ тощо.

Окремої уваги, як приклад, потребує імперське законодавство, що стосувалося підвідомчих Міністерству народної освіти управлінських одиниць та установ, розташованих в українських губерніях. У одному із найперших доку-

ментів цього типу – Установчій грамоті Олександра I 1804 р. про заснування Харківського університету – вказувалося, що кожен професор та ад'юнкт мали право на пенсію після 25-річної вислуги. Вона мала виплачуватися до смерті у розмірі, який відповідав річному окладу. У випадку «невеличкого захворювання» університетська рада мала право достроково призначити виплату 50% окладу¹. На пенсію без таких обмежень по розміру можна було претендувати «за відмінні чесноти та гідні заслуги» і лише після схвалення імператора. Окремо регламентувалася одноразова виплата річного жалування вдовам та дітям померлого професора, ад'юнкта чи викладача університету, що пропрацювали понад 5 років. До цього додавалася ще й 1/5 річного окладу в якості пенсії. Стаж понад 15 років надавав право сім'ї померлого, крім річного окладу, отримати ще й 1/4 від його розміру. Якщо ж термін служби складав менше 5 років, виплати були можливі лише у випадку особливих заслуг і після схвалення міністра народної освіти². Уявлення про розміри пенсій професорсько-викладацького складу єдиного на той час в Україні Харківського університету можна сформулювати на основі відповідних заробітних плат. Так, річний оклад професора складав 2000 руб., ад'юнкта – 800, лекторів і вчителів мов – 600 руб.

Необхідно констатувати, що у подальшому оклади професорсько-викладацького складу періодично підвищувалися, а відтак і пенсії. Статут 1863 р. фіксував річну зарплату ординарного професора на рівні 3000 руб., екстраординарного – 2000, доцента – 1200. Але варто погодитися із твердженням про те, що реально їхнє фінансове становище погіршилося у півтора рази, оскільки ціни на основні товари й продукти збільшилися майже втричі³.

В окремих випадках, зокрема, при відкритті Рішельєвського ліцею в Одесі у 1817 р., створювалися окремі пенсійні фонди. Кошти з них спрямовувалися на надзвичайні витрати чи виплату «заслуженим» педагогам. Рівень зарплат у цьому закладі освіти фактично прирівнювався до університетських: директор отримував 3000 руб., а професори – від 1500 до 2000 руб. залежно від предмету викладання⁴.

У 1805 р. було встановлено диференційовані правила виплат пенсій педагогічному персоналу новостворених гімназій і повітових училищ. Законодавство передбачало, що ці типи навчальних закладів мали існувати у кожній губернії та повіті відповідно⁵. Всі чиновники гімназій та повітових училищ (директори, наглядачі та вчителі) у випадку «сумлінного та безперервного служіння» впродовж 20-річного терміну могли претендувати на пожиттєву пенсію у розмірі 1/3 від річного окладу, після 25-річної служби – на 2/3 окладу, після 30-річної служби – на пенсію, яка дорівнювала повному розміру окладу. Подібною була система виплат вдовам у випадку смерті чоловіка: 1/6 жалування після 20 річної служби, 1/3 – 25 річної, 1/2 – 30-річної⁶. За попередніми підрахунками для запровадження відповідних виплат по усій Російській імперії потрібно було майже 64,5 тис. руб. Тогочасні штати фіксували такі розміри річних окладів для різних типів навчальних закладів:

– губернські гімназії: директор – 800 руб., вчитель – 550 руб., вчитель мов – 400 руб., вчитель малювання – 300 руб.;

– Волинська гімназія: директор – 1000 руб., старший вчитель – 500–600 руб. (залежно від предмету), молодший вчитель – 400 руб. (крім вчителів латинської та польської, який отримував 500 руб.), вчитель малювання – 300 руб., письма – 150 руб.;

– Київська гімназія: директор – 1500 руб., старший вчитель – 700 руб. (залежно від предмету), молодший вчитель – 500 руб.;

– Одеська комерційна гімназія: директор – 800 руб., вчитель – 500 руб. (крім вчителів: грецької та італійської – 500 руб., французької – 400 руб.);

– повітові училища: наглядач – 300 руб., вчитель – 250 руб.;

– Одеське повітове училище: вчитель – 325 руб.;

– Київське головне народне училище: директор – 500 руб., вчитель вищих класів – 400 руб., вчитель нижчих класів – 200–275 руб., малювання – 150 руб.⁷.

Упродовж наступних років було видано декілька законів, які надали вдовам і дітям померлих чиновників гімназій та повітових училищ право на отримання частини річного окладу (залежно від вислуги років) подібно до правил, що діяли по відношенню до університетів.

Отже, як було зауважено, від розміру річного окладу та трудового стажу залежав розмір пенсії, на яку претендували вчителі гімназій і повітових училищ. Наведені цифри засвідчують, що, за винятком навчальних закладів у Києві й Одесі, а також Волинської гімназії, навчальні заклади українських губерній належали до так званого «3-го розряду», найменш фінансованого. Відтак розмір пенсій тутешніх чиновників був нижчий порівняно із тими регіонами, що формували 1-й та 2-й розряди (це, головним чином, російські губернії європейської частини імперії).

Новий етап в історії розвитку пенсійного забезпечення розпочався із 1827 р., коли було затверджено перший в історії Російської імперії пенсійний статут – «Загальний статут про пенсії та одноразові виплати». Документ фіксував, що претендувати на виплату пенсій можна було лише у випадку довготривалої та сумлінної служби. Це означало втрату відповідного права, наприклад, за політичну неблагонадійність. Відтепер всі цивільні чиновники мали отримувати пенсію по такій системі:

1) за наявності вислуги від 20 до 30 років – у розмірі 1/3 річного окладу визначеного для кожного розряду чиновників;

2) вислуга від 30 до 35 років дозволяла отримувати 2/3 річного окладу;

3) понад 35 років – повний річний оклад.

Для виходу на пенсію за станом здоров'я потрібно було пропрацювати не менше 10 років. У такому випадку виплачувалося 1/3 окладу, за наявності стажу понад 20 років – 2/3, понад 30 років – повний розмір окладу. Ще більше зменшення нижньої межі вислуги застосовувалося у випадку тяжкої хвороби – параліч, психічні розлади, втрата зору. Особливо регламентувалася виплата пенсій і субсидій для вдів і дітей померлих чиновників⁸.

Цей пенсійний статут стосувався лише чиновницького апарату. У приблизному розписі окладів, який застосовувався для визначення розміру пенсій, фіксувалося, що сенатори (в тому числі й міністри) отримували 4000 руб.; ци-

вільні губернатори, керуючі державними банками, директори департаментів, обер-прокурори – 3000; обер-секретарі в Сенаті та Синоді, начальники відділень у міністерствах, губернські прокурори – 1500; губернські поштмейстери, ексекutori в Сенаті та Синоді, поліцмейстери в містах – 1200; секретарі Сенату та Синоду, асесори губернських правлінь і казенних палат – 1000; міністерські столоначальники, бухгалтери, контролери та секретарі – 750, протоколісти, реєстратори, перекладачі, старші помічники столоначальників – 600; повітчики в Сенаті і Синоді, секретарі губернського правління і палат – 450; молодші помічники столоначальників та інші канцелярські службовці – 300 руб.

Такий рівень матеріального забезпечення не лише уніфікував виплати заробітної плати та, відповідно, пенсій, а й суттєво підвищив авторитет державної служби, особливо на нижчому та середньому рівнях. У подальшому зафіксована у законі 1827 р. система майже не змінилася. При цьому варто врахувати, що абсолютна більшість населення Російської імперії не мала подібного соціального захисту.

Про ускладнення системи пенсійних виплат у другій половині XIX – на початку XX ст. свідчить те, що майже кожного року «в ручному режимі», шляхом прийняття окремих законів, до певного розряду пенсійних окладів додавалися ті чи інші категорії чиновників. Зокрема, у 1850-х – 1860-х рр. в українському контексті так було із службовцями Харківської контори державного комерційного банку, міського магістрату та сирітського суду Кременчука, канцелярії магістрату і думи Бердичева, межових палат і комісії Чернігівської і Полтавської губерній, Одеським міським архітектором, Київським міським землеміром, секретарем міської думи Недригайлова, квартальними наглядачами поліції Сімферополя, секретарем Карасубазарського римо-католицького суду, головним садівником Уманського саду та ін.

Загалом, власну специфіку виплати пенсій або окреме регулювання мали чиновники різних відомств, у регіональному контексті, перш за все, виділялася Правобережна Україна. Етнічні та політичні чинники визначали створення в регіоні специфічних посад держслужбовців для зміцнення державного ладу й боротьби із національними рухами та, відповідно, регулювання питання віднесення їх до певного пенсійного розряду. У 1859 р. так було із чиновником з особливих доручень у справах, які стосуються євреїв при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторові⁹. Подібні політичні мотиви мало і рішення 1878 р. про надання міністрам і головним управителям повноважень призначати пенсії та одноразові виплати, відповідно до існуючих пенсійних розрядів, посадовим особам та їх родинам за службу в дворянських установах Правобережної України. Доцільність такого нововведення зумовлена тогочасною діючою заборонаю на проведення дворянських виборів, яка поширювалася також на так званій «Північно-Західний край» (білоруські та литовські губернії) і діяла з початку 1860-х рр. до 1905 р.¹⁰. Із 1888 р. вказаним особам було надано право на виплату пенсій і жалування одночасно.

Характерною рисою розвитку системи пенсійного забезпечення у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. була тенденція до її уніфікації відповідно до встановлених розрядів. Але, поряд із поступовим розши-

ренням переліку категорій чиновників, які могли претендувати на соціальні виплати, спостерігалось ускладнення законодавчої бази по відношенню до окремих регіонів, зважаючи на політичні чинники. Крім окремих випадків на Правобережжі відмінності мали місце також у Царстві Польському та в Кавказькому намісництві.

Паралельно із реформуванням різних сфер, пенсійні норми також переглядалися (наприклад, із затвердженням нових статутів навчальних закладів). Відтак, з одного боку система вдосконалювалася та ставала стандартизованою, а з-іншого, відбувалося її ускладнення.

У 1871 р. , в рамках політики відновлення флоту на Чорному морі, у Миколаєві відкрилися Морські юнкерські класи. Вже у 1876 р. закон встановив призначення пенсій начальнику класів у розмірі 1 тис. руб., а викладачам – залежно від кількості годин щотижневих занять. На загальноімперському рівні, для всіх навчальних закладів морського відомства, це питання було вирішене у наступному 1877 р. Тоді ж, іншим указом, було встановлено й уніфіковані розміри пенсійних виплат для керівництва всіх військових навчальних закладів: директорам гімназій – 1500 руб., вчительських семінарій – 1400 руб., прогімназій – 1200 руб. на рік¹¹.

Наприкінці XIX ст. пенсійне забезпечення продовжувало еволюціонувати залежно не лише від загальних тенденцій, а й знову ж таки від політичних чинників. Укотре в якості прикладу можна назвати Правобережну Україну, де продовжувалася боротьба з польським національним рухом. Для посилення місцевого чиновницького апарату російського походження влада застосовувала різноманітні механізми виплат прогонних, підйомних, добових і збереження пенсій на час перебування на посаді. Зокрема, службовці Міністерства внутрішніх справ із 1864 р. 50% надбавки до жалування¹².

В якості одного із інших механізмів досягнення політичних цілей була освіта. Відтак, імператор, за поданням профільного міністра, визнав доцільним підвищити з 1887 р. заробітну плату та пенсії заоновчителю і вчителю російської мови та словесності в жіночому училищі графа Д. Блудова у м. Острог. Із цього часу, з усього заробітного фонду педагогічного персоналу в 3150 руб., на вказаних осіб витрачалось 1600 руб. Підвищувалися й пенсійні оклади: для заоновчителя – до 500 руб., для вчителя російської мови та словесності – до 900 руб.¹³.

У 1889 р. право на пенсії отримали наглядачки 32 двокласних міських училищ, які існували з 1869 р. у Київській, Подільській та Волинській губерніях. Обов'язковою умовою для цього була наявність звання домашніх наставниць, учительок і щомісячне відрахування 2% від окладу в спеціальний міністерський фонд. За умови внесення цих виплат до загального стажу міг додаватися термін вислуги за попередні роки, до 1889 р. Подібно до цього, у 1892 р. керівництво та професорів Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька було зрівняно у пенсійних правах із своїми колегами в імператорських університетах. Зокрема, директор цього закладу після 25 років вислуги отримував 2400 руб., після 30 років – 3000 руб. Однак пенсія не призначалася, якщо особа продовжувала залишатися на своїй посаді.

Розширення соціальних прав стосувалося не лише сфери освіти, де відбувалося поступова уніфікація пенсійних розрядів для педагогів навчальних закладів різного типу. В медицині актуалізувалася проблема соціального захисту для обслуговуючого персоналу, що на відміну від адміністрації та лікарів, не мав права на пенсійне забезпечення. У цьому випадку уряд не встановлював єдині підходи, а розглядав ситуацію залежно від конкретного закладу. Так, у 1899 р. було надано дозвіл на виплату пенсій для прислуги Вінницької окружної лікарні душевнохворих. Відповідний капітал формувався за рахунок 2% відрахувань із спецфонду установи, тоді як лікарі отримували пенсії з держказначейства¹⁴.

У подальшому, на початку ХХ ст. система пенсійного забезпечення продовжувала вдосконалюватися, особливо під впливом революційного руху 1905–1907 рр. та необхідності покращення соціального захисту солдат у період Першої світової війни. У цей час проблема належної матеріальної компенсації, в тому числі й виплати пенсії у випадку отримання поранення чи загибелі військовослужбовця, стала актуальною проблемою, яка висвітлювалася у публіцистиці¹⁵.

Таким чином, удорожж XIX – початку ХХ ст. система пенсійного забезпечення у Російській імперії розвивалася, головним чином, у напрямку покращення матеріального становища державних чиновників. Більшість же простого населення, наприклад, педагогічний персонал чи нелікарський персонал лікарень, залишався переважно не захищеним на законодавчому рівні. Український контекст цього питання вирізнявся в першу чергу з огляду на регіональну (Правобережжя) та відомчу (освітня сфера, воєнне відомство тощо) специфіку.

Примітки:

¹ Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Харьков, 1898. Т. 1 (1802–1815 г.). С. 203–211.

² Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). 1-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 28. № 21503. С. 652.

³ Коляда І. Повсякденне життя української освітянської інтелігенції: матеріально-побутовий аспект (друга половина XIX ст.) // Краєзнавство. 2010. № 3. С. 133.

⁴ ПСЗРИ. 1-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 34. № 26827. С. 254; ПСЗРИ. 1-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 44: Книга штатов. Ч. 2. № 26827. С. 153.

⁵ Милько В. Система управління гімназійною освітою в Російській імперії: на прикладі українських міст (XIX початок ХХ ст.) // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.: зб. наук. пр. Київ, 2015. Вип. 24. С. 178–179.

⁶ ПСЗРИ. 1-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 44: Книга штатов. Ч. 2. № 26827. С. 1212.

⁷ ПСЗРИ. 1-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 44: Книга штатов. Ч. 2. № 26827. С. 201–204.

⁸ ПСЗРИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 2. № 1592. С. 1037.

⁹ ПСЗРИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1861. Т. 34. Отд. 1. № 34150. С. 99.

¹⁰ Дворянство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Доп. т. Іа: Гаагская конференция Кочубей. Санкт-Петербург, 1905. С. 662.

¹¹ ПСЗРИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1879. Т. 52. Отд. 1. № 57150. С. 369.

¹² Шандра В.С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії / В.С. Шандра // Нариси історії державної служби в Україні / НАН України. Інститут історії України; Голов. упр. держ. служби України. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 126.

¹³ ПСЗРИ. 3-е собр. Санкт-Петербург, 1889. Т. 7. Отд. 1. № 4158. С. 10.

¹⁴ ПСЗРИ. 3-е собр. Санкт-Петербург, 1902. Т. 19. Отд. 1. №16556. С. 178.

¹⁵ Как русскому солдату и его семье получить пенсию и пособие. Москва: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1915. 48 с.

Mazur Vladislav. Pensions of civil servants in the Russian empire: legal regulation (late XVIII early XX cent.). The paper analyzes the peculiarities of the pension system of the Russian Empire reforming, also in the paper author defined main problem of implementation. The differences in the pension provision of officials and civil servants of Ukrainian provinces are pointed out. In the early 19 cent in the Russian Empire, each ministry had its own tiered system. A new stage in the history of retirement development began in 1827. It was then approved the first in the history of the Russian Empire pension statute – «General Statute on pensions and lump sum payments». The article analyses the progressive expansion of the number of citizens covered by this system of social protection from naval officers and their families to employees of state agencies with attempts to cover people of civil professions (scientists, teachers, employees of some private enterprises, etc.). Examples of social protection of certain categories of Right Bank Ukraine employees, educators of different primary institutions, staff of hospitals, etc. It is proved that the system developed simultaneously in the direction of unification and complication. The majority of the population, such as teaching staff or hospital staff, remained not protected by law. The Ukrainian context differed from the regional (Right Bank) and departmental (educational, military, etc.) specificities. At the beginning of the XX century the pension system was improved under the influence of the events of 1905–1907 and the First World War (improving the social protection of soldiers).

Key words: pension, seniority, civil servants, social protection.

Отримано 18.06.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.172-182
УДК 323.15(477.53)«1802–1914»

**Любов Жванко,
Світлана Гладка**

ПОЛОНІЯ НА ТЕРЕНІ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1802 – 1914): СТАТИСТИЧНІ ДАНІ ТА СОЦІО-ПРОФЕСІЙНИЙ СКЛАД

Жванко Любов, Гладка Світлана. Полонія на терені Полтавської губернії (1802 – 1914): статистичні дані та соціо-професійний склад. У статті, підготовленій на основі друкованих історичних джерел, розглянуто окремі аспекти історії Полонії на теренах Полтавської губернії від започаткування цього адміністративно-територіального утворення в 1802 р. і до початку Першої світової війни. У науковій розвідці зосереджено увагу на її статистичному та соціо-професійному зрізі, як важливих характерних ознаках кожної етнічної спільноти. На підставі аналізу саме цифрового матеріалу зроблено висновок, що Полонія була досить незначна кількісно і зосереджувалася у губерньському центрі – Полтаві, у повітових містах Кременчук та Ромни. Незаперечним став факт її постійного, хоча й повільного, чисельного зростання. Не зважаючи на своє вигідне географічне розташування, між Києвом і Харковом – двома великими центрами південно-західної частини Російської імперії – Полтавська губернія так і не стала місцем зосередження значної кількості поляків. Водночас вони представляли майже усі губернії підросійської Польщі, різні соціальні групи, різні шаблі суспільної драбини, репрезентували себе у всіх сферах життя від урядовців до ветеринарних лікарів, суддів та адвокатів до вчителів і працівників телеграфу і пошти.

Ключові слова: Полонія, поляки, Полтавська губернія, бездержавність Польщі, костел.

Жванко Любов, Гладкая Светлана. Полонія на території Полтавської губернії (1802–1914): статистическі данні і соціо-професіональний склад. В статті, підготовленої на основі друкованих історических джерел, розглянуто окремі аспекти історії Полонії на території Полтавської губернії від створення цієї адміністративно-територіальної одиниці в 1802 г. і до початку Першої світової війни. В науковому дослідженні зосереджено увагу на її статистическому і соціо-професіональному складі, як важливих характерних ознаках кожної етнічної спільноти. На основі аналізу саме цифрового матеріалу зроблено висновок, що Полонія була дуже незначительна кількісно і зосереджувалася в губерньському центрі – Полтаві, в повітових містах Кременчук і Ромни. Невиспорним став факт її постійного, хоча і повільного, чисельного зростання. Незважаючи на своє вигідне географічне положення, між Києвом і Харківом – двома великими центрами південно-західної частини Російської імперії – Полтавська губернія так і не стала місцем зосередження значительної кількості поляків. В той же час вони представляли майже всі губерньські підросійські Польщі, різні соціальні групи, різні ступені суспільної ієрархії, представляли себе во всіх сферах життя від чиновників до ветеринарних лікарів, судей і адвокатів, учителів, працівників телеграфу і пошти.

Ключові слова: Полонія, поляки, Полтавська губернія, бездержавність Польщі, костел.

Українці і поляки – народи сусіди, які на різних етапах свого розвитку мали спільні моменти в історії. У XIX ст. і поляки, і українці опинилися під одним «імперським дахом», контактуючи між собою, проливаючи кров у повстаннях за «вашу і нашу свободу», взаємозбагачуючи та підтримуючи один одного у часи поневолення. Однією зі сторінок історії можна назвати історію Полонії, тобто спільноту поляків поза межами своєї батьківщини, які, крім іншого, знайшли притулок на території Полтавської губернії впродовж 1802–1914 років. Вона є, безперечно, частиною історії Польщі та України, частиною історії розпорощених по світах поляків, а відтак заслуговує на вивчення.

Історія поляків на Полтавщині впродовж XIX – початку XX ст. у вітчизняній історіографії є, до певної міри, *tabula rasa*, і потребує свого дослідження. Вона представлена фрагментарно на сторінках окремих статей¹ чи біографічних нотаток про окремих поляків, пов'язаних із Полтавою². Натомість у польській історіографії завдяки розвідкам дослідників з університету Марії Склодовської-Кюрі в Любліні світ побачило кілька досліджень з окресленої нами тематики. Це – дослідження М. Мондзика, М. Коженювського, К. Лавця та Д. Тарасюка «Поляки на Східній Україні. 1832–1921» (2012, друге видання – 2014)³. На сторінках якого є окремі сюжети, присвячені перебуванню поляків у Полтавській губернії, проте основне місце посідає Харків як центр освіти та науки, культури, і, водночас, місце перебування найбільш чисельної Полонії на тих теренах. У 2017 р. за підтримки Польського інституту в Києві ця книга зі зміненою назвою та доповненнями було опубліковано українською мовою⁴. Ще одним важливим виданням цих авторів стала книга, присвячена історії поляків в Полтавській губернії на зламі XIX–XX ст., основну частину якої складає «обширний список з актів цивільного стану метричних книг» римо-католицької єпархії в Полтаві і Кременчуці⁵.

Полонія – унікальна спільнота поляків, яка охопила кілька континентів і формувалася впродовж століть, коли їх змушували залишати рідну землю й шукати притулок на чужині. Одним із головних чинників, який вплинув на їх рішення покинути рідний край, була втрата незалежності Польщі. У результаті трьох поділів Речі Посполитої та ухвали Віденського конгресу 1815 р. до складу Російської імперії було приєднано значні за розмірами польські землі під назвою «Королівство Польське Конгресова». Велика кількість поляків, образно кажучи, «прокинулися», підданими іншої держави. Фактично і поляки, і українці, втративши свої державні утворення, поза своїм бажанням, більш ніж на століття опинилися під одним «імперським дахом», контактуючи між собою, взаємозбагачуючи та підтримуючи один одного у часи поневолення⁶.

Поразки національно-визвольних повстань – Листопадового (1830–1831) та Січневого (1863–1864) – привели до поступової втрати автономії Польщі у складі імперії, а населення було змушене полишати свої землі. Це три категорії поляків, які, прибули у різний час до Полтавської губернії. По-перше, ті, хто опинилися територіально у межах імперії, по-друге, зіслані у Сибір, а по амністії отримали дозвіл оселитися на Полтавщині, по-третє, поляки, які з власної волі прибували у внутрішні губернії імперії у пошуках кращої долі та реалізації своїх планів⁷.

Уже на початку XIX ст. терени Полтавщини, колись складової козацької Гетьманщини, у результаті колоніальної політики Росії, наказом Сенату від 27 лютого (11 березня) 1802 р. було трансформовано у Полтавську губернію з усіма наслідками русифікаторської імперської політики. Відтак 15 повітів новоствореного адміністративного утворення стали до певної міри другою батьківщиною для певної кількості поляків⁸.

У першій третині XIX ст. розпочався повільний процес прибуття поляків на терени Полтавської губернії. Серед переселених були представники середньої шляхти і так званих різночинців, з тих польських губерній, які потрапили під панування Російської імперії. На жаль, обмеженість історичних джерел не дозволяє відслідкувати цей процес. Дослідники припускають, що то була група з кількох десятків осіб у Полтаві⁹. Говорячи про статистичні дані, слід наголосити на двох подіях, коли були проведені переписи населення у Полтавській губернії. Перший у 1864 р., коли новостворений губернський статистичний комітет під головуванням губернатора О. Волкова зорганізували перепис населення і всіх об'єктів у межах губернії. Другий у 1897 р. – Всеросійський перепис підданих імператора Миколи II від західних – польських губерній до Тихоокеанського узбережжя¹⁰.

На початку 60-х рр. XIX ст. почали з'являтися перші статистичні дані про кількість поляків на Полтавщині. На жаль, чиновники-статистики всіх, хто був римо-католицького віросповідання записували до поляків, хоча насправді серед них були німці, латиші та представники інших етносів. Відтак усі отримані дані є не зовсім повними, але і в такому вигляді дозволяють скласти певну картину перебування поляків на Полтавщині (*таблиця 1.1*)¹⁰.

Загалом можна відслідкувати тенденцію до збільшення осіб римо-католицького віросповідання на терени губернії від 1881 у 1862 р. до 6065 у 1897 р.¹².

Як бачимо, кількість осіб, які говорили польською мовою була майже наповнину менша ніж тих, хто був римо-католицького віросповідання. Натомість варто зауважити, що частина поляків була православними. Відтак можна припустити, що насправді етнічних поляків було менше, ніж зазначено.

Таблиця 1.1

Кількість осіб римо-католицького віросповідання у Полтавській губернії протягом 1862-1897 рр.

	Кількість осіб римо-католицького віросповідання				Кількість осіб, які по-слуговувалися польською мовою (1897)
	1862	1870	1888	1897 (всеросійський перепис населення)	
Чоловіки	1026	1476	2092	3963	2782
Жінки	855	937	1687	2102	1109
Усього	1881	2403	3779	6065	3891

Говорячи про статеву складову польської громади, потрібно вказати на перевагу чоловіків, як-то загалом спостерігалось в межах Російської імперії. Проілюструємо на прикладі найбільших місць скупчення поляків – в губернському центрі Полтаві та у повітових містах Кременчуці та Ромнах (таблиця 1.2). Збільшення кількості відбулося за рахунок того, що поляки прибували на посади в урядові адміністрації, військо або залізничних працівників. У повітах спостерігалось від кільканадцяти до кілька десятків осіб польської національності і складав у різний час від 0,02% до 0,05% усього населення¹³.

Таблиця 1.2

Кількість осіб римо-католицького віросповідання у найбільших центрах скупчення в Полтавській губернії у 1870-1897 рр.

Місцевість	1870		1873		1888		1891		1897	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Полтава	475	316	523	345	679	639	689	644	985	282
Кременчук	136	51	174	157	248	239	205	213	973	231
Ромни	7	3	15	–	112	65	76	59	129	129

Це було зумовлено патріархальністю тогочасного суспільства та характером професійних обов'язків чоловіків – чиновники, офіцери та солдати, а отже представники тих інституцій, до яких жінки не мали доступу¹⁴.

Наприклад, одним із факторів, який вплинув на збільшення поляків у Полтаві, стало відкриття у 1840 р. Петровського кадетського корпусу, найстарішого та найпрестижнішого кадетського навчального закладу за часів Російської імперії¹⁵. Поляки відправляли своїх синів до нього, що став однією із альтернатив ліквідованим за наказом імператора Миколи I Віленського університету та Кременецького ліцею, внаслідок поразки Листопадового повстання (1830–1831 рр.). Поляки також були й серед викладачів корпусу. Так, у другій половині 60–70 рр. XIX ст. тут працювали полковник В. Шишко, капітан А. Бонецький, поручники М. Стжемінський та О. Шишко¹⁶. Напередодні Першої світової війни серед викладачів були К. Копецький та Е. Гальдзевич¹⁷. Певна кількість поляків-військових служила у російській армії, підрозділи

якої розміщувалися у Полтавській губернії, складової Харківського військового округу.

Цікавим фактом є статистичні дані, що зібрані фахівці губернського статистичного комітету, щодо кореспонденції відправленої з Полтавської губернії до Царства Польського, польських земель, які перебували у складі Російської імперії. Так, упродовж 1859-1864 рр. було відправлено 22585 листів, а отримано 23728, що в середньому за рік склало відповідно 4517 і 4746 листів¹⁸.

У 70-90 рр. XIX ст. спостерігається збільшення кількості поляків на теренах Полтавщини, як-то було й на території сусідньої Харківської губернії. Це було зумовлено кількома факторами. По-перше, дискримінаційна імперська політика щодо «осіб польського походження» в Польському королівстві та західних губерніях Російської імперії привела до неочікуваного для влади результату, коли поляки почали виїздити на проживання до губернських центрів внутрішньої частини імперії. По-друге, поляки прибували до Полтави чи того ж Кременчука з надією реалізувати свої життєві плани, зробити кар'єру¹⁹.

Загалом, етнічний склад населення Полтавської губернії за результатами Всеросійського перепису 1897 р. був таким: українці – 2583133 (92,98%), євреї – 110 352 (3,97%), росіяни – 72941 (2,63%), німці – 4579 (0,16%), поляки – 3891 (0,14%)²⁰. Усього ж у губернії польською мовою говорило трохи більше одного відсотка населення (таблиця 1.3).

Таблиця 1.3

Розподіл населення в містах Полтавської губернії за мовою (перепис 1897 року)

Місто	Українська	Російська	Ідиш	Польська	Німецька	Інша
Полтава	56.0%	20.5%	19.9%	2.0%	0.6%	1.0%
Гадяч	72.9%	2.6%	24.0%	0.3%		0.5%
Зіньків	85.8%	1.8%	12.1%	0.3%		
Золотоноша	59.9%	7.6%	31.6%	0.7%		0.2%
Кобеляки	73.5%	5.4%	20.2%	0.4%	0.1%	0.4%
Кременчук	30.1%	19.3%	46.9%	1.7%	0.7%	0.2%
Лохвиця	68.1%	3.7%	27.7%	0.3%		0.2%
Лубни	59.2%	9.5%	29.7%	0.7%	0.5%	0.4%
Переяслав	57.1%	3.2%	39.3%	0.2%		0.2%
Пирятин	55.6%	3.6%	39.8%	0.3%	0.3%	0.4%
Прилуки	63.9%	4.4%	30.9%	0.2%	0.2%	0.1%
Ромни	61.6%	8.6%	28.2%	1.0%	0.3%	0.3%
Хорол	64.4%	7.2%	25.5%	2.4%	0.1%	0.4%
По губернії	57.1%	11.4%	29.3%	1.1%	0.4%	0.7%

У самій Полтаві перед початком Першої світової війни мешкало до тисячі поляків, серед яких було близько 15 родин, які й створили невелику Полонію у місті та були активними учасниками його культурного життя²¹. Серед них найвідоміша – родина фотографа Й. Хмелевського (1849, Варшава – 1924, Полтава). Впродовж майже півстоліття він фіксував життя українського краю, зберігши

для нащадків образи багатьох людей. Фотограф вважався одним із найбільш відомих фотомайстрів Російської імперії другої половини XIX ст., був учасником 20 міжнародних фотовиставок, володар золотих медалей і дипломів. Його фотографії лягли в основу серії поштових листівок «Види Малоросії», «Краєвиди Полтавщини»²². 16 листопада 2016 р. цьому фотографу, за підтримки генерального консула Республіки Польща у Харкові Я. Яблонського, у Полтаві було встановлено меморіальну дошку. Один із учасників церемонії відкриття заступник директора Державного архіву Полтавської області Т. Пустовіт, сказав про Й. Хмелевського так: «Він є універсальним фотографом, бо він блискуче створював і портрети, і пейзажі, і архітектуру, і сценічні, театральні сценки. Тобто це людина, вона визнана у Європі та Америці була в той час»²³.

Таким чином, Полтавська губернія, що була розташована напівдорозі між Києвом і Харковом, двома великими центрами південно-західної частини Російської імперії, на цій підставі могла би стати місцем зосередження значної кількості поляків. Проте виявилось, що наприкінці XIX ст. Полонія на Полтавщині була досить незначна кількісно і зосереджувалася у губернському центрі – Полтаві та у містах Кременчук, Ромни, Хорол. Незаперечним є факт постійного, хай і повільного, зростання чисельності польської громади.

Упродовж 1802–1914 рр. спостерігався процес збільшення кількості поляків у Полтавській губернії. Відтак важливо з'ясувати їх соціальний склад та головні сфери діяльності, де могли себе реалізувати. Аналізуючи історичні джерела можна встановити, що на початок XX ст. поляки у Полтавській губернії представляли майже усі губернії підросійської Польщі, різні соціальні групи (крім родової аристократії), різні щаблі суспільної драбини. Перш за все, то були особи, які обіймали посади в різних урядових інституціях, судових і контролюючих органах. Найбільшу групу склали інтелігенція – лікарі, провізори, адвокати, представники творчих професій, а також приватні підприємці та торгівці та ін.. Нарешті – дрібні працівники – ремісники, дрібні торговці, різні працівники, наймані робітники у сільській місцевості, працівники на транспорті. Окрему групу склали представники польського дворянства. Звернемо увагу на окремі галузі діяльності представників Полонії Полтавської губернії.

Поляки, не зважаючи на панівну перевагу росіян, були представлені серед урядовців різних губернських відомств, підпорядкованих Міністерству внутрішніх справ Російської імперії, зокрема у справі будівництва. Так, упродовж 1862–1872 рр. поляк Б. Михаловський обіймав посаду губернського архітектора, був членом губернської будівельної та дорожньої комісії²⁴. На посаді молодшого інженера цієї ж комісії у першій половині 90-х рр. XIX ст. працював також колезький асесор Г. Павловський²⁵. Поляків можна зустріти й на поліцейській службі. Наприклад, начальником поліції 3-ї дільниці працював С. Федорович, а у 60-ті рр. обов'язки поліцейського урядника у Лохвиці виконував надвірний радник Л. Решко²⁶. Певна кількість поляків працювали земськими ветеринарами, що в тогочасних умовах поширення епідемії було дуже важливо. У Полтаві державним ветеринарним лікарем працював Р. Дунін-Марцинкевич, а на початку XX ст. у Золотоніському повіті – Ф. Топчевський та І. Дудзяла, а пізніше – К. Буякас²⁷.

Іноді поляки-військові, коли виходили у відставку обирали, Полтаву як місце постійного проживання. Наприклад, хорунжий А. Гонер на початку ХХ ст. оселився в губернському центрі та був призначений начальником пожежної частини міста, перебуваючи на цій посаді до 1914 р.²⁸. Інший поляк Ф. Сімашко, маючи 28-річний досвід праці у структурах військової освіти царської армії, впродовж липня 1865 р. – червня 1885 р., тобто 20 років, керував Полтавським кадетським корпусом²⁹.

З 1870 р., коли вступило в силу законодавство про міське самоврядування, яким стали виборні міські думи, гласними міської думи Полтави були обрані свого часу Я. Павловський, Р. Каменський, у 1913 р. Е. Каменський (син Р. Каменського). Кандидатами у гласні були обрані Б. Крафт та С. Матковський³⁰. Це свідчило про зростання авторитету представників місцевої Полонії. Поляки працювали на посадах у місцевих Правліннях акцизних зборів, які наглядали над діяльністю місцевих броварень, винокурень, цукрових заводів. Наприкінці ХІХ ст. на посадах контролерів працювали у повітах: М. Лещинський (Костянтиноград), Ю. Шумило, А. Хорошевський, А. Селятицький (Кременчук), С. Коженьовський (Кобеляки), Т. Добровольський, В. Козловський (Золотоноша), М. Зеневич (Прилуки)³¹. На зламі століть у зазначеному управлінні працювало вже кілька десятків поляків.

У судовій сфері також можна знайти представників Полонії. Наприклад, у 60–70 рр. ХІХ ст. суддею у Кобеляцькому повіті працював Ц. Кульчицький, а у Лохвицькому повіті – відставний майор В. Вишневський³². Також поляки репрезентували себе на посадах мирових суддів у Зінківському, Хорольському, Миргородському, Полтавському повітах, а також у губернській креслярні, що займалася вирішенням земельно-межових питань. Поляки працювали й серед службовців поштово-телеграфних установ. При цьому в Полтаві, де знаходилося управління окремого поштово-телеграфного округу, з'явилися перші службовці-жінки, між іншим і польського походження. Наприклад, у 1900 р. телеграфісткою працювала К. Рубач³³.

У 80-ті рр. ХІХ ст. у Полтавській губернії зростає кількість банківських установ, що було віянням того часу. На зламі 80–90-х рр. у Полтаві постав Земельний банк, одним із ініціаторів створення якого був уже згаданий поляк Р. Каменський. Бухгалтером у ньому працював його земляк Ф. Джевецький³⁴. Поляків можна зустріти серед членів різних кредитних спілок Полтави та повітових містечок. Наприклад, у губернському центрі на початку ХХ ст. діяло Товариство взаємного кредиту, керівником якого був Р. Каменський, а у склад Товариства взаємного кредиту купців та промисловців перебував К. Пьотровський³⁵.

Свій слід поляки залишили й у сфері освіти губернії, що викладали різні предмети у приватних гімназіях, земських школах, інституті шляхетних дівчат чи Петровському кадетському корпусі у Полтаві. Наприклад, ксьондз полтавського костелу Йозеф Войцеховський викладав в інституті шляхетних дівчат³⁶. Принагідно слід зауважити, що цей навчальний заклад закінчило кільканадцять дівчат римо-католицького віросповідання. Напередодні Першої світової війни поляки працювали у чоловічих гімназіях Прилук (учитель історії

П. Жуковський), Кобеляк (учитель математики П. Русінковський), в реальній школі Лохвиці (учитель німецької мови А. Зайдела), в полтавській школі геодезії (учитель математики і креслення М. Гродський)³⁷.

Важлива сфера життя, як охорона здоров'я також стала напрямком діяльності поляків. При цьому одним із перших лікарів був Т. Августович, який упродовж 1845–1853 рр. працював на посаді державного лікаря у Лубнах. Пізніше земські повітові управи широко практикували залучення поляків на посади лікарів і провізорів у земські лікарні та аптечні заклади. Наприклад, на початку ХХ ст. у земських аптеках Кобеляцького повіту працювали: у містечку Сокілка (нині село Правобережна Сокілка) помічником провізора працював С. Горновський. Упродовж 1903–1914 рр. у селі Хорішки працював провізор-поляк Й. Юшкевич³⁸.

Полонія міст Полтавщини була не досить чисельною, у порівнянні навіть з Харківською губернією, де на кінець ХІХ ст. у Харкові проживало 4233 поляків, однак збудовані два костели засвідчили про високий рівень її самоорганізації. Засадничим символом зростання етнічної свідомості для закинутих на чужину поляків, здатності існувати як цілісний суспільний організм, стало будівництво громадою костелу. Одночасно костел постав як маркер польськості, єдиним місцем, де зустрічалася вся Полонія. Тут контактували між собою високий урядовець і службовець, генерал і солдат, дама високого статусу і прачка, офіцер царської поліції і в'язень. По закінченні богослужіння ця єдність закінчувалася і кожен шукав товариства, відповідно статусу³⁹. Крім того, рішення Полонії про будівництво костелу власними силами свідчило про економічну спроможність її членів.

Полонія Полтави стала красномовним прикладом такої самоорганізації, коли на її прохання та за тісної підтримки таємного радника графа француза Я. Ламберта, 23 червня 1852 р. Полтавська губернська будівельна та дорожня комісія на чолі з цивільним губернатором М. Ознобишиним затвердила проєкт будівництва костелу⁴⁰. Автором проєкту та керівником будівництва був молодий архітекторський помічник Л. Семко-Савойський (1830–1887), родом із Полтави. Він навчався у місцевій гімназії, далі – студії у Будівельному училищі в Санкт-Петербурзі, де за високі успіхи в навчанні був записаний на мармурову дошку⁴¹. Костел було побудовано на земельній ділянці по вулиці Стрітенській, яку було куплено у колезького радника поляка К. Поллевича. Кошти на будівництво надали Я. Ламберт, ксьондз Гялимський та добровільні пожертви прихожан. Його було урочисто освячено 12 червня 1859 р.⁴² Полтавський костел став другим римо-католицьким храмом Лівобережної України після Чернігівського, збудованого у 1858 р.⁴³ Для порівняння зауважимо, що у Харкові костел Успіння Пречистої Діви Марії, був споруджений у 1891 рр. На жаль, полтавський костел у 1937 р. за розпорядженням влади було розібрано.

Ще одним храмом на території Полтавської губернії, який у 1910 р. збудувала польська громада, став прекрасний у своєму архітектурному вирішенні костел святого Йосипа у Кременчуці. Завдяки щедрій пожертві дворянки польського походження Г. Котович з Полтави, що заповіла значні кошти, яких вистачило на ремонт діючого костелу в Полтаві та будівництво нового у

Кременчуці. Костел у готичному стилі, із зовнішніми скульптурами, мав власний орган і став окрасою міста. За радянської влади костел було закрито, нині це православна церква УПЦ Київського патріархату⁴.

Отже, на території Полтавської губернії впродовж 1802–1914 рр. поляки представляли майже усі губернії підросійської Польщі, різні соціальні групи, різні щаблі суспільної драбини. Водночас вони репрезентували себе у всіх сферах життя від урядовців до ветеринарних лікарів, суддів та адвокатів до вчителів і працівників телеграфу і пошти. Іншими словами, тогочасна Полонія складалася з основних професій у губернії, як маленькі пазли, доповнюють історію Польщі за доби її бездержавності. Працівники губернського статистичного комітету скрупульозно зафіксували всі аспекти їх діяльності, а збудовані поляками два костели засвідчили зростання їх етнічної самосвідомості та бажання зберегти свою віру і традиції на чужині, що стала для них другою батьківщиною.

Таким чином, Полтавська губернія, яка була розташована напівдорозі між Києвом і Харковом, двома великими центрами південно-західної частини Російської імперії, на цій підставі могла би стати місцем зосередження значної кількості поляків. Проте виявилось, що наприкінці XIX ст. Полонія на Полтавщині була досить незначна кількісно і зосереджувалася у губернському центрі – Полтаві, у повітових містах Кременчук та Ромни. Незаперечним є факт постійного, хай і повільного, зростання чисельності польської громади. На території Полтавської губернії поляки представляли майже всі губернії підросійської Польщі, різні соціальні групи (крім родової аристократії), різні щаблі суспільної драбини. Водночас вони репрезентували себе у всіх сферах життя від урядовців до ветеринарних лікарів, суддів та адвокатів до вчителів і працівників телеграфу і поштових станцій. Тогочасна Полонія складалася з основних професій у губернії, тим самим доповнює історію Польщі за доби її бездержавності. Збудовані поляками два костели засвідчили зростання їх етнічної самосвідомості та бажання зберегти свою віру і традиції на чужині, яка стала для них другою батьківщиною.

Примітки:

¹ Żwanko L. Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: geneza, symbole (XIX – początek XX wieku) // Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. 2017. № 8. S. 21–46.

² Болеслав Міхаловський // Жванко Л.М. Видатні поляки і Харків: біографічний словник (1805–1918): монографія. Харків: Золоті сторінки, 2018. С. 149–154.

³ Mądzik M., Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D. Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921. Lublin: UMCS Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014. 294 s. Анотацію на перше видання книги уміщено на українському scnjhbxzjve.portal.historians.in.ua: Жванко Л., Mądzik M., Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D. Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921. Lublin: UMCS Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012. 230 s. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/novi-knizhki/859-marek-mdzik-mariusz-korzeniowski-kryzstoflatawiec-dariusz-tarasiuk-polacy-na-wschodniej-ukrainie-w-latach-1832-1921-lublin-2012-230-s>

⁴ Мандзік М., Коженівський М., Лятавець К., Тарасюк Д. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832–1921 роках; пер. з пол. Б. Цимбал, Н. Шишкіної. Київ: Ніка-Центр, 2017. 288 с.

- ⁵ Mądzik M., Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D. Polacy w guberni poltawskiej na przełomie XIX–XX wieku. Lublin: UMCS Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2016. 285 s.
- ⁶ Жванко Л. Полонія Харкова XIX – початку XX століття на сторінках польсько-мовних біографічних словників // Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. у-ту. 2016. Вип. 45. С. 114.
- ⁷ Жванко Л.М. Видатні поляки і Харків: біографічний словник (1805–1918). С. 48.
- ⁸ Полтавщина. Історичний нарис. Полтава: Дивосвіт, 2005. С. 126.
- ⁹ Mądzik M., Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D. Polacy w guberni poltawskiej na przełomie XIX–XX wieku. S. 9.
- ¹⁰ Перепис населення Російської імперії (1897). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
- ¹¹ Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921. S. 22–23.
- ¹² Zwanko Lubow. Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: geneza, symbole (XIX – początek XX wieku). S. 31.
- ¹³ Mądzik M., Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D. Polacy w guberni poltawskiej na przełomie XIX–XX wieku. S. 12.
- ¹⁴ Łukawski Z. Ludność polska w Rosji 1863–1914. Wrocław, Warszawa, Kraków: Wydawnictwo PAN, 1978. S. 84–85.
- ¹⁵ Петровський Полтавський кадетський корпус. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
- ¹⁶ Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год: с прилож. к отделу «Материалов для статистики Полтавской Губернии». Полтава: Изд. Полт. Губ. Стат. Ком, 1865. С.32–34.
- ¹⁷ Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921. S. 79.
- ¹⁸ Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год... С. 231–232.
- ¹⁹ Жванко Л. Полонія Харкова XIX – початку XX століття на сторінках польсько-мовних біографічних словників. С. 115.
- ²⁰ Історія Полтавської області. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
- ²¹ Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921. S. 23–25.
- ²² Полтавщина: Енцикл. довід / за ред. А.В. Кудрицького. Київ: УЕ, 1992. С. 943.
- ²³ У Полтаві відкрили меморіальну дошку Йосипу Хмельському. URL: <http://misto-tv.poltava.ua/news/22168/>
- ²⁴ Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. С. 26.
- ²⁵ Адрес-Календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1895 год. Составлен Д.А. Иваненко, секретарем Полтавского губ. статист. комитета. Полтава: Типография Л. Фришберга, 1895. С. 4.
- ²⁶ Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. С. 83–84.
- ²⁷ Справочная Книжка по Полтавской губернии на 1906 год. Полтава, 1906. С. 8. URL: <http://book-olds.ru/BookLibrary/33001-Pam-kn-Poltavskoy-gub/1906.-Spravochnaya-knizhka-po-Poltavskoy-gubernii-na-1906-god.html>
- ²⁸ Памятная Книжка Полтавской губернии на 1913 год. Полтава: Электр. типо-литогр. губ. правл., 1913. С. 46.
- ²⁹ Mądzik M., Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D. Polacy w guberni poltawskiej na przełomie XIX–XX wieku. S. 53.
- ³⁰ Памятная Книжка Полтавской губернии на 1914 год. Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1914. С. 18–19.
- ³¹ Полтавский календарь на 1909 год. Полтава: Типо-литогр. губ. правл., 1909. С. 35–37.

- ³² Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. С. 70, 86.
- ³³ Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год / сост. Д.А. Иваненко, секр. Полт. ГСК. Полтава: Типо-литогр. губ. правл., 1900. С. 12.
- ³⁴ Полтавский календарь на 1909 год. Полтава: Типо-литогр. губ. правл., 1909. С. 19.
- ³⁵ Там само. С. 42–43.
- ³⁶ Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. С. 39.
- ³⁷ Памятная Книжка Полтавской губернии на 1914 год. Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1914. С. 63–64.
- ³⁸ Там само. С. 199.
- ³⁹ Łukawski Z. Ludność polska w Rosji 1863–1914. S. 52.
- ⁴⁰ Трегубов В. Римо-католицький Хрестоздвиженський костюл в Полтаві. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/pamyatniki-istorii-i-arkhitektury/religioznyeooruzheniya?id=7925>
- ⁴¹ Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института гражданских инженеров (Строительного училища). 1842–1892 / составил по материалам, собранным Институтом гражданских инженеров и по данным, извлеченным из архивов М-ва вн. дел и др. источников гражданский инженер Г.В. Барановский. Петербург: Типо-литография К.Л. Пентковского, 1893. С. 307.
- ⁴² Трегубов В. Римо-католицький Хрестоздвиженський костюл в Полтаві. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/pamyatniki-istorii-i-arkhitektury/religioznyeooruzheniya?id=7925>
- ⁴³ Żwanko Lubow. Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: geneza, symbole (XIX – początek XX wieku). S. 38.
- ⁴⁴ Храмы Кременчука. <https://uk.wikipedia.org/wiki>

Zhvanko Liubov, Smooth Svetlana. Polonium in the territory of the Poltava province (1802–1914): statistical data and socio-professional composition. *The article, prepared on the basis of printed historical sources, examines certain aspects of the history of Polonia in the territory of the Poltava province from the creation of this administrative-territorial unit in 1802 until the outbreak of the First World War. The scientific research focuses on its statistical and socio-professional context, as important characteristic features of each ethnic community. Based on the analysis of precisely digital material, it was concluded that Polonia was very insignificant in quantity and concentrated in the provincial centre – Poltava, in the district towns of Kremenchug and Romny. The fact of its constant, albeit slow, numerical growth has become undeniable. Despite its favourable geographical location, between Kiev and Kharkov – the two major centres of the southwestern part of the Russian Empire – the Poltava province never became a place of concentration of a significant number of Poles. At the same time, they represented almost all the provinces of Russian Poland, various social groups, different levels of the public ladder, represented themselves in all spheres of life from officials to veterinarians, judges and lawyers, teachers, telegraph workers and postal workers.*

Key words: Polonia, Poles, Poltava province, statelessness of Poland, church.

Отримано 26.09.2019

СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У ХІХ ст.

Анатолій Скрипник. Становлення російської військово-кримінального законодавства у ХІХ ст. У статті розглянуто причини та процес формування комплексу державних законодавчих актів, створених з метою покарання військовослужбовців російської імператорської армії за порушення дисципліни чи військові злочини, а також кримінальні порушення, скоєні ними у цивільному соціальному просторі. Представлено поетапний процес кодифікації, чинного на початку ХІХ ст., законодавства з метою оптимізації та спрощення роботи з законодавчими актами, результатом якого стало зведення усіх військових законів, в тому числі і військово-кримінальних, у «Зібранні військових постанов» (ЗВП). Відображено структуру і повноваження мілітарних судових органів, а також показано порядок функціонування системи інформативної та звітної документації на рівні «командир полку – комендант гарнізону – військовий губернатор». Особливу увагу зосереджено на кадровому складі регулярних частин армії та негативному впливі антисоціальних елементів на психологічну атмосферу у солдатських колективах.

Ключові слова: Російська імперія, регулярна армія, військово-кримінальне законодавство, кримінальні злочини.

Скрипник Анатолій. Становление российского военно-криминального законодательства в первой половине XIX в. В статье рассмотрены причины и процесс формирования комплекса государственных законодательных актов, созданных с целью наказания военнослужащих российской императорской армии за нарушение дисциплины или военные преступления, а также криминальные нарушения, совершенные ими в гражданском социальном пространстве. Представлен поэтапный процесс кодификации, действующего в начале XIX в., законодательства с целью оптимизации и упрощения работы с законодательными актами, результатом которого стала концентрация всех военных законов, в том числе и военно-криминальных, в «Собрании военных постановлений» (СВП). Отображена структура и полномочия военно-судебных органов, а также показан порядок функционирования системы информативной и отчетной документации на уровне «командир полка – комендант гарнизона – военный губернатор». Отдельное внимание обращено на кадровый состав регулярных частей армии и негативное влияние антисоциальных элементов на психологическую атмосферу в солдатских коллективах.

Ключевые слова: Российская империя, регулярная армия, военно-уголовное законодательство, уголовные преступления.

Збройні сили як один з визначних силових інститутів держави, насамперед, покликані виконувати функції захисту суверенітету та територіальної цілісності. Однак в Новий час розвиток європейських країн вимагав збільшення кількісного складу їх армій, а відповідно й зростання фінансових витрат, наявності сучасних видів озброєння, залучення певних верств населення до військової служби. Сукупність цих чинників породжувала сприятливий ґрунт для посадових, економічних та кримінальних злочинів. Єдиним способом перешкоджання таким проявам могли стати державні законодавчі акти карно-

го характеру. Потреба кримінально-правових заборон і обмежень посягань на соціальні стосунки, встановлені порядком несення військової служби, ґрунтувалася на суспільних, кримінологічних, нормативних та історичних чинниках.

Армія Російської імперії періоду другої половини XVIII – початку XIX ст. не була виключенням. Її яскраво виражений кріпосницький характер мав на меті створення через муштру бездумного живого механізму, який мав виконувати будь-які накази, а його спосіб життя був чітко регламентований. Причинами впровадження нормативного комплексу та поступової еволюції військово-кримінального законодавства були політичні і соціально-побутові ознаки імперського війська. Перша мала атрибути жорстоких реалій вишколу і життєдіяльності в російському війську, що негативно відображалося на ставленні солдат до місцевого населення. Поясненням жорстокості ставала невідповідність і поступове відчуження військових від цивільного життя, побуту і звичаїв, усвідомлення себе окремою верствою. Все це поєднувалося з постійним переконуванням з боку офіцерів у ворожості поляків, підступності євреїв, скупості українців, що формувало в уявленні солдата образ ворожого оточення і проковувало інстинкт самозбереження. Якщо до цього всього ще додати зброю в руках і дозвіл чи навіть прямий наказ використовувати силу, то ми отримуємо збройні сили з яскраво вираженим окупаційним змістом і особливий склад в якості потенційних військових злочинців.

Актуальність питання продиктована історичною доречністю комплексного висвітлення основних засад військового законодавства часів Російської імперії з метою їх опрацювання, для подальшого вдосконалення та ймовірної уніфікації подібних чинних правових актів ЗС України.

У вивченні подібної проблематики не залишаються осторонь і сучасні українські історики, юристи та правознавці. Досліджуючи досвід військового законодавства різних країн та хронологічних періодів в їх поле зору потрапляють подібні документи часів Російської імперії XVIII-XIX ст.

Історичні аспекти становлення і розвитку системи військових злочинів на теренах нашої держави з часів Київської Русі до нинішнього періоду вивчають А. Кушнір¹ і М. Карпенко, В. Чередник². Вони зробили висновок, що існуюча система військових злочинів, передбачених КК України, потребує поглибленого аналізу та ймовірного удосконалення через урахування минулого досвіду. Історичні приклади кримінальних правопорушень проти порядку несення військової служби (військові злочини) відображено у навчальному посібнику О. Дудорова і М. Хавронюка³. Таке поширене явище у арміях світу як «військові злочини: поняття, система та проблеми кваліфікації» у теоретично-практичному синтезі досліджує С. Харитонов⁴. У своїх працях фахівці розглядали теоретичні проблеми в межах тодішнього законодавчого поля, а також намагалися аналізувати соціально-економічні чинники у контексті змін державницької й політичної ситуації в імперії у XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. межі Російської імперії розширилися за рахунок анексованих в Речі Посполитій територій. Західні кордони стали місцем дислокації значної кількості регулярних військ. З цього часу між солдатами і мешканцями краю, а це були переважно селяни, поступово налагоджуються

соціальні й економічні відносини. Зважаючи на різний соціальний статус та функції, такі взаємини іноді призводили до того, що часто у ролі злочинців були військовослужбовці, а жертвами – українські селяни чи їх майно⁵.

Головною причиною такого явища було передусім не тільки розташування імперських військ, що у свою чергу свідчило про перевагу силових методів у процесі закріплення та зміцнення військової присутності у краї, а й усвідомлення частиною солдат своєї зверхності й безкарності стосовно корінного населення⁶. По-друге, сама система муштри у царському війську з самого початку передбачала ізоляцію рекрута від навколишнього світу (що часто викликало в солдат спротив); по-третє, засади дисципліни базувалися на страху і жорстоких покараннях.

Водночас, виходячи з суто практичних міркувань, генералітет вважав недоцільним застосування у военний час покарань, пов'язаних з позбавленням волі, оскільки в разі видалення злочинця з армії, з одного боку, знижувалася її чисельність, з іншого, це служило несприятливою обставиною, що впливала на злочинність інших військовослужбовців, сприймалася як спосіб, що дозволяє уникнути труднощів і поневірянь в діючій армії. З цих причин ефективними в умовах військової служби у военний час вважалися тільки тілесні покарання і смертна кара⁷.

На початку XIX ст. урядовці Росії прийшли до розуміння необхідності кодифікації чинного законодавства з метою оптимізації та спрощення роботи з законодавчими актами. Кодифікація була покликана впорядкувати законодавство з урахуванням ряду внесених змін, тобто видати всі документи в актуальній редакції. Паралельно відбувалося впорядкування військового законодавства. Всі військові закони, в тому числі й військово-кримінальні, були видані окремо у вигляді «Зібрання військових постанов» (ЗВП). У «Повному зібранні законів Російської імперії» був опублікований лише Маніфест «Про видання Зібрання військових постанов», який запроваджував його в дію з 1 січня 1840 р.⁸ Там зазначалося, що збірка нічого не змінює в чинному законодавстві, а лише приводить його до системності й внутрішньої логіки.

У 1836 р. Микола I наказав графу М. Сперанському і міністру юстиції Д. Дашкову систематизувати і відредагувати карні закони. У 1839 р. вступив у дію «Військово-карний статут», до 1843 р. був закінчений проект усього кодексу, а через два роки його затвердив імператор. «Уложення про покарання кримінальні й виправні» видання 1845 р. мало багато недоліків і викликало масив зауважень з боку різних відомств і міністерств, не виключаючи й військове. В результаті вийшов не кодекс, а вдосконалена і систематизована збірка. Від зведення в одних параграфах різних за часом законів і указів склалося «Уложення» у вигляді конгломерату статей «[...] з різними відправними точками, формальними суперечностями і неповним змістом». Самі статті законів були насичені казуїстичністю, багатослів'ям, недотриманням єдиної термінології, відсутністю системності у викладі⁹. Саме такою законодавчою базою змушені були користуватися судові органи при розслідуванні чи винесені вироку військовослужбовцям.

Потреба вдосконалення законодавчої бази викликала представлення військовим міністром князем О. Чернишовим доповіді про системний перегляд

військово-кримінальних законів. «Військовий статут про покарання» в якості діючого щодо військово-сухопутного відомства карного законодавства (зважаючи на специфіку служби на флоті, для нього було розроблено власне законодавство) входив до XXII книги ЗВП 1869 р. видання¹⁰. Однак, у статті 1 вказувалося, що в тих випадках, коли «[...] у цьому статуті не знайдеться відповідної статті щодо кваліфікування скоєння певного злочину, потрібно користуватися загальними постановами карних законів по цивільному відомству»¹¹.

Військовий суд розглядав кримінальні злочини усіх військових чинів гвардії, армії, кавалерії, інженерного корпусу, корпусу внутрішньої варти та приписані до військового відомства класні і цивільні чини, відставних військовослужбовців, які відмовлялися виконувати накази, а також мешканці губерній, оголошених на військовому стані. Законодавство визначало два типи судів: 1) військовий суд у мирний час, який складався з семи осіб: презуса (голова), штаб-офіцера (капітан чи ротмістр), асесорів, обер-офіцер і аудитор; 2) військовий суд під час війни чи при армії на военному стані. Судили за такі військові злочини: зрада, бунт, втеча, непоко́ра, зухвалість і грубість, розбій, пограбування, насильство, розтрата казенних і артильних солдатських коштів тощо¹².

Коменданти гарнізонів звітували військовим губернаторам про злочини, скоєні рядовими чи офіцерами. Зазвичай це були дезертирства, крадіжки, бійки чи нехтування субординацією. Подібні звіти надходили також від командирів полків. Військовий губернатор самостійно виносив вироки по цих справах: «Наказую розглядати справи і визначати вироки в судах міст, де крім пристава і члена Магістрату бути також офіцеру Поліції того кварталу, де це сталося, а виконання вироку здійснювати після затвердження Військового Губернатора»¹³. Якщо злочин було скоєно вдруте, військовий губернатор наказував провести військовий суд, що складався з вищих офіцерів полку чи батальйону, до якого належав винуватець. Часто покаранням слугувало побиття бато́гом чи проведення крізь стрій шпіцрутенив, у деяких випадках – відправлення на галери чи на заслання.

Місцем відбування покарання слугували арештантські роти. Ці підрозділи були створені у червні 1823 р. з ініціативи великого князя Миколи Павловича, їх діяльність регламентувалася затвердженням царем «Положенням про переформування фортечних в'язнів Дінабурга і Бобруйська в арештантські роти»¹⁴. В період царювання Олександра I в імперії існувало 22 арештантські роти. Вони поділялися на військово-арештантські, що комплектувалися із засуджених злочинців і волюцюг військового відомства, та рот цивільного відомства. Кожна з них нараховувала 120 осіб. У лютому 1834 р. вийшло нове «Положення про арештантські роти інженерного відомства у фортецях» із загальним числом 43, а у 1838 р. їх було вже 56¹⁵.

Сам кадровий склад російських збройних сил першої половини XIX ст. слугував потенційним ґрунтом для поширення кримінальних злочинів у армійському середовищі. Все починалося з хибних підходів і принципів відбору рекрутів на службу. П. Зайончковський у своїй праці зазначав: «Віддача в рекрути за вироками судів чи селянських товариств, та за призначенням поміщиками, не служила на користь військам [...] Це вливало до армії людей порочних, які не могли сприяти піднесенню загального морального рівня військ»¹⁶.

Дослідники російської військової історії початку ХХ ст. сходилися на думці про негативний вплив більшої частини рекрутів на моральний клімат у ротах і батальйонах: «Через рекрутські набори до війська потрапляли найгірші представники суспільства, як то: вдівці, п'яниці, втікачі, хворі та каліки»¹⁷. Наслідком такої кадрової політики стало поширення суспільної думки, що відображалася, зокрема, громадськими діячами ХІХ ст. таким чином: «В Росії для розбійників і крадіїв передбачено два заслання: одне до Сибіру, друге – на військову службу. Беруть душогубів, грабіжників і підпалювачів, якщо він молодий і годиться у рекрути, то судовим вироком відправляється у солдати, а поміщики не шкодуючи грошей плазують перед начальством, щоб потім похвалитися перед сусідами: «Запроторив свого лайдака Івана у солдати, квитанція буде, та й витрати усі поверну»¹⁸. Тому система покарань та нормативна база постійно удосконалювалася щодо умов, які панували у армійському середовищі. Остаточо викоринити анахронічні злочини так і не вдалося.

Однак, варто зазначити, що віддача в рекрути в якості покарання в ті роки залишалася досить копіткою справою. Процедура оформлення, погодження та затвердження мирських вироків, порядок винесення яких регламентували статті «Статуту рекрутського 1831 року», була надто громіздкою, що служило своєрідною перешкодою для тих, хто хотів би позбутися поганого селянина шляхом здачі його в солдати¹⁹. Тим не менш, загалом тенденцій щодо поповнення армійського контингенту це не перекреслювало.

Військово-кримінальне законодавство Російської імперії під впливом періодичних мілітарних змін і реформування армії впродовж ХІХ ст. також зазнавало постійного оновлення змісту кримінально-правових норм відповідно до кріпосницьких, а потім і капіталістичних соціально-політичних реалій. З вимушеною модернізацією військової організації держави у 50-70-х рр. поступово зникають жорстокі статті за порушення військової дисципліни і статутів у армії. Юристами і правознавцями здійснювалися спроби побудови системи кримінальної відповідальності на «заасадах розуму і природного права». Незважаючи на уніфікацію покарань за злочини, скоєні військовослужбовцями, зберігалася становість їх застосування (дворяни, міщани, селяни), разом з тим самодержавству вдалося забезпечити певну стабільність системи військово-кримінального законодавства, що остаточно сформувалася в другій половині ХІХ ст. і зберігала свої основні риси до 1917 року.

Примітки:

¹ Кушнір А.Л. Історичний розвиток кримінальної відповідальності за злочини проти порядку підлеглості та військової честі // Форум права. 2011. № 3. С. 449–455. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2011-3/11kaltvh.pdf>

² Карпенко М.І., Чередник В.М. Історичні аспекти кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів // Юридична наука. 2011. № 4-5. С. 141-149. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2011_4-5_18

³ Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посіб. / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. С. 860-877.

⁴ Харитонов С.О. Система злочинів проти порядку проходження військової служби // Право та суспільство. 2016. № 4. С. 193–198; Його ж. Історично-порівняльний на-

рис кримінальної відповідальності за військові злочини. Порівняльно-аналітичне пра-
во. 2017. № 3. С. 204–207. URL: http://www.pap.in.ua/3_2017/62.pdf

⁵ Скрипник А.Ю. Селяни Поділля як об'єкт кримінальних зазіхань з боку російсь-
ких військовослужбовців у XIX ст. // Питання аграрної історії України і Росії. зб. наук.
праць / редкол.: В.В. Іваненко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: ПФ Стандарт-Сервіс,
2012. С. 65–71.

⁶ Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століт-
тя: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монограф. Кам'янець-Подільський:
Аксіома, 2010. С. 199–200.

⁷ Военный энциклопедический лексикон. изд. второе. Т. IX. Санкт-Петербург: тип.
Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1855.
С. 223–226.

⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр 2. Т. XIV.
Отд. I. Санкт-Петербург: 1840. № 12468. С. 578.

⁹ Большая энциклопедия. Т. 18. Статистика-Ундозеро / [под ред. С.Н. Южакова].
Санкт-Петербург: Просвещение, 7 тома, 20. 1904. С. 783.

¹⁰ Большая энциклопедия. Т. 5. Византия-Гадамес / [под ред. С.Н. Южакова и
М.Н. Милокова]. Санкт-Петербург: Просвещение, 7 тома, 20. 1901. С. 365.

¹¹ Свод военных постановлений (СВП). Изд. 2. Санкт-Петербург: 1879. Ч. VI.
Кн. XXII. Разд. 1. Ст. 1. С. 1.

¹² Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Том III. Санкт-Петербург: В
типографии штаба военно-учебных заведений, 1853. С. 521–525.

¹³ Державний архів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Т. 1. Спр. 189. Арк. 49.

¹⁴ Ермолович Я.Н. Развитие военно-уголовного законодательства в России в первой
половине XIX века (1812-1867 гг.) // Военно-исторический журнал. 2015. № 4. С. 5.

¹⁵ Военная энциклопедия. Т. III. Аральская флотилия – Афонское сражение / [под
ред. В.Ф. Новицкого, А.В. фон Шварца, В.А. Алушкина, Г.К. фон Шульца]. Санкт-
Петербург: тип. тов-ва И.Д. Сытина. 1911. С. 18–19.

¹⁶ Зайончковский П.А. Военные реформы 1860–1870 гг. в России. Москва: изд-во
МГУ, 1952. 375 с.

¹⁷ Горелов В.Н. Служба в вооружённых силах лиц «порочного поведения», отдан-
ных в солдаты по мирским приговорам и судебным решения в XIX веке // Военно-
исторический журнал. 2014. № 2. С. 9.

¹⁸ Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1855 гг. Т. I. Санкт-Петербург:
Экспедиция изготовления государственных бумаг. 1908. С. 475; 478.

¹⁹ ПСЗРИ. Собр. 2. Т. VI. Отд. I. Санкт-Петербург: 1832. № 4677. С. 539–541.

Skrypnyk Anatolii. Formation of military criminal legislation of the Russian army in the 19th century. The paper considers reasons and process of formation of state judicial acts meant to punish the Russian Imperial military men for discipline violation or military crimes as well as felonies committed in the civil society. The author presents the stages of the early 19th century legislation codification directed at optimization and simplification of legislation acts operation. It resulted in uniting of all the military laws into «Collection of Military Decrees» (CMD). The structure and authority powers of military court organs and functioning of informative and account documents system in terms of «regiment commander – garrison commandant – military governor» are described. The author pays special attention to the staff of the regular army and negative impact of antisocial elements on the psychological atmosphere within the soldiers.

Military forces are indicated to be the most powerful state institution meant to defend the sovereignty and integrity of territories. Increase of the number of the army staff required expenses increase as well as production of contemporary equipment and enlisting new social strata in the

military service. The author claims that the combination of these factors provoked professional, economic etc. crimes. The only way to prevent it might be state penal acts. Hence, social, criminological, normative and historic aspects defined judicial norms of social relations determined by the military service.

This is characteristic of the Russian Imperial Army of late 18th – early 19th century. It was feudal by nature, was based on endless drill, had a strictly regulated routine and resembled a thoughtless live mechanism meant to fulfill any commands.

The paper concludes that throughout the 19th century military criminal legislation of the Russian Empire underwent consequent changes and transformations according to the new social and political realities.

Key words: Russian Empire, regular army, military-criminal legislation, felony.

Отримано: 21.06.19

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.189-194

УДК 94:642.1/5(477.4)«1861/1914»

Анатолій Гуменюк

РОЗВИТОК РЕСТОРАННОЇ СПРАВИ ТА СИСТЕМИ ЗАКЛАДІВ ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ У МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ВПРОДОВЖ 1861-1914 рр.

Гуменюк Анатолій. Розвиток ресторанної справи та системи закладів громадського харчування у містах Правобережної України впродовж 1861-1914 рр. У статті йдеться про динаміку і особливості становлення та розвитку ресторанної справи, всієї системи закладів громадського харчування у містах Правобережної України в період 1861-1914 років. Визначено чинники капіталістичної модернізації індустрії гостинності, локалізацію та темпи її розвитку у головних міських центрах регіону. Розглянуто межі новачій у сфері закладів громадського харчування, рівень різноманітності послуг та цінні характеристики пропонованого клієнтам меню залежно від категорії закладів і контингенту відвідувачів. Охарактеризовано результати та наслідки розвитку закладів сфери гостинності у містах Правобережжя впродовж 1861-1914 років.

Ключові слова: Правобережна Україна, ресторани, заклади, міста, заклади харчування, капіталістична модернізація, кав'ярня, сфера гостинності, трактир, кухня.

Гуменюк Анатолій. Развитие ресторанного дела и системы общественного питания в городах Правобережной Украины в течении 1861-1914 годов. В статье идет речь о динамике и особенностях становления и развития ресторанного дела, всей системы общественного питания в городах Правобережной Украины в течении 1861-1914 годов. Определены факторы капиталистической модернизации индустрии гостеприимства, локализацию и темпы её развития в главных городских центрах региона. Рассмотрены пределы новаций в сфере общественного питания, уровень разнообразия услуг, ценовые характеристики предлагаемого клиентам меню в зависимости от категории учреждений и контингента посетителей. Охарактеризованы результаты и последствия развития учреждений сферы гостеприимства в городах Правобережья в течение 1861-1914 годов.

Ключевые слова: Правобережная Украина, ресторанные заведения, города, питание, капиталистическая модернизация, кафе, сфера гостеприимства, трактир, кухня.

Прогресуюча капіталістична модернізація, що стала реальністю у Правобережній Україні впродовж 1861-1914 років, торкнулася різних сторін життя та побуту населення міст краю. Не в останню чергу це було помітно на прикладі розвитку системи закладів гостинності, зокрема, ресторанів та інших закладів громадського харчування. Їх специфіка у означений період складалася під впливом новітніх тенденцій розвитку ресторанної справи, які визначилися у передових країнах Європи і Америки й активно запозичувалися та впроваджувалися у готельно-ресторанних закладах провідних міських центрів тогочасної Російської імперії. Новітні заклади громадського харчування відрізнялися від закладів попереднього часу професійним ставленням до справи, де ресторанна справа розглядалася як прибутковий бізнес, аналогічний будь-якому іншому підприємництву того часу. Ці заклади гостинності були відкриті для конкуренції між власниками з їх прагненням наслідування кращих столичних і зарубіжних зразків¹.

Не були виключенням міста Правобережної України, особливо ті, в яких темпи капіталістичного розвитку були особливо високими. Першість у цій справі належала Києву та ряду міст регіону, що особливо швидко зростали (Вінниця, Проскурів, Черкаси, Житомир, Рівне та інші). В кожному з них існували десятки різноманітних закладів гостинності, рівень послуг в яких та вартість обслуговування були зорієнтовані на доступний соціальний контингент, який саме тут був схильний проводити своє дозвілля. Тогочасна преса повідомляла, що у 60-х роках XIX століття у містах та містечках Поділля один питний заклад припадав у середньому на 20 осіб. У містечку Біла Церква на Київщині налічувалося 120 питних закладів, отже, один на 25 душ. У Кам'янці-Подільському в 1861 році їх було 78, отже, один припадав на 123 особи².

Для більшості невеликих міст і містечок шинки, ще тривалий час залишалися головними закладами громадського харчування і дозвілля. Згідно ст. 339 «Уставу про алкогольний збір» від 1863 р. шинок може розташовуватись на території населеного пункту, а корчма та постійний двір, що здійснює торгівлю алкогольними напоями – поза населеними пунктами при дорогах, пристанях, переправах³. Усі заклади трактирного промислу (трактири, готелі, постійні та зайжджі двори та ін., якщо вони надають послуги харчування) обкладалися трактирним збором (аналог сучасного готельного збору) – в середньому 50 крб./рік⁴. У законі № 1894 «Об обеспечении отдыха служащих в торговых заведениях, складах и конторах» від 15.11.1906 р. визначено режим роботи закладів харчування: а) з 9 – 23 год. – кав'ярні, чайні, пивні, винні, харчевні, трактири II – розряду; б) з 10 – 01 год. – ресторани і трактири I – розряду; в) з 12 – 03 год. – ресторани без розряду. Критерієм для присвоєння розряду для трактиру або ресторану був рівень сервісу та цільова аудиторія. Так, у 1915 р. в м. Луцьку було 5 трактирів 2-го розряду, 10 трактирів 3-го розряду, 1 ресторан 1-го розряду. Тоді як у 1913 р. – 34 трактири 2-го та 3-го розрядів. Забезпеченість регіону закладами харчування була нерівномірною. Зосереджувались вони переважно у містах Володимир-Волинську, Луцьку, Ковелі. Так, у 1860 р. в Ковелі нараховувалось 23 шинки, а в Ковельському уїзді – 62 шинки. У 1918 р. в м. Луцьку діяло 17 їдальнь, 56 чайних, 83 пивних, 10 ресторанів⁵.

До середини XIX століття основними формами закладів харчування, поширеними у містах Правобережжя, були трактири та харчевні. Київські трактири надавали не тільки основні послуги – харчування та розміщення, але й додаткові: розважальні і рекреаційні. В них можна було не тільки поїсти, а й потанцювати, послухати музику тощо.

Перші ресторанны заклади України були спадкоємцями традиційних трактирів, які дедалі частіше починали відігравати роль не лише питних закладів, а й приміщень для харчування та проживання приїжджих, що стало прообразом готелів із ресторанами.

У другій половині XIX століття трактирами також називали готелі «низького» розряду і шинки, де обслуговувалися малозабезпечені верстви населення. Але в цей же час відслідковується тенденція зведення трактирів тільки до ролі закладів громадського харчування. Так, у 1893 році було прийнято ухвалу, що забороняла мати при трактирах готельні номери та кімнати⁶.

На межі XIX – XX століть у Києві налічувалося більше півсотні ресторанів, кращими серед яких вважалися ресторани при першокласних готелях. У цих ресторанах було передбачено і розважальні заходи: виступи оркестру чи хору і навіть концерти⁷.

Саме ресторани у фешенебельних готелях вважалися найкращими закладами харчування у великих містах України, зокрема в Києві. Такі ресторани поєднували в собі вишуканий інтер'єр, дорогий посуд, широкий асортимент страв та напоїв, уважний персонал. Так, ресторан київського готелю «Росія» був відомий своїми піснями та рибними стравами. Кухмістерськими та «домашніми» обідами славився ресторан готелю «Метрополь». Ресторани при фешенебельних готелях фактично були законодавцями кулінарної моди. Нерідко готельні ресторани були чи не єдиним місцем, де відвідувачі мали змогу скуштувати іноземні делікатеси. Для роботи в таких закладах харчування нерідко запрошувалися професійні музиканти та виконавці. Отримавши досвід роботи у таких закладах, окремі працівники згодом відкривали власну справу і ставали відомими рестораторами. Зокрема, маємо відомості, що господарем ресторану «Валгалла» у Києві став купець 2-ї гільдії І.К. Біанкі, який на початку своєї кар'єри працював буфетником у «Гранд-отелі»⁸.

У ресторанах першокласних готелів обід на двох обходився в 1-2 крб. Найдорожчим ресторанним закладом Києва наприкінці XIX століття вважався ресторан готелю «Метрополь». Належав він купцеві Дьякову і пропонував так звані «табльдоти» за плату один карбованець з людини. Престижними були також ресторани при готелях «Бель-Вю», «Європейський», «Гранд-Отель», «Континенталь», ресторан «Семадені» на Хрещатику; менш дорогі, однак також вишукані страви подавали при готелі «Оріон». Ще дешевшими були страви в готелях «Древняя Русь» і «Марсель». Пристойний обід тут обходився в 30–40 коп. Чашка кави в кав'ярнях на Хрещатику коштувала 20 коп., у фірмових – варшавській кав'ярні на Лютеранській та швейцарській на Прорізній – 25 коп. Чашку чаю можна було випити за 5, а склянку пива – за 12 коп.⁹

У ресторані при готелі «Англійському», де обідали купці першої гільдії і самі високопоставлені чини, порція спаржі стояла 75 коп., курча – 60 коп., ра-

ковий суп – 1 рубль, стерлядь по-російськи – 2 рублі, яловичина-філе – 2 рублі 50 копійок, морозиво з фруктами – 3 руб.¹⁰

Постачання продуктів до ресторанів здійснювалося за рахунок місцевої торгівлі та привізних товарів. Після реформи 1861 р. значно розширився товарний асортимент і поглибилася спеціалізація постійної торгівлі у містах. Як і раніше, важливу роль відігравала реалізація харчових припасів. Крім великих і дрібних торгових закладів, продукти продавали ресторани, буфети в готелях, на вокзалах, у портах, а також їдальні й харчевні. Провідне місце у цій торгівлі посідала хлібна продукція, як у зерні, так і у вигляді хлібобулочних і круп'яно-макаронних виробів¹¹.

У меню ресторанів були традиційні та фірмові страви, а також делікатеси з національних кухонь різних країн. Іноді спеціально запрошували кухарів з Франції, Австрії, Німеччини, Польщі. При деяких ресторанах були трактири, влаштовані на манер російської кухні – з величезними самоварами, ікрою та слов'янськими стравами. Для іноземців це було дивиною, а значить, приносило прибуток. На десерт, наприклад у готелі «Континенталь», подавали: екзотичні фрукти (апельсини, ананаси та ін.), кілька різновидів морозива, шоколад зі Швейцарії та Франції, цукерки, різнобарвне печиво з родзинками, горіхами й цукатами, знамените київське сухе варення, десятки видів газованих вод, безліч лікерів, коньяків, ромів, вин і наливки з усього світу¹². Якщо ж комусь не вистачало цієї розмаїтості, можна було зайти до кондитерської, що сяяла вітринами буквально поряд на Хрещатику. Першість утримувала французька кухня, слідом за нею – колоніальна російська. Рідше зустрічалися ресторани грецької, єврейської і навіть польської кухні¹³.

Окремі ресторани заклади кінця XIX – початку XX століття були свого роду діловими й культурними центрами, клубами за інтересами, а часто «і місцями інтелігентного, духовного спілкування, місцем зустрічей письменників, артистів, художників, офіцерів, урядовців, красивих жінок і вихованих чоловіків». Ресторани були також середовищем ділового життя: «тут же, у ресторанах, проводилися мільйонні операції між діловими людьми – келих шампанського міг таку операцію прискорити або спростити»¹⁴.

Намагалися не відставати від київських подібні заклади і у інших містах Правобережжя. Наприклад, у Проскурові на початку XX століття було 9 ресторанів і трактирів, 17 харчевень, закусточних і чайних, 1 буфет, 39 пивниць та винниць. Найкращим серед них вважався ресторан «Слон», який пропонував відвідувачам вишуканий асортимент страв. Кухня ресторану особливо славилася оригінальними холодними закусками і фірмовою заливною рибою, а також різноманітним вибором вин і вишуканих страв. У «Слоні» можна було замовити чорну ікру, тропічні фрукти та інші заморські делікатеси. Ще одним «козирем» ресторану тривалий час був оркестр сліпих музикантів, що складався з 18 чоловік, які грали вечорами¹⁵.

Найвишуканішими закладами гостинності Вінниці вважалися готелі «Савой» та «Франсуа». Вони конкурували між собою, пропонуючи відвідувачам дедалі зростаючий рівень комфортності (ліфти, електричне освітлення, асфальтове покриття прилеглої території тощо). Не в останню чергу їх змаган-

ня розгорталось у сфері вишуканості обслуговування та різноманітності меню у приналежних їм ресторанах¹⁶.

Про ресторани страви можна було прочитати в хроніках на сторінках газет: журналістів раз у раз шокували ціни. У ресторані при готелі «Англійському», де обідали купці першої гільдії і самі високопоставлені чини, порція спаржі коштувала 75 коп., курча – 60 коп., раковий суп – 1 руб., стерлядь по-російськи – 2 руб., лавочина-філе – 2 руб. 50 коп., морозиво з фруктами – 3 руб.¹⁷

Щоб заманити до себе відвідувачів, ресторатори йшли на всілякі хитрощі. На кришталеві люстри, новомодні дивани на пружинах і екзотичну флору, якої щільно обставляли дамські кімнати, витрачали шалені гроші. Ресторан при «Гранд-готелі» на Думській площі першим у Києві провів електрику, чим викликав небувалий ажіотаж відвідувачів.

Зростаюча конкуренція закладів гостинності змушувала власників до пошуку нових засобів залучення відвідувачів. Знаменитий кондитер Бернар Семадені власноруч писав рекламні оголошення в віршах. А коли в 1885 році на Хрещатику відкрили першу телефонну станцію, він викупив перший номер телефону для своєї кав'ярні. Замовити столик у «Семадені» можна було за номером 1¹⁸.

Відвідувачі часто приходили в кав'ярні і ресторани почитати свіжу пресу. «Київська кав'ярня на паях» на Фундуклеївській витрачала до 563 рублів на рік на підписку. Згаданий вище Семадені випишував *Independens Belge*, *Nord*, *Gazeta Polska*, *Allgemeine Zeitung*, «Санкт-Петербурзькі новини», «Київській телеграф» та інші газети й журнали.

З середини XIX століття у містах Правобережної України стали активно з'являтися кафешантани – розважальні ресторани-кафе з відкритою сценою і численними розвагами. Кафешантан «Шато-де Флер» у центрі Києва мав великий платний парк з клумбами і електроосвітленням. Тут влаштовували бали, концерти, театральні вистави, естрадні номери, поетичні читання і феєрверки. Тут діяли перші в Києві місячні абонементи на бізнес-ланчі (три страви – 9 рублів, чотири страви – 12 рублів, п'ять страв – 15 рублів). Вхід на вечірні заходи залежав від програми і становив близько 40 коп.¹⁹

Популярну категорію закладів харчування становили кафе та кондитерські: наприкінці XIX – початку XX ст. їх нараховувалося у Києві більше двадцяти. Відвідувачам пропонувалися шоколад, кава, чай, морозиво, прохолодні напої і навіть кефір, а також кондитерські вироби, асортимент яких був дуже широким.

Таким чином, ресторання справа та сфера громадського харчування у містах Правобережної України впродовж другої половини XIX – початку XX століть чим далі модернізувалася, намагаючись не відставати від провідних тенденцій часу в галузі надання послуг населенню. Особливо помітним це було на прикладі міст – лідерів капіталістичної урбанізації та економічного зростання, де розвиток індустрії гостинності відбувався у тому ж напрямку, що й у провідних центрах Європи і Америки.

Примітки:

¹ Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні. Київ: Вища школа, 2002. С. 40.

² Михайлик А. Алкоголь на Поділлі // Подолянин. Кам'янець-Подільський, 2016. 26 грудня.

³ Льїн Л.В., Ляшук М.М. Історичні аспекти становлення та розвитку готельно-ресторанного господарства Волинської області // Географія та туризм. 2010. Вип. 6. С. 145.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Вишневська Г.Г. Еволюція сфери гостинності міста Києва другої половини XIX – початку XX ст. в контексті розвитку українського туризму: автореф. дис. ... канд. культурології / Київський національний університет культури і мистецтв. Київ, 2008. С. 14.

⁷ Там само. С. 14-15.

⁸ Онацький М. Історичні витоки формування індустрії гостинності в Україні // Сучасні тенденції розвитку готельно-ресторанного бізнесу: міжнародний та національний досвід: колективна монографія / за ред. А.Ю. Парфіненка. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С. 349.

⁹ Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні... С. 42.

¹⁰ Там само.

¹¹ Реєнт О.П. Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр. Київ, 2017. Вип. 26. С. 20.

¹² Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні... С. 42.

¹³ Лавренчук М. Вкусная история: где и как ели киевляне последние 200 лет // Наш Киев. URL: <https://nashkiev.ua/zhournal/...eda/kak-i-gde-eli-kievlyane-poslednie-200-let.html>

¹⁴ Дьяченко Р.В. Готельно-ресторанні заклади Києва епохи модерну: культурно-мистецький контекст // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. 2014. Вип. 33. С. 173.

¹⁵ Єсюнін С. Прогулянка Проскурівом: історичні нариси. Хмельницький: Обласний краєзнавчий музей, 2008. С. 18-19.

¹⁶ Новосад К. Історія центральної вулиці міста. «Савой» і «Франсуа»: історія конкуренції двох готелів // Вінницька газета. Вінниця, 2014. 11 липня.

¹⁷ Лавренчук М. Вкусная история... URL: <https://nashkiev.ua/zhournal/...eda/kak-i-gde-eli-kievlyane-poslednie-200-let.html>

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

Humeniuk Anatoly. Development of restaurant business and system of catering establishments in the cities of Right-Bank Ukraine during 1861 – 1914. The article discusses the dynamics and features of becoming and development of restaurant business and the whole system of catering establishments in the cities of Right-Bank Ukraine during 1861 – 1914. The factors of capitalist modernization of the hospitality industry, localization and pace of its development in the main urban centres of the region are determined. The limits of innovations in the field of catering establishments, the level of variety of services and the price characteristics of the menu offered to clients depending on the category of establishments and the contingent of visitors are considered. The results and consequences of the development of hospitality establishments in the Right Bank cities during 1861 – 1914 are characterized.

Key words: Right-Bank Ukraine, restaurant establishments, cities, catering establishments, capitalist modernization, coffee shop, hospitality, restaurant, kitchen.

Отримано 20.09.2019

ГАЛИЦЬКИЙ ФАКТОР У БОРОТЬБІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ З ПОЛЬСЬКИМИ ПОВСТАННЯМИ ХІХ СТ.

Олійник Сергій. Галицький фактор у боротьбі Російської імперії з польськими повстаннями ХІХ ст. У статті визначається місце і роль галицького фактору в боротьбі Російської імперії з польськими повстаннями ХІХ ст. На конкретних прикладах показано, що допомога прихильників повстання мала не лише моральний, але й матеріальний характер. Окрім того зазначено, що з Галичини неодноразово відправлялися до повстанців загони добровольців. Встановлено, що російська влада чітко усвідомлювала ту небезпеку, яку для неї представляли прихильники польського повстання з галицького краю, і тому постійно відслідковувала ситуацію в регіоні. Для збору необхідної інформації використовувалися дипломатичні канали, спеціально направлені резиденти та створювалася агентурна мережа. Особу увагу автор приділив дослідженню тих дій російської влади, направлених на нейтралізацію й усунення існуючої загрози з боку Галичини. Встановлено, що для цього застосовувалися різноманітні методи. Показано, що ситуативними союзниками Російської імперії у боротьбі з польськими повстаннями стали австрійська влада та частина польської знаті Галичини.

Ключові слова: Австрійська імперія, Галичина, Царство Польське, польське повстання, Російська імперія.

Олійник Сергей. Галицкий фактор в борьбе Российской империи с польскими восстаниями. В статье определяется место и роль галицкийского фактора в борьбе Российской империи с польскими восстаниями ХІХ в. На конкретных примерах показано, что помощь сторонников восстания имела не только моральный, но и материальный характер. Кроме того, отмечено, что из Галиции не раз отправлялись к повстанцам отряды добровольцев. Установлено, что российская власть четко осознавала ту опасность, которую для нее представляли сторонники польского восстания из галицкого края, и поэтому постоянно отслеживала ситуацию в регионе. Для сбора необходимой информации использовались дипломатические каналы, специально направленные резиденты и создавалась агентурная сеть. Особое внимание автор уделил исследованию тех действий российской власти, направленных на нейтралізацію и устранение существующей угрозы со стороны Галиции. Установлено, что для этого применялись различные методы. Показано, что ситуативными союзниками Российской империи в борьбе с польскими восстаниями стали австрийские власти и часть польской знати Галиции.

Ключевые слова: Австрийская империя, Галиция, Царство Польское, польское восстание, Российская империя.

Польські повстання ХІХ ст. стали яскравою сторінкою в історії цілого ряду країн та народів Європи. Тому не дивно, що цим подіям присвячено значну кількість наукових досліджень. Завдячуючи публікаціям, зробленими по гарячим слідам¹, працями представників радянської², зарубіжної³ та сучасної вітчизняної⁴ науки ми можемо відтворити цілісну картину подій тих часів: причини, хід і наслідки повстання, склад його учасників тощо. Проте, на наш погляд, потребує уваги питання з'ясування місця та ролі галицького фактору у боротьбі Російської імперії з польськими повстаннями ХІХ ст.

Після поділів Речі Посполитої польське питання не зникло з порядку денного Російської держави. Було зрозуміло, що поляки будуть плекати надії на відновлення своєї держави в межах «від моря до моря». Створення Царства Польського у складі імперії Романових не знімало градусу напруги. Слід було й пильно слідкувати за настроями поляків у Галичині, що входила до складу Австрійської імперії. Тому російські агенти постійно доносили в Петербург про настрої галичан, їх реакцію на російсько-австрійські відносини тощо⁵. Напередодні першого польського повстання, як свідчила російська агентура, з'явилися чутки, що у Відні бажають відновлення польської держави, зрозуміло, проавстрійської⁶. Останнє не могло не хвилювати царя Миколу I.

З огляду на зазначене, цілком логічним видається те, що займаючись придушенням польського повстання 1830-1831 рр. російська влада уважно стежила за Галичиною. Адже патріотично налаштовані кола австрійських поляків прихильно ставилися до польського національно-визвольного руху в Російській імперії. Допомога, котру вони їм надавали, не обмежувалася моральною підтримкою⁷. Так, наприклад, чимало поляків-добровольців, підданих австрійської корони, поповнили повстанську армію⁸. Загальну кількість галичан, які виявили бажання прислужитися польській справі, обраховують від 3 до 30 тис. осіб⁹. На теренах галицького краю місцевими поляками здійснювався також збір зброї для повстанців¹⁰. У Львові було створено Комітет допомоги землякам у Царстві Польському, що очолив І. Петрускій. Ця організація збирала кошти, нижню білизну, тканини, взуття, необхідні речі для лікарень. До повстанців направляли коней, зброю, боєприпаси. Щоб уникнути непорозумінь з австрійською владою, зброя часто подавалася як зіпсована, хоча реально була справною, адже представлені пошкодження легко усувалися¹¹. Комітет брав на себе обов'язки забезпечення коштами добровольців та зв'язку з повстанцями¹². Окрім того, ним було розгорнуто агентурну сітку по всьому галицькому краю. Всі акції проводилися обережно, щоб не спровокувати австрійську владу¹³. Прихильно поставилася до повстання польська інтелігенція Галичини. Одним із осередків такої підтримки став Львівський університет. Його студенти поповнювали лави добровольців, а професорсько-викладацькі кадри проводили відповідну агітацію¹⁴. Окрім з них, як наприклад, академік Ф. Тимофтієвич, був учасником бойових дій¹⁵.

Російська влада, для послаблення підтримки повстанців, направила до Галичини свого резидента, котрий мав наглядати за діяльністю австрійських владних структур та використати в російських інтересах галицьких українців¹⁶. Йому навіть вдалося сформувати певну агентурну сітку. Попри всю складність роботи, діяльність резидента мала певні успіхи. Так, австрійська влада, за наполяганням резидента, змушена була заарештувати групу добровольців, яка збиралася вирушити до Варшави. Проти них було розпочато слідство¹⁷.

Навіть після поразки повстання підтримка з Галичини продовжувалася. Планувалося сформувати на теренах галицького краю багато дрібних загонів і перекинути їх до Царства Польського та Литви¹⁸. Яскравим прикладом цього може слугувати той факт, що у 1833 р. з галицького краю до Царства Польського перейшов організований польським «Демократичним товариством»

вом» загін під командуванням бувшого учасника повстання Ю. Залівського, котрий через місяць змушений був повернутися назад¹⁹. У тому ж році ще кілька спроб підняти повстання зазнали закономірного провалу²⁰.

Цікавими у цьому контексті видаються відносини між Петербургом і Віднем. З одного боку, як зазначалося вище, австрійська влада не перешкождала наданню повстанцям допомоги з Галичини, а з іншого – сама була зацікавлена у швидкому придушенні повстання, інформувала росіян про заплановані, чи зроблені повстанцями кроки. Австрійський канцлер Меттерніх радив представникам повстанців скласти зброю та «віддатися на милість» Миколи I²¹. А в квітні 1831 р. , коли виникла перспектива вступу в Галичину польського корпусу генерала Ю. Дверницького, австрійський імператор дав наказ щоб усі польські війська, що наважаться перейти кордон, були роззброєні та передані російському військовому командуванню. «Дружні» відносини Австрія проявила також і тоді, коли не пред'явила Росії претензії за те, що російська армія, переслідуючи повстанців, порушила кордон. До того ж канцлер Меттерніх передав росіянам свідчення про чисельність інтернованого корпусу Ю. Дверницького на момент його роззброєння і пообіцяла надати поіменний список польських офіцерів²². Загалом інтерновані в Галичині повстанці не переставали турбувати царський уряд, постійно викликали підозри та побоювання. Російський імператор наполягав щоб австрійці нікому з тих, хто шукав притулку у них, не видавали паспортів і відправляли до Росії²³. Окрім того, російська влада намагалася добитися від Відня щоб над всіма австрійськими офіцерами-поляками, що були в корпусі Ю. Дверницького, а також галичанами, котрі долучилися до повстання, було встановлено постійний нагляд²⁴. Австрійська влада повернула військово майно (артилерію, зброю, спорядження, коней), однак солдат і офіцерів і самого генерала не поспішала видавати до придушення повстання, мотивуючи свої дії суспільними настроями в Галичині²⁵. Затримка мала місце і щодо інтернованих польських повстанців з Поділля. Щодо останніх наголошувалося на існуючій небезпеці перевезення їх через галицькі землі²⁶.

Фактично від цього часу російський царизм вважав Галичину одним із вогнищ розповсюдження польського революційного руху. І враховуючи нестихаючі пристрасті в середині країни, він пильно слідкував за тим, що робилося по той бік російсько-австрійського кордону. Російський посол в Австрії Д. Татищев повідомляв Петербург про існуюче невдоволення у населення Галичини роззброєнням корпусу Ю. Дверницького. А в переданих ним «Замітках і свідченнях про настрої мешканців Галичини», складених підполковником австрійського війська графом Карачаем, зазначалося про активну участь галицької шляхти в «польській революції» і «незлічену допомогу», надану «армії заколотників», а губернатор Галичини князь А. Лобковіч не приймав ніяких мір проти тих, хто допомагав «заколотникам», так як боявся спровокувати цим вибух у провінції²⁷. Д. Татищев повідомляв також про створення у Львові розпорядчого комітету, а Тернополі – підкомітету, що готували повстання на Волині і Поділлі, а місцева адміністрація та поліція потурала таким діям, не приховувала своєї відданості справі заколотників²⁸. Фактично в Галичині залишилося чимало учасників повстання. Усуненню загрози з їх боку

мала сприяти укладена у вересні 1833 р. між російським і австрійським імператорами Мюнхенгрецька угода, згідно якої обидві держави погодили курс на боротьбу з польським визвольним рухом. Тому, враховуючи можливість бути виданими Росії, більшість польських повстанців-емігрантів до 1836 р. покинули Галичину²⁹. Але в той же час на теренах краю виникають таємні польські організації та гуртки національно-визвольного спрямування. У 1833 р. місцевою інтелігенцією та студентами університету було створено «Союз друзів польського народу», що у 1835 р. став складовою частиною «Співдружності польського народу». Ідеї революційного відродження Речі Посполитої, пропаговані Ш. Конарським, С. Гощинським та ін. членами товариства, не обмежувалися лише Галичиною. Вони прагнули охопити всі регіони Російської імперії, де компактно проживали поляки. Окрім того, «Співдружність» планувала замах на імператора Миколу I та намісника Царства Польського І. Паскевича³⁰. На теренах галицького краю активну пропагандистську діяльність проводив Ю. Госляр, один з найближчих помічників організатора майбутнього польського національного повстання Е. Дембовського³¹.

Серйозне занепокоєння у Миколи I викликало польське лютневе повстання 1846 р. у Кракові. З огляду на те, що польські патріоти планували поширити повстання в усіх частинах колишньої Польщі, зокрема у Галичині, ситуація вимагала у російського імператора швидкого втручання в події. Вже через дев'ять днів з повстанням було покінчено³². Однак острах залишався. Адже у Львові було чимало прихильників відродження Польщі. Активність проявляли викладачі університету та студентська молодь. Змовники проводили агітацію серед ремісників, міщан і чиновників³³ (хоч австрійська влада напала на слід змовників і заарештувала більшість з них – *Авт*). Тоді ж у Миколи I з'явилася думка про приєднання Галичини до Російської імперії. Так, у листі до фельдмаршала І. Паскевича від 14 березня 1846 р. імператор писав: «Якщо хочуть австрійці обміняти і віддадуть Галичину. В обмін усієї Польщі, віддам, і візьму Галичину зараз»³⁴. У іншому листі ним зазначалося, що «у разі падіння Австрії треба не допустити появи в Галичині нового царства під назвою польське чи слов'янське. Якщо буде так, то я вступлю в Галичину і приєднаю її, так як цей край може бути лише або австрійським, або російським»³⁵. Однак, до реалізації цього наміру не дійшло.

Революція 1848 р. знову пробудила у поляків надії на відновлення незалежності Польщі. На переконання намісника Царства Польського фельдмаршала І. Паскевича реальністю виглядав виступ поляків Австрії та Пруссії, і відповідно загроза нового польського повстання в Росії. Побожовання підсилювалися чутками про збирання галицьких поляків у ватаги з подальшим військовим навчанням. Їх чисельність доводили до 40 тис. Отримувалися повідомлення про наростання антиросійських тенденцій у Відні та фіксувалися заклики галицьких поляків до відновлення Польщі. З огляду на те, що австрійська влада, стягуючи війська проти П'ємонту, зменшувала їх кількість у Галичині, Микола Павлович запропонував австрійцям зосередити на кордоні цілий корпус, який би, у разі загрози будь-якої спроби польського повстання в регіоні, відновив порядок у краї³⁶. Політична нестабільність західного сусіда посилювала хвилювання і наміри зайняти Галичину без запрошення і дозволу Австрії.

Розмах угорської революції та поразки австрійців змусили росіян надати останнім військову допомогу. Маршрут угорського походу російських військ пролягав через Галичину. Щоправда, перед цим Микола I висунув союзникам умову очистити галицький край від усіх польських емігрантів і заколотників. Поставлена у безвихідне становище місцева австрійська влада оперативно виконала вимогу³⁷. Після «профілактики» можна було сподіватися на мирне та успішне просування теренами галицького краю. Фактично цим кроком вдалося значно послабити позиції прихильників польського повстання. Окрім того, в очах певної частини галицького суспільства цей похід став свідченням військово-політичної сили Росії, що було дуже вигідно Петербургу.

Російська імперія пильно стежила за всім тим, що відбувалося в Галичині, зокрема, за суспільною діяльністю галицьких поляків. До цього процесу долучалися не лише державні структури, а й мешканці прикордонних з Австрією територій. Так, наприклад, мешканець Проскурова М. Костерицький поінформував генерал-губернатора І. Васильчекова про проведення у Львові польським «дворянством» таємної наради з приводу виборів у Галичині депутатів Державного сейму³⁸.

З початком нового польського повстання у 1863 р. для імперії Романових на порядок денний знову вийшов галицький фактор. Хоча після «Весни народів» польські позиції в східній частині Галичини значно ослабли, не в останню чергу через зростання протистояння з українським рухом, однак залишалася небезпека отримання повстанцями не лише моральної підтримки, а й матеріальної допомоги (озброєння, боєприпаси, гроші). Окрім того, на підросійську територію, знову, як і під час попереднього повстання, могли прибувати озброєні групи, чи навіть загони галицьких поляків. Слід зазначити, що повстанський центр у Варшаві не розраховував на аналогічне польське повстання в Галичині (хоча ймовірно така ідея обговорювалася), цілком слушно побоюючись, що за таких обставин Австрія підтримає Росію, а це зведе нанівець усі шанси на успіх повстанців³⁹. Тому варшавське керівництво покладало надії лише на прибуття з галицького краю добровольців, отримання зброї, боєприпасів і коштів⁴⁰. Навіть така можлива допомога не могла не хвилювати російську владу. Занепокоєння зростало й через те, що ще в 1862 р. у Кракові була сформована повстанська організація, одне з відділень якої знаходилося у Львові, а в окремих населених пунктах Східної Галичини виникали місцеві підпільні повстанські групи⁴¹.

З початком розгортання повстання з території галицького краю до Царства Польського неодноразово проникали добровольчі загони. Склад останніх формувався, в основному, з польської інтелігенції, ремісників та представників дрібної шляхти. Так, зокрема, на початку травня 1863 р. зі Львова на підтримку повсталих, за ініціативи професора Е. Шльонського було відправлено добровольчий загін з міської молоді⁴². Підтримку повстанцям надавав також створений у Галичині Комітет польських жінок⁴³. На допомогу польських галичан плекали надії й повстанці на Поділлі та Волині. Все це посилювало занепокоєння Петербургу.

Слід зазначити, що російська влада, окрім укріплення кордону з Австрією зі свого боку, розраховувала на підтримку Відня у боротьбі з повстанця-

ми. Адаже австрійська влада теж не бажала відродження польської держави. Російська імперія робила все, щоб ліквідувати небезпеку галицького фактору. Для цього на теренах галицького краю було розгорнуто й активізовано широку агентурну сітку. Як свідчать документи, її склад був досить колоритний. Серед агентів зустрічаються шинкар, годинникар. Є у списку і представники чиновницького апарату, наприклад, ревізор⁴⁴. На жаль, питання ефективності діяльності цієї агентури потребує подальших досліджень.

Ситуативним союзником імператора Олександра II, попри антиросійські настрої, стала й частина польської знаті Галичини, на чолі з князем А. Сапегою, котра не хотіла допустити повстання в регіоні.

За таких обставин не дивним виявляється той факт, що, практично всі добровольчі групи, що проривалися з Галичини на підросійську територію, навіть попри окремі факти успішної бойової діяльності, зазнавали цілковитого краху⁴⁵. Австрійська влада докладно інформувала свого сусіда про те, в якому місті і коли повстанський загін буде перетинати кордон⁴⁶. В окремих випадках австрійські війська довершували розгром тих повстанців, котрі намагалися повернутися до Галичини⁴⁷. Менш успішною виявилася протидія втечі в Галичину тих загонів повстанців, які зазнали поразки в боях з російськими військами. На наш погляд, «прозорість» кордону у даному випадку могла бути цілком спланованою. Адаже ті загоны, що відступали в Галичину, вже були в значній мірі дезорганізовані, морально-психологічно подавленими, а отже могли вносити розлад в ряди прихильників польського повстання в галицькому краї та значно ослаблювати їхні сили.

Нейтралізації загрози з боку Галичини посприяли й керівники повстання в Царстві Польському. Їх активність щодо організації співпраці з революційними колами Угорщини та Італії підштовхнуло Відень до співпраці з Петербургом. Австрійською владою в Галичині було введено осадний стан, який передбачав обшуки, арешти, примусову здачу зброї⁴⁸, а оголошення, у свою чергу, царською владою у березні 1864 указу про перетворення селян у Царстві Польському повними власниками землі, перекреслили всі наміри керівників польського національного руху щодо можливого спільного виступу поляків.

Таким чином, Російська імперія, ведучи боротьбу з польськими повстанцями у XIX ст., повинна була враховувати у ній галицький фактор. Адаже в Галичині на той час проживала значна кількість поляків, яка, безумовно, схвально поставилася до спроб відновлення польської держави, і пильно стежила за перебігом обох. Окрім того, факт надання галичанами різносторонньої допомоги повстанцям не міг не хвилювати російську владу. А тому вона намагалася використати всі можливі методи для нейтралізації і усунення існуючої загрози з боку Галичини. Ситуативним її союзником стали австрійська влада та частина польської знаті, котрі також були противниками повстання.

Примітки:

¹ Польско-русская война 1831 г. / сост. Пузиревский. Санкт-Петербург: Тип. Штаба войск гвардии и Петербург. Воен. Округа, 1886. 446 с.; Сидоров А.А. Польское восстание 1863 года. Исторический очерк. С портретами и снимками с медалей. Санкт-Петербург: Издание Н.П. Карбасникова. 1903. 266 с. та ін.

² Баженов Л.В. Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев: Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко, 1973. 28 с.; Миско М.В. Польское восстание 1863 года. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. 336 с. та ін.

³ Białynia-Chołodecki J. Lwów w czasie powstania listopadowego. Lwów, 1930. 112 s.; Rawita-Gawroński Fr. Walka o wolność w roku 1863. Lwów: Nakładem Komitetu 1863 – 1913, 1913. 145 s.; Limanowski B. Historia powstania narodu polskiego 1853 i 1864 r. Lwów: Polskie towarzystwo nakładowe, 1909. 518 s. та ін.

⁴ Польське національне повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. 264 с.; Польське національне повстання 1863-1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань: ФОП Жовтий О.О. 185 с. та ін.

⁵ Фалькович С.М. Польский вопрос во взаимоотношениях России, Австрии и Пруссии накануне и в период восстания 1830-1831 гг. в Царстве Польском // Россия, Польша, Германия: история и современность европейского единства в идеологии, политике и культуре. Москва: Индрик, 2009. С. 300.

⁶ Там само.

⁷ Олійник С. В. Галичина в зовнішній політиці Російської імперії першої половини ХІХ ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / [редкол.: А.Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 481.

⁸ Миско М.В. Вказ. праця. С. 9-11.

⁹ Освободительные движения народов Австрийской империи: Возникновение и развитие. Конец XVIII в. – 1849 г. / отв. ред. В.И. Фрейдзон; АН СССР, Институт славяноведения и балканистики. Москва: Наука, 1980. С. 157.

¹⁰ История Польши в 3 т. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1954. Т. 1. С. 449.

¹¹ Białynia-Chołodecki J. Lwów w czasie powstania listopadowego. S. 20.

¹² Ibid. S. 21.

¹³ Ibid. S. 21

¹⁴ Ibid. S. 32.

¹⁵ Ibid. S. 24.

¹⁶ Ibid. S. 23.

¹⁷ Ibid. S. 24.

¹⁸ История Польши. Т. 1. С. 483-484.

¹⁹ Освободительные движения народов Австрийской империи... С. 158.

²⁰ Миско М.В. Вказ. праця. С. 15.

²¹ Фалькович С.М. Вказ. праця. С. 308.

²² Там само. С. 311-312.

²³ Там само. С. 312.

²⁴ Там само. С. 313.

²⁵ Там само. С. 316-317.

²⁶ Там само. С. 317-318.

²⁷ Там само. С. 313.

²⁸ Там само. С. 313.

²⁹ История Польши... Т.1. С. 467.

³⁰ Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 736, 751.

³¹ История Польши... Т. 1. С. 516.

³² Соколов А.Р. Николай I и Краковская республика. Санкт-Петербург: Алтейя, 2016. 304 с.

³³ Patelski M., Niciejca S.-S. Rok 1846 we Lwowie. Stracenie Kapuścińskiego i Wisniowskiego i ich kult we Lwowie // Rok 1846 w Galicji. Ludzie wydarzenia tradycje. Zbiór studiów pod redakcją Michała Śliwy. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1997. S. 77-78.

³⁴ Письмо императора Николая I из Москвы от 14 (26) марта 1846 г. // Щербатов А.П. Генерал-фельдмаршал Паскевич. Его жизнь и деятельность: в 7 т., 9 кн. Приложение к Т. 5. Санкт-Петербург: Тип. Р. Голике, 1899. С. 561.

³⁵ Письмо императора Николая I. Александрия близ Петергофа 10 (22) июня 1848 г. // Щербатов А.П. Генерал-фельдмаршал Паскевич. Его жизнь и деятельность: в 7 т., 9 кн. Санкт-Петербург: Тип. Р. Голике, 1899. Т. 6. С. 227.

³⁶ Олійник С.В. Галицький фактор у боротьбі російського імператора Миколи I з європейськими революціями 1848-1849 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. Т. 22: На пошану професора П.Ф. Лаптіна. С. 227-238.

³⁷ Щербатов А.П. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность: в 7 т., 9 кн. Санкт-Петербург: тип. Р. Голике, 1899. Т. 6. С. 70.

³⁸ Центральний державний архів у м. Києві. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 8. Арк. 6-7.

³⁹ Миско М.В. Вказ. праця. С. 128; Witkowska H. Udział Galicji w powstaniach 1830 i 1863 roku. Kraków: Nakładem Dyrekcyi prywatnej sredniej szkoły zenskiej w Krakowie, 1906. S. 14.

⁴⁰ Миско М.В. Вказ. праця. С. 128.

⁴¹ Там само. С. 128-129; Дуда І.М. Тернопіль. 1540-1944. Історико-краєзнавча хроніка. Ч. 1. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. С. 75.

⁴² Rawita-Gawroński Fr. Walka o wolność w roku 1863. S. 89-90.

⁴³ Witkowska H. Udział Galicji w powstaniach 1830 i 1863 roku. S. 19.

⁴⁴ Галиция в восстании 1863 года / Galicja w Powstaniu styczniowym. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1980. S.190-191.

⁴⁵ Миско М.В. Вказ. праця. С. 222, 225.

⁴⁶ Там само. С. 223-224.

⁴⁷ Дуда І.М. Вказ. праця. С. 75.

⁴⁸ Миско М.В. Вказ. праця. С.312.

Oliynyk Serhii. Galician factor in the struggle of the Russian empire with the Polish rebellion of the XIX century. *The article explores the place and role of the Galician factor in the struggle of the Russian Empire against the Polish uprisings of the 19th century. Specific examples show that the support of rebel supporters was not only moral, but also material. In addition, it has been noted that volunteer detachments were repeatedly sent to the rebels from Galicia. It was established that the Russian authorities were clearly aware of the danger posed to them by supporters of the Polish uprising from the Galician region, and therefore were constantly monitoring the situation in the region. Diplomatic channels, specially targeted residents were used to gather the necessary information and an agent network was created. The author paid special attention to the study of Russian authorities' actions aimed at neutralizing and eliminating the existing threat from Galicia. It was found that various methods were used for this purpose. It is shown that the Austrian authorities and part of the Polish nobility of Galicia became situational allies of the Russian Empire in the fight against the Polish uprisings.*

Key words: *Austrian empire, Galicia, Kingdom of Poland, Polish uprising, Russian empire.*

Отримано 03.06.2019

**КАРОЛЬ ГАДАЧЕК ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК
АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Галецька Яна. Кароль Гадачек та його внесок у розвиток археологічних досліджень в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). На основі архівних документів і матеріалів, праць дослідників проаналізовано внесок польського вченого Кароля Гадачека (1873-1914) у розвиток археологічних досліджень. З'ясовано його роль у становленні краєзнавчого руху в Україні. Проаналізовано біографічні дані та творчий доробок польського дослідника. Наукові досягнення польського вченого відзначаються науковістю та цілеспрямованістю. Висвітлюються найважливіші польові дослідження вченого та його основні публікації у видавничій сфері. Розглянуто його внесок у розвиток Львівського університету.

Стаття відзначається актуальністю для потреб сучасної історіографії, повертає нинішньому суспільству призабуту постать польського вченого К. Гадачека, відкидає притаманну ідеологічну заангажованість радянської історіографії у висвітленні цієї постаті. Освоєння творчої спадщини польської історіографії, безперечно, сприятиме поступу української історичної науки, тому що вчений виявив себе яскравою особистістю української археологічної науки та її історії.

Ключові слова: Кароль Гадачек, професор, польський вчений, археологічні дослідження, університет, Львів, Україна.

Галецкая Яна. Кароль Гадачек и его вклад в развитие археологических исследований в Украине (конец XIX – начало XX века). На основе архивных документов и материалов, трудов исследователей проанализирован вклад польского ученого Кароля Гадачека (1873-1914) в развитие археологических исследований. Выяснено его роль в становлении краеведческого движения в Украине. Проанализированы биографические данные и творчество польского исследователя. Научные достижения польского ученого отмечаются научностью и целеустремленностью. Освещаются важнейшие полевые исследования ученого и его основные публикации в издательской сфере. Рассмотрен его вклад в развитие Львовского университета.

Статья характеризуется актуальностью для нужд современной историографии, возвращает нынешнему обществу подзабытую фигуру польского ученого К. Гадачека, отвергает присущую идеологическую ангажированность советской историографии в освещении этой фигуры. Освоение творческого наследия польской историографии, бесспорно, будет способствовать продвижению украинской исторической науки, потому что ученый проявил себя яркой личностью украинской археологической науки и ее истории.

Ключевые слова: Кароль Гадачек, профессор, польский ученый, археологические исследования, университет, Львов, Украина.

3-поміж польських дослідників археологічної науки України кін. ХІХ – поч. ХХ ст. помітне місце належить Каролу Гадачеку (1873–1914). В цей період формуються головні напрямки археологічних досліджень в Україні. Відомий як великий патріот свого краю, він був єдиною людиною серед львівського професорського оточення, який зумів керувати знаним університетом у 1905–1914 рр. і кафедрою класичної археології та праісторії.

У результаті аналізу опублікованої літератури були досліджені праці, в яких висвітлюються бібліографічні дані про польського вченого (В. Антоневи-ча¹, Й. Костжевського², Б. Януша³ та ін.). Крім того, багато сучасних дослідників-краєзнавців описують його діяльність (Л. Баженов⁴, Н. Булик⁵, С. Козловський⁶ та ін.). Важливим джерелом для написання цієї розвідки склали матеріали Державного архіву Львівської області⁷, відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника⁸ і безпосередньо самі праці польського вченого. Але цілісного дослідження з цієї проблеми на сьогодні ще немає. Деякі сторони його наукової та викладацької роботи залишаються не до кінця висвітленими. Освоєння творчої спадщини польської історіографії, безперечно, сприятиме поступу української історичної науки.

У нашому дослідженні поставлено мету проаналізувати наукову діяльність польського вченого К. Гадачека та показати його внесок в активізацію археологічного руху в Україні.

Кароль Гадачек (*Karol Hadaczek*) народився 24 січня 1873 року в маленькому селі Грабовець Богородчанського повіту, що на Станіславщині (тепер Івано-Франківська область)⁹. Початкову освіту здобув у Ляхівцях та Богородчанах¹⁰. Гімназію закінчив у Станіславові (1885-1893)¹¹. Після закінчення гімназії він розпочинає навчання на філософському факультеті Львівського університету, спрямовуючи свої інтереси на класичну філологію та археологію¹². Під час навчання доля звела польського вченого з професором класичної філології Людвіком Цвіклінським. Під його впливом, К. Гадачек приступив до розширення своїх знань про питання, що стосуються так званих реалій, для роз'яснення філологічних та історико-літературних питань, а також античної міфології¹³. Після закінчення Львівського університету К. Гадачек протягом 1897-1900 рр. вивчав класичну археологію, праісторію та нумізматику у Відні. Навчання у Відні закінчилося захистом докторату з філософії. В результаті, після закінчення університету у Відні і трирічної наукової поїздки (Греція, Італія, Німеччина) К. Гадачек захистив в університеті Львова дисертацію на габілітацію і став доцентом кафедри класичної археології та передісторії (1903)¹⁴. Під час цієї подорожі К. Гадачек оволодів технікою розкопок, що дало йому змогу критично оцінювати навіть власні дослідження попередніх років¹⁵.

Через два роки (1905 р.) став професором надзвичайним, і згодом (1909 р.) – звичайним на кафедрі класичної археології та праісторії Львівського університету¹⁶. Підтверджує цей факт документ Намісництва від травня 1905 р., в якому затверджується кілька окремих курсів для кафедри класичної археології та праісторії, що їх викладає професор Гадачек¹⁷. К. Гадачек також високо цінував співпрацю з Львівським музеєм ім. Дзедушицьких, де організував археологічний відділ (тут зберігається, зокрема, знаменитий скарб з Михалкова, якому він також приділив чимало уваги). У 1913-1914 навчальному році К. Гадачек був деканом філософського факультету Львівського університету¹⁸. 20 грудня 1914 р. К. Гадачек трагічно загинув¹⁹. Причина його смерті й досі невідома. Сучасний дослідник А. Абрамович, спираючись на нові джерела, вважає, що К. Гадачек покінчив життя самогубством²⁰.

У своїй науковій діяльності К. Гадачек цікавився стародавнім ремеслом художньої та античної скульптури, залишивши в цьому діапазоні значні досягнення. Великий внесок він також зробив у дослідження давньої історії Східної Галичини, у 1909-1912 рр. керував серед інших розкопок на місці поселення в районі Кошилівці, Борщів²¹. Періодом раніше (1903) він проводив розкопки і випадково відкрив кладовище поблизу Пшеворська, однойменне місце культури пізніше назване «культура Пшеворська»²². Під час досліджень було вивчено 180 інгумаційних поховань. Було знайдено багато речових матеріалів, на основі яких К. Гадачек виділив окрему групу пам'яток, відомих у цей час у Мазовії, Великопольщі та Малопольщі. Пам'ятку у Пшеворську дослідник датував II–III ст. н.е.²³.

Н. Булик зазначає, що перші серйозні польові дослідження молодого археолога припадають на 1898–1899 рр., коли у с. Неслухові Кам'янка-Буського повіту на Львівщині К. Гадачек проводив розкопки багатошарового поселення та поховання тшинецько-комарівської культури²⁴. В дослідженнях польського археолога говориться, що було виявлено 18 житл та кілька господарських споруд²⁵. Велику кількість матеріалів він відніс до черняхівської культури. Але через низький рівень методів археологічних досліджень від зробив помилку. Матеріали раннього середньовіччя та Київської Русі відніс до черняхівської культури²⁶.

У 1900 р. К. Гадачек досліджував цікаву пам'ятку, де було виявлено Михалківські скарби (1878 р. і 1896 р.). Однак бажаних результатів дослідження не дало, але саме тоді у с. Михалків Борщівського р-ну Тернопільської області було відкрито ґрунтовий могильник з трупопокладенням²⁷.

Упродовж своєї роботи в університеті К. Гадачек відкрив низку поселень та могильників. Частина цих робіт здійснена за сприяння та фінансової підтримки Львівського університету²⁸. Про свої відкриття він зазначає у своїх дослідженнях. Наприклад, у 1903 р. було надруковано статтю, присвячену Збруцькому ідолу. К. Гадачек одним із перших публікує ідею, що таке «божество» могло виникнути лише серед давніх слов'ян²⁹. Через рік була надрукована робота про Михалківські скарби. Незважаючи на те, що археологічні розкопки не дали дослідникові нових матеріалів, йому на основі спогадів місцевих жителів вдалося дізнатися історію відкриття Михалківського скарбу, що знайшло відображення у роботі.

Працюючи на посаді приват-доцента, з 1903 р. він продовжує займатися дослідженням археологічних пам'яток у басейні Дністра. У своїй викладацькій роботі він взяв собі за мету виховати добрих спеціалістів, через те що в університеті була нестача фахових працівників. З 1909 по 1914 рр. польський вчений сам керував археологічним семінаром в університеті. Зумів організувати «Академічний гурток любителів археології». Мета його полягала у зацікавленні студентів класичною та слов'янською археологією³⁰. 16 грудня 1908 р. Намісництвом було затверджено статут «Академічного гуртка любителів археології». На самому початку до гуртка входило 68 студентів і він користувався великою популярністю серед них³¹. 23 січня 1909 р. в Інституті археології було проголошено промову К. Гадачека, і цю дату вважають офіційною датою відкриття роботи гуртка³². У своїй промові він наголошував на необхідності до-

сліджувати околиці рідного краю. На першому засіданні було затверджено керівний склад гуртка: Б. Блаер, Й. Вілюш, М. Брискалувна (секретар)³³.

У Державному архіві Львівської області зберігаються протоколи засідань гуртка і з них можна зробити висновок, що він проводився 3-4 рази в тиждень³⁴. На гуртку відбувалося читання рефератів і проводилися дискусії різної тематики. Обговорювали також результати археологічних досліджень у зазначений період.

Колекції Львівського університету поповнювалися матеріалами з розкопок К. Гадачека. Проте важко визначити, який відсоток знахідок потрапляв туди. Поряд з тим, накопичувалася спеціальна література. Львівські бібліотеки були добре забезпечені археологічними виданнями, що дозволяло викладачам і студентам кафедри знайомитися зі здобутками світової археології³⁵. У приватній бібліотеці професора також зберігалися книги та відбитки статей з автографами провідних праісториків того часу.

Серед учнів польського вченого були відомі українці Ярослав Пастернак і Володимир Гребеняк, польські археологи Роман Якімовіч і Володимир Антоневіч, письменник Ян Парадонський, і велика кількість людей, які загубилися в історії. Відомий львівський дослідник Богдан Януш, який не будучи студентом університету, правдоподібно, слухав лекції професора і користувався його бібліотекою³⁶.

Польський археолог Юзеф Костшевський так зазначав про викладацьку діяльність К. Гадачека: «за допомогою вміло обраних лекцій і семінарських вправ на кафедрі археології, керівником якої був, умів він розбудити серед молоді запал до вивчення класичного мистецтва і доісторичної культури і виховав впродовж часу цілу низку здібних адептів цих наук»³⁷.

К. Гадачек поєднував роботу кафедри із польовою діяльністю. Про це свідчить той факт, що він кожного року проводив археологічні розкопки та розвідки. Працюючи в університеті, польському вченому вдалося відкрити ряд поселень і культур, частина цих робіт була здійснена за фінансування університету³⁸.

Наталія Булик зазначає, що у праці про могильник, яка вийшла у 1909 р., К. Гадачек описав низку подібних пам'яток з території Західного Побужжя і Подністер'я. К. Гадачек звернув увагу на нестійкий характер культури «чорних урн»³⁹.

К. Гадачек проводив також розкопки на поселенні трипільської культури у 1908-1912 рр., в урочищі Обозбіля с. Кошилівці, що на Тернопільщині. Саме це дослідження мало найбільше досягнень. Перші розвідки було проведено у 1906 р.⁴⁰. Розкопки у с. Кошилівці тривали чотири роки і дали багатий результат. Найбільше значення дослідник звертав на мистецтво трипільців, зокрема, зооморфну та антропоморфну пластику. Всі результати дослідження пам'яток кошиловецького були опубліковані⁴¹. У 1914 р. було опубліковано монографію дослідника, в якій вперше у дослідженні цієї культури було детально описано результати дослідження⁴².

Деяка частина із розкопок поселення в Кошилівцях була передана до музею Дзедушицьких, а інша частина збірки зберігалася в будинку К. Гадачека та Археологічному кабінеті університету. Варто також відзначити, що польському вченому вдалося виготовляти дуже велику кількість добрих світлин знахідок.

Користувався послугами кращих фотографів Львова і Відня, швидше за все за підтримки меценатів⁴³. Він був першим серед археологів у Галичині, хто у монографії, присвяченій Кошилівцям використовував термін «археологічна культура», писав про «оригінальну неолітичну культуру південно-східної Європи»⁴⁴.

Серед подальших розкопок особливу увагу заслуговують могильники слов'янського часу в с. Зелений Гай Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Під час розвідок в с. Приозерне Рогатинського р-ну Івано-Франківської області професор Гадачек виявив могильник IV ст. н. е. і відкрив чотири тілопокладення⁴⁵.

Археологічні знахідки з досліджень К. Гадачека були розміщені по різних музейних збірках. Як відзначав сам автор розкопок у путівнику по музею Дзедушицьких, описуючи зал XIV: «ліворуч знаходяться предмети отримані з урнових могильників відкритих професором К. Гадачеком біля с. Гаць»⁴⁶. Частина колекції потрапила до музею Любомирських, оскільки родина спричинилася до фінансування досліджень, а також до краківських збірок⁴⁷.

Окрім великих археологічних розкопок, Кароль Гадачек здійснював нетривалі виїзди на археологічні пам'ятки і надавав різноманітні консультації. У Львівській національній науковій бібліотеці України імені Василя Стефаника (ЛННБ України) зберіглося кілька листів до львівського професора, археолога та мистецтвознавця Йосифа Пеленського, який просив консультацій під час досліджень у Галичі. Він детально описував досліджувані об'єкти з датуванням. Цікаво те, що ключові моменти у листах підкреслені синім олівцем⁴⁸. На жаль, листів К. Гадачека до Й. Пеленського не маємо, тому не знаємо, що радив львівський професор своєму колезі.

У фонді «Управління консервації пам'яток» відділу рукописів ЛННБ України зберігається кілька листів з різних населених пунктів (Галича, Бучача, Підгорець) до польського археолога К. Гадачека. З цих листів дізнаємося, що він мав підтримку місцевого населення, яке інформувало про нововідкриті пам'ятки, стан архітектурних об'єктів і всіляко забезпечувало комфортні умови для перебування під час розкопок⁴⁹. Одним з таких повідомлень є листівка з Підгірців від п. Сангушкової, яка просила повідомити про наступний приїзд, щоб «шановному панну Професору приготувати помешкання»⁵⁰.

Н. Булик зазначає, що постать К. Гадачека доволі суперечлива. З одного боку він мав добрі студії за плечима, здійснив чимало наукових подорожей, у ході яких мав змогу знайомитися з людьми, відкриттями, методиками, провів багато польових робіт, опублікував їхні результати, а з іншого – дуже часто доводиться чути, що професор був спеціалістом лише з класичної археології, не знався на праісторії, йому закидають відсутність будь-якої методики у розкопках і незнання літератури. Доволі суперечливі спогади про львівського професора залишили його сучасники, в тому числі й учні⁵¹.

У своїх наукових працях В. Антоневич піддавав гострій критиці свого львівського вчителя, зокрема його методику досліджень⁵². Він писав, що «в польових дослідженнях не відіграв Гадачек ролі творчої в методиці і техніці. Навпаки, праці ці містять багато недоліків і помилок»⁵³. З іншого боку, в цій же роботі В. Антоневич писав, що «альбомні видання Гадачека становили найбільше і вірцеве напрацювання в польській археологічній літературі»⁵⁴.

Кароль Гадачек багато працював, публікував результати своїх досліджень і напрацьовував матеріал на більшу працю. «Матеріали, які с.п. Гадачек скрупульозно збирав, мали йому послужити колись для окреслення цілісного вигляду культури доісторичної на землях польських, про що до останньої хвили думав і над чим працював» – писав у рік смерті археолога відомий географ Станіслав Павловський⁵⁵.

Під час російської окупації Львова пішов з життя К. Гадачек «під впливом величезного нервового розладу, спричиненого песимістичним настроєм на безвихідну ситуацію взимку, замахнувся на своє ще молоде життя і 19 грудня 1914 р. пішов у вічність. Його несподівана смерть справила величезне враження в цілому місті і великий жаль супроводжував його до могили на Личаківському цвинтарі, де спочив опівдні дня 21 грудня»⁵⁶.

Підсумовуючи, відзначимо, Кароль Гадачек належить до найяскравіших особистостей львівської археологічної школи кінця XIX – початку XX ст. Залишив величезну творчу спадщину після себе. Йому вдалося відкрити та вивчити багато пам'яток та культур, які знаходяться на території України і за її межами. Розширив джерельну базу археології. Польський дослідник залишив після себе велику наукову спадщину: статті, монографії, археологічні розвідки та публікації їх результатів. Наукові здобутки його багатолітньої дослідницької роботи знайшли своє відображення у великих роботах про Михалківський скарб, Кошилівці, Пшеворськ. Окрім археологічної діяльності, він залишив слід і у викладацькій роботі Львівського університету. Він першим очолив кафедру класичної археології та праісторії університету на початку її існування (1905 р.), керував археологічним семінаром, організував «Академічний гурток любителів археології», виховав талановитих учнів (Б. Януш⁵⁷, Й. Костжевський⁵⁸, В. Антоневіч⁵⁹). Вчений виявив себе яскравою особистістю української археологічної науки та її історії. Сьогодні, по-праву праці К. Гадачека є джерелом до вивчення історії археології України і заслугоують на всебічне використання при створенні об'єктивної історії краю.

Примітки:

¹ Antoniewicz W. Karol Hadaczek jako prehistoryk. W druga rocznice zgonu // Przewodnik Naukowy i Literacki. Lwów, 1917. S. 481–488.

² Kostrzewski J. Karol Hadaczek i jego działalność naukowa // Kosmos. Lwów, 1916. T. 41. S. 97–99.

³ Janusz B. Wspomnienie o śp. Karolu Hadaczeku // Wiadomości Konserwatorskie. Lwów, 1924. S. 73–76.

⁴ Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.

⁵ Булик Н. Кароль Гадачек (1873–1914 рр.): нові матеріали до наукового портрету // Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2005. Вип. 8. С. 151–157.

⁶ Козловський С.К. Володимир Антоневіч і Кароль Гадачек // АДЛУ. Львів, 2006. Вип. 9. С. 89–96.

⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 5. Спр. 336. Арк. 37.

⁸ Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника. Ф. 26. Спр. 13-д. Арк. 9-12.

- ⁹ Баженов Л.В. Вказ. праця. С. 158.
- ¹⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 5. Спр. 336. Арк 3.
- ¹¹ Pilecki J. Hadaczek Karol (1873-1914) // *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961. Tom IX/2. Zeszyt 41. S. 223-224.
- ¹² Гадачек Карло // *Енциклопедія українознавства: у 12 т. / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович*. Київ: Глобус, 1955-2003. Том 1. С. 332.
- ¹³ Śliwa J. Karol Hadaczek (1873-1914) *Archeolog, profesor Uniwersytetu Lwowskiego* // *Cracovia-Leopolis*, 2017. № 2 (87). S. 44.
- ¹⁴ Abramowicz A. *Historia archeologii polskiej XIX i XX wiek*. Warszawa-Łódź, 1991. S. 83.
- ¹⁵ Hadaczek K. *Osada przemysłowa w Koszyłowcach z epoki eneolitu*. Lwów, 1914. S. 2-3.
- ¹⁶ Булик Н. Вказ. праця. 2005. С. 152.
- ¹⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 5. Спр. 336. Арк 34.
- ¹⁸ Там само. Арк. 81.
- ¹⁹ Берест Р. Карло Гадачек: штрихи біографії та наукової діяльності // *Постаті української археології*. МДАПВ. Львів, 1998. Вип. 7. С. 78.
- ²⁰ Abramowicz A. Вказ. праця. С. 84.
- ²¹ Hadaczek K. Вказ. праця. 1914. S. 73.
- ²² Bulyk N. Karol Hadaczek (1873-1914) and the beginnings of archaeology in universities of the North-East borderland of the Austro-Hungarian Monarchy // *Archaeologia Polona*. Warsaw, 2009. T. 47. S. 68.
- ²³ Hadaczek K. *Album przedmiotów, wydobytych w grobach cmentarzyska ciałopalnego koło Przeworska (z epoki cesarstwa rzymskiego)*. Lwów: nakł. Grona C.K. Konserwatorów Galicyi Wschodniej, 1909. T. 3. №. 2. S. 16.
- ²⁴ Булик Н. Вказ. праця. 2005. С. 152.
- ²⁵ Hadaczek K. *Z badań archeologicznych w dorzeczu Bugu* // *Teka Konserwatorska*. Lwów, 1900. R. II. S. 48-59.
- ²⁶ Булик Н. Кароль Гадачек і його внесок у розвиток львівської археології (до 140-річчя з дня народження) // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2013. Вип. 17. С. 283.
- ²⁷ Булик Н. Вказ. праця. 2005. С. 153.
- ²⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 7. Спр. 586. Арк. 73.
- ²⁹ Булик Н. Вказ. праця. 2005. С. 153.
- ³⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 7. Спр. 601. Арк. 1.
- ³¹ Там само. Арк. 2-3.
- ³² Булик Н. Вказ. праця. 2005. С. 154.
- ³³ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 7. Спр. 601. Арк. 7.
- ³⁴ Там само. Арк. 4.
- ³⁵ Козловський С. К. Вказана праця. С. 92.
- ³⁶ Булик Н. Вказ. праця. 2013. С. 282.
- ³⁷ Kostrzewski J. Вказ. праця. S. 96.
- ³⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 7. Спр. 586. Арк. 73.
- ³⁹ Булик Н. Вказ. праця. 2005. С. 155.
- ⁴⁰ Берест Р. Вказ. праця. С. 78.
- ⁴¹ Hadaczek K. Вказ. праця. 1914. S. 74.
- ⁴² Булик Н. Вказ. праця. 2005. С. 155.
- ⁴³ Булик Н. «Вмів він розбудити серед молоді запал до вивчення класичного мистецтва і доісторичної культури»: Кароль Гадачек в оцінці сучасників // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2015. Вип. 19. С. 64.

- ⁴⁴ Hadaczek K. Вказ. праця. 1914. S. 1.
- ⁴⁵ Булик Н. Вказ. праця. 2005. С. 155.
- ⁴⁶ Hadaczek K. Dział przedhistoryczny muzeum im. Dzieduszyckich. Lwów, 1907. S. 99–100.
- ⁴⁷ Булик Н. Вказ. праця. 2013. С. 284.
- ⁴⁸ Львівська національна наукова бібліотека України іменні Василя Стефаника. Ф. 26. Спр. 13-д. Арк. 9-12.
- ⁴⁹ Булик Н. Вказ. праця. 2015. С. 65.
- ⁵⁰ Львівська національна наукова бібліотека України іменні Василя Стефаника. Ф. 26. Спр. 13-д. Арк. 9-12.
- ⁵¹ Булик Н. Вказ. праця. 2013. С. 289.
- ⁵² Antoniewicz W. Вказ. праця. 1917. С. 481-488.
- ⁵³ Antoniewicz W. Dotychczasowy dorobek archeologii Polski. Warszawa, 1953. S. 33.
- ⁵⁴ Hadaczek K. Вказ. праця. 1909. S. 17.
- ⁵⁵ Булик Н. Вказ. праця. 2015. С. 66.
- ⁵⁶ Janusz V. Вказ. праця. S. 184-185.
- ⁵⁷ Там само. S. 73-76.
- ⁵⁸ Kostrzewski J. Вказ. праця. S. 97-99.
- ⁵⁹ Antoniewicz W. Вказ. праця. 1917. С. 481-488.

Haletska Yana. Karol Hadacek and his contribution to the development of archaeological sciences research in Ukraine (late nineteenth – early twentieth century). On the basis of archival documents and materials, works of researchers analysed the contribution of the Polish scientist Karol Hadacek (1873-1914) to the development of archaeological sciences research was considered. His role in the making of the local lore movement in Ukraine was found out. The biographical data and creative achievement of the Polish researcher were analysed. The scientific achievement of the Polish scientist is noted for its scientific quality and purposefulness. The scholar's archaeological research and attainments in the sphere of publication are observed. His contribution to the development of Lviv University is considered.

The article is noted for topicality for the needs of modern historiography, it returns to the present society the forgotten figure of the Polish scientist Karol Hadacek and rejects the inherent ideological obsession of Soviet historiography in describing of this figure. The mastering of the creative heritage of Polish historiography will undoubtedly contribute to the advancement of Ukrainian historical science, as the scientist has shown himself as an outstanding personality of Ukrainian archaeological science and its history.

Key words: Karol Hadacek, professor, Polish scientist, archaeological sciences research, university, Lviv, Ukraine.

Отримано: 17.06.19

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА КРИЗЬ ПРИЗМУ ДОЛЬ ВИКЛАДАЧІВ І СТУДЕНТІВ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ

Чуткий Андрій. Перша світова війна крізь призму доль викладачів і студентів Київського комерційного інституту. В статті, на основі вперше залучених до наукового обігу архівних документів, досліджуються обставини біографій викладачів вищої школи, а також студентів, котрі мали іноземне походження і в роки Першої світової війни перебували у Києві. Ці особи, попри їх мінімальний відсоток серед населення України, найбільш тонко передавали через зміни своїх доль ставлення держави та суспільства до відповідних національностей та держав, а отже і національну політику та пануючі у суспільстві комплекси та стереотипи, що засвідчували і загальний ступінь його розвитку та демократизму. Тема досліджувалась на прикладі іноземних громадян, котрі здійснювали викладання іноземних мов у Київському комерційному інституті та вихідців із західних частин Російської імперії, котрі були окуповані державами Четверного блоку і вступали на навчання до цього ж інституту в роки Першої світової війни.

Було встановлено, що з початком війни максимальне сприяння здобули представники країн Антанти, серед яких абсолютно домінували французькі громадяни. Саме вони викладали французьку мову у навчальних закладах Києва, а ті, котрі були мобілізовані – продовжували отримувати половину своєї заробітної плати. Так само здобули максимальне сприяння біженці із зайнятих ворогом територій, котрі вступали на навчання до київських вишів.

Водночас російська влада інспірувала суцільне виключення зі складу студентів осіб воюючих із Російською імперією держав та депортацію підданих цих держав у глибоку імперію. І в цьому влада здобула підтримку низки пересічних представників місцевого населення.

З приходом в Україну навесні 1918 р. німецьких військ ситуація змінилась. Попри те, що особи німецького походження не здобули явних переваг, але водночас почали зазнавати репресій (арешти, виселення) окремі громадяни Франції. Проте у цьому випадку репресивні дії з боку німецького командування були до певної міри виправдані, оскільки носили вибіркового характеру і стосувались тих осіб, котрі здійснювали діяльність на користь Антанти. Але при цьому українська влада прагнула максимально захистити таких осіб і вони мали підтримку зі сторони керівництва навчальних закладів у яких вони працювали.

Ключові слова: історія повсякденності, історія України початку ХХ ст., Київський комерційний інститут, Перша світова війна, професорська корпорація.

Чуткий Андрей. Первая мировая война сквозь призму судеб преподавателей и студентов Киевского коммерческого института. В статье на основании новых архивных документов, изучаются биографии преподавателей высшей школы, а также сту-

дентов, которые имели иноземное происхождение и в годы Первой мировой войны находились в Киеве. Они, хотя и составляли мизерный процент населения Украины, наиболее тонко передавали через изменения в своих судьбах отношение государства и общества к соответствующим странам и национальностям, а следовательно и национальную политику, и господствующие в обществе комплексы и стереотипы, которые показывали и общий уровень его развития и демократизма. Проблема изучалась на примере иностранных граждан, которые преподавали иностранные языки в Киевском коммерческом институте и выходцев из западных частей Российской империи, которые были оккупированы государствами Четверного блока и поступали на учебу в это учебное заведение в годы Первой мировой войны.

Было установлено, что с началом войны максимальное содействие получили представители стран Антанты, среди которых абсолютно доминировали французские граждане. Именно они преподавали французский язык в учебных заведениях Киева, а те, кто был мобилизован – продолжали получать половину своей зарплаты. Точно так же получили максимальное содействие беженцы из занятых врагом территорий, которые поступали на учебу в киевские вузы.

Одновременно русские власти инспирировали повальное исключение из состава студентов лиц воюющих с Российской империей государств и депортацию подданных этих государств вглубь империи. И в этом власти получили поддержку со стороны отдельных местных жителей.

С приходом в Украину весной 1918 г. немецких войск ситуация изменилась. Несмотря на то, что лица немецкого происхождения не получили каких-то явных преференций, они начали испытывать репрессии (аресты, выселения) отдельные граждане Франции. Однако в этом случае репрессивные действия со стороны немецкого командования были в определенной степени оправданы, поскольку носили выборочный характер и касались тех лиц, которые проводили деятельность в интересах Антанты. Но при этом украинские власти стремились максимально защитить таких людей и они имели поддержку со стороны руководства учебных заведений, в которых они работали.

Ключевые слова: история повседневности, история Украины XX в., Киевский коммерческий институт, Первая мировая война, профессорская корпорация.

Перша світова війна традиційно залишається однією з ключових тем в історичних студіях, оскільки вона обумовила початок абсолютно нового етапу розвитку всієї світової цивілізації. Але при цьому вона мала особливо потужний вплив на події на сході Європи, зокрема і в Україні. Саме тут відбулась докорінна зміна політичної карти внаслідок активізації національно-визвольних рухів. Ці процеси істотно вплинули на місцеве населення, призвівши до краху традиційних цінностей та всієї системи життя, що раптово змінила розмірений плин XIX ст. на революційні потрясіння XX ст. Фактично тогочасне суспільство східноєвропейських держав було раптово вкинуте у вир наростаючих потрясінь і його життя характеризувалось безперервним ланцюжком драматичних потрясінь, зокрема падінням життєвого рівня та наростанням дефіциту всього необхідного для нормального життя (тотальний дефіцит та напівголодне життя стали нормою), розривом усталених зв'язків та втратою раніше сформованих соціальних відносин (що виявилось у конфронтації поколінь, соціальних груп тощо), падінням авторитету влади (що супроводжувалось і зростанням злочинності).

Закономірно, що особливо гостро такі зміни відчували представники інтелігенції, а також молодь. Перші – в силу свого особливо тонкого відчуття суті подій та розуміння їх можливих наслідків, так само як і внаслідок особливої непристосованості до життя в екстремальних умовах. А другі – внаслідок властивого для молоді максималізму та бажання буди «на передовій», що обумовлювало їх швидке втягування у всі політичні баталії та зіткнення.

У цьому зв'язку доречним є аналіз впливу Першої світової війни на представників вищої школи, оскільки в ній поєдналися обидві ці групи: перша була представлена викладацьким корпусом тогочасних вишів, а друга – студентством. До того ж і викладачі вишів, і студенти, являли так би мовити «концентроване» вираження суспільства (оскільки незначна кількість вишів у той час¹ обумовлювала зосередження у них представників всіх груп суспільства); і при цьому – концентрували у своїх рядах кращих його представників. Вивчення окремих представників студентства і викладацького корпусу тогочасних вишів (за умови взяття «незнакових» постатей) дозволить найбільш точно встановити вплив Першої світової війни на ціле суспільство.

Дослідження було проведено на основі виявлення відповідних архівних документів Київського комерційного інституту – приватного навчального закладу з доволі ліберальною політикою, що вперше почав приймати на навчання представників найрізноманітніших суспільних груп (без різниці, статі, віку, національності чи конфесійної приналежності)². Паралельно залучали матеріали інших вишів. До того ж всі з виявлених осіб іноземного походження, котрі працювали у Київському комерційному інституті були сумісниками, маючи основним місцем роботи інші навчальні заклади (училища, Духовну академію та Університет св. Володимира)³, а тому дослідження змін в їх біографіях за роки війни дозволяє проявити ставлення влади і суспільства до цієї категорії в цілому. Щоправда, останнє значною мірою задавалось тими силами, котрі тоді володіли Україною (Російська імперія до початку 1917 р.) або контролювали її (як німці у березні – листопаді 1918 р.), але тим не менш воно показує відповідні тенденції в Україні, хай і задані зовнішніми силами. Також вивчення цієї категорії осіб дозволяє найбільш точно відобразити пануючи в суспільстві настрої та стереотипи щодо іноземців, а отже і міру демократизму та розвитку самого суспільства.

Початок війни обумовив хвилю анти-німецьких виступів в суспільстві Російської імперії, що спеціально інспірувались російською владою. Зокрема, видані у 1914 р. надзвичайні закони «за умов воєнного часу», передбачали у вищій школі заборону носіння нагород та відзнак, виданих воюючими з Російською імперією державами, виключення підданих ворожих держав зі списків почесних членів, а найголовніше – звільнення таких осіб з викладацьких посад та з числа студентів вишів імперії⁴. Тому у вищій школі (не без допомоги преси та підштовхування зі сторони влади) розпочались пошуки ймовірних шпигунів та співчуваючих ворогу. Зробити це було особливо легко у тих випадках, коли викладачі або студенти походили з воюючих з Російською імперією держав.

Так, у травні 1914 р. на посаду бібліотекара Київського комерційного інституту був прийнятий німецький підданий Микола Людвігович Ернст, котрий на той час працював помічником бібліотекара в Університеті св. Володимира⁵. По Київському комерційному інституту йому було призначено оклад у розмірі 1500 руб. на рік і він приступив до виконання своїх обов'язків⁶, при цьому попрохавши надати йому відпустку «для лікування» з 25 липня по 25 серпня⁷. Однак з початком війни управитель справ Київського комерційного інституту С.І. Смірнов (якого одразу ж після демократичної лютневої революції 1917 р. усунули з посади як одіозну постать) за власної ініціативи подав рапорт з вимогою звільнення М.Л. Ернста як підданого ворожої держави⁸. Тому на засіданні правління Київського комерційного інституту в січні 1915 р. було прийнято рішення вважати М.Л. Ернста таким, що звільнений з серпня 1914 р. «оскільки він не може нести зайнятої посади перебуваючи німецьким підданим відповідно до циркулярної постанови Міністерства торгівлі та промисловості від 15 грудня 1914 р.»⁹.

В особовій справі М.Л. Ернста цікаво, що також зберіглась відповідь Товариства економістів, що діяло при Київському комерційному інституті, на запит директора цього вишу з повідомленням, що «у складі товариства відсутні австрійські, угорські, німецькі та турецькі піддані»¹⁰. Отже, зазначені особи підлягали звільненню навіть з добровільних товариств та організацій наукового характеру, членство у яких не передбачало отримання платні.

У січні 1915 р. директор Київського комерційного інституту доповідав Міністерству торгівлі та промисловості, якому підпорядковувались навчальні заклади економічного профілю, що «у складі адміністративного та учбового персоналу» інституту немає підданих Німецької, Австро-Угорської та Турецької імперій і що обраний правлінням у травні 1914 р. сумісник М.Л. Ернст «у липні був відсторонений мною від посади внаслідок висилки його в адміністративному порядку до Вологодської губернії»¹¹.

Водночас, 20 вересня 1916 р. до Київського комерційного інституту надійшов запит від відділу народної освіти Оренбурзької губернської земської управи з проханням повідомити інформацію про М.Л. Ернста, котрий на той час займав посаду головного бібліотекара інститутської бібліотеки¹². А це дає підстави стверджувати, що попри висилку вглиб імперії, такі особи могли працювати відповідно до свого фаху. Зазначу, що у відповідь на цей запит директор Київського комерційного інституту відповів доволі стисло та нейтрально («Л.М. Ернст займав посаду бібліотекара ввіреного мені інституту доволі нетривалий час (не більше 1 місяця), тому скласти про нього певний відгук не видається можливим»¹³), що можна розцінювати як небажання ускладнити життя М.Л. Ернсту і водночас не видатись недостатньо патріотичним щодо імперії – риса, яка тоді була властива для багатьох посадових осіб.

4 грудня 1916 р. до директора Київського комерційного інституту звернулась тітка М.Л. Ернста з проханням надати їй довідку про те, що її племінник М.Л. Ернст у 1914 р. працював бібліотекаром в інституті, що було потрібно для виклопотання дозволу саратовського губернатора на переїзд М.Л. Ернста до

Саратовської губернії¹⁴. Це прохання було задоволено директором інституту, а оскільки на цьому особова справа М.Л. Ернста в архіві інституту уривається, то про його подальшу долю нічого невідомо.

Схожі події розгорнулись і навколо викладачів інших вишів, котрі мали німецьке походження. Так, в Університеті св. Володимира під підозру навіть потрапили всі особи, котрі мали іноземні прізвища, яких загалом було виявлено 30 осіб¹⁵. А навколо окремих із них, зокрема професора Ф.І. Кнауера (хоча він і прийняв російське підданство та кілька десятиліть жив і працював у межах Російської імперії) розгорнулось справжнє цькування, в якому дивну солідарність виявили як жандармерія, так і преса¹⁶ і що зайвий раз засвідчило реакційну сутність останньої у часи Російської імперії.

Аналогічна доля спіткала й студентів Київського комерційного інституту, котрі були підданими воюючих з Російською імперією держав. Їх, на виконання вище зазначених надзвичайних законів, було звільнено з Київського комерційного інституту рішенням засідання правління цього вишу від 4 вересня 1914 р. Загальна їх кількість становила 14 осіб (з них 7 – піддані Німеччини, 6 – Австро-Угорщини і 1 – Туреччини). В приписці до цього рішення було зазначено, що вони звільняються на час війни, але при цьому виняток робиться для осіб слов'янського походження, які продовжували навчання¹⁷.

Показово, що окремі особи, вочевидь відчуваючи наближення світового катаклізму, подавали заяви про відрахування зі студентів інституту буквально у переддень війни і що тільки підтверджує глибинну властивість для Російської імперії масово репресувати людей «без суду та слідства» лише за національною приналежністю. Так, наприклад, вчинив німецький підданий Макс-Генріх Вешке (з купецької родини з Пруссії), котрий вступив до Київського комерційного інституту восени 1913 р., а 30 червня 1914 р. (тобто через день після вбивства у Сараєві спадкоємця австро-угорського престолу, яке й стало останнім поштовхом до початку війни) подав заяву про відрахування з цього інституту¹⁸, а тому його прізвище й було відсутнє у вище згадуваному списку підлягаючих відрахуванню підданих воюючих із Російською імперією держав. При цьому такий крок дав йому можливість спокійно виїхати додому. Бо особи, котрі на момент початку бойових дій опинились на території ворожих держав, були інтерновані. Така доля, наприклад, спіткала професора Університету св. Володимира та Київського комерційного інституту К.А. Пурієвича, котрий на момент початку Першої світової війни перебував у науковому відрядженні в Німецькій імперії. Німецька влада спочатку відмовила йому у виїзді¹⁹. При цьому, як повідомляв один із його колег по університету, він опинився «у скрутному становищі внаслідок нестачі коштів»²⁰. Лише наприкінці вересня 1914 р. йому вдалось повернутися до Російської імперії – з 23 вересня він приступив до виконання обов'язків декана комерційно-технічного відділення Київського комерційного інституту та відновив роботу в Університеті св. Володимира²¹. Зазначу, що у випадку Російської імперії, як можна було побачити на прикладі вище згадуваного М.Л. Ернста, відбувалась масова депортація підданих воюючих з нею держав у глибоку імпе-

рії до кінця війни, без будь-якої можливості на повернення додому. Тобто законодавство і практика Російської імперії щодо іноземців (хай і воюючих із нею держав) була значно жорстокішою за європейські норми.

Децю кращою була доля вихідців з німецьких родин, що мешкали в межах Російської імперії. Проте й вони почали зазнавати певних ускладнень. Так, Аліса Петрівна Карлсон, котра «народилася в німецькій сім'ї Остзейського краю», закінчила Київські вищі жіночі курси, викладала німецьку мову у різних навчальних закладах Києва, а з квітня 1914 р. – у Київському комерційному інституті²². Її затвердження як позаштатної викладачки інституту у Міністерстві торгівлі та промисловості відбувалось саме в перші місяці після початку війни і одразу ж наштовхнулось на різні перешкоди. Так, попри те, що вона вже тривалий період викладала у навчальних закладах та навіть і в Київському комерційному інституті, але тепер міністерство раптом почало вимагати від неї скласти іспит за курс вищих навчальних закладів²³, який вона склала в екзаменаційній комісії історико-філологічного факультету Університету св. Володимира, але це забрало кілька років²⁴.

Один з останніх документів в особовій справі А.П. Карлсон – це висновок приват-доцента Університету св. Володимира від 9 серпня 1919 р. про те, що вона: «Страждає на туберкульоз легенів при недокрів'ї та нестачі харчування. Для поправки здоров'я вона настійно потребує кліматичного лікування за умови посиленого харчування, повного спокою та свободи від занять на термін не менше 2-х місяців»²⁵. Цей діагноз був типовим для того часу, засвідчуючи загальне виснаження населення України внаслідок тривалих бойових дій, що потягли за собою розвал економіки та дефіцит навіть найнеобхідніших продуктів харчування, а також спричинили поширення різних хвороб.

Непевність становища та сумніви у їх лояльності до імперії характеризували й ставлення влади (а відповідно і частини суспільства) і до інших викладачів, котрі мали німецьке походження, хай вони й походили зі «своїх німців». Приклад цього – Роберт Ансович Берзін, котрий з 1908 р. працював позаштатним викладачем німецької мови у Київському комерційному інституті і водночас викладав цей предмет також у Київській Духовній академії та Першому комерційному училищі, а до 1903 р. займався викладанням німецької мови в Курляндії, де й закінчив учительську семінарію²⁶. Так ось, йому довелося на початку Першої світової війни спеціально пояснювати, що він не німець, а «латиш, російський підданий»²⁷, вочевидь задля уникнення різних інтриг навколо себе.

Світло на повсякденне життя Р.А. Берзіна у роки Першої світової війни проливає і його прохання на ім'я директора інституту від 2 травня 1916 р. У ньому Р.А. Берзін прохав перевести його до штатних викладачів, оскільки це збільшить його доходи, які суттєво зменшились внаслідок переїзду разом з інститутом в евакуацію до Саратова, внаслідок чого він втратив зарплатню по Київському комерційному училищу та Київській Духовній академії, у яких викладав до евакуації. І при цьому повідомляв, що цілковито спалена його садиба (з 70 десятинами землі) у Прибалтиці «в яку я вклав всі свої заощадження» і через яку «проходить лінія фронту»²⁸, чим він, вочевидь, додатково підкрес-

лював свою ворожість до Німеччини і те, що постраждав від військ останньої так би мовити особисто. Зрозуміло, що такими поясненнями він додатково засвідчував свою відданість Російській імперії.

Із вище згаданого подання Р.А. Берзіна до директора інституту від 2 травня 1916 р. довідуємось і про обставини його життя за умов війни. Р.А. Берзін прохав про надання субсидії, оскільки мешкає разом з чотирма дітьми 5-16 років і на життя витрачає 250 руб. на місяць, а втрати по зарплаті (по академії та училищу) склали 2000 руб.²⁹. У наступному листі він повідомляв, що при спаленні його садиби в Курляндії його дружина була «заслана у глибокий німецький тил, а син мій (студент нашого інституту, котрий добровільно відправився на війну) важко поранений та потрапив у полон. Останній голодує і я йому шлю щомісяця 30 руб.»³⁰. Щодо цього його сина (Йогана), то він з осені 1913 р. дійсно навчався в Київському комерційному інституті, але 6 листопада 1914 р. був звільнений за власним проханням, оскільки хотів поступити до Київського військового училища³¹. На початку 1916 р. особою останнього цікавився начальник Київського губернського жандармського управління, але адміністрація інституту чомусь не змогла надати будь-якої інформації за винятком того, що він вибув з інституту невідомо куди³². І це при тому, що як вище зазначалося, він добровольцем пішов на фронт та був важко поранений і потрапив у полон. Ймовірно, що це можна пояснювати саме не вповні «правильним» (з точки зору влади) його походом, а тому і небажанням вдаватися до його захисту якщо його особа зацікавилось жандармське відділення. При цьому навіть не спробували з'ясувати причини такого інтересу, а він швидше за все пояснювався банальним відправленням йому коштів з Києва до Німеччини, де він проте перебував у полоні, як писав його батько.

Натомість у роки Першої світової війни, за часів панування в Україні Російської імперії (так само як і за Тимчасового уряду) сприяння мали особи, котрі втікали до Російської імперії з тимчасово зайнятих російською військами територій або при відході з захоплених ворогом областей імперії.

Наприклад, влітку 1917 р. заяву про вступ до Київського комерційного інституту подав виходець з польської шляхти Казимир Локуцієвський (в автобіографії він зазначив, що місцевість, де знаходився батьківський маєток «зайнята неприятелем»³³) і був негайно зарахований³⁴.

А ось інший приклад. Влітку 1916 р. прохання про зарахування до Київського комерційного інституту подав біженець з польських губерній Російської імперії Казимир Тржаско-Тишко і його прохання також було негайно задоволено³⁵, можливо саме через те, що він не забавав залишатися на землях, яким загрожувала окупація і у такий спосіб ніби засвідчив свою лояльність щодо російської влади. Проте для поляків це були радше винятки, аніж правило, оскільки переважна їх більшість були опозиційно налаштовані щодо Російської імперії і тому в основній своїй масі польська молодь прагнула уникати мобілізації.

У 1917 р. до Київського комерційного інституту поступив Іван Андріанович Леонтович, котрий належав до евакуйованих зі Східної Галичини осіб,

що засвідчувалось відповідним документом Руської народної ради Прикарпатської Русі, у якому між іншим зазначалося, що з 1912 р. він навчався у Львівському університеті³⁶. Зазначу, що в липні 1918 р. І.А. Леонтович прохав про видачу йому документів з канцелярії інституту³⁷, що можна розглядати і як бажання повернутися додому.

Аналогічно їй особи, котрі йшли на службу до організацій, що забезпечували потреби армії, зберігались у складі студентів. Як приклад, доля представниці польської шляхти Ірени Станіславівни Пласковицької. Вона вступила до інституту у 1912 р., але з початком Першої світової війни пішла працювати сестрою милосердя до 72-го передового загону Польського комітету санітарної допомоги, а в 1918 р. повернулася до навчання в інституті та навіть встигла одружитися (10 серпня 1918 р.)³⁸.

Так само сприяння влади мали викладачі, котрі походили із союзних Російській імперії держав. Наприклад, позаштатний викладач французької мови (з 1911 р.) у Київському комерційному інституті Анжел Лук'янович Турнье, котрий був громадянином Франції, «був мобілізований у перший день війни» до французької армії і тому залишив роботу в інституті³⁹. З його особової справи довідуємось, що з початком війни до французької армії було призвано з інституту ще два викладачі французької мови (Л.А. Кайя та А.О. Шовен), котрі викладали і в середніх навчальних закладах Києва, і також були громадянами Франції⁴⁰. Ця обставина засвідчує, що іноземні мови у Києві на початку ХХ ст. часто викладали їх носії і це безперечно забезпечувало високий рівень в оволодінні іноземними мовами. При цьому це стосувалось у першу чергу французької мови, оскільки саме французів було особливо багато серед викладачів іноземних мов у тогочасному Києві.

При цьому, як слідє з послужного списку А.Л. Турнье по Київському комерційному інституту, при ньому у Києві перебували дружина та двоє дітей (1901 та 1903 років народження, тобто вони народилися в Україні)⁴¹, а отже і вони у 1914 р. повернулись до Франції. Потрібно зазначити, що початково А.Л. Турнье, переїхавши до Російської імперії, оселився в Москві, однак за порадою лікарів переїхав до Києва⁴², де і викладав в одній із місцевих гімназій та в комерційному інституті.

Зазначу, що попри мобілізацію і перебування у французькій армії, А.Л. Турнье продовжував отримувати від Київського комерційного інституту половину розміру свого жалування (як і інші мобілізовані викладачі інституту-громадяни Франції), що складало 900 руб. на рік⁴³ і при цьому він вів безперервне листування з приводу затримок із виплатою йому цих коштів. Однак на початку жовтня 1917 р. з Міністерства торгівлі та промисловості надійшло роз'яснення, що платити йому кошти інституту не потрібно, оскільки він весь час з моменту мобілізації отримував повне жалування з Першого київського комерційного училища, де він перебував у штаті до війни⁴⁴ і що було повідомлено керівництвом інституту А.Л. Турнье, хоча від нього і не вимагали повернути вже виплачені йому за час війни кошти⁴⁵. Показово, що навіть після цього А.Л. Турнье звертався з проханням вислати йому жалування від інституту вже на початку листопада 1917 р., яке завершувалось нічого не зна-

чущою красивою фразою («Широ бажаю аби Росія вийшла зі свого складного становища і завоювала собі перше місце в Європі»⁴⁶), тим більш дивною, бо незрозуміло про яку Росію йшла мова («білу» чи більшовицьку) і до того ж Україна в той час утверджувала свою незалежність. Тобто, бачимо зі сторони А.Л. Турньє бажання пожитися за умов внутрішньої нестабільності в Україні без особливої розбірливості у способах досягнення цієї мети.

Також А.Л. Турньє зазначив, що був відряджений з фронту до Петрограду і на початку 1917 р. на два дні приїздив до Києва для з'ясування ситуації із виплатою йому жалування інститутом⁴⁷, що засвідчує можливість комунікацій навіть міждержавного порядку і за тих складних часів. При цьому впродовж всього 1917 р. А.Л. Турньє продовжував перебувати у Петрограді у складі французької військової місії⁴⁸. Також цікавим є факт, що під час перебування у діючій армії А.Л. Турньє (разом з іншими мобілізованими до французької армії викладачами французької мови в інституті) зміг скласти новий підручник французької мови (у чотирьох частинах), який був переданий до Київського комерційного інституту для поширення серед його студентів⁴⁹.

Інший викладач французької мови Київського комерційного інституту (викладав з 1910 р.) і громадянин Франції Андрій Олександрович⁵⁰ Шовен народився в 1883 р., здобув вищу освіту в Паризькому університеті, з 1907 р. викладав французьку мову в Чернігівській гімназії, а з 1910 р. був затверджений лектором французької мови в Університеті св. Володимира і одружився на місцевій дівчині (яка, як і їх син були православними)⁵¹ і також виїхав до Франції на початку війни. Як слідує з листа від дружини А.О. Шовена (від 6 серпня 1914 р.), він був викликаний на батьківщину в якості запасного і прохав пересилати їй своє жалування з інституту, залишивши відповідну довіреність⁵². Директор інституту дав негайну відповідь, що це питання терміново буде розглянуто на засіданні правління і про рішення одразу ж повідомлять, а на початку жовтня 1914 р. їй було повідомлено про рішення правління від 14 вересня видавати половину розміру жалування А.О. Шовена⁵³ (так само як і у випадку інших мобілізованих громадян Франції, котрі до війни викладали в інституті)⁵⁴. Як слідує з документів з особової справи А.О. Шовена, призначені йому на час перебування в армії кошти у розмірі 50% жалування по інституту, продовжували надходити його дружині також у 1915–1916 рр.⁵⁵ А сам факт продовження ведення його справи у канцелярії Київського комерційного інституту, так само як і у випадку інших громадян Франції, котрі викладали в інституті, але з початком війни були мобілізовані, засвідчує розрахунок на їх повернення до роботи у виші після переможного завершення війни. Тож віра у перемогу Антанти була безумовною.

У період Першої світової війни мали місце й випадки прийняття на роботу громадян країн Антанти без складання відповідних іспитів на підтвердження їх кваліфікації (як це відбувалося до війни), а також навіть і без надання відповідних документів (дипломів, сертифікатів тощо), лише за рекомендаційними листами. Так це було, наприклад, у випадку громадянина Франції Ш.І. Дюбрея, про якого мова ще піде далі і єдиним підтверджуючим його освітній ступінь документом було посвідчення видане помічником команду-

вача військами Румунського фронту датоване 28 грудня 1916 р.⁵⁶ А у випадку М.П. Бартерода варто зазначити і факт впертого бажання уникнути мобілізації. По-перше, він переїхав до Російської імперії саме на початку війни (вочевидь аби заховатися від призову французькою владою), а коли зрештою на початку 1917 р. в Києві лікарі визнали його придатним до військової служби, то він забажав поїхати для додаткової медичної перевірки до Петрограда⁵⁷. Але це вже характеризує власне самих іноземців, котрі жили і працювали в Україні у роки Першої світової війни.

Зазначу, що коли навесні 1918 р. до Києва вступили німецькі війська, то ситуація докорінним чином змінилась. Відтепер утисків почали зазнавати піддані або громадяни тих країн, котрі воювали проти Німецької імперії, хоча водночас і невідомо про якесь особливе протегування вихідцям з країн Четверного блоку у цей час. Фактично від цього періоду маємо лише дані про переслідування (щоправда окремих) вихідців з країн Антанти і які до того ж були до певної міри вмотивованими, оскільки стосувалися осіб, що здійснювали діяльність в інтересах країн Антанти. Так в ніч на 11 липня 1918 р. німецьке командування заарештувало в Києві громадянина Франції М.П. Бартерода, котрий з грудня 1915 р. почав викладати у Київському комерційному інституті французьку мову⁵⁸. Пробувши три місяці в ув'язненні, М.П. Бартерод 16 жовтня 1918 р. звернувся до ректора інституту з проханням посприяти йому у звільненні з ув'язнення. При цьому М.П. Бартерод повідомив, що був арештований разом з двома своїми дітьми, котрих звільнили через два дні, а його продовжують утримувати без жодних звинувачень. Далі він зазначав у цьому проханні, що «не знає за собою жодної провини щодо німецької влади», і що і під час допиту йому також «не було висунуто жодних звинувачень»⁵⁹. У відповідь на це звернення ректор Київського комерційного інституту К.Г. Воблій 22 жовтня 1918 р. звернувся до міністра закордонних справ Української Держави з проханням «знестися з німецькою владою і запропонувати їй звільнити п. Бартерода» і додав, що Бартерод «тяжко хворіє»⁶⁰.

У цьому випадку бачимо, що подібні ексцеси не було результатом дій української влади.

Потрібно зазначити, що такі явища не були поширеними і вочевидь якісь мотиви арешту М.П. Бартерода таки існували. По-перше, арештованих дітей М.П. Бартерода, майже одразу ж звільнили. А по-друге – незрозуміло, чому він три місяці чекав з поданням до інституту прохання про своє звільнення. Чи часом не побоювався, що німці знайдуть компрометуючі його матеріали, а коли цього не відбулось, то і звернувся по допомогу у звільненні як «ні в чому не винуватий».

На підтвердження того, що німецьке командування у 1918 р. в Україні вдавалось до арештів лише тих осіб, котрі справді виявляли якусь діяльність спрямовану проти німців, свідчать й інші факти. Наприклад, у середині вересня 1918 р. ще один громадянин Франції і викладач французької мови Київського комерційного інституту Ф.Ф. Мулен мусив залишити Київ «на вимогу німецької влади»⁶¹. Останнє пояснювалось тим, що він виконував обов'язки секретаря з французьких питань при іспанському консульстві⁶².

Водночас вище згадуваний Ф.Ф. Мулен, залишаючи Київ на вимогу німців, звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням передати його аудиторне навантаження в інституті його дружині (також громадянці Франції), що було задоволено. Також у той самий час на роботу до Київського комерційного інституту був прийнятий вище згадуваний Ш.І. Дюбрей, котрий одночасно викладав у Київській гімназії Алексеевої і також був громадянином Франції⁶³, і це теж не зустріло перешкод з боку німецької влади⁶⁴.

Отже, німецьке командування поводитись в Україні у 1918 р. доволі гуманно і не вдавалось до повальних репресій та переслідувань громадян воюючих із нею країн, так як це робила російська влада.

Чимало викладачів інституту, котрі мали іноземне походження згодом, після кількаразового захоплення Києва більшовиками, прагнули за чергової зміни влади залишити Україну. Наприклад, вище згадувана дружина Ф.Ф. Мулена Юлія-Юганна 5 червня 1920 р. (тобто буквально у переддень залишення міста польськими та українськими військами) подала прохання на «звільнення у відпустку строком на два місяці»⁶⁵, що фактично слід розглядати як втечу перед розпочатим черговим більшовицьким наступом на Україну. Але при цьому, отримавши дозвіл на відпустку, вона одержала і відпускні, а гроші були конче потрібні за умов виїзду за кордон. Вочевидь, що виїхати з меж колишньої імперії прагнув і перший ректор Київського комерційного інституту М.В. Довнар-Запольський і лише його пограбування під час переїзду до Криму (внаслідок чого він втратив матеріальні засоби до еміграції) та подальша хвороба не дозволили йому здійснити цей задум.

Аналогічно чинило й чимало студентів. Наприклад, студент інституту польського походження Мечислав Хмельовський 10 січня 1919 р. (тобто буквально за два тижні до другого загарбання Києва більшовиками) подав ректору інституту заяву з проханням видати всі його документи та звільнити зі складу студентів «внаслідок мого виїзду до Варшави»⁶⁶ і це при тому, що він лише у липні 1918 р. вступив до цього вишу⁶⁷.

Отже, Перша світова війна одразу ж позначилась на долях осіб, що мали іноземне походження і до початку війни працювали або навчались у київських вишах. По-перше, влада Російської імперії (що було продовжено і російським Тимчасовим урядом) створила режим максимального сприяння для громадян союзних держав. Так, навіть у разі їх мобілізації, за ними залишалось не менше половини їхньої зарплатні, а також резервувалось місце праці. Без будь-яких затримок, оперативно зараховувались на навчання особи, котрі втікали із західних губерній, які окупувались ворожими військами; або ж ті особи, котрі виїздили вглиб імперії із зайнятих російською армією західноукраїнських земель.

Натомість без-будь-яких обвинувачень, просто за фактом підданства, підлягали негайному звільненню всі студенти, котрі походили із воюючих з Російською імперією держав (за винятком осіб слов'янського походження). А піддани воюючих із Російською імперією держав, котрі перебували на викладацькій роботі у вишах імперії, підлягали негайному звільненню та депорта-

ції у глиб імперії. При цьому у їх виявленні та створенні режиму цькування навколо таких осіб відзначились окремі місцеві «павлики морозови» та навіть преса, котрі мали у цьому мовчазну підтримку російської влади, підкріплену і відповідним надзвичайним законодавством прийнятим на самому початку війни. Закономірно, що така політика російської влади створювала у суспільстві не лише режим шпигуноманії та анти-німецьких настроїв. Фактично, вона підривала усталену систему цінностей, що в комплексі з іншими факторами зрештою створило сприятливий ґрунт для більшовицького перевороту 1917 р. Відповідно, ця тема потребує свого подальшого дослідження.

Так само потрібно зазначити, що попри усталений стереотип про те, що з приходом німців до України у 1918 р. вони проводили політику масових репресій та терору, це не більш ніж стереотип. Наомість факти свідчать, що вони не протегували представникам німецької національності, а репресії проти громадян воюючих із Німецькою імперією держав здійснювались лише у випадку виявлення в їх діяльності анти-німецьких ознак. Тобто політика німців в Україні у 1918 р. радше слугувала утвердженню порядку і боротьбі лише з тими, хто намагався цей порядок порушити, і що також засвідчується спогадами низки сучасників тих подій⁶⁸. І це не був сумнозвісний «Noes ordnung» часів Другої світової війни.

Також потрібно наголосити на тому, що влада Української Держави вдалась до захисту арештованих німцями викладачів іноземного походження, що свідчить як про її самостійність, так і про її більшу гуманність, ніж влади Російської імперії, яка сама інспірувала репресії (до того ж масового характеру) за національною ознакою.

Примітки:

¹ Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. Київ: Вікар, 2003. С. 140, 150-151.

² Чуткий А.І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.). Ніжин, 2013. С. 204-216.

³ Там само. С. 105-108.

⁴ Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени. Киев, 1914. 40 с.

⁵ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 391, арк. 1.

⁶ Там само, арк. 2-6.

⁷ Там само, арк. 6-7.

⁸ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 837, арк. 163.

⁹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 391, арк. 14.

¹⁰ Там само, арк. 15.

¹¹ Там само, арк. 16.

¹² Там само, арк. 17.

¹³ Там само, арк. 18.

¹⁴ Там само, арк. 19.

¹⁵ Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади / упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. Кн. 1. Київ: Прайм, 2000. С. 650-651.

¹⁶ Там само. С. 655-670.

¹⁷ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 823, арк. 58.

- ¹⁸ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 205, арк. 5, 4.
- ¹⁹ Див.: *Alma mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади / уряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. Кн. 1. Київ: Прайм, 2000. С. 670-671.
- ²⁰ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 23, арк. 48а.
- ²¹ Там само, арк. 51.
- ²² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 66, арк. 1 зв., 7-9.
- ²³ Там само, арк. 12-14, 19.
- ²⁴ Там само, арк. 23-25.
- ²⁵ Там само, арк. 32.
- ²⁶ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 15, арк. 1 зв.-4.
- ²⁷ Там само, арк. 61.
- ²⁸ Там само, арк. 77.
- ²⁹ Там само, арк. 77.
- ³⁰ Там само, арк. 78.
- ³¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 97, арк. 7-8, 12, 14.
- ³² Там само, арк. 3.
- ³³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4865, арк. 15.
- ³⁴ Там само, арк. 1.
- ³⁵ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 8002.
- ³⁶ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4713, арк. 4.
- ³⁷ Там само, арк. 2.
- ³⁸ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 6297, арк. 1-3, 5, 8.
- ³⁹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 137, арк. 76.
- ⁴⁰ Там само, арк. 78.
- ⁴¹ Там само, арк. 2, 7.
- ⁴² Там само, арк. 11 зв.
- ⁴³ Там само, арк. 71, 76.
- ⁴⁴ Там само, арк. 93, 94-94 зв.
- ⁴⁵ Там само, арк. 96.
- ⁴⁶ Там само, арк. 97.
- ⁴⁷ Там само, арк. 76.
- ⁴⁸ Там само, арк. 83.
- ⁴⁹ Там само, арк. 88.
- ⁵⁰ Такі ім'я та по-батькові явно не були дані при народженні і це підтверджує тенденцію до зміни іноземцями, котрі довго мешкали в Російській імперії, своїх імен та по-батькові на більш відповідні російським, що можна розглядати і як один із засобів їх русифікації та абсорбції до імперського організму.
- ⁵¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 165, арк. 1 зв.-2, 4 зв.-5.
- ⁵² Там само, арк. 29-30.
- ⁵³ Там само, арк. 31, 32.
- ⁵⁴ Там само, арк. 33.
- ⁵⁵ Там само, арк. 35-35 зв.
- ⁵⁶ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 58, арк. 9.
- ⁵⁷ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 11, арк. 5, 15.
- ⁵⁸ Там само, арк. 1 зв.-3, 10.
- ⁵⁹ Там само, арк. 23.
- ⁶⁰ Там само, арк. 22.
- ⁶¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 83, арк. 1.

⁶² Там само, арк. 2.

⁶³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 58, арк. 7зв.

⁶⁴ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 83, арк. 1.

⁶⁵ Там само, арк. 7.

⁶⁶ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 4, спр. 5819, арк. 2.

⁶⁷ Там само, арк. 5.

⁶⁸ Див.: Євген Чикаленко. Щоденник (1918–1919). Т. 2. Київ: Темпора, 2004; Дорошенко Д.І. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ: Темпора, 2002.

Chutkyi Andrii. *The First World War through the prism of the fate of teachers and students of the Kyiv Commercial Institute.* In the article, on the basis of the first time involvement of archival documents in the scientific circulation, the circumstances of the biographies of teachers of higher education, as well as students who were of foreign origin and lived on the territory of Ukraine during First World War were investigated. These individuals, despite their minimal percentage among the Ukrainian population, were subtly conveyed through changes of their everyday life attitudes of the state and society to the respective nationalities and states, and hence the national policies and dominant the complexes and stereotypes in society, which testified to the general degree of its development and democracy. The topic was studied at the example of foreign citizens who taught foreign languages at Kyiv Commercial Institute and immigrants from the western parts of the Russian Empire, who were occupied by the states of the Fourth Bloc and applied to the institute during First World War.

It was found that since the beginning of the war, the maximum assistance was gained by representatives of the Triple Entente countries, among which completely dominated the French citizens. They were responsible for teaching the French language at Kyiv educational institutions, and those who were mobilized – continued to receive half of their salary. They also received maximum assistance from refugees from the enemy-occupied territories who went to study at Kyiv universities.

At the same time, the Russian authorities instilled complete exclusion of natives from enemy countries of the Russian Empire from the students and deportation of the subjects of these countries into the depth of empire. And in these activities of Russian government were supported by the number of ordinary representatives of the local population.

With the advent of Ukraine in the spring of 1918 German troops, the situation has changed. Despite the fact that Germans did not receive explicit preferences, certain French citizens began to suffer from repression at the same time (arrests, evictions). However, in this case, the repressive actions of the German command were to some extent justified, since they were selective in nature and concerned those who were active in favour of the Triple Entente. But at the same time, the Ukrainian authorities sought to protect these people as much as possible and they had the support from the leadership of the educational institutions in which they worked.

Key words: history of everyday life, history of Ukraine at the beginning of the XX century, Kyiv Commercial Institute, First World War, professorial corporation.

Отримано: 11.07.19

**БІЛЬШОВИЦЬКА ВІЗІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА РОЛЬ У НІЙ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА (1917 – ПОЧАТОК 1919 рр.)**

Ковальова Наталія. Більшовицька візія селянської революції та роль у ній українського селянства (1917 – початок 1919 рр.). У статті проаналізовано роль селянства у більшовицькій концепції селянської революції в 1917 – на початку 1919 рр. На основі матеріалів VI-VIII з'їздів РСДРП(б) / РКП(б) показано еволюцію селянської політики більшовиків від опори на сільську бідноту до орієнтації на середнє селянство. «Як залучити селянство до боротьби?», – це питання можна уважати спільним для усіх більшовицьких з'їздів. Проаналізовано дискусії українських більшовиків на I-II з'їздах КП(б)У щодо селянського руху 1918 р. Доведено, що українські більшовики на I-II з'їздах КП(б)У ігнорували національні аспекти селянської боротьби. Встановлено, що прихильником ленінської концепції селянської революції виступав А. Бубнов. Зроблено висновок про відсутність у російських та українських більшовиків у 1917 – на початку 1919 рр. єдиного бачення концепції селянської революції, зокрема, практичної програми дій щодо селянства. Поразку Чернігівського повстання 1918 р. можна вважати свідченням невдачі ленінської концепції селянської революції.

Ключові слова: більшовики, селянська революція, українське селянство, повстання, РСДРП(б), РКП(б), КП(б)У.

Ковалева Наталья. Большевицкая визия крестьянской революции и роль в ней украинского крестьянства (1917 – начало 1919 гг.). В статье анализируется роль крестьянства в реализации большевистской концепции крестьянской революции в 1917 – начале 1919 гг. На основании материалов VI-VIII съездов РСДРП(б) / РКП(б) прослеживается эволюция крестьянской политики большевиков от опоры на сельскую бедноту к ориентации на среднее крестьянство. «Как привлечь крестьянство к борьбе?», – этот вопрос является общим для всех большевистских съездов. Анализируются дискуссии украинских большевиков на I-II съездах КП(б)У о крестьянском движении 1918 г. Установлено, что украинские коммунисты признавали только экономические причины крестьянских восстаний 1918 г. и игнорировали национальные аспекты крестьянской борьбы. Сторонником ленинской концепции крестьянской революции являлся А. Бубнов. Сделаны выводы об отсутствии у российских и украинских большевиков в 1917 – начале 1919 гг. общего видения концепции крестьянской революции, в частности, практической программы действий среди крестьянства. Поражение Черниговского восстания 1918 г. можно считать свидетельством неудачи ленинской концепции крестьянской революции.

Ключевые слова: большевики, крестьянская революция, украинское крестьянство, восстание, РСДРП(б), РКП(б), КП(б)У.

Роль селянства у політичній боротьбі стала предметом обговорення і дискусій на партійних з'їздах та конференціях, як РСДРП(б) / РКП(б), так і КП(б)У. Падіння самодержавства в 1917 р. створило сприятливі передумови для реалізації ленінської концепції селянської революції. Використання селянства в політичній боротьбі пролетаріату й розпалювання класової боротьби у селянському середовищі були одними з визначальних пунктів ленінського бачення шляхів вирішення аграрного питання ще з початку ХХ ст. З

приходом більшовиків до влади в Росії у жовтні 1917 р. актуалізувалося питання залучення селянства до їхньої подальшої боротьби за владу в Україні.

Глибокий теоретичний аналіз поглядів В. Леніна щодо участі селянства в революційних перетвореннях початку ХХ ст. здійснив черкаський дослідник І. Фареній, який довів очевидність для вождя більшовицької партії самостійної участі селянства у революційній боротьбі¹. Погоджуючись із аргументацією автора, вважаємо, що ленінська візія селянської революції мала теоретичний характер і потребує додаткового аналізу з точки зору сприйняття її іншими керівними діями партії та реального впливу більшовиків на селянство, зокрема в Україні. Метою цієї статті є з'ясування ролі українського селянства в реалізації більшовицької і, зокрема ленінської, концепції селянської революції. Джерельну базу дослідження складають протоколи і стенограми партійних з'їздів РСДРП(б) / РКП(б) та КП(б)У 1917-1919 рр.

Радянська історіографія на різних етапах свого розвитку визнавала слабкий вплив більшовицької партії в українському селі в 1917 р., або навіть відсутність її роботи серед селянства². На першому місці для нечисленних організацій, а напередодні Лютневої революції 1917 р. в Україні налічувалося 2 тис. більшовиків³, стояли інтереси міського пролетаріату. У липні 1917 р. в Україні діяло два великих обласних партійних об'єднання: Донецько-Криворізької області та Південно-Західного краю. Їхніх сил було недостатньо навіть для охоплення робітничого середовища у містах, що засвідчили делегати VI з'їзду РСДРП(б), який відбувся 26 липня – 3 серпня (8-16 серпня) 1917 р. у Петрограді. В. Ленін був відсутній на цьому з'їзді.

Українських більшовиків на VI з'їзді РСДРП(б) представляли 16 делегатів від Донецького басейну і Півдня України⁴. Посланці Донбасу (до цього регіону належали Катеринославська й Харківська організації) визнавали слабкість пропагандистсько-організаційної роботи у масах і охоплення своїм впливом лише частини міського робітництва⁵. Серед інших політичних партій конкуренцію більшовикам складали есери – працювали серед солдат, робітників, займалися культурно-просвітницькою діяльністю⁶. Серед селян цього регіону поширювалися чутки про більшовиків, як прихильників анархізму, а саме слово «більшовик» лякало населення. Я. Яковлев зауважив про випадки побиття більшовицьких агітаторів та погрози самосуду натовпом на Катеринославщині⁷. Таким непривабливим було й становище партійних організацій Півдня України⁸. Більшовики не мали місцевого підґрунтя й широкої підтримки навіть серед населення промислових регіонів Наддніпрянщини й практично всюди не підтримували зв'язків із селянством.

Окремо питання про роботу на селі у порядку денному VI з'їзду РСДРП(б) не ставилося, однак воно розглядалося з точки зору боротьби пролетаріату за владу. Визнаючи «резервність» селянської верстви у цій боротьбі, делегати з'їзду прагнули з'ясувати, у чому полягала спільність інтересів цих двох класів. Більшість вбачала її у прагненні отримати поміщицьку землю, після чого ставали можливими два варіанти подальшої поведінки селянства: або воно відійде від революції, як уважав М. Бухарін⁹, або ж підтримає пролетаріат у реалізації інших заходів аграрної політики («... землю їсти не можна», – наго-

лошував М. Володарський)¹⁰. Гуртуватися навколо пролетарів закликав бідніші верстви селянства Й. Сталін¹¹. Опору на підтримку селянської бідноти як основу політичної лінії більшовиків визначили резолюції і постанови VI з'їзду, зокрема «Про економічне становище»¹². У резолюції «Про владу», ухваленій ЦК партії 31 серпня 1917 р., завданням нової пролетарсько-селянської влади проголошувалася негайна відміна приватної власності на поміщицькі землі без викупу і передача їх у розпорядження селянських комітетів до вирішення Установчих зборів, із забезпеченням найбідніших верств селян реманентом¹³. Із захопленням у жовтні 1917 р. політичної влади у Росії більшовики фактично узаконили есерівські гасла соціалізації землі. На хвилі пограбування поміщицької власності вони формували свій політичний режим і не втручалися у справи селянства, яке ділило землю і реманент великих землевласників.

В Україні працювати серед селян більшовики розпочали восени й узимку 1917 р. У цей час партія досягла своєї максимальної чисельності. Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. в Україні нараховувалося 547 партійних організацій, з яких 128 були сільськими. Загальна чисельність більшовицьких організацій на початку 1918 р. становила майже 80 тис. членів¹⁴. Однак багато з них не мали ідейних переконань, це був «більшовизм стихійний», принесений із фронту чи зумовлений агітацією міських робітників. Навесні 1918 р. лави прихильників більшовизму швидко зменшувалися.

Наслідки втрати влади в Україні, де за підтримки Німеччини й Австро-Угорщини повернулася Центральна Рада, російські більшовики розглядали на VII з'їзді РКП(б) 6-8 березня 1918 р. З'їзд був приурочений ратифікації мирного договору з Німеччиною. Більшовицькі осередки Наддніпрянщини представляли 9 делегатів, посланці переважно Донецько-Криворізького басейну¹⁵. Болючий для російських більшовиків Брестський договір, за визнанням М. Бухаріна, відокремив Україну з Донецьким басейном, позбавляючи радянську Росію необхідних матеріальних та людських ресурсів – хліба, вугілля і робітничої підтримки¹⁶. Представники Донецького басейну (Ф. Сергеев (Артем), В. Стожок) констатували господарську розруху у регіоні: кращі робітники пішли воювати, а на шахтах нікому було працювати, або ж ці робітники не були «революційно» налаштовані; гостро стояло продовольче питання – селяни потребували мануфактури й відмовлялися міняти хліб на вугілля¹⁷. Якщо раніше більшовики не могли налагодити роботу серед селянства, то тепер все більше віддалялися від нього через протилежні економічні інтереси.

Селяни гостро відчували нестабільність політичного розвитку, незначеність радянської влади і не бажали воювати за більшовицький режим. Армія, теж переважно селянська, розбіглася, демобілізувалася, – визнавав Я. Свердлов¹⁸. «Як залучити селянство до боротьби?», – на це питання намагався дати відповідь не один учасник VII з'їзду РКП(б). Дуже суперечливою виявилася позиція В. Леніна на цьому з'їзді партії, зокрема він обстоював справедливий поділ землі в інтересах дрібного господарства, і одночасно віддавав перевагу комунам і великим робітничим артілям; монополізацію торгівлі хлібом¹⁹. На жаль, у роботі з селянством більшовицька партія орієнтувалася на програмні положення, ухвалені ще в 1906 р., обстоюючи переважні інтере-

си пролетаріату. Суттєвим недоліком, як і раніше, була відсутність регіонального підходу у розв'язанні аграрного питання.

Нову програму партії та зміну ставлення до селянства ухвалив VIII з'їзд РКП(б), який відбувся 18-23 березня 1919 р. у Москві. З цього часу більшовицька партія, яка в межах РСФРР вела «пряму громадянську війну з куркулями», ініціювала практику створення комбідів, відчула загрозу голоду й селянських повстань, поставила своїм завданням залучити на бік радянської влади середнє селянство і потребу політичного виховання селянства. Свідченням цього стали резолюції «Про ставлення до середнього селянства» та «Про політичну пропаганду та культурно-просвітницьку роботу на селі»²⁰. Враховуючи особливості національних «окраїн», зокрема України й Дону, В. Ленін визнавав можливість змінювати в них розроблену в центрі політику²¹. Однак ці заяви так і залишилися на рівні декларацій, українські більшовики безвідмовно запозичували російський досвід державного будівництва. Не поширювалися вони й на принципи партійного життя.

За активної участі РКП(б) на території РСФРР (у Москві) відбулося організаційне оформлення власної партії – КП(б)У. У роботі I з'їзду 5-12 липня 1918 р. взяли участь 219 делегатів, серед них 65 осіб – діячі («підпільники») з України. Загальна чисельність партійних лав більшовиків України налічувала понад 4 тис. осіб²².

Державна влада у Наддніпрянщині у цей час належала Гетьманату Павла Скоропадського, однак у політичному житті був відчутним вплив двох опозиційних політичних осередків – прихильників відновлення влади Центральної Ради та більшовицького режиму. Хоча більшовики не змогли очолити Київське (Звенигородсько-Таращанське) повстання, яке тривало вже місяць і охопило деякі інші губернії, зокрема Херсонську, загалом це повстання сприяло «розхитуванню» режиму Гетьманату і створювало передумови (або ілюзії) участі селянства в політичній боротьбі.

Стан на місцях і зв'язок більшовицьких організацій із селянством делегати I з'їзду проаналізували на приватній нараді 2-5 липня. Зокрема, було констатовано широкі масштаби селянського повстанського руху в Єлисаветградському повіті на Херсонщині, часті випадки погромів поміщицьких маєтків на Катеринославщині. Однак зв'язку з селянством Катеринославської губернії більшовики на мали і лише розпочинали поширювати свій вплив у селах Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Селянськими повстаннями попри відсутність єдиного організаційного центру керували «праві есери», в селах Подільської і Волинської губерній працювали Селянська спілка й переважно українські есери²³.

Думки делегатів I з'їзду КП(б)У розійшлися в оцінці мети, характеру і рушійних сил селянських повстань 1918 року. На думку Г. Пятакова, Україна переживала четверту революцію (попередні три – це Лютнева, Жовтнева, січнева, або «тріумфальне встановлення радянської влади»). Ця четверта революція охопила широкі верстви селянства, зацікавленого у збереженні землі і хліба (обстоювання саме цих двох багатств він вважав головною метою селянської революції і прогнозував розширення її учасників і збільшення масштабів та го-

строти селянської боротьби). Перемога селянського повстання в Україні, на його думку, була можливою лише за умови керівництва більшовицької партії²⁴.

Я. Яковлев, учасник VI з'їзду РСДРП(б), констатував, що селянське повстання охопило значну територію України, однак мало місцевий характер. Він теж убачав економічні причини повстання: відібрання режимом Гетьманату землі у селян та вилучення хліба німецькими військами. Головною рушійною силою повстання в Україні Я. Яковлев вважав середнє селянство й для обґрунтування своїх висновків схарактеризував соціальний склад селянства у Катеринославській і Полтавській губерніях. На Катеринославщині він виокремив значний прошарок середнього селянства – близько 70% (власники 5-12 дес.); можливі селяни (понад 25 дес. землі), за його підрахунками, становили 5% господарств, а безземельні і малоземельні селяни – близько 15% сільського населення. Ці показники він вважав характерними і для Полтавщини. Наголошуючи на непослідовній позиції середнього селянства щодо радянської влади з отриманням землі у січні 1918 р., Я. Яковлев закликав партію очолити це повстання під гаслами пролетарського інтернаціоналізму у опорою на сільську бідноту²⁵. Хоча Я. Яковлев доволі глибоко, порівняно з іншими делегатами, занурився у дослідження проблеми участі українського селянства влітку 1918 р. у революційній боротьбі, його позицію гостро розкритикували «катеринославці», зокрема за відсутність класового підходу, незнання ситуації в Україні, ототожнення соціальної стратифікації селянства Катеринославщини й Полтавщини тощо.

Категорично відкидав селянський характер повстання і наголошував на пролетарському характерові революції М. Скрипник²⁶. Тісний економічний зв'язок України з Росією обстоював Е. Квірінг, а самостійність, на його думку, була здобута силою німецьких штиків і не мала серйозного підґрунтя²⁷.

Єдиним прихильником селянської революції в ленінській візії виступив А. Бубнов: він визнав селянський характер повстання, пригадав основні фази розвитку селянської революції з початку ХХ ст., аргументуючи до визнання В. Леніним ролі селянського руху в російській революції («криза назрїла»). Він був переконаний, що пролетаріат поведе за собою селянську бідноту²⁸.

Отже, попри належність до різних регіональних осередків, спільним баченням українських більшовиків було трактування основної мети боротьби українського селянства влітку 1918 р. як захист економічних інтересів (землі і хліба) й категоричне невизнання національних гасел боротьби.

Гострі дискусії між «правими» і «лівими» українськими партійцями продовжилися на II з'їзді КП(б)У в Москві 17-22 жовтня 1918 р. Чисельність партії на цей час перевищила 9 тис. осіб²⁹. «Праві» у лавах КП(б)У, за характеристикою В. Затонського, обстоювали інтереси пролетаріату, а «ліві» спиралися на малоіндустріальні райони, зацікавлені у підтримці селянського руху³⁰. Останні змушені були виправдовуватися за помилки, допущені під час підготовки Чернігівського повстання у серпні 1918 р.

Більшовики, зокрема Г. Пятаков, Г. Сапожников, не визнавали національного характеру Київського і Чернігівського повстань. Г. Пятаков наголошував, що селяни боролися проти представників Української Держави та німецької влади, а також поміщиків (у Ніжинському повіті на Чернігівщині – заможно-

го селянства). Він убачав мету селянського руху в обстоюванні інтересів певного класу – робітників і сільської бідноти (не селянства загалом) і захищав пріоритетність пролетарської революції. Причину невдачі селянських виступів він пояснював зумовленістю їх лише економічними причинами і відсутністю поштовху з боку окупаційної влади³¹. На нашу думку, Г. Пятаков переоцінив процеси соціального розшарування у селянському середовищі під час Гетьманату³² і не в повній мірі розумів сутність селянського руху та причини поразки. Загалом усі учасники з'їзду констатували потребу використання у воєнно-політичній боротьбі селянського руху, який набирив нових масштабів, але не змогли дійти певної думки щодо ролі селянства в революційних процесах і скористатися його можливостями.

Отже, аналіз матеріалів партійних з'їздів засвідчує відсутність як у російських, так і українських більшовиків у 1917 – на початку 1919 рр. єдиного бачення концепції селянської революції і, зокрема, практичної програми дій щодо селянства. Відносини з селянством російські більшовики будували ще на сформованих у дожовтневий період підходах і уявленнях про шляхи розв'язання аграрного питання. Ці теоретичні установки мали популістський характер і підживлювали розпалювання класової боротьби у селянському середовищі. Керівні діячі РСДРП(б) / РКП(б), відповідальні за розробку теоретичної частини аграрної програми партії, перебували далеко від селянства, а більшовицькі агітатори й інформатори, особливо в умовах підпілля в 1918 р., дуже часто дезінформували партійну верхівку про справжній стан на місцях. Приблизне уявлення про соціальну структуру селянства в окремих регіонах мав Я. Яковлев і він вірно зауважував організуючу роль середнього селянства у воєнно-політичних процесах в Україні в 1918 р. Прихильником ленінського бачення ролі селянського руху серед українських більшовиків виступав А. Бубнов. Однак поразка Чернігівського повстання 1918 р., ініційованого «лівими», засвідчила невдачу більшовицької, саме ленінської, теорії селянської революції. Добре продуманий на російських матеріалах теоретичний задум в Україні не був реалізований у 1918 р., оскільки не враховував ті недоліки більшовицької концепції селянської (аграрної) революції, визначені українськими діячами РСДРП ще на партійних з'їздах в 1906–1907 рр. З часом ставав усе більш виразнішим національний характер селянської боротьби, ігнорований більшовиками. До того ж, реального впливу на події в українському селі більшовики не мали аж до середини 1920 р., а в деяких місцях і до 1921 р.

Примітки:

¹ Farenij I. The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *Schidnoievropейskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin]. 2019. № 10. P. 58-65.

² Волин М. История КП(б)У в сжатом очерке. Харьков: Пролетарий, 1930. С. 69; Миронець Н.І. Революційний селянський рух на Поділлі напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень – жовтень 1917 року): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1965. С. 123-124; Скрипник М.О. Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк з портретами. Харків: Червоний шлях, 1923. С. 25.

³ Варгатюк П.Л., Шморгун П.М. Забуті події та імена: Із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період. Київ: Політвидав України, 1990. С. 42.

⁴ Шестой съезд РСДРП(б). Август 1917 года. Протоколы. Москва: Госполитиздат, 1958. С. 300-308.

⁵ Там само. С. 51, 356-362.

⁶ Там само. С. 52, 92, 357-358, 363.

⁷ Там само. С. 51, 92.

⁸ Там само. С. 365-366.

⁹ Там само. С. 102, 138.

¹⁰ Там само. С. 119.

¹¹ Там само. С. 123, 142.

¹² Там само. С. 256, 258, 260.

¹³ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). Москва: Политиздат, 1983. Т. 1. С. 602.

¹⁴ Варгатюк П.Л., Шморгун П.М. Забуті події та імена: Із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період. Київ: Політвидав України, 1990. С. 41, 43.

¹⁵ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 г. Стенографический отчет. Москва: Госполитиздат, 1962. С. 200-206.

¹⁶ Там само. С. 31.

¹⁷ Там само. С. 86, 95.

¹⁸ Там само. С. 79.

¹⁹ Там само. С. 148.

²⁰ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 429-435.

²¹ Там само. С. 21.

²² Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5-12 июля 1918 г.: Протоколы. Киев: Политиздат Украины, 1988. С. XI, 4.

²³ Там само. С. 5-8.

²⁴ Там само. С. 48-49, 91.

²⁵ Там само. С. 55-57, 84.

²⁶ Там само. С. 63, 70.

²⁷ Там само. С. 125-126.

²⁸ Там само. С. 111-112.

²⁹ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17-22 октября 1918 г.: Протоколы. Киев: Україна, 1991. С. III.

³⁰ Второй съезд КП(б)У (протоколы) / под. общ. ред. В.П. Затонского. 2-е изд. Харьков: Пролетарий, 1927. С. V.

³¹ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17-22 октября 1918 г.: Протоколы. Киев: Україна, 1991. С. 126, 139, 143-144.

³² Там само. С. 128.

Kovalyova Natalia. Bolshevik vision of peasant revolution and the role of the Ukrainian peasantry in it (1917 – beginning of 1919). This article describes the role of peasantry in realization of bolshevik vision of peasant revolution in 1917 – beginning of 1919. The relevance of the article is conditioned by the need of testing of the hypothesis of the peasantry's ability to participate independently in the military-political struggle. Proceedings of the VI congress of RSDLP(b) testify to the weakness of the propaganda and organizational work of the Bolsheviks in the cities and its absence among the Ukrainian peasantry. The Bolsheviks proclaimed their resistance to rural poverty with their slogan. The VII congress of the RCP(b) (March 1918) gathered after the fall of Soviet power in Ukraine and forced the Bolsheviks to ponder the question: «How to entice the peasantry into the struggle?». It was established that the party complied with the provisions of the agricultural program of 1906. The VIII congress of the RCP(b) led to a change in the

farm program and the orientation of the party to the middle peasantry. The discussions of the Ukrainian Bolsheviks at the I-II Congresses of the CP(b)U on the peasant movement in 1918 were also analysed. The formation of the party continued against the background of two major peasant revolts – Kyiv and Chernihiv. Despite the political and ideological differences, the Ukrainian communists recognized only the economic causes of the peasant revolts of 1918 and ignored the national aspects of the peasant struggle. It was found that A. Bubnov was an adherent of the Leninist concept of the peasant revolution. The author came to the conclusion that the Russian and Ukrainian Bolsheviks did not have a unifying vision of the peasant revolution in 1917 – in the beginning of 1919. In particular, there was no practical program of action for the peasantry. The defeat of the Chernihiv revolt of 1918 can be regarded as evidence of the failure of the Leninist concept of the peasant revolution.

Key words: *Bolsheviks, peasant revolution, Ukrainian peasantry, revolts, Russian Social Democratic Labor Party of Bolsheviks (RSDLP(b)), Russian Communist party of Bolsheviks (RCP(b)), Communist party of Bolsheviks of Ukraine (CP(b)U).*

Отримано: 05.07.19

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.232-243

УДК 001(477)Огієнко:811.161.2:378.4(477.43-21)«1918/1920»

Олександр Завальнюк

ІВАН ОГІЄНКО І УПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УСІ СФЕРИ ДІЯЛЬНОСТІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1918-1920 рр.)

Завальнюк Олександр. Іван Огієнко і упродження української мови в усі сфери діяльності Кам'янець-Подільського університету (1918-1920 рр.). Досліджується питання про реалізацію під керівництвом Івана Огієнка проекту із запровадження української мови у всі сфери діяльності Кам'янець-Подільського державного українського університету в контексті творення нової системи вищої школи. Розглядається норма закону про введення україномовного викладання навчальних дисциплін (з деякими винятками), дію нормативних актів щодо розширення сфери функціонування української мови, підвищення вимогливості до володіння нею, постійне використання у роботі керівних органів вишу, факультетів, професорсько-викладацької корпорації та ін., а також в житті багатонаціонального студентства. Показано, як втілювався задум Івана Огієнка щодо дистанційного спілкування вишу з різними діячами, органами місцевого самоврядування літературною українською мовою, як з'явилися студентські документи і матеріали нового зразка, як майбутні фахівці вивчали державну мову на всіх спеціальностях, пролітстровано, як ректор особистим прикладом утверджував рідну мову у своєму лекційному курсі, домігся україномовного викладання на усіх факультетах. З'ясовується роль найбільш активної частини професури і доцентури у підготовці і виданні україномовної навчальної літератури, наукових праць і різних перекладів, у пропаганді українського слова в місцевій періодиці, у лекційно-пропагандистській, просвітницькій роботі. Звернено увагу на видання власних україномовних друкованих органів.

Ключові слова: *Іван Огієнко, Кам'янець-Подільський державний український університет, українська мова, друкована продукція, навчання, наукова діяльність, преса, просвітництво, діловодство.*

Завальнюк Александр. Иван Огиенко и внедрение украинского языка во все сферы деятельности Каменец-Подольского университета (1918-1920 гг.). Исследуется вопрос о реализации под руководством Ивана Огиенко проекта по внедрению украинского языка в все сферы деятельности Каменец-Подольского государственного украинского университета в контексте создания новой системы высшего образования. Рассматривается норма закона о введении преподавания учебных дисциплин на украинском языке (с некоторым исключением), действие нормативных актов по расширению сферы функционирования украинского языка, повышению требований к его знанию, постоянное использование в работе руководящих органов вуза, факультетов, профессорско-преподавательской корпорации и др., а также в жизни многонационального студенчества. Показано, как воплотился замысел Ивана Огиенко по дистанционному общению университета с разными деятелями, органами местного самоуправления на литературном украинском языке, как создали студенческие документы и материалы нового образца, как будущие специалисты изучали «мову» на всех специальностях, проиллюстрировано, как ректор личным примером пользовался родным языком в своем лекционном курсе, добился украиноязычного преподавания на всех факультетах. Выясняется роль наиболее активной части профессуры и доцентуры в подготовке и издании украиноязычной учебной литературы, научных трудов и различных переводов, в пропаганде украинского слова в местной периодике, в лекционно-пропагандистской, просветительной работе. Обращено внимание на издание собственных украиноязычных печатных органов.

Ключевые слова: Иван Огиенко, Каменец-Подольский государственный украинский университет, украинский язык, печатная продукция, учеба, научная деятельность, пресса, просветительство, деловодство.

Чимало регіональних вищих шкіл сучасної України, попри встановлену чинним законом чітку вимогу проводити навчальний процес державною мовою, в силу різних обставин дозволяють собі практикувати змішане українсько-російське викладання, виконання інших видів роботи з підготовки висококваліфікованих спеціалістів, чим, з одного боку, порушують зазначену юридичну норму, а з іншого, перешкоджають розширенню сфери функціонування мови найбільшої європейської країни, що можна кваліфікувати як умисні дії проти української державності.

Історія національної вищої освіти має приклади того, як у складний революційний час, пов'язаний з утвердженням молодого української державності в 1917-1920 рр., влада і керівництво вишів докладали великих зусиль, зокрема, для створення україномовних державних університетів, які були б надійними осередками української мови, опорою в поширенні і утвердженні культури молодого державної нації в тогочасному суспільстві, виховували б українських патріотів, здатних як до різноманітної професійної праці в галузі освіти, права, агрономії, богослов'я, так і до вірного служіння своїй державі, готовими допомогти у вирішенні завдань щодо подолання неписьменності, підвищення освітньо-культурного рівня дорослого населення тощо.

У цьому контексті важливе значення має унікальний досвід роботи ректора Івана Огієнка з упровадження української мови у всі сфери життя, заснованого у 1918 р. у Кам'янці-Подільському, державного українського університету. Він не втратив своєї актуальності і в XXI ст., оскільки в російськомовних регіонах нашої країни питання дотримання законодавчої норми

щодо використання державної мови у навчальному процесі вишів повністю не розв'язане.

Сучасні українські дослідники, вивчаючи багатогранну діяльність Івана Огієнка у національному відродженні 1917-1920 рр., наголошували на заслугах цього керівника і вченого у заснуванні та функціонуванні державного університету в Кам'янці-Подільському як цілком українського, національного за своїм характером і сутністю. У цьому контексті заслуговують на увагу праці А. Копилова¹, О. Колпакової², І. Тюрменко³, В. Ляхощького⁴, М. Тимошика⁵, О. Завальнюка⁶, С. Копилова⁷, В. Адамського⁸ та ін. Утім досвід запровадження та поступового розширення сфери функціонування української мови у життєдіяльності цього вишу поки що цілісно не з'ясовано. В деяких навчальних виданнях, що стосуються підготовки педагогічних кадрів в Україні, зокрема у 1917-1920 рр., про Кам'янець-Подільський державний український університет (К-ПДУУ), який готував педагогів для гімназій, а також про діяльність при ньому курсів з підготовки учителів для вищих початкових шкіл, просто забуто⁹. На сьогодні дослідники поки що не з'ясували, як саме у тотально зрусіфікованому за більш як 12 десятиліть губернському центрі Поділля вдалося за дуже короткий час «виростити» університет, неперевершений на той час осередок уживання української мови у різних сферах свого внутрішнього життя і активної пропаганди її у міській громаді.

Мета статті полягає в тому, щоб розкрити зусилля Івана Огієнка із запровадження мови титульної нації української держави у всі сфери функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету (управління, кадри, навчальний процес, навчально-методичне забезпечення, наукове життя, видавнича робота, публіцистика, масова лекційна діяльність, громадські організації вишу) у 1918-1920 рр. в контексті творення національної університетської освіти – важливої складової українського державного простору.

Ще в імперську добу І. Огієнко поступово формувався як український патріот, знавець і прихильник рідної мови, принциповий і наполегливий молодий діяч, здатний на рішучі кроки в ім'я національного відродження. Він співпрацював з україномовною пресою, робив дописи про важливі суспільно значимі події, що відбувалися у різних населених пунктах Київщини, друкував свою поезію і був переконаний, що «мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її скарб»¹⁰.

Викладаючи кілька мовознавчих дисциплін в університеті св. Володимира у 1915-1916 рр., молодий приват-доцент кафедри російської мови і словесності І. Огієнко мріяв про той час, коли до навчального плану історико-філологічного факультету цього вишу будуть введені предмети українознавства, що викладатимуться українською мовою. Зрештою, після падіння самодержавства він у квітні 1917 р., реагуючи на відозву Української Центральної Ради, у якій зазначалося про «заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих...», таки спробував прочитати одну із своїх лекцій з історії східнослов'янського наголосу мовою українців, утім цей приклад не був схвалений керівництвом

закладу, яке побоювалося негативної реакції нової петроградської влади¹¹. Студенти сприйняли новацію загалом схвально. Тим самим (подібний крок зробив і професор І. Шаровольський) було доведено, що українська мова дозріла до того, щоб бути мовою викладання. З цим не погоджувалася більша частина російської професури, яка працювала в цьому виші, і влітку консолідовано заявила свій протест, зокрема, проти спроб зробити українську мову державною і відкрити для неї двері у навчальні заклади¹².

Користуючись сприятливою нагодою для українізації масової школи, І. Огієнко взявся за популяризацію української мови в суспільстві, підготував і видрукував низку посібників з граматики і методики її вивчення, запропонував Українській Центральній Раді добиватися заснування в існуючих університетах чотирьох кафедр українознавства, зокрема і української мови¹³. Утім цей задум натикнувся на низку перешкод.

Тим часом, у жовтні 1917 р. у Києві відкрився перший в історії молодій нації народний український університет. На історико-філологічному факультеті І. Огієнко працював секретарем, а також лектором таких дисциплін, як історія української мови і українська культура. На його лекції приходили студенти й з інших київських вишів, де подібні предмети не вивчалися.

Навесні 1918 р. І. Огієнко прилучився до реалізації проекту щодо заснування університету у Кам'янець-Подільському. Уперше побувавши тут на початку квітня, він, зокрема, виступив перед міською громадськістю з україномовною лекцією про українську культуру, за що отримав велику вдячність місцевої «Просвіти». У травні його обрали в.о. ректора цього вишу, хоча ще не було прийнято ні відповідного юридичного акту, ні створено матеріально-технічної бази для навчальної роботи, ні сформовано професорсько-викладацьку корпорацію і студентський контингент. Як член міністерської тимчасової комісії із вищих шкіл і наукових інституцій (очолював академік В. Вернадський) з правом дорадчого голосу, молодий керівник працював надзвичайно активно для реалізації проекту, ініційованого подільською інтелігенцією і підтриманого на державному рівні. У складі комісії він обстоював український статус майбутнього вишу, який, на його думку, мав не тільки забезпечити підготовку національних кадрів для різних галузей життя країни, а й бути твердинею щодо поширення в регіоні української мови та культури¹⁴.

Вироблений комісією законопроект «Про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету» (підготовлений як російськомовний, потім його переклали українською), пройшовши необхідні бюрократичні сходинки, був прийнятий зі змінами Радою Міністрів Української Держави і затверджений 17 серпня 1918 р. Гетьманом Павлом Скоропадським. Щодо викладання навчальних курсів, то у ньому мітилася норма прямої дії: «Викладовою мовою ... є мова українська, але по проханню факультетів, з дозволу міністра народної освіти, в окремих випадках можливо читання лекцій і російською мовою»¹⁵. Іншими словами, на початку роботи допускався регламентований утравквістичний підхід у навчанні, оскільки в Україні далеко не всі науковці могли вільно викладати українською мовою. Над вирішенням цього питання у К-ПДУУ І. Огієнко працював упродовж усієї керівної роботи. Щодо

ужитку української мови у інших сферах університетського життя, то відповідних норм закон не мав.

Виступаючи 22 жовтня 1918 р. перед великою поважною аудиторією, яка прибула на свято відкриття університету, ректор твердо наголосив: «Наш університет український по духові й устроєві, а наша мета: науковий досвід і виховання молоді. Університет виховуватиме українську інтелігенцію, ... буде вселяти любов до інших народів»¹⁶. Утім над цією, можна сказати, програмою треба було багато і багато працювати..

Приставаючи до створення робочих органів і управлінських структур вишу, ректор намагався підшукати підготовлені кадри, але обов'язково з навичками практичного володіння українською мовою. Знаючи певних діячів по роботі переважно у Києві, він запрошував їх на різні посади у бібліотеку, правління університету, канцелярію студентських справ, бухгалтерію, медичну службу тощо (І. Сливка, Д. Коломійцев, М. Грінченко, Н. Величко, Ю. Гудзій та ін.)¹⁷. Ця робота продовжувалася і при формуванні складу канцелярій факультетів (сюди діловодами і секретарями приймали переважно місцевих). Певний час не було призначено декана історико-філологічного факультету, тож ці обов'язки виконував сам І. Огієнко. На посаду декана фізико-математичного факультету міністр М. Василенко призначив російськомовного професора П. Бучинського (згодом він таки вивчив українську мову і успішно послуговувався нею як у управлінській роботі, так і у викладацькій).

Єдиною мовою, якою послуговувалися керівні органи (правління університету, рада професорів, факультетські зібрання і канцелярії) була українська, про що засвідчує їхнє діловодство, друкована продукція. Нами не виявлено жодного наказу ректора, ухваленого рішення ради професорів, яке б вимагало від усіх структур вишу, членів трудового колективу послуговуватися українською. Утім сама постать І. Огієнка, його підкреслена українськість, постійне вживання ним української у керівній роботі і неофіційному спілкуванні були достатньою підставою, щоб взяти цю комунікативну модель за еталон. Ще до відкриття вишу ректор від імені комісії із збудування університету, яку сам і очолював, розробив звернення до різних осіб і меценатів з проханням допомогти коштами на потребу університету і стипендії студентам, запрошення до офіційних осіб і громадських діячів взяти участь у святі відкриття вишу, виробив програму святкових заходів із відкриття К-ПДУУ. Усі ці офіційні матеріали, виконані добrotною українською мовою, були надруковані у друкарні а потім розіслані за різними адресами¹⁸. Готуючи університет до навчальної праці, І. Огієнко розробив кілька важливих зразків україномовних документів («Лекційна книжка студента», бланки «Заяви студента про запис на вивчення курсів», «Вимоги читача на видачу літератури з бібліотеки К-ПДУУ» та ін.), які були надруковані великим накладом¹⁹.

При формуванні професорсько-викладацького складу на знання претендентами української мови зверталася першорядна увага. Працюючи у Київському народному українському університеті, І. Огієнко бачив, що значна кількість навчальних дисциплін викладалася російською, оскільки відомі науковими здобутками професіонали-українці, які мали чималий досвід викла-

дання у російських вишах, достатньо не володіли рідною мовою. Характерно, що приймаючи рішення про зарахування у штат К-ПДУУ нових професорів і доцентів, І. Огієнко, як міністр освіти, у січні 1919 р. офіційно не вимагав підтвердження від заявників щодо вільного володіння мовою держави. Про це вони не зазначали у своїх проханнях на ім'я міністра, виконаних якісною українською. Прийнятий на роботу за міністра освіти М. Василенка 70-річний професор, відомий фахівець з грецької словесності, композитор, чех за національністю Вацлав Петр розмовною українською так і не оволодів, хоча на письмі послуговувався нею добре, як й всі науково-педагогічні працівники вишу²⁰. Усі інші (ординарні і екстраординарні професори, приват-доценти, лектори, старші асистенти і асистенти, яких на весну 1920 р. нараховувалося 60 осіб) добре послуговувалися українською мовою у повсякденній праці. Щоправда, не всі вони (це стосується кількох вихідців зі Східної Галичини) дотримувалися української орфографії, затвердженої Міністерством освіти (до її вироблення був причетний філолог І. Огієнко).

19-31 жовтня до університету були зараховані 296 дійсних студентів і вільних слухачів різних національностей²¹. 1 листопада з ініціативи ректора розпочалися уперше в практиці національної вищої школи вступні україномовні лекції науково-педагогічних працівників. Першим дебютував І. Огієнко (тема лекції не зафіксована), в присутності «запрошеного місцевого громадянства»²². Мемуарне джерело повідомляє, що аудиторія, розрахована на 200 осіб, де І. Огієнко читав взагалі першу в історії вишу лекцію «ломилась від слухачів-студентів і приватних осіб та професорського складу університету. ... В гарній промові, з якою ректор звернувся до студентів, і заохочував їх до наукових студій у всіх ділянках українознавства та інших галузів на добро української культури та українського народу. Ця перша лекція була справжнім тріумфом того єднання професури і студентства в однім гучнім голосі першого викладу в мурах університету. Спостерігаючи те захоплення студентства, те підняття, той настрій, я [приват-доцент Л.Т. Білецький. – О.З.] був глибоко переконаний, що університетська наука в рідній мові, без російських традицій в минулому, без тієї боротьби між реакційною професурою, цією бюрократією офіційної науки, і прогресивним, ідеалістично настроєним студентством, витворив нову традицію, цілком відмінну від тієї, якою хоріла університетська робота в російських університетах. [...] Другу годину свого викладу проф. Огієнко присвятив уже своїй черговій дисципліні по розкладу»²³.

Серед студентів значний відсоток представляли неукраїнські етнічні групи, єврейська, польська, російська та інша молодь (станом на 1 липня 1920 р. серед пітори тисячі студентського контингенту питома вага, зокрема, євреїв становили 15,06%, поляків – 2,49%, росіян – 2,28%, всі не українці разом набирали 20,7%²⁴), які, як правило, української мови не знали. Щоб забезпечити їх участь в україномовному навчальному процесі, І. Огієнко ще до початку навчального року запропонував увести до навчальних планів спеціальностей на трьох факультетах (фізико-математичному, історико-філологічному і богословському), а з осені 1919 р. ще й на сільськогосподарському і правничому, такий обов'язковий предмет як історія української мови, яку сам і ви-

кладав. Для полегшення у вивченні цієї дисципліни, особливо тим, хто зовсім не знав української мови, екстраординарний професор І. Огієнко оперативно підготував перший том лекційного курсу з історія української мови²⁵, який виходив частинами, наприклад, перший авторський аркуш (включав в себе три лекції) вийшов з друку в середині грудня 1918 р. і відразу почав реалізовуватися за помірну плату серед студентства²⁶. Професор привертав увагу освітян і студентів до інших видань зі своєї дисципліни. Трохи раніше він опублікував «Граматику Української мови» О. Павловського, яка вийшла у Києві до 100-річчя з часу першого видання цієї праці. Рецензент В. Степовий наголошував, що зазначене видання прислужиться справі культурно-національного руху і пробудженню національної свідомості²⁷.

Студентам подобалися виклади І. Огієнка. Один із них згодом писав: «особливо ж імпонували нам лекції самого ректора університету ... з української мови. Під його науковою аналізою та цікавою манерою викладів наша мова, така собі звичайна та часами навіть банальна, оживала і, на превелике для нас диво, виростала в поважний об'єкт наукового дослідження та аналізу поряд інших братніх (і не дуже братніх) мов слов'янських народів. Цікава порівняна метода розгляду мов, посилення на стародавні санскритські джерела, широке використання етнічних відмінностей, все нам імпонувало і сповняло гордість за той скарб, що маємо та нічого про нього не знали. Гарячими оплесками винагороджувала аудиторія кожного разу цього улюбленого професора. У захопленні та піднесеному настрої розходилися ми з такої лекції, якось ніби по-іншому вже вимовляючи, вслухаючись та милуючись нашим звичайнісіньким буденним словом. Чарівною музикою звучали нам такі ординарні слова, як «будь ласка», «дякую», «дякую красно», «прошу вибачення», «моє поважання»...»²⁸. Розміщуючи свої матеріали на інформаційній дошці університету, вони подавали їх лише українською. Контроль за цим здійснював ректор М. Хведорів²⁹.

Щоправда, не вся студентська молодь з пошаною ставилася до українського університету, його порядків, потреби вивчення державної мови. Траплялися і прикрі випадки. Так, студент-росіянин Володимир Таранухін заявив ректору, що він не має наміру продовжувати навчання в К-ПДУУ, а тому забирає свої документи, щоб поступити у Харківський університет, який вважав «справжнім», адже «лекції там читають російською, а не українською...»³⁰. Проте подібних демаршів більше не траплялося.

Слабке усвідомлення лекційного матеріалу і недостатня підготовка до практичних занять частиною студентів, які мали послуговуватися державною мовою, окреслили потребу додаткових заходів щодо оволодіння нею. І. Огієнко, який періодично навідувався до університету з Вінниці і непогано знав стан навчальних справ, 5 лютого 1919 р. наказав, щоб «всі іспити в українських державних університетах провадилися українською мовою», мотивуючи це тим, що ці виші «повинні бути суто українськими не лише по назві, а також і по всіх моментах свого життя»³¹. Щоб абітурієнти були готові до сприймання навчального матеріалу державною мовою, міністр підписав нові умови вступу до університетів на 1919 р., якими передбачалося складання вступно-

го іспиту з української мови, за програмою, яку мали розробити ради професорів³². Цей наказ виконувався, хоча часто робилися винятки для тих, хто або не знав державної мови на задовільному рівні і обіцяв через якийсь час усунути упущення в підготовці, або ж для молоді, яку зараховували на навчання упродовж семестрів. Приват-доцент М. Плевако, якому було доручено працювати з такою групою умовно зарахованих дійсних студентів і вільних слухачів, у лютому 1920 р. зазначав, що упродовж трьох тижнів, які були відведені для складання іспиту, до екзаменатора прибули усього 18 осіб, хоча їх мало бути набагато більше³³. Основна причина ігнорування іспиту полягала в незавершеній підготовці до нього, яку самі «боржники» організували при допомозі репетиторів-студентів. Попри це, запровадження вступного іспиту з української мови значно поліпшив готовність аудиторії першокурсників до сприймання україномовних лекцій.

Для ширшого використання державної мови у навчальному процесі, який забезпечувався переважно російською навчальною літературою, рада професорів підтримала пропозицію ректора щодо творення якісно нових підручників і посібників. Переважно це були опубліковані лекційні курси професорів і приват-доцентів. Загалом у 1919-1920 рр. їх було видано 26. Крім того, посібниками служили опубліковані певним накладом різними структурами (земство, видавничі кооперативи, університет) 12 брошур університетських авторів з історії Поділля та України, української літератури, філософії і астрономії. Було перекладено і видано українською підручники «Язикознавство» німецького вченого Є. Санфельда і «Вступ до вивчення літератури» київського професора В. Перетця³⁴. Підготовлених рукописів навчальної літератури було значно більше, утім на їх друк бракувало коштів. Утім і невелика кількість україномовної навчальної літератури добре посприяла студентам у засвоєнні навчальних програм, кращому оволодінні державною мовою, яка мала відкрити їх шлях у професійне майбутнє.

Українською послуговувалися університетські науковці, які об'єдналися у наукове товариство наприкінці 1919 р. Виступи під час засідань секцій – історико-філологічної і точних наук – відбувалися цією мовою, як і письмове рецензування наукових доповідей. Для друку праць заснували «Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету». Утім із запланованих 8 томів вийшли у світ лише два: т.5, у якому вмістили переклад університетськими вченими з давньогрецької «Діянй Святих Апостолів» для вжитку у церковно-релігійному житті, і т.2, де на 109 стор. вмістили 9 праць з історії України, подільського регіону, української літератури, географії, фізики і астрономії³⁵.

Набагато ширше науковці були представлені у публіцистиці. Місцева українська преса охоче опублікувала 70 матеріалів університетських авторів, присвячених різним питанням життя університету, стану освіти, науки і культури, боротьби за УАЩ, з шевченкознавства, творчості діячів освіти, науки, літератури, музики, театру, церкви тощо³⁶. Ці україномовні матеріали, які представляли авторське бачення різних сторін життя українства і були націлені на виховання поваги до нього, його культури, утвердження національної

свідомості, масово використовували у міській українській громаді, а також в університетській спільноті, привчали читачів до культури українського друкованого слова.

Також практикувалися усні публічні виступи професури (перед вів І. Огієнко) під час різних політичних, наукових, культурно-мистецьких і церковних заходів, спеціальних курсів, лекторій, доступно роз'яснюючи аудиторії важливі питання минулого і сьогодення, різних наукових аспектів. Останнє найбільше мало місце в роботі місцевого народного українського університету, де сумісниками працювали вчені з держуніверситету. Молодь, яка не мала середньої освіти, із захоплення слухала лекції українською мовою з різних навчальних предметів, брала приклад з науковців³⁷.

Окремі працівники вишу займалися літературною творчістю, готували до виходу в світ і друкували свої поетичні та прозаїчні українські твори. Вони показували приклад обдарованим студентам, які охоче наслідували своїх наставників і опублікували у трьох числах молодіжного журналу «Нова думка», який виходив в університеті, а також в інших періодичних виданнях («Наш шлях», «Трудова громада» «Село», «Український козак» та ін.) понад 40 віршів, оповідань, п'єс, а також творів, перекладених з французької³⁸. Творча молодь продемонструвала високий рівень володіння українською літературною мовою. Професійний осередок навчально-допоміжних працівників і управлінців середньої ланки видавав свій інформаційний місячник «Наше життя».

У громадському житті студенти-українці послуговувалися рідною мовою в ході громадської діяльності. На усіх зборах їхніх масових організацій (Українська студентська громада. Рада старост, Рада студентських представників тощо) вживалася виключно українська. Нею послуговувалися в перервах між заняттями. Студенти-неукраїнці у спілкуванні зі студентською більшістю, як правило, переходили на державну мову. Вона звучала на засіданнях наукових гуртків, різних університетських заходах, у т.ч. і розважальних.

Отже, у 1918-1920 рр. українська мова стала об'єднуючим чинником професури і студентства Кам'янець-Подільського державного українського університету. Велику роль в її упровадженні у всіх сферах життя закладу відіграв ректор / міністр Іван Огієнко. Усьому світу було продемонстровано, що, попри різні критичні випадки недругів, недооцінена мова колись пригнобленої нації, завдяки відповідній державній політиці, великим зусиллям національно-свідомої інтелігенції, подвижництва її найбільш активних діячів, може стати державною, літературною, повноцінно увійти в університетські аудиторії, стати інструментом читання лекційних курсів і виконання наукових праць, наповнення інформаційного простору країни і її регіонів, цивілізованого спілкування людей різних національностей. У цьому полягає, зокрема, історичний досвід молодого університету у Кам'янці-Подільському.

На перспективу варто з'ясувати, як упроваджувалася українська мова в діяльності інших вищих шкіл революційної доби, у чому полягали особливості цього процесу залежно від їх регіонального розміщення, політичної ситуації, професорсько-викладацького складу, студентського контингенту тощо.

Примітки:

¹ Копилов А. Професор І.І. Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету // Тези доп. наук.-теор. конф. «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження». Кам'янець-Подільський, 1992. С. 3-7; Копилов А.О., Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) // Укр. іст. журн. 1999. № 4. С. 41-50, № 5. С. 26-36.

² Колпакова О.В. Кам'янець-Подільський український університет (1918-1921) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. статей / Ін-т іст. Укр. НАН України., Київ: 1994. Вип. 3. С. 20-24.

³ Тюрменко І.І. І. Огієнко – митрополит Іларіон // Укр. іст. журн. 1995. № 2. С. 79-90; Ї ж. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): монографія. Київ, 1998. 282 с.; Ї ж. Життя, віддане народові: Іван Огієнко (митрополит Іларіон) // Історія України. Київ, 1999. № 16. С. 6-7; № 17. С. 4-5; Ї ж. Огієнко Іван Іванович (митрополит Іларіон) – державний та релігійний діяч // Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. Київ: Книга-XXI, 2007. С. 302-304 та ін.

⁴ Ляхощкий В. Діяльність І.І. Огієнка по формуванню національних університетів // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 199. Т. 5. С. 157-163 та ін.

⁵ Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності: монографія. Київ: Заповіт, 1997. 231 с.; Його ж. «Лишуть навіки з чужиною...»: Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. Вінніпег: Укр. Правосл. Собор Св. Покр.; Київ: Наша культура і наука, 2000. 548 с.: іл. та ін.

⁶ Завальнюк О.М. Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія іст. та філол. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділь. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. Вип. V. С. 297-321; Його ж. Іван Огієнко – організатор і керівник Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіон, 2012. Т. 19: 130-річчю від дня народ. Івана Огієнка присвячується. С. 3-31 та ін.

⁷ Копилов С. Учені-історики Кам'янець-Подільського державного українського університету в період національно-демократичної революції (1918-1921 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Іст. науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. Т. 28: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Поділ. нац. у-ту імені Івана Огієнка. С. 43-54; Копилов С.А., Завальнюк О.М. Організаторська, управлінська, науково-педагогічна і громадська діяльність Івана Огієнка на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) // Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали, Світлина. Хроніка діяльності / уклад. і автори статті С.А. Копилов і О.М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 9-45; Їх же. Кам'янець-Подільський університет у національному відродженні України 1918-1920 рр. // Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921) у док. і матеріалах / уклад. й автори статті С.А. Копилов, О.М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. С. 10-31 та ін.

⁸ Адамський В.Р. Кам'янець-Подільський державний український університет і національно-мовні проблеми // Зб. наук. праць за матеріалами наук.-теорет. конф. «Проблеми та перспективи розвитку світових мов в умовах культурної глобалізації». Хмельницький: Вид-во Хмельницького ін-ту МАУП, 2010. С. 8-14 та ін.

⁹ Коротеева-Камінська В.О. Викладання української мови та українознавства у вищих навчальних закладах (історичний аспект): навч. посіб. Київ: Професіонал, 2006. 304 с.

¹⁰ Огієнко І. Рідна мова в українській школі. Київ, 1917. С. 19-20.

¹¹ Огієнко І. Мое життя. Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура: науково-літературний місячник. Варшава, 1935. Кн. 7. С. 451.

¹² Университетские известия. Университет св. Владимира. 1917. № 11-12. С. 6-7.

¹³ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 10, арк. 51.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 339, арк. 24зв.

¹⁵ Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах / упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ: Темпора, 2015. Т. 2. С. 240.

¹⁶ Відродження: щодення безпартійна демократична газета. Київ, 24 (11) жовтня. Ч. 167. С. 3.

¹⁷ Огієнко І. Мое життя. Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура. 1935. Кн. 8. С. 512.

¹⁸ Держархів Хмельницької обл., ф.Р-582, оп. 2., спр. 775, арк. 22-25; оп. 3, спр. 5, арк. 1; спр.11, арк. 2-3.

¹⁹ Держархів Хмельницької обл., ф.Р-582, оп. 2, спр. 262, арк. 1; спр. 1287, арк. 1-4.

²⁰ Держархів Хмельницької обл., ф.Р-582, оп. 1, спр. 93, арк. 2; спр.183, арк.10.

²¹ Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності. С. 255, 262, 263.

²² Огієнко І. Мое життя. Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура. 1937. Кн. 8. С. 522.

²³ Білецький Л.Т. Мої спомини (1917-1926 рр.): підгот. тексту, вст. стаття та імен. покажч. В.Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2013. С. 144-145.

²⁴ Державний архів Хмельницької обл., ф.Р-302, оп.1, спр.5, арк.2.

²⁵ Огієнко І. Історія української мови. Кам'янець на Поділлі: Студент. видав. комітет Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту, 1919. Т.1: вступ до історії української мови: лекції, читані в 1918-1919 акад. році. 88 с.

²⁶ Лекції проф. Огієнка і Білецького // Освіта: двохижневий педагогічний журнал Подільської губернської народної управи. Кам'янець на Поділлі, 1918, 15 груд. С. 26-27.

²⁷ Степовий В. Проф. Іван Огієнко. Граматика Української мови О. Павловського 1918 року. Видавництво книгарні С. Череповського. Київ, 1918 рік, ціна 2 карбов.» // Освіта, 1918, 1 груд. № 2. С. 26-28.

²⁸ Гарба В. На розпутьях (до історії одного покоління). Нью-Йорк: УВАН, 1976. С. 258.

²⁹ Футурбільш. Про Кам'янецький Університет // Нова думка: літературно-науковий журнал. Орган студентства Кам'янець-Подільського державного українського університету. Кам'янець на Поділлі, 1920. Ч. III. С. 36.

³⁰ Некультурний вчинок // Освіта, 1918, 15 груд. № 3. С. 27.

³¹ Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у док. і матеріалах. С. 363.

³² Там само. С. 213-214.

³³ Там само. С. 387.

³⁴ Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. С. 281-284.

³⁵ Там само. С. 298-299.

³⁶ Там само. С. 396-397.

³⁷ Мельник Е.М. Кам'янець-Подільський український народний університет (листопад 1919 – початок 1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2006. Т. 7. С. 28-35.

³⁸ Завальнюк О. Українські університети: лекційно-пропагандистський, літературно-публіцистичний і редакційно-видавничий аспекти (1917-1920 роки) // Студії зх. історії Української революції 1917-1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого: зб. наук. праць / гол. ред. В.Ф. Верстюк. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2011. С. 262-263.

Zavalniuk Oleksandr. Ivan Ohiienko and Ukrainian language implementation in of Kamianets-Podilskiy university activity (1918-1920). *On the basis of archival and published sources, as well as works by modern Ukrainian researchers, the issue of successful implementation of the project on the Ukrainian language introduction into all spheres of Kamianets-Podilskiy State Ukrainian University activity in the context of creating a new higher education system in Ukraine as one of the important components of national revival under the guidance of Rector (Minister of Education) Ivan Ohiienko, is being considered. The paramount attention is paid to the elaboration and adoption of the law on the establishment of the university, including the introduction of the norms on the Ukrainian-language teaching of all disciplines, various normative acts concerning the expansion of the sphere of the Ukrainian language functioning, increasing the demand for the Ukrainian language proficiency in future specialists. The development of state language approval process in the daily work of the governing bodies of higher education institutions, faculties, the teaching corporation, teaching and support staff, library and management staff, as well as in the life of a multinational student contingent is considered as well. The article highlights peculiarities of the implementation of the idea by Ivan Ohiienko for remote university communication with various Ukrainian figures, local self-government bodies in literary Ukrainian language, preparation of necessary student documents, different materials in Ukrainian, studying the state language by would-be specialists at all majors in the university with the final exam assessment. The examples of how the rector demonstrated the Ukrainian mother tongue approval in the first introductory lecture, how he managed to organize teaching and practical written information in Ukrainian, are given. The role of the most active part of the professorship and the associate professors in the preparation and publication of Ukrainian-language educational literature, scientific works and various translations, the wide propaganda of the Ukrainian word on the pages of local periodicals, in the advocacy, educational work, communication in the city community is revealed. Particular attention is drawn to founding and publishing university's own Ukrainian-language literary, scientific and public-professional journals, which expanded the sphere of state language usage in the life of the University.*

Key words: Ivan Ohiienko, Kamianets-Podilskiy State Ukrainian University, Ukrainian language, printed products, teaching, scientific work, publishing, press, education, paperwork.

Отримано: 05.07.19

ВІЙСЬКОВО-МОБІЛІЗАЦІЙНІ КАМПАНІЇ НА ВИЗВОЛЕНИХ ТЕРИТОРІЯХ ПОДІЛЛЯ: ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ (ЧЕРВЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ 1919 р.)

Ляскович Роман. Військово-мобілізаційні кампанії на визволених територіях Поділля: організація та результативність (червень-вересень 1919 р.). На основі архівних документів та праць сучасних дослідників висвітлено нормативні, організаційно-структурні і практичні аспекти, пов'язані з проведенням на Поділлі влітку – на початку осені 1919 р. низки мобілізаційних кампаній, які забезпечили значне чисельне наповнення Дієвої Армії УНР, а відтак сприяли вирішенню складних військово-стратегічних завдань на фронті. Охарактеризовано методи повітових адміністративних структур, спрямовані на досягнення ефективності роботи мобілізаційних органів у час, коли дезертирство та небажання населення виконувати військовий обов'язок набрало великих масштабів. Проаналізовано реакцію селянства на примусовий метод формування особового складу війська та окремі форми його спротиву. З'ясовано, що насильно набраний людський контингент не завжди відзначався прагненням захищати інтереси української держави та гальмував процес консолідації національно-свідомої частини воляцтва. Вміщено цікаві факти, деталі та цифри, які вперше вводяться до наукового обігу і дозволяють простежити динаміку поповнень особовим складом Дієвої армії УНР протягом досліджуваного періоду, визначити вплив військово-політичної ситуації на плано-мірний процес мобілізаційних кампаній.

Ключові слова: мобілізаційні кампанії, Поділля, Дієва Армія УНР, новобранці, особовий склад, дезертирство.

Ляскович Роман. Военно-мобилизационные кампании на освобожденных территориях Подолья: организация и результативность (июнь-сентябрь 1919 г.). На основе архивных документов и работ современных исследователей освещены нормативные, организационно-структурные и практические аспекты, связанные с проведением на Подолье летом – в начале осени 1919 года мобилизационных кампаний, которые обеспечили значительное численное наполнение Действующей Армии УНР, а затем способствовали решению сложных военно-стратегических задач на фронте. Охарактеризованы методы уездных административных структур, направленные на достижение эффективности работы мобилизационных органов во время, когда дезертирство и нежелание населения выполнять воинский долг набрало больших масштабов. Проанализировано реакцию крестьянства на принудительный метод формирования личного состава армии и отдельные формы его сопротивления. Выяснено, что насильно набранный человеческий контингент не всегда отмечался стремлением защищать интересы украинского государства и тормозил процесс консолидации национально сознательной части воинства. Помещено интересные факты, детали и цифры, которые впервые вводятся в научный оборот и позволяют проследить динамику пополнений личным составом Действующей армии УНР в течение исследуемого периода, определить влияние военно-политической ситуации на планомерный процесс мобилизационных кампаний.

Ключевые слова: мобилизационные кампании, Подолье, Действующая Армия УНР, новобранцы, личный состав, дезертирство.

100-річчя від оголошення Кам'янця-Подільського столицею Директорії УНР, дає підстави задуматись: чи справді ми знаємо всі деталі збройної боротьби українського народу за свою незалежність та чи усі «білі плями» цього періоду досліджені? Часом, пізнання невідомого стимулює науковців до пошуку нових фактів, так необхідних історичній науці. Крім того, події, які відбуваються зараз на сході України та ілюструють російську «гібридну війну», ще більше актуалізують дану проблематику, адже, по-перше, боротьба з давнім ворогом, що віками не дозволяв Україні здобути самостійність та волю, набуває нової форми, по-друге, аналіз помилок, допущених у протистоянні між воюючими сторонами століття тому, може сприяти вчасному розв'язанню нагрітих військово-організаційних проблем сьогодення та буде гарантом неповернення до часів бездержавного існування українського народу.

Мобілізаційні формування влітку-восени 1919 р. ще не були предметом дослідження істориків, хоча дотично вони розглядаються в контексті деяких дисертаційних робіт¹ та наукових розвідок². Серед авторів заслуговують на відзначення М. Ковальчук та Н. Патола, які частково висвітлювали складові мобілізаційного процесу на Поділлі та підняли деякі об'єктивні проблеми творення військових формувань у зазначений період.

Метою статті є висвітлення законодавчих, організаційно-структурних і практичних аспектів військових мобілізаційних кампаній, проведених в Подільському регіоні влітку – на початку осені 1919 р., які забезпечили Дієву Армію УНР необхідним людським ресурсом і тим самим сприяли розв'язанню стратегічних і тактичних завдань у боротьбі за українську державність.

Після визволення армією УНР на початку червня Кам'янця-Подільського і Проскурова, розпочалася активна фаза бойових дій за витіснення Червоної армії з Поділля. В той час українське військо потерпало від браку особового складу, єдиним порятунком було поповнення бойових частин новим людським ресурсом, а інструментом творення збройних сил влітку-восени 1919 р. були мобілізації чоловічого населення різних вікових категорій.

Оскільки не було змоги швидко організувати у визволених місцевостях адміністративний апарат, не працювали друкарні, які могли б виготовити великим накладом на папері необхідні оголошення, командири закликали добровільно вступати до війська. Прикладом такої діяльності стала відозва Г. Сиротенка до населення Кам'янецького повіту, поширена 7 червня³. Утім це не означало, що населення швидко відгукнулося на заклики військовиків. Із докладу начальника оперативного відділу Штабу Дієвої Армії УНР, отамана В. Тютюнника, датованого 9 червня, дізнаємось, що загалом мобілізація «ішла кепсько»⁴. Крайчих результатів досягали в тих районах, де селянство відчувало на собі більшовицьке панування і хотіло помститися за збитки, завдані їхнім сім'ям⁵. Також активно поповнювалася Волинська дивізія, через бажання населення битися з поляками⁶. В районі Теофіполя було утворено штаб Вільного козацтва, який мобілізував чоловіків 8 волостей цієї місцевості⁷. Проте, Головний отаман С. Петлюра забороняв утворення самочинних військових формувань та обіцяв притягнути до суворої відповідальності за подібні заходи⁸.

Для врегулювання військового призову, 9 червня Головна команда військ УНР оголосила офіційний мобілізаційний наказ, під який підпадали чоловіки 1896-1898 рр. народження. Крім того, через брак командирів, він поширювався на підстаршин до 35 та старшин до 40 років. Оскільки місцевий розгалужений мобілізаційний апарат не було створено, то ця робота покладалася на штаби дієвих військових груп і дивізій. Зокрема, Запорізька група мала проводити мобілізацію у Проскурівському і Летицькому повітах, Запорізька Січ – у північній частині Кам'янецького і Ушицькому повітах, а 3-я (колишня 2-а) піша дивізія поповнювала свій особовий склад у південній, західній та східній частинах Кам'янецького та на всій території Ушицького повітів. Призовникам надавалося 3 дні для прибуття до військових частин⁹. Для успішного проведення мобілізації та безпечного відправлення новобранців до місць служби, штаби бойових груп, після завершення мобілізаційних заходів, надсилали до пунктів збору майбутніх воїнів щонайменше 3-х старшин. Набір мали провести упродовж 7 днів, призначивши міста, куди мали перебувати новобранці із ближніх військових округ¹⁰.

Місцями збору новобранців призначалися: для Проскурівського і Летицького повітів – м. Проскурів, Кам'янецького і Ушицького – м-ко Дунаївці¹¹. Щоправда, в деяких оголошеннях місцем явки новобранців з Кам'янецького повіту називалося м. Кам'янець-Подільський¹². Таке непорозуміння Кам'янецький повітовий комісар Я. Огородник вважав проявом анархії та «многовладності» вищого командування, яке видавало свої розпорядження без погодження, не задумуючись тим самим над можливими наслідками. На його думку, мобілізація проводилася неефективно, тому у телеграмі на ім'я Подільського губернського комісара застерігав щодо утворення «імпровізованих невдалих дивізійних апаратів», коли на місцях були цілком налагоджені державні установи (тим самим він намагався привернути увагу до непрофесійності тимчасово створених військовими частинами мобілізаційних органів)¹³.

13 червня, після зайняття Нової Ушиці, командир третьої залізної стрілецької дивізії, полковник О. Удовиченко звертався до генерала-квартирмейстера Штабу Дієвої Армії М. Капустянського з проханням допомоги у призовній кампанії, яка, через брак матеріального постачання і відсутності зброї, загрожувала зривом. До того ж, місцева влада не давала ніякої допомоги, лише переймалась своїми політичними конфліктами. Через таке становище він розпорядився проводити обмежену мобілізацію, поширивши її лише на 21-річних юнаків¹⁴.

У другій половині червня селянство подекуди активізувалося. Наприклад, із м-ка Дунаївці Ушицького повіту повідомляли про непогану явку новобранців на збірний пункт (з'явилося 200 осіб). У м-ку Смотрич Кам'янецького повіту, у перерві між боями, військові частини поповнювали свій особовий склад за рахунок чоловіків з ближчих сіл, використовуючи при цьому фізичний примус. Подібне спостерігалося і в Новій Ушиці. Звіди у села надсилалися старшини і невелика кількість козаків, які силою доставляли чоловіків до військових частин. Цим методом вдалося поповнити чисельність козаків Запорозької групи, яка станом на 21 червня налічувала вже 425 осіб¹⁵.

При транспортуванні новобранців із збірних пунктів до військових частин багато з них дезертирувало, негативно позначаючись на чисельності та боездатності Дієвої Армії. Для прикладу. Станом на 19 червня, з часу оголошення мобілізації у штаб Запорозької групи прибуло лише 203 мобілізованих, хоча, за даними штабу запорожців, мало з'явитися до 1250 осіб. У відповідь на обурюючі запити військового командування, повітовий військовий начальник повідомив, що до 21 червня включно у його розпорядження взагалі надійшло всього 436 мобілізованих, з яких на військову службу прийняли всього 199. У телеграмі вартового отамана Омелюсика від 20 червня також йшлося про 600 мобілізованих, що призначались для поповнення військ групи, проте далеко не всі вони прибули до дивізій. Доправити мобілізованих селян до збірних і етапно-розподільних пунктів при допомозі військової сили було вкрай важко. Тим більше, що всі військові кадри було зосереджено на фронті. Цим і користувалися не бажаючі служити в армії: відсутність озброєної варті полегшувало шанси втечі ще по дорозі до військової частини¹⁶.

21 червня газета «Новий шлях» повідомляла про мобілізацію, яку проводили державні військові апарати. Вікові межі призовників не було зазначено. Новобранцям необхідно було з'явитись на збірний пункт до Кам'янця-Подільського за адресою: Польські фільварки, вул. Старопоштова, будинок Крайза у такі терміни: з Довжоцької, Баговецької, Гавриловецької, Маківської та Орининської волостей – 22 червня; з Лянцкорунської, Циківської, Балинської, Смотрицької та Рихтецької – 23-го; з Купинської та Бережанської – 24-го; Вільховецької, Куявської та Гороцької – 25 червня, о 8.00¹⁷.

22 червня Кам'янецький повітовий комісар Я. Огородник телеграфував до Подільського губкомісара М. Куриленка про хід мобілізації та кількість прийнятих людей, зазначивши, що першого дня проведення мобілізації, за призивними списками, очікували на 750 осіб. Утім з цієї кількості на збірний пункт прибуло 55 чоловіків. Лікарська комісія визнала здібними до військової служби 18, 11-ом особам дали відстрочку, четверо втекло із збірного пункту. 23 червня із 3000 новобранців, на збірний пункт з'явилось лише 102. З них прийняли на службу 53, решта отримали звільнення¹⁸.

Щоб переломити цю тенденцію, яка загрожувала зриву мобілізаційної кампанії, Кам'янецький повіткомісар 23 червня скликав нараду для обговорення питання щодо перевірки і застосування примусової мобілізації для всіх козаків, які не з'явилися згідно наказу 9 червня 1919 р. Присутні державні чини одностайно вирішили вдатися до використання військової сили, щоб покращити результативність мобілізації. З виконанням цього не тягнули. Перший загін, кількістю 50 осіб, відправився у Довжоцьку волость для викриття та відправки «ухилянтів» на військову службу до Дієвої Армії УНР¹⁹. У Проскурівському повіті така робота проводилася повітовим комендантом у Шарівській, Пашковецькій та Третельницькій волостях, а в інших – за розпорядженням коменданта тилу В. Павленка²⁰.

Примусова мобілізація, за даними Н. Патоли, викликала опір близько 10% населення²¹, який переходив у збройні сутички між військовими загонами і селянами. Наприклад, у с. Митинці Проскурівського повіту, під час примусово-

го збору мобілізованих, почали бойкотувати жінки та батьки тих, хто мав виконувати військовий обов'язок, із закликами: «Берете наших чоловік – беріть і нас з дітьми». За такої ситуації, невеликому озброєному загону, що нараховував 10 козаків, практично не вдалося вивести за межі села 30 військовозобов'язаних. Тож довелося повертатися ні з чим²². Такі випадки все ж були поодинокими. Частіше проблема вирішувалась сварками, котрі переростали у збройне протистояння між конфліктуючими сторонами. Під час подібних зіткнень гинули люди з обох сторін, але поставленої мети досягали – уцілілих забирали до війська. Проте в сільських громадах залишався негативний моральний осад, який був не на користь українській державі і її збройним силам. До того ж, насильно забрані до війська селяни дуже швидко поповнювали ряди дезертирів: тікали до дому, не чекаючи відправлення до військових частин. Лише в Кам'янецькому повіті розшукувалося 443 дезертири. Однак, слабкість органів влади у повітах та волостях не дозволяла покарати чи притягнути до відповідальності втікачів. Представники військової влади на місцях були безсилі, адже весь їх бойовий резерв було відправлено на допомогу фронту²³.

Один із виявів спротиву мобілізаційній кампанії спостерігаємо на прикладі Волинської групи, яка 26 червня проводила мобілізацію у населених пунктах Кузьминської, Сатанівської, Городоцької, Купинської, Чемеровецької і Гусятинської волостей. Командувач групою В. Петрів повідомляв про низьку чисельність поповнення. Мобілізовані старалися втекти із сіл та заховатися у безпечних місцях (у цю пору на периферії села, у полях, височіли зернові культури, тому найчастіше вони ставали місцем схову тих, що ухилялися від військової служби). Спротив населення вимагав рішучих дій, бо загрожував успіху визвольної боротьби і втраті української незалежності. Тому, як і в інших волостях, приймали оперативне рішення набирати військовозобов'язаних примусово. Для такої роботи часто не вистачало часу, тому командири військових груп неодноразово інформували: «5 діб, як ви сказали, дуже мало для закінчення мобілізації...»²⁴.

Не зважаючи на різні деструктивні явища, що вирували у тилу, всілякі перешкоди, все ж мобілізаційні команди у Кам'янецькому повіті працювали, хоч їх результативність була не високою. Протягом 24 червня з Кам'янецького повіту на збірні пункти з'явилося всього 57 із передбачуваних 2000 осіб. Однак не всі поповнили бойові ряди Дієвої Армії УНР. З них було прийнято тільки 22 (10 отримали відстрочки, 18 звільнили від військової служби, 7 отримали відпустку). 25 червня результати були значно кращі: з'явилися 104 старшини та 225 козаків. Утім на військову службу відібрали тільки 33 старшини та 91 козак²⁵. Решта або ж мала протипоказання до військової служби, або ж певні соціальні пільги.

Упродовж 27-30 червня на збірні пункти повіту з'явилися 1841 козак та 17 старшин. Разом з тим в останні дні першого літнього місяця збільшилась кількість новобранців-утікачів – їх кількість досягла 49 осіб. Найкращих результатів у мобілізації продемонструвала Вільховецька волость: на збірний пункт з'явилося 92% чоловіків, які підпадали під військову службу за віком. Проте багато з них хворіли на сипний тиф, що не дозволяло повністю викорис-

тати мобілізаційний ресурс. Через це та інші причини, із 8038 осіб, які мешкали у Кам'янецькому повіті і значилися у призивних списках, лише 2276 або 28,3% від загального числа з'явилися на збірні пункти²⁶.

У звіті, поданому Подільському губерніальному комісару М. Куриленку, урядовець (ім'я не вказано), котрому було доручено перевірку активності мобілізаційної кампанії у Кам'янецькому повіті, підтвердив пасивне/вороже ставлення селянства до залучення у ряди Збройних сил УНР. Військовий начальник у розмові з ним інформував, що «положення мобілізації катастрофічне». Люди, котрі приходили до управління військового штабу за повісткою, не бажали йти в середину приміщення, щоб пройти медичний огляд. Свою поведінку вони пояснювали по-різному: одні казали, що чекають на своїх товаришів, які незабаром підйдуть, інші ж скаржилися на медичний персонал, який не враховував їхні заяви для надання відстрочки. Багато з них були годувальниками сім'ї і просили відтермінувати час призову на військову службу, хоча, за законом, мали на це повне право. Тому вони просто ігнорували наказ, а якщо проходили медичний огляд, то до військових частин не завжди потрапляли (дезертирували по дорозі). Кам'янецька повітова управа подала такі відомості: із 95% тих, хто упродовж червня пройшов медичний огляд, 25% виявилися непридатними до військової служби, 20% отримали відпустку на 2-3 місяці, 5% новобранців направляли на повторне медичне обстеження. Отже, майже половина (подекуди і більше) чоловіків, які з'явилися по мобілізації до українського війська, з різних причин звільнялася від служби, інша частина, визнана здоровою, направлялася у лави Армії УНР²⁷.

Траплялися й прикрі факти: рекрутовані іноді зволікали з виконанням мобілізаційного закону, не поспішали поповнювати армію, сподіваючись перечекати кампанію. У такому разі до порушників застосовували примус з боку військових частин, які відповідали за порядок у цій справі. Вони допомагали місцевим комісарам і міліціонерам проводити облави на недобросовісних рекрутів, притягувати до відповідальності тих чоловіків, які свідомо калічили себе, намагаючись уникнути мобілізації. До таких осіб застосовували жорстку норму прийнятого 24 травня 1919 р. дисциплінарного статуту Армії УНР, який передбачав найсуворішу із усіх можливих – смертну кару²⁸.

На Проскурівщині мобілізаційна кампанія наприкінці червня також не була успішною. Повітовий комісар С. Горобець повідомляв, що упродовж 24-28 червня зуміли прийняти 183 козаки, 6 старшин та 9 підстаршин²⁹. Про чисельний стан новобранців, яких оформили у інші дні, відомостей немає через те, що військові групи приймаючи до своїх частин нові кадри, не звітували про їх кількість, чим вносили плутанину у підрахунок зарахованих до війська осіб. Для усунення цієї причини в повіті утворилась комісія, яка складала списки вояків, мобілізованих бойовими групами, для ведення їх належного обліку³⁰.

Кращу результативність проявили відповідальні за проведення мобілізації в Ушицькому повіті. Помічник повітового комісара Зіненко інформував про значний успіх місцевої мобілізаційної кампанії. Так, з 23 червня по 2 липня 1919 р. на повітовий збірний пункт з'явилися: 1858 козаків, 23 старшини і 231 підстаршина. З них поповнили ряди Дієвої Армії УНР 1445 козаків, 8 стар-

шин, 191 підстаршина³¹. З мобілізованих формували також озброєні відділи, що склалися з 4-х осіб, та відправляли у кожную волость³² для перевірки осіб, які підлягали мобілізації, і в разі потреби примусової доставки їх до війська. Позитивні результати призовних заходів у цій місцевості відзначав і Головний отаман С. Петлюра³³. Наочно спостерігаючи за цими подіями, він наголошував, що «мобілізація проходить успішно, з великою прихильністю до неї селянського населення...»³⁴.

Встановивши причини в цілому не досить позитивних результатів мобілізаційної кампанії, військовій структурі намагалися створити кращі умови для роботи тилу, звідки і бралось поповнення для війська. Основним завданням було якомога довше стримувати просування частин Червоної армії, щоб виграти час для проведення мобілізації і поповнити чисельність Збройних сил УНР. Що стосується роботи з мобілізаційним контингентом, то, наприклад, Головна управа із військової повинності 30 червня розпорядилася не видавати паспорти тим особам, які підлягали мобілізації. Отримували їх тільки ті військовозобов'язані, котрі після проходження медичної комісії були визнані нездатними до військової служби³⁵. Але навряд чи це табу могло суттєво змінити бажання працездатних чоловіків покинути свої сім'ї без джерел існування і стати на захист державних інтересів. Потрібно було шукати діалогу з тими, хто міг свідомо поповнити військові ряди.

З метою уникнення непорозумінь під час наступних мобілізацій, збільшення їх результативності, військові структури посилювали інформаційну складову своєї роботи з населенням, залучаючи волосні управи до розповсюдження інформації про завдання українського війська та порядок виконання наказу про призов новобранців³⁶. Але це була лише частина плану. Щоб донести до жителів усіх сіл важливість їх участі у збройній боротьбі, військовий міністр запропонував утворити в структурі управлінь повітових комісарів постійно діючі осередки агітаторів. Перед початком кампанії їм належало побувати в усіх населених пунктах, призначеної під мобілізацію території, провести зустрічі з їхніми жителями і роз'яснити політичне становище УНР, що мало б посприяти кращій організації мобілізаційних заходів, уникненню непотрібних ексцесів³⁷.

Підготовлених інспекторів-агітаторів направляли здебільшого до прифронтової зони, яка давала відносно невелике поповнення. І не випадково, адже у щойно звільнених від більшовиків повітах і волостях був погано налагоджений інформаційний апарат, спостерігалася розруха, голодування. До того ж, селяни ніяк не хотіли йти до війська, часто боячись, що ворог повернеться і розправиться з їхніми сім'ями. Крім того, вони нерідко досить байдуже ставилися до суспільних і військових проблем, ігноруючи загальнонаціональний інтерес³⁸. Найбільше їх непокоїла можлива втрата через військову мобілізацію чоловічих рук під час сезону збору зернових культур, що неминує позначилося б і так на невтішному продовольчому забезпеченні їхніх родин. Чимало з них заявляли, що мобілізацію краще провести після жнив, коли зібраний хліб буде у коморі³⁹. Належного порозуміння так і не вийшло. Тож не отримавши належних результатів, військова влада знову взяла курс на примусову мобілізацію, яка і до цих пір активно практикувалася.

Досить складна воєнна ситуація склалася в країні на початку липня 1919 р. Після наступу більшовицьких військ та захоплення ними низки повітових міст західної частини Поділля, виникла загроза для державного центру УНР – Кам'янець-Подільського, в районі якого противник і планував розгромити підрозділи ослабленої армії. Очікуючи важких боїв, командування Дієвої Армії дало їй 5-денний перепочинок. Було впорядковано перевтомлені частини, стабілізувалася лінія оборони, зроблено спробу раціонально використати час і запобігти загрозливим деструктивним процесам у війську, зокрема, відновлювалися структури і комплектування армії, кадрове забезпечення тилових установ, які відповідали за вирішення питання щодо наповнення війська новим особовим складом. Щодо останнього, то ситуація була дуже непростою. Для проведення відповідних організаційних заходів необхідно було передусім витіснити противника з його позицій, відвести лінію розмежування далеко від визначеної і утвердити свій контроль над якомога більшою частиною території, з її невстановленим мобілізаційним ресурсом⁴⁰.

Ще 4 липня 1919 р. Директорія УНР затвердила ухвалений Радою Народних Міністрів «Закон про тимчасові правила проведення в Кам'янецькому повіті на Поділлі мобілізації...». Він мав на меті забезпечити порядок у цій справі, передбачав утворення 3-х комісій, які б відповідали за контингент придатних до служби мобілізованих чоловіків. Як показав попередній досвід, часто причиною неефективної мобілізаційної кампанії була недостатня кваліфікація працівників прийомних відділів, їхнє прагнення формально виконати доведений до них план кількісного наповнення армії, без врахування показника фізичної здатності мобілізованих нести військову службу, виконувати відповідні бойові завдання. Щоб надалі уникнути таких недоліків, на цей раз спеціально уповноважених для відбору мобілізованого контингенту відбирали повітові комісари і військові начальники⁴¹.

Однак цього було замало. Успіх кампанії у значній мірі залежав від роботи низового апарату, що залучали до проведення мобілізації. А на цьому рівні виникали проблеми, які йшли врозріз з національним інтересом. Як свідчать архівні джерела, часто сільські і волосні представники української влади відмовлялися виконувати делеговані їм повноваження, через непередбачену у таких випадках оплату їхньої праці. Така практика негативно впливала на місцевий адміністративний апарат, дезорганізовувала його роботу, по суті, зривала виконання кампанії. У зв'язку з цим довелося спішно впливати на ситуацію, розв'язувати її при допомозі сільських і волосних зборів, на яких встановлювали платню комісарам сіл і волостей, що позитивно позначалося на подальшій роботі⁴². Хоча повністю уникнути проблем в роботі комісій, куди потрапляли не підготовлені працівники, не вдалося.

Претензії виникали і до владних органів, які, маючи у своєму розпорядженні міліцію, не завжди могли організувати належний порядок на збірних пунктах. Крім того, їм не вдалося виконати норму закону і забезпечити новобранців усім необхідним для військової служби⁴³. Траплялося, що військові начальники своїми необдуманими вчинками гальмували справу мобілізації. Наприклад у с. Летава були мобілізовані усі чоловіки від 16 до 40 років і направ-

лені на ст. Балин. Цим розпорядженням населення вкрай обурилось, адже, за законом, по-перше, неповнолітні не мали служити у війську, по-друге, призову підлягали народжені чоловіки за 1896–1898 роки, а в даному випадку, мобілізовано весь контингент села, на який покладалася майже уся праця на жнивях⁴⁴.

Гостро постала проблема зі старшинським складом, якого в той час бракувало. 5 липня Головний Отаман військ УНР наказав скласти і надіслати списки всіх військовозобов'язаних, які за законом, прийнятим ще 13 січня 1919 року, не звільнялися від військової служби і займали посади у державних установах. Усі зазначені посадовці направлялися в розпорядження штабу Армії УНР⁴⁵. Тим самим передбачалося зменшити часте уникання від військової повинності старшинських кадрів, особливо в червні-липні 1919 р., коли армія щоразу потребувала поповнення для ведення широкомасштабних наступальних дій на фронті. Багато старшин намагалося влаштуватися на службу в різні тилові установи, які передбачали звільнення у разі чергового військового набору⁴⁶. Тих посадовців, яких спрямували до армії, замінили поранені вояки та старшини, котрі об'єктивно не могли воювати⁴⁷. Такі кадри, за відсутністю досвіду, не завжди розуміли як організувати чітку і планомірну роботу підлеглого апарату. За недбайливе ставлення до виконання своїх обов'язків їх не раз притягували до дисциплінарної відповідальності⁴⁸.

Утім не менш важливим завданням було провести наповнення військових частин рядовим складом. Мобілізація 19-35 річних чоловіків проводилася упродовж трьох днів, з 11 по 13 липня. Передусім склали списки осіб цього вікового діапазону за місцем їх постійного проживання⁴⁹. До загалу вписали і тих, хто з різних причин не з'явився по мобілізації, яка проводилася наприкінці червня. Враховуючи гостру нестачу людських резервів і потребу негайного наповнення Армії УНР бойовим складом, влада поставилася до цієї категорії досить толерантно і не покарала їх за порушення закону (передбачалися санкції, як до дезертирів). Загалом виконати поставлене державою завдання Кам'янецька повітова мобілізаційна управа зобов'язувалася не пізніше 15 липня⁵⁰, тобто до початку переходу на лівий берег річки Збруч підрозділів Української Галицької армії. Однак дані про мобілізованих надходили і пізніше.

До 28 липня на Кам'яниччині на збірний пункт з'явилося 14 старшин, 1208 козаків (які вже служили в армії під час Першої світової) та 80 новобранців. Однак не всі вони поповнили військові ряди – 440 із них визнали нездатними до військової служби, а 105 втекли у невідомому напрямку. Через це на передову потрапили тільки 9 старшин, 654 козаки і 73 новобранці⁵¹. Оскільки стратегічний центр регіону Проскурів у липні знову зайняли підрозділи Червоної армії, то поповнення із Проскурівського повіту не надходило. Війська УНР змушені були залишити і такий стратегічний залізничний вузол, як Жмеринка. Тож була втрачена велика територія, на якій уряд УНР мав намір провести мобілізацію для відшкодування бойових втрат і поповнення своєї армії⁵².

Після успішних військових дій із звільнення повітів Поділля, українська армія наприкінці липня здобула плацдарм для подальших наступальних операцій. Пожвавилася і мобілізаційна справа. 4 серпня Директорією УНР було прийнято закон «Про зміну і доповнення закону від 26 січня 1919 року «Про

поповнення армії та фльоти Української Народної Республіки»». Відповідно до нього у звільнених від більшовиків повітах запланували мобілізацію усіх новобранців 1899 року народження та підстаршин до 35-річного віку, які згідно закону, що вступив в дію 26 січня 1919 р., вже були прийняті на військову службу, але її не проходили через отримання відпустки. Під цей призов потрапили й ті, хто взагалі у свій час, через різні причини, не з'явилися на військову службу⁵³. Були визначені терміни мобілізації для різних територій губернії. Набір новобранців у Могилівському повіті призначався на 15 серпня, Брацлавському – 18-е, у Ямпільському – 23-е, Летичівському, Літинському та Вінницькому – 26 серпня – 1 вересня. При цьому, самовільне поповнення військовими частинами новобранцями категорично заборонялося⁵⁴. Щоб допомогти вирішенню цієї справи, на сходах сільських громад одноставно вирішували направити до війська своїх земляків і підтримати матеріально 20–30-річних козаків. Кожен сільський житель зобов'язувався запобігати дезертирству і викривати несвідомих хлопців⁵⁵.

11 серпня була затверджена інструкція тиловим та етапним комендантам, за якою перевірялися і направлялися до війська особи, які добровільно не з'явилися по мобілізації на збірний пункт. У разі відмови виконувати військовий обов'язок, до них належало застосовувати примусові заходи озброєних загонів. Військовим комендантам допомагала цивільна влада, яка забезпечувала у разі необхідності міліцейський супровід⁵⁶. Для більшої ефективності цієї роботи належало скласти списки тих, хто ухилився від військової служби, спрямувати їх волосним управам і міській міліції з метою розшуку конкретних осіб і вручення їм повісток працівниками повітових військових управ⁵⁷.

Реальна ситуація виявилася іншою. Наприклад, у Кам'янецькому повіті, за інформацією комісара Я. Огородника, місцеві виконавчі органи, попри чисельні звернення до них сприяти у виявленні дезертирів, не поспішали створювати передбачені інструкцією загони із виявлення тих мешканців, які ухилилися від виконання військового обов'язку⁵⁸. Така позиція місцевих владних структур практично не зрушувала з місця вирішення проблеми. Ігнорування призову на військову службу призводило до надто низької явки мобілізованих на збірних пунктах. За даними повітового комісара Кам'янецьчини, за 13 днів серпня з населених пунктів повіту Дієву Армію УНР поповнили всього 5 старшин, 35 козаків та 26 новобранців⁵⁹, що було рекордно мало. Деякі повіти взагалі не надсилали звіти про подібну роботу, через те що не була переобрана місцева адміністративна влада⁶⁰. Загалом же, станом на 16 серпня 1919 р. військо УНР нараховувало 2480 старшин, 2019 підстаршин та 33398 козаків⁶¹. (Я. Тинченко подає інші дані: 3023 старшин, 2031 підстаршин і 28926 козаків⁶²). Утім бойовий склад був значно менший – всього 11381 багнет і 1751 шабля⁶³.

Сподівання на нове поповнення армії особовим складом пожвавилися в середині серпня, коли вдалося збільшити кількість визволених повітів. Зокрема, Могилівська повітова військова управа на чолі з Я. Христичем усього за 4 дні, з 15 по 18 серпня, прийняла 588 новобранців⁶⁴. З Брацлавського повіту, де мобілізація завершилася 25 серпня, вдалося залучити на військову службу 225 старшин та 5814 козаків⁶⁵. За рахунок подібних заходів вдалося збіль-

шити чисельність, зокрема, 5-ї Київської дивізії Дієвої Армії УНР. Станом на 24 серпня у дивізії нараховувалося 2040 багнетів і 110 шабель⁶⁶.

Безперечно, поповнення війська мало позитивне значення, утім його чисельний ріст не давав переваги над противником. Тому 28 серпня Головний отаман затвердив новий закон, ч. 133 про мобілізацію чоловіків з усіх повітів, підвладних УНР. Призивалися народжені 1896–1898 рр. Однак Головна управа з військової повинності перенесла початкову межу цього вікового діапазону з 1896 на 1889 рік для мешканців Кам'янецького, Проскурівського, Ушицького, Могилівського, Ямпільського, Вінницького, Летичівському, Старокостянтинівського, Літинського та Брацлавського повітів⁶⁷, тобто до війська закликали 21-30-річних чоловіків.

Відразу після вступу закону в дію розпочався активний мобілізаційний процес. Так, за повідомленнями, що стосуються двох повітів, лише за два дні, з 31 серпня по 1 вересня, на збірний пункт Ущиччини з'явилось 2 старшини з 3 підстаршини, 98 козаків та 4 новобранці⁶⁸, а Кам'яниччини – 97 козаків та 54 новобранці⁶⁹. Протягом вересня поповнення війську давали й інші повіти. Зокрема, упродовж 8-12 вересня у Летичеві зафіксували 92 новобранці⁷⁰, у Ямполі – 1 старшину, 9 козаків та 95 новобранців⁷¹, у Вінниці – 306 старшин та 5729 козаків⁷². Не зі всіх звільнених територій доповідали про результати мобілізації, адже після довготривалого існування більшовицької влади були знищені призивні списки та архівні справи, за якими можна було б відновити втрачені документи. Відведений час у проведенні кампанії використовувався для відновлення адміністративних структур та призивних списків⁷³.

За підрахунками історика М. Ковальчука, від початку червня до 28 вересня 1919 р. до українського війська загалом було мобілізовано 829 старшин, 4149 підстаршин, 38894 вояків та 3181 новобранців⁷⁴. Це була велика сила, яка при умові матеріального забезпечення могла б зарадити поразці армії УНР. На противагу їй Червона армія, маючи відпрацьований мобілізаційний апарат і необхідний час, тільки у 53-кілометровій прифронтовій смузі на півночі України з початку і до середини вересня мобілізувала понад 37 тис. осіб у віці від 18 до 37 років⁷⁵.

Однією з перешкод використання нагромадженої могутньої військової сили стала епідемія тифу. На 20 вересня нараховувалось близько 15 тис. хворих українських вояків. Від пошестей з поля бою їх вибуло у 60 разів більше ніж від ворожої кулі⁷⁶. Низький рівень забезпечення війська теплим одягом і харчами, не кажучи вже про зброю, штовхала багатьох мобілізованих до дезертирства. У Волинській групі відсоток дезертирів складав 24% старшин і 19% вояків, в групі Січових стрільців це була майже половина особового складу (41% старшин, 25 підстаршин та 51% вояків)⁷⁷. За дислокаційною відомістю, бойовий склад частин армії УНР на 24 вересня нараховував 11233 багнетів, 1434 шабель, 1502 кулеметів та 139 гармат⁷⁸. Як бачимо, до бойових дій було залучено набагато менше вояків ніж перебувало у різних тилових структурах. Військовій владі важко було впоратися із посталими проблемами, не було часу і ресурсів, щоб озброїти і одягнути мобілізований контингент, крім того, в умовах безперервних бойових дій мав місце хаос у всіх ланках військо-

вої і цивільної влади, не вистачало працівників, які могли кваліфіковано вирішувати назрілі питання.

Становище на фронті і в тилу вимагало докорінних змін. Зрозуміло, що під час оборонних боїв зробити це було практично неможливо. Під час наступу командування намагалося спрямувати діяльність тилових установ у ефективне русло. Тому, використавши слушний час, 13 вересня, з ініціативи Військового міністерства і Подільського губернського комісара, у Кам'янці-Подільському була скликана нарада для обговорення проблемних питань, виявлених в літній мобілізаційній кампанії. Учасники наради були одностайні в тому, що не зовсім успішний хід минулої кампанії пов'язаний головним чином з недоліками у роботі комісій на збірних пунктах, що було викликано, зокрема, затримкою у виплаті військовим начальником належних коштів, недостатчею харчів, а також відсутністю відповідних помешкань для розміщення мобілізованих. Вказувалося і на те, що нагромаджений контингент не вдавалося вчасно відправити до військових частин через брак потягів, а ще зберегти його у повному складі через відсутність охорони (чимало мобілізованих втікали із збірних пунктів)⁷⁹.

На заваді успішній мобілізації, як прозвучало на нараді, була непродуманість і суперечливість певних юридичних норм у різних законах і розпорядженнях, на основі яких проводилася мобілізація, недостатня правова обізнаність деяких військових начальників, які відповідали за поповнення війська особовим складом⁸⁰.

Значним недоліком в роботі з новобранцями на збірних пунктах учасники наради називали ігнорування роз'яснювальної роботи щодо відповідальності за порушення військових статутів, зокрема, у разі дезертирства. До того ж, начальники цих пунктів не організовували складання присяги новобранців на вірність військовому обов'язку, що робило відповідальність перед законом не повною⁸¹. Загалом, нарада виробила рекомендації, які мали бути враховані при наступних мобілізаційних кампаніях, але при наявній військовій ситуації і матеріальному становищі зробити це було вкрай важко, про що можна переконатись на черговій мобілізації, оголошеній 27 вересня 1919 р.

Отже, упродовж червня-вересня 1919 р. на Поділлі проводилися військові мобілізації до Дієвої Армії УНР, переважно по ходу звільнення території від більшовиків. Ці заходи не завжди були належно підготовлені, бракувало дійових механізмів організації чоловічого населення на військову службу. Через зміну настроїв населення переважали примусові методи проведення мобілізації, які, на відміну від прояву добровільного принципу комплектування війська, в умовах воєнного часу і гострого дефіциту часу прискорено давали позитивний результат, забезпечуючи українське військо людським ресурсом. Чимала заслуга у цьому належить апарату мобілізаційних структур, самим військовим частинам, які діяли у визволених від більшовиків повітах. Найчастіше мобілізації проходилися у тилових Кам'янецькому і Ушицькому повітах, що прискорено вичерпувало тут дієвий чоловічий ресурс. Загалом позитивне значення для поповнення рядів українського війська мала інформаційна кампанія. Негативний вплив на чисельність війська справляло дезер-

тирство, яке віддзеркалювало низку невирішених владою цивільних і військових питань, зокрема і належного матеріально-технічного забезпечення армії. Без проведення зазначених кампаній, які хоч і не вичерпали усього мобілізаційного ресурсу, українське військо не змогло б виконувати поставлені стратегічні завдання на широкому просторі.

Примітки:

¹ Див.: Задунайський В. Збройні сили УНР (1917–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук / 07.00.01. Донецьк: Донецький державний університет, 1995. 224 с; Чіхрадце О. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918-грудень 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук / 20.02.22; Львівський національний технічний університет «Львівська політехніка». Львів, 2003. 214 с.

² Див.: Гудима В. Діяльність органів місцевої влади на Поділлі в добу Директорії під час мобілізації до лав армії УНР (листопад 1918 - листопад 1920) // Краєзнавець Хмельниччини. Кам'янець-Подільський, 2014. Вип. 6. С. 46-51; Ковальчук М. Чисельність армії УНР у Кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) в світлі архівних документів // Україна ХХ ст. і культура, ідеологія, політика: 36. статей. Київ, 2007. Вип. 12. С. 159-197; Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. 224 с.; Патола Н. Подільське селянство і мобілізація до збройних сил УНР (літо 1919 р.): чому так сталося? // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2002. Т. 8 (10). С. 365-372.

³ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 5, спр. 5, арк. 10зв.

⁴ Там само, ф. 3172, оп. 3, спр. 43, арк. 7.

⁵ Війна з більшовиками // Селянська громада. Кам'янець-Подільський, 1919. 22 черв. Ч. 1. С. 5.

⁶ Там само, ф. 3172, оп. 3, спр. 43, арк. 7.

⁷ По селах Волині та Поділля // Український козак. Радивилів, 1919, 12 черв. Ч. 5. С. 4.

⁸ Об'ява // Козак. Вістник 16-го пішого загону. Кам'янець-Подільський, 1919. 14 черв. № 2. С. 2.

⁹ Оголошення // Козак. Вістник 16-го пішого загону. Кам'янець-Подільський, 1919. 16 черв. № 3. С. 1.

¹⁰ Там само, ф. 1696, оп. 1, спр. 1, арк. 37зв.

¹¹ Там само, арк. 37.

¹² Там само, ф. 3172, оп. 6, спр. 12, арк. 139; Оголошення // Козак. Вістник 16-го пішого загону. Кам'янець-Подільський, 1919. 16 черв. № 3. С. 1

¹³ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 3.

¹⁴ Там само, ф. 1078, оп. 1, спр. 27, арк. 46-47, 269-270.

¹⁵ Там само, спр. 26, арк. 69, 149, 216зв, 261.

¹⁶ Ковальчук М. Чисельність армії УНР у Кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) в світлі архівних документів // Україна ХХ ст. і культура, ідеологія, політика: зб. статей. Київ, 2007. Вип. 12. С. 165.

¹⁷ Оголошення // Новий шлях. Кам'янець-Подільський, 1919. 21 черв. Ч. 10. С. 1.

¹⁸ Там же, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 8,13.

¹⁹ Там само, арк. 42.

²⁰ Мобілізація // Трудова громада. Кам'янець-Подільський, 1919. 28 черв. № 10. С. 1.

²¹ Патола Н. Подільське селянство і мобілізація до збройних сил УНР (літо 1919 р.): чому так сталося? // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2002. Т. 8 (10). С. 366.

- ²² Там само, ф. 1696, оп. 1, спр. 5, арк. 46.
- ²³ Гудима В. Діяльність органів місцевої влади на Поділлі в добу Директорії під час мобілізації до лав армії УНР (листопад 1918 - листопад 1920) // Краєзнавець Хмельниччини. Кам'янець-Подільський, 2014. Вип. 6. С. 221.
- ²⁴ Там само, ф. 3172, оп. 6, спр. 12, арк. 236.
- ²⁵ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 14, 21.
- ²⁶ Там само, арк. 14, 16, 18, 37, 48-49.
- ²⁷ Там само, арк. 32.
- ²⁸ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 83, арк. 44.
- ²⁹ Там само, спр. 84, арк. 15, 29, 35.
- ³⁰ Там само, арк. 45.
- ³¹ Там само, арк. 16, 19-20, 30, 46-47.
- ³² Мобілізація в Ушицькому повіті // Трудова громада. Кам'янець-Подільський, 1919. 28 черв. № 10. С. 5.
- ³³ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 322, арк. 1.
- ³⁴ Поїздка Головного Отамана на фронт // Український козак. Жмеринка, 1919, 2 липн. Ч. 22. С. 2.
- ³⁵ Там само, ф. 1092, оп. 4, спр. 45; ф. 1078, оп. 1, спр. 27, арк. 39зв.
- ³⁶ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 30, арк. 26.
- ³⁷ Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 59, арк. 2; ф. 1092, оп. 2, спр. 61, арк. 24.
- ³⁸ Там само, ф. 1696, оп. 1, спр. 3, арк. 10.
- ³⁹ Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 59, арк. 21зв.
- ⁴⁰ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 100.
- ⁴¹ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 30, арк. 32зв.
- ⁴² Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 66, арк. 29.
- ⁴³ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 105, арк. 1.
- ⁴⁴ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 194.
- ⁴⁵ Там само, спр. 83, арк. 42.
- ⁴⁶ Там само, ф. 2537, оп. 2, спр. 9, арк. 52.
- ⁴⁷ Накази // Вістник Української Народної Республіки. Вінниця. 1919, 16 липня. Ч. 17. С. 1.
- ⁴⁸ Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 66, арк. 61.
- ⁴⁹ Там само, оп. 4, спр. 4, арк. 34; ф. 1092, оп. 4, спр. 45, арк. 16.
- ⁵⁰ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 30, арк. 48.
- ⁵¹ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 50-150.
- ⁵² Чіхрадзе О. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918-грудень 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук / 20.02.22; Львівський національний технічний університет «Львівська політехніка». Львів, 2003. С. 130.
- ⁵³ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 30, арк. 23-23зв.
- ⁵⁴ Там само, арк. 35зв, 38зв.
- ⁵⁵ Постанова селян // Селянська громада. Кам'янець-Подільський, 1919. 20 липня. Ч. 9. С. 7.
- ⁵⁶ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 30, арк. 38.
- ⁵⁷ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 171.
- ⁵⁸ Там само, арк. 172.
- ⁵⁹ Там само, арк. 159-176.
- ⁶⁰ Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 66, арк. 63.
- ⁶¹ Ковальчук М. Вказана праця. С. 188.

- ⁶² Тинченко Я. 1919. Дієва Армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 р.: наук.-попул. видання. Київ: Темпора, 2017. С. 76.
- ⁶³ Там само, с. 76.
- ⁶⁴ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 195.
- ⁶⁵ Там само, арк. 207зв.
- ⁶⁶ Там само, ф. 3260, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
- ⁶⁷ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 30, арк. 40-40зв.
- ⁶⁸ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 198.
- ⁶⁹ Там само, спр. 91, арк. 1-3.
- ⁷⁰ Там само, спр. 84, арк. 201.
- ⁷¹ Там само, арк. 238.
- ⁷² Там само, арк. 203.
- ⁷³ Там само, арк. 208.
- ⁷⁴ Ковальчук М. Вказана праця. С. 193.
- ⁷⁵ Задунайський В. Збройні сили УНР (1917-1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук / 07.00.01; Донецьк: Донецький державний університет, 1995. С. 84.
- ⁷⁶ Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. С. 107.
- ⁷⁷ Ковальчук М. Вказана праця. С. 172.
- ⁷⁸ Там само, ф. 3260, оп. 1, спр. 2, арк. 8.
- ⁷⁹ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 222.
- ⁸⁰ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 30, арк. 31.
- ⁸¹ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 222зв.

Liaskovich Roman. Military-mobilizing campaigns on the released territories of Podillia: organization and outcome (June-September 1919). Using archive documents and works of contemporary researchers legislative, organizing-structural and practical aspects, related to a number of mobilizing campaigns that took place in Podillia in summer and early autumn of 1919, have been revealed. It was shown that these mobilizing campaigns provided considerable enlargement of the Acting Army of UPR and fostered solving complicated military-strategic tasks. Methods of district administrative structures have been characterized. Such methods were aimed at achieving effective work of mobilizing agencies, at the time, when deserting and unwillingness of population to perform military duties came in big proportions. The reaction of peasantry to the forced method of forming military members and certain forms of its opposition have been analysed. Interesting facts, details and figures which are helpful in a very close reproduction of historical events have been introduced to the scientific circulation for the first time.

Key words: mobilizing campaigns, Podillia, Acting Army of UPR, recruits, military members, desertion.

Отримано: 12.06.19

Діана Яблонська

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА, МУЗЕЙНА І ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЗООЛОГА В. П. ХРАНЕВИЧА У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ
(1919-1933 рр.)**

Яблонська Діана. Науково-педагогічна, музейна і громадська діяльність зоолога В.П. Храневича у Кам'янці-Подільському (1919-1933 рр.). У статті охарактеризовано постать вченого-зоолога, професора кам'янець-подільських вишів Василя Полікарповича Храневича у 1919-1933 рр. Аналізуються основні складові його життєвого шляху та науково-педагогічної діяльності в адміністративному центрі Поділля. З'ясовано його участь в революційних подіях кам'янецької доби Директорії УНР. Висвітлено його педагогічну роботу у Кам'янець-Подільському державному українському університеті та освітньо-науковий досвід у інституті народної освіти. Зокрема, членство та адміністративна робота у Кам'янецькому при ВУАН товаристві, науково-дослідній кафедрі історії та економіки Поділля, публікування у періодичних видання двох інститутів (інституті народної освіти та сільськогосподарський інститут), заміток у місцевій газеті «Червоний кордон» і виконання академічного навантаження природничого циклу. Звернено увагу на його наукові інтереси та значні напрацювання, участь у громадському житті. Зокрема, публікування посібників, підручників та статей зоологічного ухилу, читання актуальних лекцій для населення, проведення тематичних екскурсій.

Показано основні складові його життєвого шляху і драматичної долі на початку 1930-х рр. в часи сталінських репресій. Здійснено спробу прояснити причини арешту та обвинувачення в контрреволюційній діяльності, спрямованої на повалення існуючого комуністичного режиму. Звернено увагу на складність дослідження останніх років його життя і потребу встановлення точної дати смерті.

Ключові слова: Василь Полікарпович Храневич, вчений-зоолог, викладач, Кам'янець-Подільський інститут народної освіти/соціального виховання, Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут наукове товариство, науково-дослідна кафедра, громадська діяльність.

Яблонская Диана. Научно-педагогическая, музейная и общественная деятельность зоолога В.П. Храневича в Каменец-Подольском (1919-1933 гг.). В статье охарактеризованы фигура ученого-зоолога, профессора Каменец-Подольский вузов Василия Поликарповича Храневич в 1919-1933 гг. Анализируются основанные составляющие его жизненного пути и научно-педагогической деятельности в административном центре Подолья. Выяснено его участие в революционных событиях каменецкого времени Директории УНР. Исследовано его педагогическую работу в Каменец-Подольском государственном украинском университете и образовательно-научный опыт в институте народного образования. В частности, членство и административная работа в Каменецком при ВУАН обществе, научно-исследовательской кафедре истории и экономики Подолья, публикации в периодических издания двух институтов (институте народного образования и сельскохозяйственный институт), заметок в местной газете «Красная граница» и выполнения академической нагрузки естественного цикла. Обращено внимание на его научные интересы и значительные наработки, участие в общественной жизни. В частности, публикация пособий, учебников и статей зоологического уклона, чтение актуальных лекций для населения, проведение тематических экскурсий.

Показаны основные составляющие его жизненного пути и драматической судьбе в начале 1930-х гг. во времена сталинских репрессий. Предпринята попытка прояснить причины ареста и обвинения в контрреволюционной деятельности, направленной на свержение существующего коммунистического режима. Обращено внимание на сложность исследования последних лет его жизни и необходимость установления точной даты смерти.

Ключевые слова: *Василий Поликарпович Храевич, ученый-зоолог, преподаватель, Каменец-Подольский институт народного образования/социального воспитания, Каменец-Подольский сельскохозяйственный институт научное общество, научно-исследовательская кафедра, общественная деятельность.*

Історія української вищої школи 1920-х років відображає досить складні і суперечливі суспільні процеси. В умовах становлення радянського державного ладу і непримиримої боротьби з носіями буржуазної ідеології/контрреволюції, орієнтації ідеологічної держави на вузькі класові цінності і пріоритети раніш створені виші перебудовувалися відповідно до вимог такої політики, поступово ставали опорою і рупором комуністичного режиму. Це стосується і Кам'янець-Подільського державного українського університету, який постав на базі Кам'янець-Подільського державного українського університету, який у свій час був опорою і рушієм національного відродження у регіоні. Значна частина університетських вчених продовжила свою науково-педагогічну діяльність в ІНО, зазнаючи змін світогляду, громадянської позиції і свого соціального становища.

Одним із таких науковців, яким довелося послідовно працювати у двох різних системах вищої школи, був подолянин Василь Полікарпович Храевич. Його участь у науково-освітньому процесі, що протікав у Подільському регіоні, ще не повністю з'ясована. Хоча вчені зробили чимало для вивчення життя та діяльності вченого. Передусім заслуговують на увагу праці О.М. Завальнюка¹, В.А. Нестеренка і М.І. Алещенка^{2, 3, 4, 5, 6}. Зокрема, потребує більш ґрунтовного висвітлення його внесок у підготовку фахівців різних спеціальностей, а також слід у науковому і громадському житті, з'ясування життєвої трагедії, спричиненої сталінським тоталітарним режимом.

Метою статті є аналіз основних складових різноманітної науково-педагогічної, музейної і громадської діяльності вченого-природознавця Василя Полікарповича Храевича у вишах Кам'янець-Подільського та з'ясування його трагічної долі, як вияву боротьби сталінщини з інтелігенцією – учасником національного відродження доби Української революції 1917-1921 рр.

Він народився 28 лютого 1887 р. у с. Пирогівці Летичівського повіту Подільської губернії. Батько Полікарп, православний священик, служив у місцевій парафії (помер у 1919 р.), мати Антоніна займалася домашнім господарством. У їхній сім'ї було четверо дітей: Василь, Лідія, Олексій та Софія⁷. Після здобуття початкової освіти у місцевій школі 14-річний Василь вступив до Подільської духовної семінарії, яку закінчив у 1907 р. Однак церковна кар'єра Василя не приваблювала, тому вступив на фізико-математичний факультет (природничий відділ) Харківського університету⁸. Навчався гарно. 1911 року захистив дипломну роботу на тему «Лускокрилі Подільської губернії» і отримав диплом I ступеня⁹. Дипломований фахівець пройшов практи-

ку з луківництва та меліорації боліт при Ризькому політехнічному інституті, виконавши і чималу дослідницьку програму. Для підвищення свого наукового рівня стажувався у вишах Німеччини та Швеції¹⁰. В результаті спілкування з європейськими вченими набув безцінного досвіду та нових знань за фахом.

По завершенні зарубіжного стажування переїхав до Чернігова, де у 1913 р. йому запропонували роботу у департаменті землеробства Чернігівського губерньського земства. У червні 1917 р., під час гучних революційних подій в Україні, переїхав до Києва, де взяв активну участь в організації відділу луківництва управління Київського губерньського земства^{11, 12}. Після захоплення Києва більшовиками молодий зоолог повернувся на Поділля, разом з дружиною Ніною Єфимівною та сином Михайлом прибув до історичного Кам'янець, поселилися за адресою: вул. Чумака, 5 (сьогодні вул. Юхима Сіциньського). 1921 року в сім'ї Храевичів народилася донька Оксана¹³.

В кам'янецьку добу Директорії працював в департаменті хліборобства Міністерства народного господарства УНР як фахівця з культури боліт та луківництва¹⁴. Згодом його запросили на викладацьку роботу. 24 листопада 1919 р. рада професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету (К-ПДУУ) обрала приват-доцентом на кафедру луківництва та кормових культур. Він викладав лекційні курси луківництво та культури рослин на сільськогосподарському факультеті, став членом природничо-математичної секції Наукового товариства, що діяло при університеті. 4 лютого 1920 р. прочитав вступну лекцію на тему «Значення кормової площі», яка отримала позитивну оцінку. У весняному семестрі 1919/1920 н.р. викладав лекції (2 год. в тиждень) та проводив практичні заняття (1 год.) з навчальної дисципліни «Кормові рослини» для студентів-першокурсників сільськогосподарського факультету. У літньому семестрі, який розпочався 2 червня 1920 р., читав для них курс лекцій про «Бобові рослини» (2 год. на тиждень), проводив екскурсії¹⁵.

3 листопада 1920 р. після утвердження радянської влади на Поділлі молодий приват-доцент, який не був причетний до політичної діяльності в добу УНР, залишився у штаті університету. А у лютому 1921 р., коли цей виш було реорганізовано у два незалежних навчальних заклади – інститут народної освіти та сільськогосподарський інститут, В.П. Храевич перейшов на роботу до сільгоспінституту, який давав можливість реалізувати фах природознавця. Того ж року був обраний головою господарчої ради, яка вирішувала у виші усі без винятку поточні господарсько-фінансові питання, а наступного року – керівником насінневого підвідділу інституту¹⁶.

Не зважаючи на виконання чималої кількості посадових обов'язків, що забирало багато часу, встигав займатися улюбленими науковими дослідженнями, зокрема видав кілька ґрунтовних праць про фауну Поділля («Птахи Поділля»¹⁷, «Свавці Поділля»¹⁸, «Минуле фавни Поділля»¹⁹). За ці чималі досягнення у 1926 р. здобув авторитетну премію ВУАН. Додало популярності й те, що був фундатором Подільської зоологічної школи, сприяв створенню зоологічного музею, у якому знаходилося до 80% зразків фауни регіону. Надалі вчений продовжував наукову діяльність, нарощував свій потенціал. Зокрема, ним були підготовлені і видані: «Курс загальної зоології»²⁰, «Курс систематики тва-

рин для вишив»²¹, «Курс загальної біології»²², «Орнітологія»²³ та ін. Для вдосконалення роботи зоологічного музею спеціально опублікував кілька цінних методичних розробок: «Способи лову та консервування плазунів та земноводних»²⁴, «Виготовлення шкурок земноводних»^{25, 26}. Крім того, з-під його пера вийшли статті: «Матеріали до лепідоптерофауни Поділля»²⁷, «Microlepidoptera» Поділля (переважно Кам'янець-Подільської округи»²⁸, «Матеріали до характеристики шкідливої етномофавни польових культур Кам'яниччини»²⁹, «Матеріали до орнітофауни західних округ України»³⁰ та ін. Загалом на початок 30-х рр. у його доробку нараховувалося понад 20 опублікованих праць.

Був активним членом Кам'янецького при ВУАН товариства, часто виступав з доповідями перед колегами. Ще у грудні 1919 р. на базі Кам'янець-Подільського українського університету запрацювало Наукове товариство (НТ), яке у 1921 р. продовжило існування в системі ІНО. Воно складалося із двох секцій: історико-філологічної та природничих/точних наук³¹, об'єднавши викладачів ІНО та СГП. Утім ця структура виявилася недовговічною і незабаром припинила існування.

Скоріш за все, місцеву владу і керівництво вишу не влаштувала дата заснування цієї організації, пов'язана з К-ПДУУ. Тож відразу після припинення її діяльності викладачі приступили до творення наукового товариства «нового типу», яке б вийшло за межі вишу і об'єднало наукові інтереси усіх краєзнавців Поділля. Цю ідею подав архівіст та історик, професор П.В. Клименко. Спільно з дослідниками та викладачами ІНО – Ю.Й. Сіцінським, В.О. Гериновичем, П.М. Бучинським, Ф.А. Кондрацьким, В.С. Зборовцем, Ю.П. Філем та Ф. Шумлянським він розробляв статут та програму НТ. Усі проекти нормативних документів, як і сама назва – «Кам'янець-Подільське наукове при УАН товариство», були схвалені і прийняті ВУАН до літа 1925 р.³². Відповідно до них, внутрішня структура та склад цієї організації практично нічим не відрізнялися від попередника. Основним завданням секцій було дослідження так званих «білих плям» історії краю, проведення археологічних розкопок, вивчення особливостей клімату регіону та обговорення актуальних проблем в ході різноманітних наукових заходів.

Установчі збори цієї організації відбулися 2 червня 1925 р. Вони обрали тимчасову президію у складі трьох осіб під керівництвом В.П. Храневича (заступники – В.С. Зборовець та Ю.Й. Сіцінський) для підготовки організаційних питань. 21 червня провели другі установчі збори, які прийняли до складу товариства 97 дійсних членів, почесними членами обрали колишнього ректора П.М. Бучинського та Ю.Й. Сіцінського³³. 5 липня 1925 р. на черговому зібранні подільських науковців В.П. Храневича обрали керівником природничо-математичної секції, до якої увійшли понад 30 науковців. Її основним завданням було вивчення рельєфу, гідрографії, геології, флори, фауни і метеорології Подільського регіону³⁴.

28 листопада 1926 р. щорічні загальні збори товариства ухвалили рішення про видання неперіодичного друкованого органу «Записки Кам'янець-Подільського наукового при Українській академії наук товариства» та затвердили його видавничо-редакційну колегію. Робота над підготовкою «Записок»

дещо затягнулася. Тож перший том побачив світ тільки у 1928 р.³⁵. У зв'язку з постановою листопадової (1929 р.) сесії ВУАН про ліквідацію місцевих наукових товариств, на початку 1930 р. Кам'янець-Подільське наукове товариство вимушено припинило своє існування.

Одночасно із роботою у Кам'янець-Подільському при ВУАН товаристві В.П. Храневич брав активну участь в роботі науково-дослідної кафедри (НДК) історії та природи Поділля, яка мала на меті посилити наукову віддачу вчених. Як відомо, її створили відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 26 квітня 1921 р. «Про встановлення загального наукового мінімуму, обов'язкового до викладання» (один з її пунктів гласив: з метою організації навчально-наукової роботи при інститутах відкриваються окремі науково-дослідні кафедри)³⁶ у серпні 1921 р. з ініціативи професора Є.Д. Сташевського^{37, 38}. Її основним завданням було посилити науковий потенціал викладацького складу, активізувати його діяльність в процесі вирішення освітніх завдань, збільшити просярок молодих вчених та залучити його до проведення досліджень з історичних, економічних та культурних аспектів Подільського регіону.

Професор В.П. Храневич увійшов до секції сільського господарства, очолив підсекцію прикладної зоології. Поряд із ним працювали: професор М.Т. Герашенко, науковий співробітник О.М. Кожухів та аспіранти Й.П. Кобилянський, К.З. Міглюченко, Ю.П. Сластиненко. План роботи підсекції націлював на вивчення орніто-, етнофауни Поділля, риб Дністра, Південного Бугу та інших річок регіону. Науковий колектив НДК мав намір відкрити спеціальний біологічний пункт³⁹. Однак через хвилю репресій, що розпочалася з 1929 р., реалізувати задумане не вдалося. У контексті виконання головного завдання кафедри її члени мали глибоко опрацювати емпіричний матеріал і на його базі виконувати індивідуальні наукові проекти. Тут найкращими були професори П.В. Клименко, І.А. Любарський та В.О. Геринович. Вони працювали над монографіями та паралельно виступали з доповідями під час проведення різноманітних наукових заходів. Аспіранти та авторитетні науковці також виступали зі своїми темами, як перед членами кафедри, так і на спеціальних лекціях для студентів, викладачів і бажаючих громадян.

Крім виконання своїх внутрішніх завдань, кафедра намагалася надавати посильну допомогу різним науково-краєзнавчим осередкам. Так, у 1928 р. В.П. Храневич разом зі своїми колегами по кафедрі О. Красівським та В.О. Гериновичем надав необхідну підтримку Тульчинському краєзнавчому товариству у створенні метеорологічної станції⁴⁰.

Вчений вів активне громадське життя. Зокрема, читав актуальні лекції для населення, проводив тематичні екскурсії⁴¹. У місцевій газеті «Червоний кордон» часто з'являлися невеличкі замітки дослідника з приводу боротьби з шкідниками полів та садів⁴². Крім того, 1925 року очолив природничий відділ Кам'янець-Подільського музею, займався збиранням для нього нових експонатів. Музей був досить популярний – його відвідували не лише студенти, а й мешканці міста та навколишніх сіл⁴³.

Авторитет вченого був незаперечний. Плануючи дальший розвиток закладу, правління Кам'янець-Подільського ІНО 22 листопада 1929 р. призначило

В.П. Храчевича штатним професором на кафедру зоології⁴⁴, що засвідчило про його неабиякі науково-педагогічні якості. Окрім викладацької роботи, доручили відповідати за якісне вирощування городніх культур в земельному господарстві інституту. Але це був не повний перелік доручень 42-річного професора. Поряд з роботою в ІНО він продовжував викладати і в сільськогосподарському виші⁴⁵, у 1928 р. обрали відповідальним редактором «Записок сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі» (т.5)⁴⁶. Коли 1930 року цей виш реорганізували у Всеукраїнський науково-дослідний інститут птахівництва, то В.П. Храчевича зарахували до нового штату науково-педагогічних працівників, де він значився як професор зоологічних та агрономічних дисциплін.

І не даремно. Адже саме тоді підготовлений ним підручник «Курс загальної зоології» вийшов з друку у Держвидаві України⁴⁷ і став настільною книгою для багатьох сотень студентів-аграрників. Це було перше україномовне навчальне видання для сільськогосподарських вищих шкіл республіки За цим прийшов ще один великий успіх. 1932 року побачив світ навчальний посібник В.П. Храчевича «Курс систематики тварин для вишів»⁴⁸. Після цього вченого вшанували високою громадською посадою, обравши керівником Всеукраїнського товариства біологів⁴⁹. Він вибудовував сміливі творчі плани, які збирався поширити по всій Україні. Утім на перешкоді стала репресивна політика – наприкінці 1932 р. розпочалися арешти колишніх працівників ІНО, СІУ, яким інкримінували діяльність, спрямовану на повалення радянської влади і реставрацію націоналістичних порядків. До числа заарештованих потрапив і професор В.П. Храчевич.

21 березня 1933 р. працівники прикордонного відділу ДПУ міста Кам'янець-Подільського під керівництвом уповноваженого П.І. Рудомика здійснили обшук у будинку, де мешкала сім'я вченого. Серед речей було знайдено переписку на іноземних мовах, листівки, три іноземні журнали та особисті речі. Рукописи і друкована продукція викликали у чекістів підозру, стали підставою для арешту⁵⁰. Хоча першопричиною цього стали свідчення проти В.П. Храчевича, які незадовго до цього дали під час допитів його колеги М.Т. Геращенко М.Т. (17 березня) та А.А. Марцинюк (3 лютого). З їх слів професор був членом контрреволюційної організації, яка діяла в стінах інституту і поза його межами, маючи на меті збройне повалення радянської влади⁵¹. Саме це інкримінували Василю Полікарповичу у постанові Кам'янець-Подільського ДПУ, датованій 28 вересня 1933 р., про взяття його під варту⁵².

Слідство тривало більше півроку. В результаті виснажливих, із застосуванням фізичного насилля допитів вчений менш як за місяць визнав себе учасником антирадянської організації⁵³. І не тільки. За задумом слідчих коло контрреволюціонерів мало бути значно більшим. Тож від В.П. Храчевича вибивали свідчення на колег. Під час допиту 10 квітня 1933 р. він називає В.О. Гериню та О.С. Мельника ініціаторами його входження до контрреволюційної групи у Кам'янці-Подільському, а потім погодився з тим, що їхньою основною метою було створення організації «Самостійна Україна», яка повинна була збройним шляхом повалити радянську владу. До цієї групи він «приєднав»: М.М. Баєра, Н.Т. Гаморяк, О.С. Мельник, С.А. Плюйко, М.Т. Ге-

ращенко, О.М. Ретанов, В.П. Живан (з сільгоспінституту); І.А. Любарського, Ю.Й. Сіцінського та Ю.П. Філя (з інституту народної освіти/соціального виховання). Під тиском слідчих він визнав антирадянськими Кам'янець-Подільське при ВУАН товариство та «Записки сільськогосподарського інституту», хоч жодних аргументів не назвав⁵⁴.

У листопаді 1933 р. обвинувачувальним висновком Трійки при колегії ДПУ УСРР по справі В.П. Храчевича, № 1296 стало засудження його за статтею 54, п.п.10 і п.п.11 КК РСФСР в антирадянській діяльності⁵⁵ на 5 років концтаборів⁵⁶. Перед відбуванням покарання він пройшов медичний огляд, під час якого було виявлено синці під лівим оком та катар шлунку⁵⁷. Ці симптоми були доказом того, що до підсудного застосували фізичну силу та морили голодом. Разом з тим, матеріали кримінальної справи свідчать, що Василь Полікарпович не мав жодних антирадянських помислів, а тому природно, що у своїх письмових свідченнях не міг назвати жодної антирадянської організації, до яких він начебто був причетний.

Вченому нанесли ще й велике моральне покарання – його праці оголосили «шкідливими» і «націоналістичними», оскільки у них зустрічалась українська наукова термінологія, заборонили до вжитку у навчальному процесі та науковій роботі. Так, наприкінці грудня 1933 р. методична рада Кам'янець-Подільського ІСВ ухвалила постанову «Про шкідливі настанови підручника В.П. Храчевича, «Курс загальної зоології» в світлі марксистсько-ленінської методології». Насамперед було зазначено: «Перша ціль автора – дати підручник українською мовою. Але інститут наукової мови в Києві – найактивніший осередок СВУ [Спілки визволення України. – Д.Я.]. Далі підкреслювалося, що це видання базується на буржуазній методології, а широко представлена в ньому «українська термінологія – [це] націоналістичні винаходи автора»⁵⁸. Збори ухвалили: вважати зазначений підручник шкідливим і не допускати до використання в навчальних закладах. Після цього праці вченого стали вилучати з інститутських бібліотек.

Відбуваючи покарання, В.П. Храчевич подав апеляцію про дострокове звільнення із заслання. Питання розглядалося у Москві, і завершилося для вченого негативно. 13 квітня 1937 р. у відповідь на його прохання надійшло розпорядження з відділу НКВС СРСР за підписом Голінкова про те, що дострокове звільнення заявника небажане. Перебуваючи у концтаборі, працював на будівництві Біломор-Балтійського каналу, а у 1939 р., після перегляду справи, несподівано отримав ще 15 років виправних робіт і опинився у Воркуті⁵⁹. Подальша доля вченого невідома. У деяких джерелах помилково значиться, що він помер 13 квітня 1937 р.⁶⁰. Утім точної дати кінця його життєвого шляху поки що не встановлено. Відомо рішення, що 23 листопада 1957 р. він був реабілітований управлінням КДБ при Раді Міністрів УРСР по Хмельницькій області⁶¹. В часи «хрущовської відлиги», поряд із ним, були поновлені добрі імена й інших представників професорсько-викладацького складу Кам'янець-Подільських вишів, репресованих за сталінщини.

Отже, український вчений-зоолог В.П. Храчевич залишив значний слід у розвитку природознавства і вищої освіти в Україні, виявляючи чималу наукову, викладацьку і громадську активність. Тривалий час працював у двох ви-

шах Кам'янець-Подільського, забезпечував викладання студентам низки природничих дисциплін, був членом Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства та Науково-дослідної кафедри історії Поділля. Високий науковий фах, педагогічну майстерність, свою інтелігентську культуру він віддав батьківщині, розвитку її науково-освітньої сфери, що не було оцінено в роки комуністичної «революції зверху». Як представника «старої» наукової інтелігенції, його було незаконно репресовано і знищено як особистість, вченого-педагога, порядну людину, яка могла принести українському народу ще більше користі, залишивши гарний слід в умах багатьох нових підготовлених фахівців для освітньої і аграрної суспільних сфер.

Примітки:

¹ Завальнюк О.М. Вихідці з Поділля – викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1921 рр.). // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 6(8). С. 300-317.

² Алещенко М.І., Нестеренко В.А. Репресовані викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 2. С. 149.

³ Алещенко М.І., Нестеренко В.А. Професор В.П. Храчевич – відомий вчений зоолог Поділля // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Т. 3. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. С. 195-196.

⁴ Нестеренко В.А. Злочин проти совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нариси). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 104 с.

⁵ Нестеренко В.А. Діяльність наукового товариства в Кам'янці-Подільському у 1921-1923 рр. // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2017. С. 86-91.

⁶ Нестеренко В.А. Етноцид українців Поділля у 30-ті роки ХХ століття // Всеукраїнський інтернет-часопис «Vox populi» URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/etnocidukraieincivpodillau30-tirokixxstolititavtornesterenkovalerij>

⁷ Державний архів Хмельницької області, ф. 6193, оп. 12, спр. 5966, арк. 40.

⁸ Там само, арк. 51.

⁹ Завальнюк О.М. Вихідці з Поділля... С. 310.

¹⁰ Нестеренко В.А. Злочин проти совісті... С. 89.

¹¹ Державний архів Хмельницької області, ф.р. 302, оп. 2, спр. 507, арк. 11.

¹² Завальнюк О.М. Вихідці з Поділля... С. 310.

¹³ Державний архів Хмельницької області, ф. 6193, оп. 12, спр. 5966, арк. 40.

¹⁴ Там само, арк. 51.

¹⁵ Завальнюк О.М. Вихідці з Поділля... С. 310.

¹⁶ Державний архів Хмельницької області, ф.р. 6, оп. 1, спр. 122, арк. 103.

¹⁷ Храчевич В.П. Птахи Поділля. Огляд систематичний / Вінницька Філія Всеукраїнської бібліотеки України при Всеукр. Акад. Наук (Вип. 5), Кабінет виучування Поділля. Вінниця: Віндерждрук ім. Леніна, 1925. 65 с.

¹⁸ Храчевич В.П. Ссавці Поділля. Огляд систематичний / Вінницька Філія Всеукраїнської бібліотеки України при Всеукр. Акад. Наук (Вип. 4), Кабінет виучування Поділля. Вінниця: Віндерждрук ім. Леніна, 1925. 48 с.

¹⁹ Храневич В.П. Минуле фавни Поділля. Шкіці з доби XII-XIX століть / Вінницька Філія Всенародної бібліотеки України при Всеукр. Акад. Наук (Вип. 6), Кабінет виучування Поділля. Вінниця: Віндерждрук ім. Леніна, 1926. 20 с.

²⁰ Храневич В.П. Курс загальної зоології: підручник. Харків: Держвидав України, 1930. 585 с.

²¹ Храневич В.П. Курс систематики тварин для вишів: посібник. Київ: Держвидав України, 1932. 212 с.

²² Нестеренко В.А. Етноцид українців Поділля.

²³ Державний архів Хмельницької області, ф.р. 302, оп. 1, спр. 2112, арк. 54.

²⁴ Храневич В.П. Способи лову та консервування плазунів та земноводних. Кам'янець-Подільський: шклограф, 1927. 7 с.

²⁵ Храневич В.П. Виготовлення шкурок земноводних. Кам'янець-Подільський: шклограф, 1927. 17 с.

²⁶ Державний архів Хмельницької області, ф.р. 195, оп. 1, спр. 85, арк. 30.

²⁷ Храневич В.П. Матеріали до лепідоптерофауни Поділля // Записки Сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1924. Т. 1. С. 77-117.

²⁸ Храневич В.П. Microlepidoptera» Поділля (переважно Кам'янець-Подільської округи // Записки Сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1927. Т. 4. С. 47-67.

²⁹ Храневич В.П. Матеріали до характеристики шкідливої етномофавни польових культур Кам'яниччини // Записки Сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1928. Т. 5. С. 255-280.

³⁰ Храневич В.П. Матеріали до орнітофауни західних округ України // Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри історії. Полтава, 1929. Т. 1. С. 5-45.

³¹ Нестеренко В.А. Діяльність наукового товариства в Кам'янці-Подільському у 1921-1923 рр. // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2017. С. 87.

³² Набок С.В. Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН. До питання дослідження документів співробітників Академії наук України як джерела вивчення історії України // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції (16-17 травня 2003 р.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, інформ.-вид. відділ, 2004. С. 103.

³³ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису, ф. 10, спр. 18954, арк. 2.

³⁴ Філь Ю.П. До історії Кам'янець-Подільського Наукового при УАН товариства // Записки Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства. Кам'янець на Поділлі, 1928. Т. 1. С. 97.

³⁵ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису, ф. 10, спр. 18954, арк. 4-5.

³⁶ Підлісний Д.В. Радянська «професіоналізація» вітчизняної вищої школи (1920-1921 рр.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного ун-ту імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Харків, 2014. Вип. 51. С. 72.

³⁷ Державний архів Хмельницької області, ф.р. 302, оп. 1, спр. 246, арк. 12.

³⁸ Державний архів Хмельницької області, ф.р. 302, оп. 1, спр. 953, арк. 1.

³⁹ Державний архів Хмельницької області, ф.р. 302, оп. 1, спр. 979, арк. 29.

⁴⁰ Нестеренко В.А. Злочин проти совісті... С. 91.

⁴¹ Державний архів Хмельницької області, ф.р. 302, оп. 2, спр. 507, арк. 12.

- ⁴² Там само, арк. 7.
- ⁴³ Нестеренко В.А. Злочин проти совісті... С. 91.
- ⁴⁴ Державний архів Хмельницької області, ф.р. 302, оп. 2, спр. 507, арк. 2.
- ⁴⁵ Там само, арк. 4.
- ⁴⁶ Храневич В.П. Матеріали до характеристики шкідливої етноофавни польових культур Кам'яниччини // Записки Сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1928. Т. 5. С. 255-280.
- ⁴⁷ Храневич В.П. Курс загальної зоології: підручник. Харків: Держвидав України, 1930. 585 с.
- ⁴⁸ Храневич В.П. Курс систематики тварин для вишів: посібник. Київ: Держвидав України, 1932. 212 с.
- ⁴⁹ Державний архів Хмельницької області, ф.р. 302, оп. 2, спр. 507, арк. 11.
- ⁵⁰ Державний архів Хмельницької області, ф. 6193, оп. 12, спр. 5966, арк. 39-39зв.
- ⁵¹ Там само, арк. 68, 71.
- ⁵² Там само, арк. 37.
- ⁵³ Там само, арк. 42.
- ⁵⁴ Там само, арк. 52-53.
- ⁵⁵ Там само, арк. 79.
- ⁵⁶ Алещенко М.І., Нестеренко В.А. Професор В.П. Храневич... С. 195-196.
- ⁵⁷ Державний архів Хмельницької області, ф. 6193, оп. 12, спр. 5966, арк. 81.
- ⁵⁸ Храневич Василь Полікарпович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wik>
- ⁵⁹ Алещенко М.І., Нестеренко В.А. Професор В.П. Храневич... С. 195-196.
- ⁶⁰ Храневич Василь Полікарпович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wik>
- ⁶¹ Державний архів Хмельницької області, ф. 6193, оп. 12, спр. 5966, арк. 393-394.

Diana Yablonska. Scientific, pedagogical, museum and public activities of the zoologist Vasilyi Hranevich in Kamianets-Podilskyi (1919-1933). The article describes the figure of a zoologist, professor of Kamianets-Podilskyi higher education Vasilyi Polarpovich Khranevich in 1919-1933. His participation in the revolutionary events of the Kamianskyi era of the UNR Directory has been clarified. His pedagogical work at Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University and educational and scientific experience at the Institute of Public Education are highlighted. In particular, membership and administrative work in the Kamianetskyi under the UAS society, scientific department of history and economy of Podillia, publication in periodicals of two institutes (institute of public education and agricultural institute) publication notes on pest control of fields and gardens in the local newspaper «Red border» and performance of academic load of the natural cycle. Attention is paid to his scientific interests and considerable achievements, participation in public life. In particular, he published manuals, textbooks, and articles on zoological bias, gave topical lectures for the population, conducted thematic excursions and headed the natural section of Kamianets-Podilskyi.

The basic components of his life path and dramatic fate in the early 1930s during the Stalinist repression are shown. An attempt has been made to clarify the reasons for the arrest and accusation of counter-revolutionary activity aimed at overthrowing the existing communist regime. Attention is drawn to the complexity of the study of the last years of his life and the need to establish the exact date of death.

Key words: Vasyl Polikarpovich Khranevich, zoologist, teacher, Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education / Social Education, Kamianets-Podilskyi Agricultural Institute Scientific Society, Research Chair, Community Activities.

Отримано: 07.06.19

Олександр Комарницький

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ХАРЧУВАННЯМ СТУДЕНТІВ ПОДІЛЬСЬКИХ
ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ У 1930-ті рр.**

Комарницький Олександр. Забезпечення харчуванням студентів подільських педагогічних закладів освіти у 1930-ті рр. У статті на основі аналізу наявної наукової літератури, архівних джерел, матеріалів тогочасної періодики показано стан забезпечення харчуванням студентів подільських педагогічних закладів освіти у 1930-ті рр. Автор зазначає, що вже на початку 1930-х рр. почали виникати перебої з постачанням молоді хлібом, недостатньою була якість харчування. Все це поглиблювалося у роки Голодомору 1932-1933 рр., коли удвічі зменшили норму видачі хліба, а їжа у їдальнях була малокалорійною і неякісною, що, на думку автора, негативно відбивалося на продуктивності праці студентів, відвідуваності занять. У статті акцентується увага на покращеному харчуванні випускників і студентів-ударників, яким видавали талони на додаткові порції, що, певною мірою, слугувало стимулом для навчання. Зазначається, що незадовільне харчування штовхало студентів до вчинення злочинів. Частина з них не мали змоги знайти харчі, вони опухали і помирали. Водночас, автор повідомляє, що у цей важкий для студентів час з боку посадових осіб, а також працівників їдальень траплялися зловживання. Труднощі з харчуванням викликали опозиційні настрої серед студентів, значно зріс їх відсів. У післяголодоморний період автор в організації харчування виокремлює два етапи, перший з яких пов'язаний з перебуванням їдальень у віданні трестів громадського харчування. Зазначається, що у цей час децю покращилася калорійність їжі. Частина продуктів у їдальні надходили з допоміжних господарств. Другий етап, на думку автора, варто розпочинати у 1935 р., коли стан харчування молоді погіршився, причиною чого значною мірою стала заборона купувати продукти у допоміжних господарствах. Така нерозсудливість прямо позначалася на студентах, вартість харчування для яких зростає. У статті зазначається, що упродовж усього десятиліття у частині їдальень панувала антисанітарія, не достатньо було посуду, не вдалося повністю ліквідувати черги.

Ключові слова: студент, інститут, технікум, харчування, їдальня, голод, антисанітарія, черга, вартість.

Комарницький Александр. Обеспечение питанием студентов подольских педагогических учебных заведений в 1930-е гг. В статье на основе анализа имеющейся научной литературы, архивных источников, материалов тогдашней периодики показано состояние обеспечения питанием студентов подольских педагогических учебных заведений в 1930-е гг. Автор отмечает, что уже в начале 1930-х гг. начали возникать перебои с поставками молодежи хлебом, недостаточным было качество питания. Все это углубилось в годы Голодомора 1932-1933 гг., когда вдвое уменьшили норму выдачи хлеба, а еда в столовых была малокалорийной и некачественной, что, по мнению автора, негативно отражалось на производительности труда студентов, посещаемости занятий. В статье акцентируется внимание на улучшенном питании выпускников и студентов-ударников, которым выдавали талоны на дополнительные порции, что в определенной степени послужило стимулом для обучения. Отмечается, что неудовлетворительное питание толкало студентов к совершению преступлений. Часть из них не могли найти пищу, они опухали и умирали. В то же время, автор сообщает, что в это трудное для студентов время со стороны должностных лиц, а также работников столовых слу-

чались злоупотребления. Трудности с питанием вызвали оппозиционные настроения среди студентов, значительно вырос их отсев. В послеголодоморный период автор в организации питания выделяет два этапа, первый из которых связан с пребыванием столовых в ведении трестов общественного питания. Отмечается, что в настоящее время несколько улучшилась калорийность пищи. Часть продуктов в столовой поступали из вспомогательных хозяйств. Второй этап, по мнению автора, следует начинать в 1935 году, когда состояние питания молодежи ухудшилось, причиной чего в значительной мере стал запрет покупать продукты во вспомогательных хозяйствах. Такое безрассудство прямо сказывалось на студентах, стоимость питания для которых возросла. В статье отмечается, что на протяжении всего десятилетия в части столовых царила антисанитария, мало было посуды, не удалось полностью ликвидировать очереди.

Ключевые слова: студент, институт, техникум, питание, столовая, голод, антисанитария, очередь, стоимость.

Ключову роль в житті людини відіграє правильне харчування. Воно є запорукою довголіття, міцного здоров'я й гарного настрою. Тому питання здорового харчування є одним з найголовніших у реалізації соціальної політики держави. Досить гостро стояло питання з харчуванням студентської молоді, зокрема Поділля, у трагічні для нашої держави 1930-ті роки, роки репресій і голодомору. Видатки з державного бюджету були мізерними. Окремі факти про організацію харчування у закладах освіти регіону у цей період містяться у працях сучасних українських вчених О.М. Завальнюка, І.Г. Шульги, О.Л. Рябченко, В.А. Нестеренка, А.К. Лисого А.І. Гринька¹. Більшість даних у цих працях стосуються подій Голодомору. Водночас, ді і післяголодоморний період практично не досліджені. У нашій публікації ми комплексно покажемо стан забезпечення харчуванням студентства педагогічних закладів освіти Поділля у 1930-х рр.

Розв'язання проблеми «пролетаризації» вишів вимагало від партійних і радянських органів поліпшення умов життя і навчання студентів, вихідців із робітничого середовища і трудового селянства. Досить гостро стояло питання з харчуванням студентів. На початку 1930-х рр. почали виникати перебої з постачанням молоді хлібом. Так, у Могилів-Подільському педтехнікумі восени 1930 р. студентам видавали 400 гр. хліба на добу. Для порівняння: таку ж добову норму хліба отримували і студенти харківських вишів. Однак, окрім цього, їм давали хліб ще й під час сніданків, обідів та вечерь². У їдальнях не вистачало ложок, вилок, тарілок, ножів. Цікаво, що у Кам'янець-Подільському інституті соціального виховання (ІСВ) студенти замість металевих користувалися дерев'яними ложками³. Через це, а також недостатню організацію харчування, утворювалися черги. Наприклад, студентам цього вишу доводилося стояти в чергах по 1,5-2 год.⁴, що, звісно, негативно позначалося на навчальному процесі, а відтак і на успішності молоді. У Вінницькому українському педтехнікумі наприкінці 20-х – у 1931 р. працювала кухня, але зали для споживання їжі не було. Тому студенти часто обідали «нелегальним шляхом» в актовому залі та в лабораторіяx⁵. Недостатньою була якість харчування. У звіті Кам'янець-Подільського ІСВ за 1931-1932 н.р. йшлося про те, що їжа була одноманітною, несмачною, малокалорійною⁶.

Не оминуло студентство лихоліття голоду 1932-1933 рр. Фактично удвічі зменшили норму видачі хліба. У квітні 1932 р. з Кам'янця-Подільського повідомляли, що міська рада встановила норми постачання хліба, відповідно до якої студенти по хлібних картках мали отримувати по 400 гр. Таку ж норму надавали і учителям, медпрацівникам та службовцям⁷. Однак вже наприкінці місяця секретар Вінницького обкому партії Алексеев у листі до ЦК КП(б)У повідомляв, що, норму для студентів знижено до 200 гр., робітникам до 300-400 гр.⁸ 25 жовтня 1932 р. директор Кам'янець-Подільського ІСВ В.І. Четвериков звітував перед ДПУ: «За останні дні нерегулярна видача хліба (бувають дні, коли хліба видають півнорми, тобто 250 гр. на день, а буває і зовсім не привозять з хлібзаводу у зв'язку з відсутністю муки)⁹. Наприкінці року студенти отримували 200 гр.¹⁰. Кам'янецькі студенти писали в газету «Більшовик», що вони дуже обурені своїм становищем, оскільки їм видавали лише по 150 гр.¹¹. У грудні 1932 р. студенти Вінницького ІСВ отримували 200 гр. хліба і ще 100 гр. їм додавали у їдальні¹². Водночас, у міських жителів становище було ще гіршим. Були випадки коли прямо під магазином на студентів нападали зголомділі люди і відбирали мізерні пайки. Голод примушував деяких юнаків віднімати хліб у тих, хто його отримував. «Боротьба за існування, – говорили вони, – нашому – це боротьба за хліб»¹³.

Їжа була малокалорійною, неякісною. У червні 1932 р. з Кам'янець-Подільського ІСВ повідомляли, що їжа була «одноманітною, низькокалорійною, не смачною»¹⁴. На 1 грудня 1932 р. у виші закінчили обладнання власної студентської їдальні, однак харчування не поліпшилося¹⁵. Студенти отримували в їдальнях лише мамалигу з соусом та борщ, калорійність яких була надзвичайно низькою¹⁶. У Вінницькому ІСВ у жовтні 1932 р. страви в їдальні готувалися з капусти чи буряка, тому студенти, «пообідавши», шукали, де б ще поїсти¹⁷. Особливо важкими для студентів стали зима і весна 1933 р., коли замість хліба видавали малай, а в їдальні перші страви готували переважно з молодого бур'яну¹⁸. Незадовільною калорійність їжі була у кам'янець-подільських педінституті¹⁹ і педтехнікумі²⁰.

Незадовільне харчування негативно відбивалося на продуктивності праці студентів, відвідуваності занять. Студентів Кам'янець-Подільського ІСВ взагалі через важке матеріальне становище відпустили на канікули передчасно з 20 червня (планувалося з 1 липня), через що виконання навчального плану у 1931-1932 н.р. склало 83,5%. Недовиконані години перенесли на вересень²¹. Письменник К. Гриб, який тоді вчився в Вінницькому ІСВ, свідчить у своїх спогадах: «То були страшні, невимовно голодні дні юності. Я нічого не їв по три дні. Понуривши голову до землі, ходив у парку навкруги клумби, де в'янули сальвії, опускали голови жовті купчаки. В голові шуміло, живіт підтягнувся так, що вже сісти було важко»²².

Становище переважної частини молоді добре відбиває заява студентки технічно-математичного відділу Кам'янець-Подільського ІСВ Г. Корнелюк, зроблена 25 травня 1933 р.: «Я ще раз звертаюся до дирекції, аби дали мені безповоротну допомогу в сумі 46 крб, щоб купити хоч два верхні плаття для зміни, бо цього місяця мусила продати обіди і тепер сиджу на одному фунті хліба,

а за ці гроші купила собі нижню білизну, щоб воші не заїдали». Дирекція видала Корнелюк допомогу в розмірі 60 крб.²³, але подібних прикладів були одиниці. Один із студентів Проскурівського польського педтехнікуму просив надати позику в розмірі 10 крб, яку зобов'язувався повернути зі стипендії, бо йому просто не було за що харчуватися²⁴.

Покращене харчування мали випускники і студенти-ударники, яким видавали талони на додаткові порції, наприклад, у Проскурівському польському педтехнікумі²⁵. Звідси, був стимул для навчання.

У 1932-1933 рр. зросла вартість харчування. Наприкінці 1932 р. у Кам'янець-Подільському ІСВ обід коштував 40 коп., а сніданок і вечеря – по 20 коп.²⁶.

Ще більше погіршало становище студентства після заборони продажу хліба на приватному ринку. Зокрема, про це йшлося 25 жовтня 1932 р. у листі директора Кам'янець-Подільського ІСВ В. Четверикова до органів ДПУ. Він зазначав, що студенти, не отримавши хліба по розподілу, практикували купівлю його на ринку²⁷.

Незадовільне харчування штовхало молодь до вчинення злочинів. Наприклад, частина молоді Проскурівського польського педтехнікуму підхарчувалася в саду військомату, що знаходився поряд з технікумом. Кількох студентів зловили і віддали до райвідділу міліції²⁸.

Частина студентів не мали змоги знайти харчі. Вони опухали і помирали. У «Книзі пам'яті про жертви голодомору 1932-1933 н.р. в Україні» зафіксовано прізвища низки студентів, які померли в 1932-1933 рр., ймовірно від голоду. На жаль, складно ідентифікувати цих студентів щодо належності їх до певного навчального закладу, оскільки такі дані відсутні. Наприклад, серед померлих у цей період заздуються прізвища 12 студентів Хмельниччини²⁹. Звісно, серед них були і студенти інститутів та технікумів педагогічного профілю, матеріальне становище яких були гіршим ніж, наприклад, в індустріально-технічних навчальних закладах.

У цей період у більшості їдалень панувала антисанітарія, тіснява, внаслідок якої вишиковувалися великі черги. З Кам'янець-Подільського педінституту у жовтні 1933 р. інформували, що у їдальні були «щоденні черги й повний антисанітарний стан»³⁰. Жахливим був санітарний стан їдальні № 5 м. Кам'янця-Подільського, де, зокрема, харчувалися студенти педтехнікуму: «Навколо хмарами лігали мухи. На кухні всі казани стояли відкриті. На столі лежала нарізана капуста, нічим не прикрита. На підлозі, недалеко від коробки зі сміттям, стояло відро з м'ясом, теж нічим не прикрите. Навкруги були бруд і нечистоти. Кухарі ходили без спецодягу. Миски та ложки мились у брудній воді, не просушувались. У коморі знаходилась гнила тюлька, надіслана Коопхарчем, яку давали якось на вечерю, але студенти відмовились її їсти»³¹.

У цей важкий для студентів час з боку посадових осіб, а також працівників їдальне траплялися зловживання. У Вінницькому ІСВ завідувача студентською їдальнею за махінації з харчами зняли з роботи і віддали до суду³². У цьому вищій становище ускладнювали також не достатня кваліфікація і безвідповідальність персоналу їдальні. Мали місце часті запізнення з видачею їжі, невміла організація самого процесу її видачі, внаслідок чого скупчувалися великі

черги, що певною мірою відбивалося на ході навчання³³. Мало кваліфікованим був персонал їдальні Кам'янець-Подільського ІСВ. Її керівництво не звітувало про свою роботу, що призводило до крадіжок³⁴. До згадуваної вже нами Кам'янець-Подільської їдальні № 5 часто заходили знайомі завідувача їдальні і він наказував давати їм обіди без талонів³⁵.

З точки зору історичної правди маємо констатувати, що влада намагалася надавати допомогу голодуючому студентству. Так, 5 травня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У розпорядилося повністю забезпечити харчами студентів м. Кам'янця. Це сталося після того, як наприкінці квітня сюди навідався секретар ЦК КП(б)У П. Любченко³⁶.

Мали місце випадки, коли дирекції навчальних закладів, допомагали різним установам безкоштовною робочою силою в обмін на надання продуктів. Наприклад, для покращення харчування з городу міського робітничого кооперативу Вінниці, який у 1932 р. був оброблений силами студентів, за співвартістю передали для їдальні 427 пудів картоплі, 137 пуд. столового буряка, 183 пуд. капусти, 56 пуд. огірків, 6 пуд. цибулі, 68 пуд. моркви³⁷.

Труднощі з харчуванням викликали «нездорові настрої» серед студентства, яке особливих перспектив на поліпшення становища не бачило. У газеті «Комуніст» кам'янецькі студенти інформували: «На сьогоднішній день наше студентство м. Кам'янця в надзвичайно поганих умовах живе й не знає причин, хто ці умови склав йому. Студентство в сучасний момент надзвичайно обурене, але цієї обурливості не виявляє. Але коли надалі студентство буде голодне, холодне та обшарпане, як до цих пір, то ця обуреність виявлятиметься страйками або демонстраціями протесту проти такого життя»³⁸. У Кам'янець-Подільському ІСВ поширювалися вислови, що «студентство пропадає, бо нема їжі», «це не їдальня, це вивіска»³⁹. Студент II курсу хімічно-біологічного відділу цього ж вишу Геренчук у розмові з товаришами говорив, що «в інституті дуже гарно прибрано, але студенти голодні ходять»⁴⁰. Студент Вінницького педінституту Білик намалював плакат з написом «Призрак ходить по Європі – призрак голоду»⁴¹.

У голодний 1932-1933 н.р значно зріс відсів студентів. З Кам'янець-Подільського ІСВ у першому семестрі 1932-1933 н.р. відсіялися 114 студентів (20,4% від загальної кількості)⁴², у другому – 158 (37%)⁴³, з Вінницького – з 1 січня по 15 березня 1933 р. – відповідно 71 і 16,3%⁴⁴. Кам'янець-Подільський педтехнікум у першому семестрі покинули 33% студентів⁴⁵, Проскурівський польський – 14%⁴⁶. Певною мірою ця тенденція зберіглася 1933-1934 н.р., особливо у першому семестрі. Кам'янець-Подільський педінститут тоді не дорахувався 136 студентів (28,9%)⁴⁷, у другому – 34 (8,4%)⁴⁸. З Проскурівського польського педтехнікуму у 1933-1934 н.р. вибули 18 студентів (12,4%)⁴⁹.

Становище студентства почало поліпшуватися лише у середині 30-х рр. Цьому значною мірою посприяв наказ №86 Народного комісаріату внутрішньої торгівлі від 17 жовтня 1934 р., відповідно до якого студенти інститутів щоденно мали отримувати по 600 гр. хліба, технікумів – 400 гр. Встановлювалися норми індивідуального забезпечення іншими видами продовольства⁵⁰. Водночас, в одному із звітів Тульчинського педтехнікуму повідомляли, що час-

тина молоді не отримувала повної норми хліба, деякого із студентів взагалі ним не наділяли⁵¹.

До 1934-1935 н.р. студентські їдальні перебували у віданні трестів громадського харчування. Між цими закладами, з одного боку, й інститутами і технікумами, з іншого, укладалися угоди про харчування студентів. Наприклад, у березні 1934 р. між директорами Проскурівського польського педтехнікуму Б. Домбровським і організації «Громхарч» Солобою було підписано відповідну угоду, у якій встановлювалися тверді ціни: сніданок та вечеря мали коштувати по 25 коп., обід – 50 коп.⁵². Вінницький український⁵³ і Кам'янець-Подільський педтехнікуми обслуговувалися міськими організаціями «Студкоопхарч»⁵⁴. Вартість обіду у цих їдальнях, наприклад, у Вінниці і Кам'янці-Подільському становила 60 коп., вечері і сніданку – по 30 коп.⁵⁵.

У порівнянні з 1932-1933 рр., у поодиноких навчальних закладах, їжа була більш калорійною. Так, у Тульчинському педтехнікумі вона становили близько 2 тис. ккал. Тут щоденно готували 3-4 страви на вибір⁵⁶. Все ж це було швидше виключенням з правил. У більшості вишів їжа була малокалорійною. Так, у Проскурівському польському педтехнікумі, у їдальні якого у вересні 1934 р. харчувалося 216 студентів⁵⁷, калорійність становила 1300 ккал на добу, у т.ч. 645 ккал приходилися на обід⁵⁸. У тому ж році у Вінницькому українському педтехнікумі вона становила 700 ккал в обід, по 300 ккал – на сніданок і вечерю⁵⁹. Низькою була калорійність їжі і в Кам'янець-Подільському педтехнікумі⁶⁰. Недостатнім було харчування у Кам'янець-Подільському педінституті. Через не завершення ремонту вікон взимку 1934-1935 н.р. у їдальні було холодно. Тому студенти змушені були приймати їжу одягнутими. Калорійність їжі становила лише 800 ккал. У незадовільному стані було готування їжі, не оголошували меню. У жовтні 1934 р. представник Вінницького обкому КП(б)У Ткачук, який обстежував виш, у своїй доповідній записці констатував, що з початку 1934-1935 н.р. студенти «запам'ятали капусту», яку вживали тричі на день: «Перша страва завши виготовляється з капусти, буряка і картоплі – це зветься «борщ». Готують цей борщ надзвичайно примітивно і неохайно. Грубо порубана капуста, буряк і картопля декілька раз закіпить і подається за зготовлену їжу... Про цибулю, перець, помідори тощо ніхто і не згадує». Це ж стосується і других страв. Порції були великими. Добова норма хліба становила 600 гр.⁶¹. У грудні того року студенти м'ясо отримували лише 4 рази замість запланованих 15. Таке становище пояснювали незадовільною роботою організації «Студгромхарч», яка взяла на себе зобов'язання організувати харчування молоді. Щоденно студентство сплачувало за їжу 1 крб. 20 коп., однак харчі видавали лише на 70% від цієї суми, інші 30% поглинали т. зв. «накладні видатки»⁶². Не регулярними були поставки продуктів «Студкоопхарчем» у їдальню Кам'янець-Подільського педтехнікуму⁶³.

Звісно, це призводило до поширення незадоволення серед молоді станом організації харчування. На початку 1935 р. серед студентства Кам'янець-Подільського педінституту поширювалося «багато балачок чого нема хліба, багато різних хникань»⁶⁴.

Частина продуктів надходили до їдалень з допоміжних господарств. Зокрема, велику допомогу їдальні надавало господарство Вінницького педін-

ституту, завдяки чому вона стала однією з кращих в Україні. У 1934 р. вона отримала премію НКО УСРР як переможниця обласного конкурсу на кращу їдальню. Тут ліквідували черги: студенти приймали їжу у 4 зміни по 120 осіб. З жовтня 1934 р. молоді щоденно почали видавати м'ясо (інколи – 2-3 рази на день). Прогресу було досягнуто після того, як збудували свинарник на 50 свиней. Крім того, закупили корів. Восени того ж року з власного господарства зібрали 4 тис. пуд. картоплі. Вдалося засолити капусту, огірки і т.д. Нарком освіти для покращення харчування виділив 7 тис. крб. Завдяки цьому калорійність обіду зросла до 1008 ккал⁶⁵. Водночас, мали місце випадки, коли студенти не виправдано висловлювали своє невдоволення роботою їдальні, вступаючи у конфлікти з їхньою адміністрацією за дрібниці. Наприклад, у їдальні Вінницького педінституту був такий випадок, привезли легені, половину з них дали на вареники, а решту – на гуляш. Почали видавати страву і виявилось, що всі студенти хотіли вареники, а деяким дали гуляш. Тоді підняли шум, що його їсти не можна. Тут же зробили аналіз і встановили, що страва хороша. Через це директор закладу Малий заявив, що «є бузотьори» і декого за це доведеться «ударити», щоб не дезорганізували роботу кухні⁶⁶.

Харчування покращувалося з початком екзаменаційної сесії за рахунок того, що, наприклад, Кам'янець-Подільський педінститут видав зі свого господарства додатково на кожного студента по 100 гр. картоплі, а також поставив свиней для забезпечення молоді м'ясом⁶⁷.

Для студентів-випускників і ударників організувалися покращені обіди. Для них виділялися окремі столи («кутки»). Наприклад, у Вінницькому педінституті в 1934 р. харчувалися 59 таких студентів⁶⁸, Кам'янець-Подільському – у першому семестрі 1934-1935 н.р. – 40⁶⁹. «Столи ударників» були організовані у Вінницькому українському⁷⁰ і Тульчинському педтехнікумах⁷¹.

З початком 1935 р. стан харчування студентів знову погіршився. Студентські їдальні зобов'язали отримувати продукти лише через сектор постачання тресту. Водночас, те, що вирощували студенти своїми силами у допоміжних господарствах, заборонили купувати⁷². У газеті «Більшовицька правда» зазначалося про те, що у Вінницькому учительському інституті «борц просто воночий, картопля мерзла, був випадок, коли котлети зробили згнилого м'яса. Лише після протесту обурених студентів був викликаний санлікар, який встановив абсолютну непридатність м'яса до вживання. Другий раз в буфет видали гнилий кендюх, на який теж було складено акт»⁷³.

У частині їдальні панувала антисанітарія, не достатньо було посуду. У грудні 1934 р. з Кам'янець-Подільському педінституту повідомляли, що на кухні брудно, велика кількість мух, з якими ніхто не борвся. Одяг працівників був брудний⁷⁴. У Немирівському педтехнікумі станом на травень 1934 р. вікна у їдальні були брудні і побиті, приміщення не побілено, разом з посудом зберігалися брудні каші, стирки, маргарин. Обслуговуючий персонал був у брудних халатах і без косинок. На першому поверсі будівлі їдальні розміщувалися складські приміщення: тут знаходилися продукти харчування, а поряд зберігалася брудна білизна для прання. У сусідньому приміщенні розташовувалася свиноферма і весь бруд витікав на вулицю (і це в центрі міста!).

Навпроти їдальні знаходилася кузня, біля якої завжди було багато мусору та іншого бруду. Не вистачало столів і лавок, ложок (студенти приносили з собою дерев'яні)⁷⁵. З Тульчинського педтехнікуму повідомляли про те, що не проводився санітарний нагляд за харчуванням, часо студентство зберігало ложки «по карманах і під подушками»⁷⁶. В антисанітарному стані знаходилася їдальня Кам'янець-Подільського педтехнікуму⁷⁷.

У цей період не вдалося повністю ліквідувати черги. Досить детальний опис про «жертви» студентів Вінницького учительського інституту під час обіду залишив дописувач газети «Більшовицька правда» П. Шварцман: «Коли настає час обіду, студенти інституту здригаються: вони уявляють ті жертви, які їм доведеться зараз принести власному шлункові. А жертви ці в умовах їдальні інституту справді немалі. «Ходіння по муках» починається з чекання вільного місця. Це значить – стати над головою товариша, зайняти чергу за його стільцем, і коли він встане з місця, стрімголов ринути на стілець, поки хтось спритніший його не зайняв. Нарешті місце відвойовано. Постає «проб-лема» хліба. В інститутській їдальні ця проблема розв'язується так: зайнявши місце, студент іде в чергу до буфету. Тут вишиковується довжелезний хвіст. Вистоявши в ньому з півгодини, студент купує собі порцію хліба і сідає на своє місце. Тепер треба ще дочекатись обіду. Це теж справа не проста. Вона має одну цінність: виховує в студента витримку, терпіння і постійність у досягненні поставленої мети. І коли студент, нарешті, встає за столу, він перекопується, що витратив на обід 2 години дорогоцінного студентського часу...»⁷⁸. У Кам'янець-Подільському педінституті через неорганізованість (неритмічність режиму і розпорядку в їдальні, відсутність керівництва з боку студентського профкому) утворювалися великі черги. Були випадки, коли 100-160 студентів залишалися без сніданку⁷⁹. У Кам'янець-Подільському педтехнікумі студенти приймали їжу у 4 зміни, витрачаючи у чергах до 45 хв.⁸⁰.

Таким чином, упродовж 30-х рр. досить гостро стояло питання з харчуванням студентів. Вже на початку десятиліття почали виникати перебої з постачанням молоді хлібом, недостатньою була якість харчування. Все це поглиблюлося у роки Голодомору 1932-1933 рр., коли удвічі зменшили норму видачі хліба, а їжа у їдальнях була малокалорійною і неякісною, що, звісно, негативно відбивалося на продуктивності праці студентів, відвідуваності занять. Покрашене харчування мали випускники і студенти-ударники, яким видавали талони на додаткові порції, що, певною мірою, слугувало стимулом для навчання. Незадовільне харчування штовхало студентів до вчинення злочинів, частина з яких не мали змоги знайти харчі. Вони опухали і помирали. Водночас, у цей важкий для студентів час з боку посадових осіб, а також працівників їдальень траплялися зловживання. Труднощі з харчуванням викликали опозиційні настрої серед студентів, значно зріс їх відсів. У післяголодоморний період в організації харчування можна виокремити два етапи, перший з яких пов'язаний з перебуванням їдальень у віданні трестів громадського харчування. Зазначається, що у цей час дещо покращилася калорійність їжі. Частина продуктів у їдальні надходили з допоміжних господарств. Другий етап варто розпочинати у 1935 р., коли стан харчування молоді погіршився, причиною чого значною мірою стала заборона купувати

продукти у допоміжних господарствах. Така нерозсудливість прямо позначалася на студентах, вартість харчування для яких зроста. Упродовж усього десятиліття у частині їдалень панувала антисанітарія, не достатньо було посуду, не вдалося повністю ліквідувати черги.

Примітки:

¹ Завальнюк О.М. «Більшовики приймають рішення, щоб їх виконувати» // Голод на Поділлі: книга свідчень / [ред.-упоряд.: В. Мацько]. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 23–33; Його ж. Кам'янецьчина і Всеукраїнський голодомор 1932-1933 рр. // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: наук. зб. / [редкол.: Л.В. Баженов (відп. ред.), І.С. Винокур, Г.Б. Грубі та ін.]. Кам'янець-Подільський: б. в., 1992. Т. 2. С. 46–48; Шульга І.Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р. Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. 226 с.; Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.; Нестеренко В.А. Кам'янець-Подільський в 1933 році // Голод 1932-1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки: матеріали республ. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 20 жовтня 1993 р. / [редкол.: А.Г. Філінюк (гол.), П.Я. Слободянюк, Л.О. Тимофєєва та ін.]. Хмельницький, 1993. С. 39–40; Його ж. Нестеренко В.А. Технікуми Кам'янця-Подільського в 1920-і в першій половині 1930-х рр. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками II міжнарод. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 14-15 травня 2005 р. / [редкол.: О.М. Завальнюк (гол.), А.Г. Філінюк, В.О. Савчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2005. С. 45–48; Лисий А. Історичний факультет ВДПУ (1930-ті – 1941 рр.) // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали XXIII всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф. м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р. / [редкол.: Ю.А. Зінько (відп. ред.), Ю.С. Степанчук, С.М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 63–69; Гринько А.І. Вищі навчальні заклади Хмельниччини в роки голодомору 1932-1933 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: П.Т. Тронько (гол.), О.М. Завальнюк (відп. ред.), Л.В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С. 287-300; Його ж. Діяльність закладів середньо-спеціальної, професійно-технічної та партійної освіти Хмельниччини під час голодомору 1932-1933 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: П.Т. Тронько (гол.), О.М. Завальнюк (відп. ред.), Л.В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 307–321; Його ж. Становище науково-педагогічної інтелігенції, студентства та учнівства Хмельниччини під час Голодомору 1932-1933 рр. // Геноцид 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 19-20 листопада 2008 р. / [редкол.: М.П. Вавринчук (гол.), О.М. Завальнюк (відп. ред.), Л.В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Сисин О.В., 2008. С. 131.

² Центральний державний архів вищих органів влади і правління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 9, спр. 1783, арк. 32.

³ Кршивецкий В. Студентські ідальні забута дільниця // Червоний кордон. Кам'янець-Подільський, 1931. 27 вересня. №116 (856). С.2.

⁴ Прилуцький В. Побут студентів в УСРР в 1920-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр. / [редкол.: В. Даниленко, В. Марочко, О. Веселова, С. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 91; Подобед О.А. Андрій Малишко – знаменитий випускник Київського інституту соціального виховання // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. / [редкол.: В.М. Вашкевич (гол. ред.), І.Н. Войцехівська, Б.М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012.

Вип. 64 (9). С. 66; Бригада РСІ. Поліпшити харчування студентів // Червоний кордон. 1930. 29 берез. №34 (704). С. 3.

⁵ Державний архів (далі – Держархів) Вінницької обл., ф. р. 1179, оп. 1, спр. 3, арк. 17; ф.п. 29, оп. 1, спр. 414, арк. 17.

⁶ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1631, арк. 106зв.

⁷ Гринько А.І. Вищі навчальні заклади Хмельниччини. С. 294.

⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1495, арк. 61; Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: док. і матер. / [редкол.: В.А. Смолій (гол.), Г.В. Боряк, С.В. Кульчицький та ін.; упорядн. Р.Я. Пиріг]. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 138.

⁹ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 55, арк. 50.

¹⁰ Там само, оп. 1, спр. 1574, арк. 112; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 150, арк. 92.

¹¹ Завальнюк О.М. Кам'яничина і Всеукраїнський голодомор. С. 46.

¹² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1499, арк. 9.

¹³ Шульга І. Г. Голод на Поділлі. С. 147.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1488, арк. 62; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1631, арк. 106зв.-107.

¹⁵ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1841, арк. 6.

¹⁶ Нестеренко В.А. Кам'янець-Подільський в 1933 році. С. 40.

¹⁷ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 20, арк. 60.

¹⁸ Суровий А.Ф., Петляк Ф.А. З історії Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: А.О. Копилов (відп. ред.), Л.В. Баженов, І.С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіум, 1998. Т. 1. С. 47.

¹⁹ Держархів Хмельницької обл., ф. п. 12, оп. 1, спр. 73, арк. 87.

²⁰ Нестеренко В.А. Технікуми Кам'янця-Подільського. С. 47.

²¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1488, арк. 58; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1631, арк. 81.

²² Лисий А. Історичний факультет. С. 65.

²³ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1945, арк. 22.

²⁴ Гринько А.І. Діяльність закладів середньо-спеціальної, професійно-технічної та партійної освіти. С. 315.

²⁵ Там само.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 150, арк. 92; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1574, арк. 112.

²⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 55, арк. 50.

²⁸ Гринько А.І. Діяльність закладів середньо-спеціальної, професійно-технічної та партійної освіти ... С. 315.

²⁹ Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні: Хмельницька область / [редкол.: І.К. Гавчук (співголова), І.В. Гладуняк (співголова), П.Я. Слободянюк (наук. ред.), Г.Г. Осадча (відп. ред.) та ін.]. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2008. Кн. 2. С. 265, 267, 274, 275, 280-282, 284.

³⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. п. 12, оп. 1, спр. 73, арк. 87.

³¹ Гринько А.І. Становище науково-педагогічної інтелігенції. С. 131.

³² Лисий В. Історичний факультет. С. 65.

³³ Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 1, спр. 8, арк. 33.

³⁴ Гринько А.І. Становище науково-педагогічної інтелігенції. С. 129.

³⁵ Там само. С. 131.

³⁶ Завальнюк О.М. «Більшовики приймають рішення». С. 23-33.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 150, арк. 160.

- ³⁸ Шульга І.Г. Голод на Поділлі. С. 147.
- ³⁹ Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 35, арк. 13зв.
- ⁴⁰ Там само., ф. р. 302, оп. 1, спр. 2216, арк. 83-83зв.
- ⁴¹ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 493, арк. 2; Ф.П.292, оп. 1, спр. 25, арк. 20зв.
- ⁴² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 148, арк. 92; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1841, арк. 38зв.
- ⁴³ Держархів Хмельницької обл., ф. п. 12, оп. 1, спр. 73, арк. 83.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 150, арк. 160.
- ⁴⁵ Там само, оп. 10, спр. 1521, арк. 3.
- ⁴⁶ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 2, арк. 57.
- ⁴⁷ Там само, ф. р. 302, оп. 1, спр. 2066, арк. 139, 219.
- ⁴⁸ Там само, арк. 186.
- ⁴⁹ Там само, ф. р. 2597, оп. 1, спр. 1, арк. 260.
- ⁵⁰ Держархів Вінницької обл., ф. р. 1179, оп. 1, спр. 13, арк. 141; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 2066, арк. 7.
- ⁵¹ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 493, арк. 51-52.
- ⁵² Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 1, арк. 113-115.
- ⁵³ Держархів Вінницької обл., ф. п. 457, оп. 1, спр. 437, арк. 8.
- ⁵⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 300, оп. 1, спр. 53, арк. 93зв.
- ⁵⁵ Держархів Вінницької обл., ф. р. 1179, оп. 1, спр. 13, арк. 112; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 300, оп. 1, спр. 53, арк. 93зв.
- ⁵⁶ Держархів Вінницької обл., ф. п. 457, оп. 1, спр. 438, арк. 71.
- ⁵⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 7, арк. 105.
- ⁵⁸ Там само, спр. 6, арк. 5.
- ⁵⁹ Держархів Вінницької обл., ф. п. 457, оп. 1, спр. 135, арк. 280; ф. р. 1179, оп. 1, спр. 13, арк. 143зв.
- ⁶⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 300, оп. 1, спр. 53, арк. 93зв.
- ⁶¹ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 492, арк. 56; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 2066, арк. 7.
- ⁶² Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 494, арк. 15.
- ⁶³ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 300, оп. 1, спр. 53, арк. 93зв.
- ⁶⁴ Там само, ф. п. 4, оп. 1, спр. 41, арк. 40зв.
- ⁶⁵ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 494, арк. 21-22; ф. п. 292, оп. 1, спр. 21, арк. 3.
- ⁶⁶ Там само, ф. п. 136, оп. 6, спр. 494, арк. 22.
- ⁶⁷ Там само, арк. 15.
- ⁶⁸ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 494, арк. 21.
- ⁶⁹ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 2097, арк. 26.
- ⁷⁰ Держархів Вінницької обл., ф. п. 457, оп. 1, спр. 135, арк. 280.
- ⁷¹ Там само, спр. 492, арк. 71.
- ⁷² Рябченко О. Студенти радянської України. С. 327.
- ⁷³ Шварцман П. Кошториси і люди // Більшовицька правда. Вінниця, 1937. 20 березня. № 64 (1400). С. 2.
- ⁷⁴ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 494, арк. 15.
- ⁷⁵ Там само, спр. 493, арк. 10-12.
- ⁷⁶ Там само, арк. 51-52.
- ⁷⁷ Там само, спр. 492, арк. 57.
- ⁷⁸ Шварцман П. Кошториси і люди. С. 2.

⁷⁹ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 492, арк. 56.

⁸⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 300, оп. 1, спр. 53, арк. 93зв.

Komarnitskyi Olexander. Nutrition of students of Podolsk pedagogical educational institutions in the 1930s. The article based on the analysis of the available scientific literature, archival sources, materials of the periodicals of that time showed the state of providing students with meals in Podolsk pedagogical educational institutions in the 1930s. The author notes that in the early 1930s. disruptions in the supply of young people with bread began to arise, the quality of food was insufficient. All this deepened during the Holodomor years of 1932-1933, when the bread ration rate was reduced by half, and the food in the canteens was low-calorie and low-quality, which, according to the author, had a negative impact on students' productivity and attendance rates. The article focuses on the improved nutrition of graduates and students-drummers, who were given coupons for additional portions, which to some extent served as a stimulus for learning. It is noted that poor nutrition pushed students to commit crimes. Some of them could not find food, they swelled and died. At the same time, the author reports that in this difficult time for students on the part of officials, as well as employees of canteens, abuses occurred. Difficulties with nutrition caused oppositional attitudes among students, their dropouts significantly increased. In the post-cold-period, the author in the organization of catering identifies two stages, the first of which is associated with the presence of canteens under the jurisdiction of public catering trusts. It is noted that at present the calorie content of food has somewhat improved. Part of the food in the dining room came from auxiliary farms. The second stage, according to the author, should begin in 1935, when the nutritional status of young people worsened, which was largely caused by the ban on buying products from subsidiary farms. Such recklessness directly affected the students, the cost of food for which has increased. The article notes that throughout the decade insanitary conditions reigned in parts of the canteens, there were few dishes, it was not possible to completely eliminate the queues.

Key words: student, institute, technical school, food, dining, hunger, unsanitary conditions, all, cost.

Отримано: 25.06.19

РЕЦЕНЗІЇ

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.281-283

Ярослав Калакура

НОВА СТОРІНКА В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВІ

**Копилов С., Паур І. Кам'янець-Подільський на поштових листівках
кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історико-іконографічне дослідження.
Кам'янець-Подільський, 2019. 204 с.**

Вийшла у світ унікальна праця «Учителя і Учня» – Сергія Копилова та Ірини Паур, присвячена джерельному значенню історико-іконографічних пам'яток, зокрема поштових листівок, для дослідження історії славнозвісного Кам'янця-Подільського і України загалом. Будучи рецензентом цього видання, а свого часу офіційним опонентом на захисті дисертації п. Ірини, вважаю доцільним висловити публічно низку науково-прогностичних міркувань, які сформувалися ще в процесі ознайомлення з рукописом, подивитися на нього очима історіографа та джерелознавця з висоти сучасності і подальших перспектив означеного напрямку. До цього спонукало мене й те, що деякі читачі сприйняли книгу як суто регіонально-краєзнавчу і науково-популярну, не задумуючись над її джерелознавчим спрямуванням. Між тим, із джерелознавчого погляду – це знакова праця, написана з позицій соціокультурного, антропологічного та цивілізаційного осмислення рідкісних пам'яток іконографічного характеру кінця ХІХ – початку ХХ ст., що й надає їй загальноукраїнського значення.

Актуальність і наукове новаторство рецензованої праці зумовлюється як її джерелознавчим виміром, так і зосередженням уваги на зображальних джерелах з історії одного із найдавніших і найкрасивіших міст України – Кам'янця-Подільського. Науково-теоретичне і практичне значення дослідження органічно впливає із його задуму – з'ясувати сутність і специфіку такого різновиду зображальних джерел як іконографічні. Із великого масиву іконографічних свідчень автори взяли лише один, але надзвичайно важливий і вагомий сегмент – поштові видові листівки, тобто той, який все ще залишається найменш дослідженим у джерелознавстві. Справа в тому, що тривалий час листівки були, як правило, об'єктом приватного зацікавлення колекціонерів і окремих краєзнавців, і тільки з ХІХ ст. до них дедалі ширше почали звертатися представники західноєвропейської історичної науки. Українське джерелознавство в силу різних причин стало виявляти інтерес до дослідження цього важливого різновиду зображальних джерел здебільшого з другої половини ХХ ст., але

й за цей порівняно короткий період вже нагромаджено значний досвід, який дозволив виокремити спеціальну науково-історичну дисципліну – «історичну філокартію» (Л. Маркітан), покликану з'ясувати тенденції розвитку листівок, встановлювати їх походження та інформаційний потенціал, опрацьовувати методику пізнання і здобуття багатоканальної інформації, яка поряд із зображеннями доповнюється, зазвичай, відомостями про видавців та писемним текстом кореспондентів.

Аналізуючи в першому розділі історіографію і методологію проблеми, його джерельну базу, автори залучили широкий спектр джерелознавчих методів, зокрема історико-хронологічний, візуально-просопографічний, порівняльно-технологічний, текстологічний та інші, цілком справедливо віддали пріоритет у вивченні цього різновиду джерел німецьким, польським, французьким, а також окремим російським дослідникам. Тим не менше, своєю працею Сергій Копилов та Ірина Паур переконливо заявили і про процес формування української наукової школи філокартії, одним із провідних осередків якої став Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

Ключовий розділ монографії (другий) присвячений поштової листівці як соціокультурному явищу, його історії та інформаційному насиченню. Важливо зазначити, що до висвітлення цієї проблеми автори підійшли системно, з позицій антропологізму, зосередившись на двох аспектах: а) колективний портрет творців, художників і видавців листівок; б) людина як персонаж листівок і користувач. Листівка постає як феномен людського задуму, творчості і широкого застосування в соціокультурних комунікаціях. Особливо приємно, що мало не на кожній сторінці книги фігурують реальні люди, а атрибуція поштових листівок дозволила встановити час і місце їх походження, назвати творців та видавців, багатьох їх користувачів та адресатів. У праці названі такі визначні видавці листівок як В. Варгафтіт, В. Вінарський, М. Грейм, Р. Кноппінг, Д. Лахманович, М. Тшебінський та ін. Тут розглянуто й змістовне наповнення видових та інших листівок, виокремлено такий їх ракурс як фіксація повсякдення мешканців Кам'янця-Подільського, показано, що кореспонденційні бланки можна трактувати і як частину відомостей епістолярних джерел.

Не меншу цінність має третій розділ, присвячений класифікації та типологізації поштових листівок, аналізу їх інформаційного значення для дослідження історії забудови та архітектури Кам'янця-Подільського, вивчення етнічної та соціальної структури його населення. Не викликає заперечень запропонована авторами типологізація та класифікація листівок, у тому числі за хронологічним принципом, що дозволило виокремити найбільш характерні риси документальних пам'яток періоду з кінця ХІХ до 20-х рр. ХХ ст., а в його рамках часів Першої світової війни. Дуже важливо, що дослідники, аналізуючи джерельне значення листівок, вказали й такий його вимір як змістовне наповнення текстів та відомості про їх використання представниками різних соціальних, етнічних, вікових верств населення міста і за його межами. У цьому зв'язку особливу увагу приділено дослідженню серії поштівків М. Грейма

«Типи Поділля», яка відкриває додаткові можливості для з'ясування особливостей найбільш типових етнічних груп Поділля – українців, поляків, євреїв, росіян, німців, а також соціальних верств населення – містян, селян, інтелігенції, дворян, жebraків тощо.

Цілком виправданим є те, що мало не половину обсягу книги посіли додатки, насамперед скрупульозно і ґрунтовно опрацьовані численні зразки листівок, знайдених і відібраних з колекцій музеїв та приватних осіб Кам'яця-Подільського, Києва, Львова, Хмельницького, Санкт-Петербурга, Москви та інших міст. У більшості з них зафіксовані подільські типи людності, частково втрачені, на жаль, архітектурні ансамблі Кам'яця-Подільського, види його неповторних вулиць, фортеці, зображення адміністративних та культових споруд, дивовижних краєвидів Старого міста, Нового плану та передмістя. Значна частина з них носить українознавчу спрямованість. Особливу цінність мають ті листівки, на яких міститься зображення постаті Тараса Шевченка, який у своїй творчості про мальовничу Україну не оминув Поділля і Кам'яця-Подільського, в якому зупинявся під час подорожі 1846 рр., спілкувався з мешканцями міста і його околиць.

Належно оцінюючи працю С. Копилова та І. Паур, її наукове і просвітницьке значення, хочеться вірити, що вона знайде широкого читача, буде включена до списків рекомендованої літератури з української історії та джерелознавства. На жаль, авторам не вдалося уникнути деяких слабких місць і недоглядів. Не варто, на наш погляд, консервувати у сучасній науковій термінології такі поняття як «Правобережна Україна» замість «Правобережжя України», «допоміжні історичні дисципліни» замість «спеціальні», «зображувальне джерело» замість «зображальне» тощо. Однак, це дрібниці, що аж ніяк не затіняє високий науково-теоретичний рівень надзвичайно цікавої і корисної джерелознавчої праці, яка переконливо доводить невичерпний інформаційний потенціал видових та інших листівок як документів відповідної епохи, розкривають пізнавальну, комунікативну, просвітницьку, естетично-виховну та інші їх функції, котрі в сучасних умовах набувають нової форми, наповнюються новим змістом, трансформуються в електронно-технологічні засоби комунікації. Отже, книга С. Копилова та І. Паур започатковує важливий і перспективний напрям джерелознавчих досліджень в Україні і заслугоує високої оцінки.

Отримано: 01.07.2019

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Галецька Яна Сергіївна, аспірантка кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гладка Світлана Миколаївна, учителька історії та правознавства Хорішківського ліцею імені М.В. Остроградського (Козельщинський район, Полтавська область).

Грачов Артем Янович, аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Григорак Анастасія Костянтинівна, аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гуменюк Анатолій Олексійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Доценко Віктор Олегович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Дрозденко Антон Павлович, магістр історії (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова).

Жванко Любов Миколаївна, доктор історичних наук, професор (м. Харків).

Завальнюк Олександр Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАНВО України.

Калакура Ярослав Степанович, доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ковальова Наталія Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет» (м. Дніпро).

Коляда Ігор Анатолійович, доктор історичних наук, професор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Комарніцький Олександр Борисович, доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, голова Кам'янець-Подільської міської організації НСКУ, академік НАНВО України.

Копилов Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАНВО України.

Лякович Роман Сергійович, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мазур Владислав Володимирович, аспірант відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Мацьков Олександр Миколайович, аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Михайлюк Марина Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Міхеев Андрій Віталійович, аспірант кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Ніколайчук Дмитрій Олександрович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Олійник Сергій Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Опря Ігор Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Пагор Валентин Віталійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

Паур Ірина Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва, завідувач музею Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Скрипник Анатолій Юрійович, доктор історичних наук, викладач кафедри інформаційної діяльності, документознавства і фундаментальних дисциплін Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу.

Степанков Валерій Степанович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік УАІН.

Хоменко Віталій Олексійович, кандидат історичних наук, викладач індустріально-педагогічного технікуму Конотопського інституту Сумського державного університету.

Чуткий Андрій Іванович, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шеретюк Руслана Миколаївна, доктор історичних наук, доцент кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Рівненського державного гуманітарного університету.

Яблонська Діана Романівна, аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Для нотаток

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 29

До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смолія

Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ №20172-9972 ПР від 06.03.2013 р., видане Міністерством юстиції України*

Підписано до друку ????.2019 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 16,75. Обл.-вид. арк. 22,2.
Тираж 100. Зам. № 875.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
в друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,
свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.